НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА РАДА

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Я.НОВИЦЬКОГО

ЗАПОРІЗЬКЕ ОБЛАСНЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "ХОРТИЦЯ"

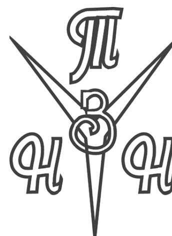

Усна історія Степової України

Том 2

Запорізький край

Головна редакційна колегія:

Павло Сохань – головний редактор
Сергій Тимченко – заступник головного редактора
Анатолій Бойко – науковий редактор
Валерій Козирев – відповідальний секретар
Валерій Смолій, Віктор Брехуненко, Олександр Маврін,
Юрій Мицик, Володимир Мільчев, Віктор Ткаченко,
Надія Бєлік, Надія Швайба

Запоріжжя
АА Тандем
2008

Усна історія Степової України

Том 2

Запорізький край

Запоріжжя
АА Тандем
2008

ББК 63.3(4 Укр-4Зап)+ 63.5(4 Укр-4Зап), 019
УДК 94(477.64)+39
У 75

Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т.2. – 516 с.

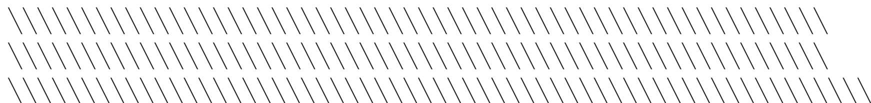

Редакційна колегія тому:

Анатолій Бойко (головний редактор),
Микола Фролов (заступник головного редактора),
Надія Швайба (науковий редактор),
Валерій Козирев (відповідальний секретар),
Віктор Брехуненко, Надія Бєлік,
Юлія Головко, Володимир Мільчев, Віктор Ткаченко

ISBN 978-966-488-005-0
\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\(Т.2.)

Усна історія Степової України

Кругляк Марія Василівна, 1916 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я, Марія Василівна. Прізвище моє було дєвіче Пречиськая, а тоді – Кругляк. Я з 1916 года, по-старому – 25 марта, Благовіщання празнік був. Оце на свято я народилася.

А батьки мої тутешні, Білозірські. Батько мій був – Василь Ніколаїч Пречиський. А мати – Параскева Романовна, тоже Пречиська. Ну, батько 1896-го, точного числа я не знаю, а мати 1894-го, вона була старша трошки.

Діда у мене не було і не знаю я його. А баба осталася з чотирма дітьми удовою, а коли він помер не було ума спитать. Коли дід той помер? А був він тоже із цього села.

Баба (батькова мати) була [Любов] Іванівна, оце во, де кладова, де був Рубель. Ну, оце ж такі родичі і були. Це баба рідна, батько і мати.

Материні ж батьки тоже померли, я вже не знаю коли. Їх Карпенки була фамілія.

А ще Пречиських тут немає нікого. Були Пречиські, но вони нам не родичі, не знаю. Був тоже один Пречиський, тут у городах у нас. Казали, шо це вроді був бабиного чоловіка з дєдом брат, так його хтозна коли не було і нічого не чуть...

А мою фамілію оцю, що я січас носю, по-вуличному називали Бойки. Бойко називали. А чого, бо казали, що дєд там якийсь, прадід, такий бойкий був. Вроді швець він був, і шив обув. Це мого чоловіка якийсь дєд, прадід, чи прапрадід. Правильна фамілія – Кругляк, а по-вуличному – Бойки. Воно оце у всіх було так. Тепер ніхто не зве по вуличному, а тоді каждий двір – по вуличному.

Ще до совєтской власті не називався сєльсовет, а волость, волость називалася. Знаю, що називали волость, а так вже нічого не пам’ятаю. Люди туди збиралися не на собранія, а як же ж тоді говорили...? На сходку, на сходку говорили. Шо вони там було на сходках балакали, я вже нічого не помню. Знаю, шо на сходку ходили. Там пацана якогось посилають, він біга понад дверима і кричить, гукає нас: “На сходку, ідіть на сходку”. А шо там вже, я не помню. Я більше знаю як колхоз, та на собранія. Там підуть та посидиш там, щось хтось побалакають, а те давнє!

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та О.О. Батура (3-4 липня, 2001 р.).

Ото я ще як дуже мала була, не знаю, яка то була війна? Ми з мамкою підлізли, отам скамейка була біля вікна, підлізли під ту скамейку і сиділи там тіхонько. А вони у вікно і не по-нашому балакають. Чи солдати, чи ото махновці чи хто там? Не німці, це я чула, а це ще до того, шо я зовсім мала була...

До колгоспу ми самі жили. Батько сам господарював. У нас було пару коней. А перед цим продав батько пару коней, купив одного коня, такий сивий був гарний кінь. Своя земля була, тут кілометрів три-чотири на степу. Скіки її було – це вже я не помню, тільки не гектари звались, а десятини. Самі орали. І я верхи їздила на конях, там ще орали чи волочили. Діти не гуляли так як тепер, тоді ніколи було. Там і молотили, у дворі. Настилають теж разом, і возять все у той, у двір. Складають такі заклади, а тоді настилають таке кругле, таке як [слово нерозбірливо], б'ють землю, щоб була така, а тоді ще...

Ще не було колхозів, як я начинала в школу ходить. Три класи кончила і хвате. Більше не ходила.

Колгосп коли виник, був 29-й год. Я вже дівчина була, як вже колгосп начинався. Колхоз начинався як: приїхали, забрали нашу коняку, бричку нашу (знаєте, оце що сіно возить). Забрали, запрягли нашу коняку, бричку. Тепер у нас на таких колесах, а тоді на дерев'яних колесах були. Насипали з горіща все, що в нас було, і повезли. Батько ходе, руки ламає, зажурився. Мати, баба плачуть у хаті, а я пішла туди, де свині (там було тоді пусто), залізла і кричу: "Мій конику золотенький, куди ж тебе забрали?" А батько каже: "Замовчи, бо я тобі як дам коника!" В нього печаль, горе, а я ще кричу! Ото таке коє-шо помню.

Оце у нас, де кладова, оце тут бабин брат був. В них було четверо, чи шестеро коней, три-чотири корови, овець десятки два-три. І батько мій, чи в армії тоді служив, шо вони землю нашу обробляли, а мати моя у них работала. А тоді ж в них розібрали все, забрали, а їх вивезли на Вологду. Там вони померли, і не вернулись. Це їх розкуркулювали ще до голоду, ще коли в колхоз гонили. Я ж кажу, і наші, батько у колхоз поступив. А тоді шо, зійшлися сусіди, дядьки, побалакали: "Куди ж це ми уступили? Давайте вискакувать". І думали, як вийдуть із колхозу, то будуть опять так робить. А вони ходять, собирають, а тоді вобще колективізація, всі пішли. А ті, які не хотіли, тих порозпродували, а то повиїжджали в Запорожжя, та там строїли... в Запорожжі работали. Ну ото так. Бог його знає, було якби записав каждий день, шо сьогодні зробив, шо завтра...

Наш колхоз "Чапаїв" називався. Той зразу називався "Комунар", а там, ото туди у нас вище, де церква стоїть, – то "Чапаїв" був. А ото там вулиця у нас у городах, то "Партизан" був. Три колхози в нашому приході. У нас приходів було багато, чотири приходи було. Наш ото – Крестовоздвиженський, то – Пантелимовський, а то – Вознесенський приход...

А я ходила у церкву співати. Ходила, коли скажуть, тіки шоб прийшли на спєвку. Як підходе праздник, Рождіство там, чи великий празднік, тоді батюшка, чи ото цей наш руководітєль скаже, якого дня прийти на спєвку у сторожку. Там була сторожка така, дом такий. Там бабочки було й ночують, як далеко приходять, на вечерю підуть, а тоді остаються та переночують. А то як субота, вечерня, у три-чотири часа, на три-чотири часа. У неділю утром рано, о, і тоді додому побіжимо на два-три часа, щоб прийшли на спєвку. А служба була по воскресєньям, так як і тепер, у неділю і як праздники великі. Отак. Ну перебила, канєшно, совєтска власть, дуже багато перебила. Може, шо більше помнила, так воно ж накрилось, все закрилось.

[Показує стару фотографію]:

Оце коло батюшки хоріст, оце – дєд Яков, біля батюшки стоїть зліва, з бородою. Окопний його фамілія. Його нема вже давно.

Це – дєд Денис Ходус, тоже його немає. Це баси такі, як заспіва бува, аж стіни двіжуться.

Це – дєд Федот, Клюк його називали. Крайній справа.

А це у верхньому ряду, крайній справа парень – це приїхали хрестить дитину комусь, а він каже: "І я хочу, шоб мене сфотографірували". І став ото і сфотографірувався.

А це, другий справа, тоже Окопний, дєд Василь. Такий голос у нього був, не наслухатися!

А це – дєд, отут вони жили ото, була хата, нема. Забула, як його фамілія.

А це, четвертий справа, – дєд Бережний, дєд Гаврило, ось отут хлопець ходе... отут він помагає щось біля машини, так це його матері батько, дід Бережний, оце у вишитій сорочці стоїть.

А це, третій зліва, – Ходус, фамілія Ходус. Забула, чи Іван, чи Гришка, забула.

А це, другий зліва, – дєд Коломоєць, забула як звать, ну він... Це він у церкві був, чи двадцятський, ну, якимсь був управляючим у церкві.

А крайній зліва – це тоже такий, шо церковник, не хоріст. І цей тоже – це Яременко, знаю.

І це Яременко, і це Яременко. І крайній верхній зліва – Яременко і другий ряд, да. А тіки забула як їх звать. Яременко, з вусами такий, з причьоскою, да.

Ну, а це я казала – Денис Ходус, тоже там, другий зліва у другому ряду, над дівчатами.

Оце над дівчатами – дєд Яков, той Окопний.

Це ж батюшкини ж хлопці. Це Вова, пономарь який був, оце в косоворотці стоїть. Чи цей Вітя, чи цей Вітя, Вова й Вітя. І Вася мабуть один. А це Таня, тоже батюшкина. Ну а це – ми її звали Ґандзя. Ота з хлопцями, чорна. Це ми з нею дуже дружили удвох, рядом сидим.

А це – Палюткіна Маруся, нема вже її. Це нище батюшки.

А це була сама наша старіша – Наталія, як її фамілія... От тобі на. Було батюшка каже: "Наталья, в тебе уже голос як віз немазаний". Ну і все равно не вигонював поки, поки вже церкви закрились. У неї син був такий як я, вона все мені казала: "Ти моя будеш невістка". Ну може годів сорок їй було в цей час.

Біля неї, да, з бантиком, це Маруся, я ж кажу, Палюткіна, вона там жила, де оце тепер школа построїна.

Оце Христя називалася, Світлишна, не знаю чи вона є де, жива, де вони? Хто подівалися, повиїжджали, ой, її батьки померли з голоду, 33-го.

Ну це тоже там дєвочка, тіки начинала ходить, я забула як її звать, це ж дуже давнє діло. Ця фотографія приблизно була, я там записала, у 29-м, приблизно так.

А це фотографія батюшків, тоже діди якісь, батюшка. Цих я не знаю, хто це тоді сфотографірував.

Тоді ми були Большебілозьорського району, а Олександровський уєзд, Катеринославська губернія. Мелітопольський тоже уєзд, оце такий адрес був. Було ще, я ж кажу, баби неграмотні, та було мені загадують письмо кому писать, та я ж тоді ото письмо пишу і адреса напишу.

Ото я тоді у церкву ходила, співала, а тоді як начались це ж колхози, і оце все совєтська власть, то батько мене тоді... сказав, шоб я вже в церкву не ходила. А записав мене у школу, вищу, трьох класів, називалась ШКМ (школа колективної молоді), от. Ну викладали там так як і в сей, даже німецьку уже викладали.

Школа була в нас здорова, там класів було багато. Тоді вже начали ходить в сім класів, тоді вже називалось вища начальна, сім класів. Ну ото й мене туди батько записав, у ту школу. Ну ото я походила ще два годи, воно считалось як сім класів. Голод же, голод був, і так то й кончилася моя школа.

Тоді церкву закрили. Помню, коровами возили, зерна туди насипали повно. Шоб воно було не зовсім розібране. Церкву закрили десь в тридцятих, в 31-м – 33-м, отак. Отож я ж кажу, повиносили, де вони оце подівали, зробили склад був. Возили туди зерна. А так після того не знаю, шо вони зробили, розбили, розтрощили і всьо. Наробили багато ділов.

А тоді вже, канєшно, тут і голод 33-го був. Пам'ятаю, шо їли, шо у кого було. І люди з голоду мерли багато. В мене материна сестра померла і вся сім'я її. Було неврожай. А тіки ходили, вимітали, де шо у кого було. І у горшках забирали, в кого там було. Комнезами називались. Ото такі, партійці, комуністи великі, шо дуже... Вони зі штиками такими ходили. Шукали, стукали по землі, може яма. Люди у ями ховали хліб. А як найдуть, то заберуть все. Це у 32-му році. Розшукували, вибирали, де шо в кого заховане. І ото особєнно, хто багатенький, заможненький був. Це той, в кого конячок більше, скотинки більше. В селі дуже сильний голод був, багато людей вмерло, і пухли люди. А тоді вже хтось дождався, як воно уродило, новеньке, понаїдалися і померли тоже. І колоски збирали діти, оце лазили по степу. Ганяли, ганяли за це! Ну це вже у 47-м годі. Тоже був голод.

А в 33-му багато не посіяли було, земля гуляла, ніде нічого не було. І коней не було, а тракторів тоді ще не було ніде нічого. То шо конячка була, воли були. Волами, коровами работали. Запрягали корову і орали, і їздили. Ох! Як було, так було багато. Хіба його все вспомниш. Як думаєш, так чисто і жить не можна, шо бабі прийшлось пережить! 85 літ, 86-й пішов, а я ще хазяйка, хоч і стара та така негодна. А їсточки ж надо їм готовить.

Після голоду трудно було, работали, а їсти... Торбами тягли, крали, – це ж тоже і гріх, і судили за це. Із роботи їдеш, у карман шось собереш, бо дома німа нічого. І в сумочку десь той... А тут перестрівають та трусять, то предсєдатєль, то парторг там був. Це після голоду.

Тоді дітей було багато, матері не ходили пошти на роботу у колхоз. Не требували ще там вихода, шоб стільки вийшло, шоб виробили трудодні. А так дівчата, матері не ходили. Ходили на роботу, ну

в неділю не йшли було. А тоді вже як стала дисципліна така, шо вже постоянно надо робить, вироблять, і неділі ніколи не було.

У колгоспі контора була, а в конторі, той, предсєдатіль. А там бригадіри на роботу ставили. Це у нас же ж тут було три бригади, у нашому колхозі. Ну, собранія ото ж було, де бригадирів назначали. Чи собранія та прідсідатіль, чи може з району приїзжали та назначали. Я й сама була учьотчіком, по дворам бігала, гонила на роботу. Але це вже у войну.

До війни працювали в колхозі за трудодні. Це запишуть, шо вийшов, а тоді ще вони щитають у конторі. Як вони там щитають, шо на той трудодень припадає? І бувало таке, шо нічого не заробляєм, а ще должні. А гроші ніколи не давали. А то лише у 60-му чи в 61-му році стали гроші давать на трудодень. А то пуд хліба начали трохи давать на трудодень. Чи кілограм? Чи не кілограмами?

А за що жили? То так і жили, голі і босі. І в школи вже діти начали ходить. Як пішов у 10-й клас, платили [60] рублів за школу. А накладали налоги після війни! 300 штук крашанок, забула скіки молока. Корови тоді ж були, корова як є, то пітаєшся. І м'яса 40 кілограм. Кролів держали і все на м'ясо здавали. Оце така наша жизнь пройшла.

Були норми, шо треба зробить на трудодень. Ото ж рядки сіяли (кукурудзу, подсолнух) і ото ділили. Тобі стіки рядків, тобі стіки. Білого світа не бачили! А норма пішла вже, шо стіки-то трудоднів треба за год виробить, тоді тобі год щитається, шо ти работав. А як не вироблюєш трудодень, то не вщитується год у роботу. А раз не вщитується, то значить і пєнсія у нас... Тут казав, був у нас Єрмак, прєдсєдатєль. Якраз у мене тут синок жонатий був, діти в нього малі були, та я... Якось у мене получилось, шо я стіки днів виробила, як надо. А він на собранії каже: "А Круглячка хорошо считала, якраз виробила стіки, скіки надо!" А я кажу, шо хто там їх считав, а так получилося. Діти були малі, на работу надо. А було коли грязь (машин же не було), так у садік не понесуть, а мені оставлять дома, бо в них же тоже робота. Ой! [видихає] Багато чого такого було!

До войни мій хазяїн був шофер, було дві машини в колхозі.

В мого хазяїна, в чоловіка мого, було дядьків, мабуть до шости: дядько Федір, дядько Гришка, дядько Пилип, дядько Павло. Ото стіки було тих, ну, цих знала, їх уже нема, ніхто цим не займався, не помню.

Хазяїна мого машиною забирали на войну, а машина несправна була, тоді так забрали і всьо. Мобілізація обща і всьо. Всю війну був на війні.

Як війна почалась, – об'явили. Вже кажеться радіо було. По радіо об'явили, шо началась війна. Зразу ж началась мобілізація. Начали брать на війну. Зразу молодих, а тоді, я ж кажу, і мого хазяїна. Всіх підряд брали. З нашої родини брат двоюрідний погиб на війні, Дмитро, Мітя Карпенко. Батько мій погиб на війні. Чоловіка забрали, ну якось Бог сохранив. Він шофером був, і там шоферував. А тоді був ..., якось це називається біля начальників? Ад'ютантом. Так і вернувся благополучно.

А як німці наступали, ой, ну було! Страшне було! Як же вам розказати, шо було... Ну вже той, чоловіка не було дома. Забрали його, но ще німці до нас не дойшли. А тоді там дєд був, сусід, і його дочка, ще була не замужем, і ми. Діти в мене ще маленькі були. Дочечка вже вмерла, 35-го года, вже три года. Ой, Господі! І вони, вже той, коні десь бросили, ходять, а дєд той уловив ці коні і посилає, шоб ми з нею поїхали у степ, набрали зерна. А наші в степу побросали усе ж. Кучі хліба лежать, страшні. Ну, вона каже, давай поїдемо. Я взяла согласилася, поїхала. Поїхали ми туда з нею. Стали туди їхати, коли напротів німці на мотоциклах їдуть, їдуть, їдуть! Я тоді кажу: "Ні, Ольго, я не поїду, боюся!" Це ж німці вже до нас вступають, я вертаюся, не хочу. А вона: "Шо мені буде від батька..." Старі, вони знаєте як: це буде як ми самі рєшили. Ну оце і все.

Тоді вернулися ми. Тут був колхозний сад і у саду гарбузи росли такі. Так оце: "Давай хоть гарбузів наберем". Набрали, стали їхати. Коли отам вулиця у нас є Межова, і вони над нами летять і той, строчуть із ероплану. Ой! Ми повскакували під той, так як під машину, ми під ту бричку підлізли, і пересиділи. Полетів той самольот...

А ми приїхали, коли тут повно німців! Бігом один за одним налетіло, наїхало і кіньми, чим ти хочеш! Повно зробилось, повно!

А тоді як ото вони це все, шо поділили нам, землю оту за селом. По гектару мабуть, чи шо воно було. Така земля, ото така як нічого, цілина називалася. Там скіки тих гектарів, шо не оралось, не сіялося, вони ото нам поділили. Ну тоді ми отам з невісткою, братовою жінкою, шось ми там робили. Коли тут летять німці, забирають на окопи, ой! Ми якось ухитрилися, шо утекли відтіля, поки вони десь об'їхали, утекли. А поки ми додому приїхали, прибігли, а оце там хата моя була, [де косилка]. А вони йдуть, ціла колона, і в наш двір,

і беруть кого побачуть. І забирають на окопи, окопи копать. Так ми з нею залізли ото в піч: одна в один бік, одна в другий. А мати моя ото старенька, посивіла, поки вони пішли, так нас не побачили.

А тоді як одступали німці, уже вони підбігали до каждої хати. А хат було багато під соломами. І вони під'їжджали тим, як ото, забула як та машина зветься... І ото під'їжджали, підпалювали хати. А оце була главна дорога, де оця ж "Веселка", ну оце перша. А тоді ото там була за "Веселкой", ото вони туди одступали і ото палили шо де. Ой, із хати мене вигнали були, у сусід жили.

Хату нашу не спалили. Як ми ще з дєдом, ну з чоловіком, як я начинала хазяйнувать – хати в нас не було. У чоловіка мого мати була нерідна. Батько на другій женився і він забрав тих дітей, а цього оставив. А батько мого чоловіка був прідсідатіль у колхозі, отам за Великою Білозіркою. І ото вони туди виїхали, а нас оставили. А батько тоді випивав хорошенько, уже мій свекор, так тоді його і зняли з должності предсідатіля. І вони вернулись у свою хату, а ми купили хату. Отакі, як я ото кажу, шо в колхоз не йшли, то виїжджали з Запорожжя, а хати бросали. А сільсовет ті хати забрав, і тоді ми оту хату купили вже у сєльсовєта. А як німці прийшли, то поверталися ті люди, шо вони побросали хати. Мій чоловік був на війні, а я сама з дітьми, а вони мене тоді вигнали з хати, от. І зайшли у цю ж, у свою хату. А я тоді у матері жила, оце де "Веселка". Оце ж ми тоді з невісткою, я ж кажу, що у піч залазили...

Одно тіки німцям спасибі, шо вони церкви возвратили, пооткривали. Ми ж тут скіки годів, десь із 30-го году, десь з 31-го, навєрно, шо церкви позакривалися, порозоряли. Ото наше церква, Хрествоздвиженська, то осталось хоч трохи стін. А там, то називалась Пантелеймонська, там он Вознесенська – камня на камні не осталось. Ну оце тіки вони і зробили. А так, ну шо вони там. Боялися їх люди. Били, де шось не так зробиш. Строго було, держали вони строго.

Колхоз так і работав. Да. Керували ті, хто був, інші ж на войні. Забрали ж всіх на войну мужиків. А німці нічого не змінили, колхози були тоді. І работали в колхозі.

Поліцаї були, да, це я ж кажу. Свої тут становилися й робили. Тоді ж вони, як наші вернулися, чи повтікали, повиїжджали, а деякі поверталися.

Ото я кажу за цю хату, як вони з хати вигонили, як цей же вернувся хазяїн, шо їхня хата. А поліцай там свій, він од нас недалеко

жив. І то ж приходе і приходе до мене: "Коли ти будеш вибираться? Виходь з хати". А я ж плачу: "Куди я ж буду виходить? Мені нікуди виходить!" Ну оце я вам кажу, що свій чоловік. Ну а тоді він виїхав і так я не знаю, не вернувся він. Де вони там, померли. Батькові друзя були поліцаї, отут Толочко був, нема вже їх. У волості прідсідатіль, чи шо, був. Свої же люди. Люди ж думали, шо вернеться та жизня, що колись, як самі жили, без колхозу. Ну воно ж ніхто не знав, як воно буде. Ото гукають нас на сходку, оце ще при німцях. Дєд один старий-старий, сусід, іде. Ще я молода була тоді, і ми із сусідкою ідемо. А дєд каже: "Оце будуть землю ділить". А ця сусідка каже: "Дєд, вона вам нужна та земля, вже ж старий-старий?" А він: "Ні чорта ви не понімаєте!" Ми ж молоді, а дід старий, прожив сам, сам і хазяйнував. І дєд думав, що це ж так буде як було, та й то гукають на ту сходку.

А до Німеччини брали ж скіки людей, Господи! Якби я заміж молодою не побігла, то тоже була б в Германії. Подружки мої були в Германії... І поприходили, і не поприходили. Шо тіки не було. Доброго нічого в жизні не було, а так живеш та й доживаєш.

А коли німці тікали, бої були. Ну оце ж і тут були, туди їх гнали наші, отам, де [нерозбірливо]. Там і батько мій погиб, туди їх гнали. Ото я ж кажу, усе воно йшло ото де "Веселка", ото там була главна дорога і дорогою все ішли. Ну а бомбили, ми у погрібах тоді були. Ну і німці одступали і наші, навєрно, бомбили, як ті одступали, о.

А тоді вже наші ото прийшли, по-нашому ж балакають. Тож німці по-своєму там лелекали, а ми позалазили і боялись вилізти. А тоді вже чуєм, шо наші балакають, а ми ж боїмося виходити із погріба, бо думають може то який так балака по-нашому. Тоді ото вже ж наші.

Ото в нас де базар, там була колись школа. Тоді зданіє там було, там німці хліб пекли, якщо не одступали. А тоді як одступали бросили те все, а ми ото...

[Запис перервано]

Зразу ж після війни пока одстроїлися. Я й кажу, шо бач десять год пройшло цієї незалежності і шо, шо лучого є? Шо канєшно от базар, тут у нас на базарі все, а грошей нема в людей. Ну добре, хто вміє оце крутить, шо оце бізнесом тим та гроші є. А як хто не вміє? Я ото благодарю, шо хоч малу пенсію та дають, а якби ще не на пенсії, так куди? Шо хочеш роби. Ну а тоді канєшно осваювали все, плохо було зразу. Жили, торби таскали, шо принесеш з колхозу. В колхозі як було, так же люди й робили.

Дома там коровка є, ото те, а тоді вже началось нічого...

А робили зразу бабьйо, баби. Жінки. Ну а техніки, я ж вам кажу, що не було її. Коровами, корову свою запрягали. Та й сусідка з сусідкою запрягають і у степ. У степу там і косили. Косарки, знаєте які були? Косарку запрягаємо, чотири корови і баби дві. Одна сидить, ну якщо ви знаєте яка косарка, отак же одгортає, а друга біжить за косаркою, помага ж тягти, о. І возили тими, ну, комбайн вже появився, десь один, на комбайні їздили.

А працювали за трудодні! Все це тогда на трудодні йшло. Ну це кажеться перед войною, шо багато хліба дали на трудодень, от. І матерії було в магазинах немає, а на хліб ото давали. Скіки можеш на хліб узять метрів матерії, ото таке було. А гроші стали давать, копійки, на трудодень, вже у 61-му годі. Ну а так вже стало усе, трошки вже луче і луче.

А в 47-му році ще голод був. Ну це вже не такий, як сказать... В селі тоже скрутно було, ну, з голоду не мерли. Як, я не знаю, а вже якось ми прожили. Ото в нас, саме главне, корова спасала. І 33-й, молочко там десь водичкою наколотиш, десь якась жменька мучички, розколотиш і вже тим живеш. А в кого корови нема, то вже зовсім голод. І так ото і жили, дожили до пенсії...

Як до Сталіна ставилися? Ну як? [сміється] "Сталін, Ленін дорогой, ти лежиш в зємлє сирой". Тоді ж до каждого прибаутки. Ну а про Сталіна такого вроді не було. Сталін та і все. І Сталін, і Ленін на картині удвох ідуть: "Доручаю тобі справу завершити", – це вроді Сталін так казав Леніну. "А як мені вже не жити, то доручаю тобі справу завершити", – так Ленін вроді казав Сталінові. А то: "Ленін дорогой, ти лежиш в зємлє сирой, а когда я подросту, – в твою партію вступлю", – це вроді так діти казали.

Коли Сталін помер, то вже я забула. А в колхозі було колхозне собраніє. І там портрет навісили Сталіна у клубі, там у нас у клубі. І чого то, но тіки в яке врем'я забула, в якім годі, шо ніхто його не трогав ту картину, а вона впала. Чогось одірвалась от стіни і впала. Тут усі кажуть: "А шо, а з чого це?" А тут через день, чи через два кажуть, шо Сталін умер. Тіки ж оце не запомнила, коли воно ото зірвалося. Ой, ото таке!

А потім же Хрущов прийшов... Я вже їх позабувала. І Хрущов, і Брежнєв вже був, і, все забула. Уже тепер голова моя не работа, я тоді молода була, я усе запоминала. Було скіки в колхозі машин, а я каждій машині номер знала, а тепер забуваю, забула, нема того вже.

А у 60-х роках ферми ж начались, той, колхоз забирав. А тоді ж стало багатіть трошки, розмножуватись. Ферма була, понастроювали вже ті склади, це все ж. Після войни все це строїли, ну а січас разрушили все: і ферми, і все, нема ніде нічого.

Ну я ж кажу, поки молода була, то воно хоть і ніколи було, робота... Прибіжиш з роботи, не знаєш за шо схватиться. А всьо равно якось же ж воно по-людськи жилось. Ну а тепер той, як воно далі буде, хто живий буде, шо дальше... [запис перервано].

Якось поїхали на хутір (хутори були) і там корову купили, о. І тоді я корову вела городами, там десь по тій вулиці (загород не було тоді), а він же машиною поїхав. І як я доходю у свій город, як гляну, а шось криші нема, хати нема! Я перелякалась, думаю, Боже, що це, шо це хата завалилась? А діти, я приходю, вони вискакують, плачуть: "Ой, ма, хата була, криша впала, як затріщала, ми думали, шо нас привалить!" Криша сама впала! Ну а тоді года такі, після війни. Ні деревини, нічого ніде не взять, шоб її одрімонтіровать, ту хату. А вона мені так запеклась та хата, шо я рада була кудись вийти з тієї хати, не хотіла я там жить. Ото як начала хазяїну своєму... А тут був дітсадік, колхозна хата... І як начала, як це сказать, голову бити, хотіла по-людському. Давай якось, шоб нам ту хату оддали. Ну ото нам ту хату дали. Ну це вже ми тут ремонт дєлали, сама хата була, не було нічого. Ото така жизнь чєловєча, все нада й нада, а тепер баба дожила, шо зовсім їй не нада нічого.

Раньше дітей багато у людей було, у батьків. Жили, одділялися. Старші одділяються, другі одділяються, самий послідній остається при батьках, о. І доживають батьки із синами, із сином, невісткою, ну а тепер же ж оце...

Батьків боялися і понімали. Я ж кажу вам, баба моя була ото вдова, четверо було їх. І батько (це вже я помню, бо взросла була), уже він жонатий був і я була, шо він коли сам чи вип'є трошки... То баба (це ж, його мати) бере віник і по спині його тарахне! А він зігнеться і слова не скаже, а тепер не скажи.

У сім'ї жінка по-жіночому робила. Ну, як і тепер, їсти наварить, постірать, зібрать, помазать усе. А чоловік по хазяйству. Там якщо самі жили, за кіньми там, управиться нада там, почистить, десь прибить якусь дошку, – чи шось таке, то вже ж чоловіча робота.

Такий закон був, як чоловік обіда чи сніда, то жінка должна стоять, подать все: прибери оце, подай. Раньше не було оце не рукомийників, нічого. Прийшов звідкіля руки помить, вона зливає, рушничок подає. Він витирає руки, щоб ухажувала як за чоловіком.

А в полі жінки, ну як там, як коней запряжуть, то орють. А як картошку саде, так у пукарь коні запряжені. Пукарь той оре, а баби йдуть, кидають картошечку. Ну, це вже бабська робота, ну і все воно робилося отаке, що жінка могла.

А головував у сім'ї хазяїн, батько. Ну а наші, ще як баба була, батькова мати, то в баби все питали. Тобто головував старший. Якщо немає діда, то баба. Якщо немає баби, то чоловік уже, син. А якщо син і дорослий, то старша все одно баба була, якщо вона була. Совєта в неї питають, як оце зробить, так чи так, як будем робить його, охо-хо-хо...

А діти, я ж і кажу, як самі ще жили, як коні в нас були... Скіки там мені було, мене утром рано будять... А то так візмуть, понесуть на гарбу, знаєте, що таке гарба? Ну така ж бричка на колесах. Бричка недовга, а гарба довга і драбини. Так на ті драбини. Якщо це як уже лозовиця начинається... Називається лозовиця, що їдуть по копиці, які там стоять у степу на нашій землі, де ми сіяли, де ми накосили, послали копиці. А тоді їдем по ті копиці, везем у свій двір, складаємо. Ну батько ж накида на ту гарбу, а мати топче на гарбі. А діти, які є, такі граблі, отакі завдовшки, тяга ті граблі, щоб і колосинка не осталась, щоб колосочок не остався, все шоб було у порядку. Так ото було мене положать на гарбу сонну і їдуть, а тоді приїдуть. І сонечко сходить, а вони: "Марійко, вставай, уже приїхали, загрібать будеш". Отак дітям було, не так оце по десять год у школу ходять і нічого не загрібають. Ото таке було.

А старші діти, це ж дітей, я ж кажу, було багато. То старші, як така дівчинка, шо вже більша як оте, а те менше, вона бере за руки і йде з ним гулять. Не бросає його ніколи, шоб воно само там. Матері грається ніколи, мати не буде з ним, а ото йди гуляй, ото бережи, шоб ніде не попало. Ото так було.

Молоді одягалися тоді як: спідниці у дівчат такі були, отак, шоб ног не видно було. Аж до щиколотки. А тоді кофточки такі, біз платка не ходили ніколи. Запнуті були. Запиналися отак, [сміється, показує] тепер я так не запну, ну тако.

Досвітки були, але я їх тоже не застала. А чула про них, шо то вроді дівчата сходяться при той, та шиє та вишиває, та там щось плете. А тоді і хлопці приходять, там гуляють до скікох. Там баба, яка сама жила та вони наймали. Шо вони там їй платили. Ну я цього не застала, при мені цього вже не було.

Та в мене й батько такий строгий був! У мене було за ворота вийдеш, якийсь час побігаєш і кричать: “Додому, давай додому”. Ну було ж таке, дівчат багато, сходимось, співаємо. А там десь хлопці з другої вулиці ідуть, співають. Ну якось весело воно було. Багато дівчат було, багато хлопців, то ж до голоду, до колективізації.

Було дівчата мої, подружки, вони старші були, їздили у Крим служить. Там наймались до татарів і служили, заробляли собі. А я була одна у батька, був брат ще у мене, а я одна, і мене не пускали. А мені так хотілось поїхать у той Крим, бо я боязлива дуже була.

Як колективізація почалась, начали їздити на степ, весело так вроді було. Матері може там біспокоїлись, шо не нравиться їм, а дівчатам харашо. Співають, ідуть за степ, у степ. Було наморюся, це ж молоденька була дівчина, наморюся, приїжджаю додому: “Завтра мене не будіть, я не поїду, я заморилась дуже”. Утром ні свєт, ні зоря встала, і виходю з хати. А мамка: “А чого ти? Ти ж казала не поїдеш вже на роботу сьодня, бо заморилась”. Уже отдихнула, поїхала, бо мені ж там співать нравилось. А тепер ось і дівчат немає тих, три бабки ходять у бригаду і людей нема в бригаді.

Весілля в мене було. Це ж я кажу, я в такі годи саме начала жить, що і весілля таке було... Ну а до цього співали весільних пісень. Приходять свататься і розпитують у сусідів – чи хто там близько живе, шо нівеста є. Тут приходять до нас (а я дівчиною невеликою була) і то ж вони пошуткували: “Ану, де ваша нєвєста?” А я перелякалась, думала, шо правда. А вони прийшли питать наших: “А як отут у вас недалеко живуть, як вони там, яка там дівка, чи там шо, які люди?” Було так розпитують, а тоді ж ото йдуть сватають. Засватаються, тоді вже назначають, коли там...

А до мене самої, ну які там свати приходили, я ж вам кажу. Батько був засужений, за колхозне діло, щось там він був завхозом. За шо його забула вже, за шо там трьох їх засудили. Батька дома не було, а ото баба і я, і мати. Ото, ніякого там сватання, нічого, таку свайбичку згуляли та і все. А тоді, я ж вам ото кажу, у нього [у чоловіка] нерідна мати була і батьки його виїхали і забрали своїх рідних дітей. А його оставили в хаті. І ми ото вдвох зійшлися і почали хазяйнувать. А свайба, яка там свайба.

При мені вже ні церков не було, нічого. А раніше повінчаються і тоді весілля. Батюшка було, кажуть, об’являє за неділю чи за дві неділі раньше: такий і такий хочуть супружествовать, ну, чи нема

міжду ними родства, шоб вони не були родичі? Це він у церкві питає у людей, які сходяться, шоб вони родствініками не були.

Оглядини – не застала вже цього, це може старші хто шо скаже. Ну Бог його знає, як воно там, оглядини, тож приходять там навєрноє, чи свати, чи хто там оглядини проводить.

Коли вже діти дорослі ставали і женилися, тоді старшого одділяли, там може шось купляли чи шо. Одділяв батько. Ну як ожениться вже, тоді вже одділяють. Це ж менші оставались, а тоді меншого одділяв. Хату ж чи строїли, чи купляли.

А було шо, ну це вже не при мені, а я так знаю, шо як розказували. Це вже ось мого дєда, чоловіка баба була, то вони було розказують, як вони жили. Так аж три чи чотири невістки були, три чи чотири! І оце вже мати (свекруха) у день там ще оддихає, не встає утром рано, а вони – сьодні старша, іде по очіріді, а завтра друга, ідуть до матері, питають: "Шо, мамо, сьодні варить?" Отак було колись давно, ну я вже цього не застала. Це таке було розказують, прімєр дають. Шоб знали, як колись були невістки, а тепер як тіки оддітились...

Чи заповідалось щось? Як вам сказать. Оце як остався мій хазяїн без матері, тоді взяв батько другу, нажили ще троє дітей, цього оставили без нічого. Тих трьох забрали, одділилися, а цього оце оставили без нічого. Тоді стали жить собі, як то кажуть, наживать і добра наживать, а як їх там ділили, я не знаю.

Сказати, шоб в домі були сімейні реліквії, чи пам'ятні речі, – не було, не знаю я.

Про придане мамка мені розказувала такий випадок. Батькова сестра, коли вже доросла дівка була, готувалась заміж іти. Тож готовили, шо заміж як іти, шоб у скрині повно всього було, це придане кажуть, о. Вона одного разу, значить, як ввійшла у велику хату (раньше велика хата називалася), де її скриня була. І вона ввійшла в ту хату, як глянула, а вікно витягнуте і в скрині нема нічого, забрато. І вона була заболіла, помішалась головой. Все барахло витягли з скрині і вона як глянула, перелякалась, ото в неї таке случилось. Ну а тоді ж вроді ж вилічилась, а ходив тіф, така болєзнь, і вони померли двоє. Я не знаю, коли той тіф ходив, я цього не помню, це ж мамка розказували. Вродє у двадцятих годах.

[Запис перервано].

До вагітної жінки ставилися обикновєнно, не так як тепер. Робила вона, навєрно, шо могла. Бог його знає. Це вже воно, як

кажуть, не за наших. Як уже в наше время, а тоді воно пішло у [нерозбірливо]. А тоді, ну я ж кажу, свекрухи були, то матері слухали, у свекрухи все питали. Яка там удасться баба чи сердита, чи яка, та й жили. Не так же, шоб оддiлялись бігом.

Коли жінка була вагітна, то за це не балакали, стидилися і не хотіли, шоб хто шо знав. Поки прийде те время, а тоді шо Бог дасть. При пологах допомагали бабки. Бабки були. Больниці – це вже в наше время. І ми вже, я вже в больниці була, а раньше це бабки були.

Як дитина тільки народилася обряд такий: бігом несли хрестить, день чи два і несуть хрестить. Обов'язково перехрестили, ой. Ну такий порядок був. Через сорок днів несуть благословлять. Мати, називається, молитву бере дитині. Тоді ще через сорок днів вона вже має право, як сказать, шо вона вже очистилась, іде в церкву, можна вже. А тепер зовсім не ходять.

Було, кажуть, як перехрестили, принесуть, шоб всі цілували, шоб усі любили дитину. Може шось і дарували, Бог його зна. Ми, я ж кажу, вже таке время пішло, то колективізація, то голод, то шо там. Ми в таких бєдностях жили, і не справляли ні День Рожденья, нічого.

День Рожденья, це ж вам і іменини у родині ніхто ніколи не знав, цього справлять ніхто не понімав, цього не почитали. А такі ж празники, як релігійні празнували. В неділю ішли в церкву утром рано. Казала моя мамка покойна, шось загубили були чі паспорти чи перестрочіли, а тоді випитували, а не знають якого числа родились. А той же, шо виписує, каже: "Хіба вам не справляли День Рожденія?" А вони кажуть: "Хто там коли тоді справляв?" Тоді ніхто не знав цього, тієї моди. Не справляли, ні подарки не дарили, хто як. Жили собі, празник великий празнували, це церковний, от.

А на хрестини своїх там може близьких родичів погукають, посидять, понесуть у церкву, перехрестять куми, батько й мати, й хрещена. У куми запрошували кого вже захочеться батькам, чи.. От у мене крьосна була батькова двоюрідна сестра, а батько – двоюрідний брат. Це я сама собі все так розсудила, шо це баба значить так приказала, бо це по її роду, крьосні мої. А так тоді вже хто схоче, кого схочуть, там з рідні, чи товариші, чи хто. Куми должні понімать як рідні батьки дітей дитини, должні понімать. А зараз, ось нашого хрестили малого, наші в Дніпрорудний возили, не знаю як вони там.

Не помню з дитинства, шоб люди тоді пили, лінувалися. Одного дєда помню, шо вроді він цей був, моїй бабушки кум. Ото я знаю, шо він вроді один п'яниця був. Шинок називалось там, де водка продавалась. Моя хата рідна ото де "Веселка", де Наташа... Ото піде в центр, там і шинок той був, і базар там був, де больниця оце тепер построєна. Там базар великий був! Та хтозна, як до цього кума ставилися? Хто там його поважав, Бог його знає, хто його поважав. Я знаю, шо я його тільки одного помню. Він було йде коли до нас, до баби заходе, позичає чи копійку, чи скільки там тоді, які гроші були. От. А так як оце тепер п'ють, так я і не помню, шоб так пили.

І жебраків, не знаю, не дуже було багато. Ну давали їм, в принципі, як січас ось. Це недавно я там у дворі була, унук каже, шо приходила якась баба і каже: "Дайте крашанок, дайте чотирі, і сала дайте, і хліба дайте". А я кажу, хіба так як старші були, то просили? Просили, було кажуть: "Подайте, що Бог, що милость ваша, що у вас там є". Ну а так, шоб багато ходило, не помню.

Свята були церковні. На Паску крашанки, це той. Сім неділь постували, а тоді ж готовили паски, паски пекли і сир оце я пекла, дівчата мені помагали, унучки. Місили, все, а я у піч, у мене там така, що я ще у піч засовувала. Рецепт паски ще дочечка моя жива була, написала, берегли. Яєчок нада намолотить, опарку парить, ну шо там написано скіки яєчок, скіки молока нада, як опарку. Оце я все зроблю, а тоді дівчата місять, бо я вже не замісю. Так ми ж не трошки печем, а оце ж там одна унучка, там ще одна, і напечем штук дванадцять таких здорових.

А тоді ж отой ідуть на всюночну, там чітається діяння апостолів до півночі, а тоді ж начинається служба пасхальна. А тоді святять паски, а утром ідуть же додому, розговляються. Бо до цього ж ніхто не їсть. Розговляються, ну а тоді оддихнуть, опять до вечері йдуть у церкву. Ой, цілий тиждень, у нас було три дня в церкві правлять, служба йде. А тоді вже день за дньом – робота.

Далі я вже забуваю сама, після Паски – Троїця. Ось буде січас, оце кончається неділя, це ж якийсь день буде Петра і Павла, я не знаю в який день буде...

[Запис перервано].

На Різдво і зараз дітвора колядує. Так шо вони з вєрою ходять? Ходять, шоб дали гостинців, грошей, та не тільки дітвора. Тут п'яниці приходили, той, колядували.

А раніше ходили, і раніше було. Так копійка та ж шось стояла, а тепер одна копійка – це нічого... Ну, на Різдво, на Маланки оце, перед Новим годом колядують:

Коляд, коляд, колядниця,
Добре з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте, дядько, тьотко, п'ятака.
А було і ковбаси, ще три копієчки даси [сміється].

Ну це шо в наше время. А тепер дітвора научились усяких. Як, де вони ото учать. А було, я ж кажу, ходять, здорові, і раньше було, ще я дівчиною була. Ну я, мене далеко не пускали, щоб ходила, по дворах не ходила. Ото було до главних родичів піду. Оце ж кажу, де кладова, тут моєї баби брат жив, то до їх батько конячкою повезе туди, ото там на углу вони. Там ото дєд, баба, дядьки, дєда сини і дочки. То до каждого я должна підійти і сказать, вечерю піднести: "Прислали батько й мати, нате вам вечерю". Каждий ото так, розв'яже, покуштує, а тоді ж дасть ту копійку. А так ми не ходили по дворі, шоб шукати їсти.

У Великій піст їли квасольку, горошок, борщі пістненькі, олійкою зажарені. Кашку зварять з пшона, варенички з картошечкой, чи що там, напечуть, наварять. Пиріжків з картошечкою напечуть, таке все пістненьке. Поки я дівчинкою була, так строго було. Бабушка ж в мене була така строгенька. Я було зайду, отакі сіни були раньше, веранди не було, а сіни біля хати... То зайду, а тепер у бутильках молоко, а тоді було такі глечики назывались, у глечиках молоко і мені хочеться! Я ж устромлю палець, думаю, хоч палець оближу. Ні, боюсь, думаю гріх, витерла, пішла. А тепер, Господи, не тільки діти, ніхто ніде не слуха... Ой! Ох-о-хо.

[Запис перервано].

До віри як ставилися? Повна церква людей була. Оце ще до колективізації, да, да. Коли церкви ще не закриті були, чотири церкви, було у нас у селі. Ну ото ж, шо січас ото, тіки дом там, хата, а церков немає. А то – Пантилимівський приход, наш – Крестовоздвиженський, то – Вознесенський, ото в "Дружбі" шо там. А то "Знамя", шо тепер кажуть, колхоз чи совхоз, – то Григорівський. Оце в нас храми були, там на Пантелемона храм був, той "Калініна", а в нас – на Воздвиження, а там – на Вознесення, а там – на Григорія, 23 апреля. Чотири храми.

А потім, от як позакривали, жили без нікаких, нічого не зная. Хто вірував, то вірував, а хто і забув, шо воно є. Тепер вже бачите

пусто, пусто в церквах. Як ставилися до іншої віри – не знаю. Бо не було оцих бабтістів, чи разних отих єресей. Не було такого, може де були, но я не той. У нас не було нічого.

Питаєте, звідкіля Білозьорка з'явилася? Одно, те, що я чула, шо вроді як їздили ті, як їх, з волами? Чумаки. Їздили по сіль, і тут дето ночували, шо як зірка, біла зірка сходила, і вони вроді назвали що це – Білозірка. А чи так, чи ні? Наша була, колись це називали порuському Ніжняя, Ніжняя Білозьорка, а то Велика, – то Верхняя. Ну а тоді стало, що то Велика Білозірка, і наша Мала Білозірка, називається вона так.

Мешканців нашого села називають білозірці. А як ще – не знаю, не чула ніколи.

Отут в Білозірці за національністю вроді ми всі однакові. Ну, то ж ми всі вроді українці, а хто росіяни, чи хто, не знаю нікого тут. Шоб приїхали, ну то тоже ж українці. Багато в якомусь годі понаїжджали западенці, черніговці, ну то ж вони тоже українці. А так Бог його знає, хто там звідкіля приїхав і понімає шо він не нашої нації.

Колонія [німецька] тут була рядом, ну це ще може не при мені, може було, не знаю.

Багато вулиць було разних ото, шо назви їм повидумували. Хто їх видумував? Ну ото я свою знаю, запомнила, як наша називалася. Оце ж у нас вулиця Октябирська – це Артьомки раніше називали. А Бог його знає коли то, в яке це время вони так називалися ті вулиці. Я так думаю, що може Артьомових родини були, той так називали. А коли її назвали?

У нас у городах, то тепер Партизанська вулиця, а раньше вона була ото звідтіля – Морози, значить може там хто на фамілію таку був. Оце де тепер "Калініна", так це ж не наш приход, я там мало знала. Ну, як їх там називали, і Голохвати, чогось так називали, Голохвати. Отам посьолок є – "Перебудова", ото там називали Голохват, той посьолок.

Ну, це ось забула, як їх, Межоваті було, казали. Як оце їхать отуди по центральній дорозі, так один бік стоїть там, шо написано там "Калініна"... Так отой бік, то Пантелимовська була вулиця, а цей бік – наша, то нашого приходу. Так вулиця називалась Межова, якраз на межі ото та вулиця.

А то ще [сміється] некрасиво і казать... яка вулиця... Осьо тут же нова вулиця, вона так і називається Нова, що недавно построїли. Там усі приєзжі живуть. А тоді друга там вулиця, називалась Матня

[сміється], а ще далі туди Висранки [сміється]. Сміялись! Було, кажуть, батюшка питав бабу одну: "Де ти живеш (там як її звать), на якій вулиці?" Вона каже: "Батюшка, стидно казать, не скажу". "Та чого ти там, чого там стидно?" "Ну не скажу, не хочу. Така вулиця, така, що стидно й казать."

У селі байраків та круч не було, а от у степу були могили. Чи нагорнуті, чи насипані. Було то як питають, де там земля, чи де колхоз же, так, біля трьох могил. Три могили той там. Ну тепер же вони порозорювались, уже їх нема. А звідки вони взялися, Бог їх зна. А люди казали, шо три могили, а коли, де вони взялись? Якби ж воно так інтерес був у молодих літах, щоб спитать. Так ніхто не питав, а чули ж "три могили", "за трьома могилами".

Тут оце, де січас ото низенько було, річка протікала. А плавні, плавні були туди за село. Як я мала була, то раньше було сіяли коноплі дома. А тоді везли туди вимочувать. Дома вималачували зерна, в'язали їх у снопи і туди возили, клали у воду, там придавлювали чим-то і щоб вони вимокали. А у плавнях там же вода ото була. Тут дуже мало хто, а там отож річка була, і то плавні називалось. Ото туди повезуть, а тоді там неділі дві вони ті коноплі вимокають. Тоді везуть додому і баби пряли із тих конопель.

Я вже не пряла, а баба, батькова мати, ткала. Був у нас верстат, той шо ткать. З тих конопель вони вибивали. Така була зроблена, шо ото вибивали, як рубель. А тоді як-то чесали. Такі були гребені здорові дерев'яні із тими зубами, чесали і пряли. З тієї пряжі тоді ткали. Це ж колись не було, шоб одіяло, той, вкриваться, а рядно. Рядно виткали із коноплі, із овечої вовни. З овечої тоже пряли, ліжник називали, та і тим вкривались.

Ліжник не фарбували, шо там дома зробили і всьо. Ото як випряли так...

А сорочки ж ото з полотна, того, що напрядуть. Із коноплі. Тож тоненьке напрядуть, таку тоненьку ниточку, а тоді шить на той. Матеря шили сорочки. Шили самі, всі баби сядуть та шиють. Викройки ото як вміли, так і робили. Положуть, як є там така сорочка вже пошита. Положать, до неї приміряють, виріжуть та і шиють.

І веретеном нитку крутили, і прялка була. І в мене була, я ще пряла, а тоді сестра двоюрідна взяла і той вона негодна вже, і я негодна. Сестра тут живе, но вона молодша за мене на десять років. Тут, на цій вулиці. Вона двоюрідна, а матері наші рідні сестри були.

Вона була Ходус, а тепер Ісаєва. Ісаєва Ольга. Вона грамотніша, може вона трошки шо лучше розкаже, шо вона там помне. Вона молодша за мене.

Чоботи ще шили. Дєд мого чоловіка, чи прадід, шо Бойки, Бойки в них вулична фамілія була. А писались, писався Кругляк. А ото казали, шо дєд був якийсь там, ну прадід якийсь, шо шив обув, так був бойкий дєд. І так називали їх Бойками.

А ще вишивали, плели. Ось бачите, це вже я могла плести, це крючечком малесеньким. Не у всіх був крючочок такий, така тоненька і такий оце плели. Чулки такі було із того, із овечої вовни, напряду тоненько, тепленько, на цілу зіму. Ну не носили купованого нічого, все своє, що придумували, що вміли зробить те й те...

Садки були у дворах. В кінці города –то вишник було називається, там ото вишню хто зна хто і коли там садив. А ті вишні, он бачиш, скіки у нас тих виходе із землі од кореня, і ото воно йде. А посередині в нас, як ми сюди перейшли, у нас було два ряди груш, там на городі. Тут тоже груша була, десь яблуня була у дворі, я вже і сама позабувала де. За садком самі слідкували, хто у дворі жив. А тоді сушили, сушку, а тоді варили. Тепер кампот кажуть, а тоді було узвар кажуть. Груші я так любила. Такі було – дулі такі називаються, такі здорові. І ото цілі. Яблука цілі, щоб у печі посушені. Протоплять піч соломою, дровами трошки, а тоді то відро туди насиплять. Вони зразу попечуться, тоже такі добрі, м'якенькі. А тоді витягнеш, ще протопиш, опять насиплеш, вони тоді аж поморщуться трошки. Провітри, ото у піч усипиш, а тоді на сонце, так як оце січас, досихають. І то озвар було кажуть, озвар. Раньше ж плит не було в хаті, ото сама піч. Так шо нада, все в піч сунуть. Горшки такі були, води туди наливають, в піч засовують, вода закипає, сиплять туди все, цю фрукту. І воно тоді, щоб не в жаркій печі воно прокипить і доходить час, чи півтора там. А тоді витягнуть, поставлять, воно гаряче, воно ще набубнять ті фрукти.

Огірки, все це було, помідори – у діжку посолять і тряпочкою застелять. Там іще такі дощечки положать, каменючкою прикриють, а тоді через кажді два-три дня миють ті кружечки, ту тряпочку промиють. І так воно стоїть цілу зиму, цілу зиму й до весни.

Капусту квасили – різали, і дрібненько кришили, а міжду ті той клали... шуляк називають. Шуляк, оце ж капуста ця, ціла. А як маленька – цілу ложать. Яблука тоже квасили. Я вже і не пам'ятаю

як, трошки солички, а трохи сахарю, а тоді водою залив, там воно перебушує і все. Нічого більш не клали.

Вишню сушили. Зразу помить, а тоді вода, шоб закипіла, і водою залить. І бігом злить ту воду, а тоді на шось, і на сонце, вони посохнуть, і всьо. Як прокип'ятить, вони швидше тоді посохнуть. А яблука і груші ріжуть і сушать, колись так у печі сушили. А тепер ніхто. Тепер поріжуть, на сонце, воно пожариться, це ж така жарюка, попечеться та й все.

А м'ясо, як закололи кабана, тоже в діжку, россіл зроблять. Шоб же ж хороший россіл, шоб солоне було. А тоді як уже треба брать його, може воно дуже солоне, то у холодну воду. Полежить трошки, воно трохи вимочиться, і варять. Не знали тієї ж консервації, ніхто й нічого не знав і все так робили, як хто це придумав.

І ковбаси робили. Різали ж дрібненько м'ясо, тоді часничку туди, солили. Ковбаси помить хорошо, пошкребти, соллю насипать, посолить. Ковбаси пусті і соллю насипать, щоб це ж ізшкряблося те, що... Повивертать їх, взять їх як оце вона ж кругленька, отак надіть, і вивертають, от. І тоді полежать там сутки у солі, а тоді отак ще ізчісувать, ну шоб воно чистеньке таке. Надуєш, надуєш, вона пуста і така чиста, біла.

І кров'янку робили. Кров'янку ж тоже там м'ясця трохи жирненького поріжуть, і тоді з кров'ю помішають. Трошки молочка можно було і посолить. Ну не дуже крові, так шоб. І кров'янку всігда робили, та й тепер робимо ще й поки. Тіки вже тепер стали не очінь-то їдять такого м'яса. Пока, слава Богу, ще держемся. Пока не голодні, можем і зробить.

Ще желудок набивали, да, кендюх. Ну, тоже: нарізать м'яса, часничку, посолить і він там така дірка прорізається у тому желудку свинячому, що рукою напхаєш повністю та й...

З молока й тепер роблю, в нас же корова є. Продаєм трохи, бо грошей нада. А тож можем сиру зробить, маслечка. Як у бутильок наллю, воно постоє три-чотири дня, у вершок підніметься на той, а кисляк унизу. Я зіллю той вершок у менший бутильок, а тоді отак потеліпаю, кусочок маслічка зіб'ю і можна сиру оттопить. Із кисляку вареники зварить та й...

А сир шоб зробить, то ставлю на плиту, шоб не на огонь, а шоб гаряча плита. На плиті поставити і дивись, щоб воно чуть до кіпенія доходе, тоді снімай, шоб не перетопився. Як не перетопиться, то м'якеньке таке. Тоді туди яїчко вбить одно, чи двоє, посолить, хто

любе із сахаром, солодкий щоб. Хто не любе, щоб так солоденьке, так і робимо. То і тепер коровку держимо, та й непривично без корови, дуже то...

Борщ я варю так як і раніше. Зразу як є м'ясо, ложу м'ясо. Чи то курочка, чи пітушок, як заріжим. М'ясо трошки покипить, а до цього ще кришу буряк. Буряк я кладу, ну в бутильок тепер, а раньше було у глечик називалось. Тепер в бутильок накришений бурячок. Положу у бутильок, наллю трошки туди томату, як є, кисленьке щоб було і водичкою доллю. І воно там два-три дня кисне, от. Тоді я того буряка беру трошки, як уже кипить вода хорошо, та ложу той буряк. Буряк покипить, шо я бачу, що аж біліє, тоді картошку кладу. Положу картошку, а цибулі накришу, пережарю, і туди томату положу...

Каждий по-своєму робе. Цибульку жарю на сковороді, бачу вона вже прижарюється хорошо, ллю туди томат. Воно перекипить, пережариться. Тоді вже як бачу, шо картошка готова у борщі вже сварилась, кладу капусти. Накришу ж капусту свіжу, як є, капусту положу і заллю томат, отож з сковороди, що я нажарила. І кладу сало товчене. От я тіки ж хотіла товкти сало! Сало я товчу, поріжу дрібненько, така в мене ковганочка є. Так називається – ковганка. Я туди кладу і товкачкою так потовчу, і туди цибулинку скришу, потовчу. А тоді покладу оце все, як капусту положу, томати, сало і перекипить, і все. Це в мене борщ.

А супи – юшка було кажуть. Було ще той, картошку ж начистю, покришу, вода кипить, положу. Якщо той, ще пшона кину, то це не юшка, це кандьор кажуть. Ну тоже ж картошку положиш, а тоді жменьку пшонца помиєш і кинеш, воно покипить. І тоді вже трошки пахне тим, пшоном. А як сама картошка харашо розкипить і тоже сало потовчу. Мій синок так любив цей суп, шоб сальцем пахло. Листочка лаврового ж туди кину, а тепер того окропчику, ну ото вам і суп такий, юшка.

Ну Бог його знає ще які. Це, я ж кажу, як раньше. Тепер же, бачиш, на базар підеш, всяка крупа є, так можна... А раньше ж то пшоно самі товкли, ступа була. З того ячменя робили, називалось кутя. Ячмінь посушить хорошо, а тоді тепленькою водою, водичкою побрискать і в ступі. То те ота шелуха все злізе, а він останеться голий, ячменинька, і тоді ото вариться тоже. У воді ж, у воді, без води не сюда, не туда. Ну можна сахарю ще додать, одцідить ту воду і сахарю, сахарю можна помастить. А то отож цим, узваром наллють, кампот, і

з кампотом употребляють. Так люди колись жили, з базарів менше. А тепер все з базару канєшно, все на базарі є, так у карманях нема.

А от на свята, оце ж на той, на вечерю, на Рождіство, вечерю носять діти. То тоже кутю. Рису тоді не дуже було, чи нізащо було куплять. Так кутю робили з ячменю та й кутя ото така була. Це на Святвечір, щоб був той, узвар і кутя, ото саме главне.

Скоромне вже на завтра, на Різдво. Ну м'ясо якесь, картошку, так як тепер хто робе. Катлетів не знали, не вміли це робити, тепер вже навчилися, хто навчився [сміється].

Пекли пиріжки. Тісто на дрожжях робили. Хоч раньше дрожів не було, опарочку ставили. А тоді опарочки оставляли в якісь посудинки, закривали і держали, поки там опять нада буде чи пиріжки, чи хліба пекти. Тоді муки набираєш у такі макітри, і в ту макітру мучички. Вода кипить, туди наллєш, мішаєш. Тоді воно прохолоне чуть-чуть, щоб чуть тепленька була. Тоді той, туди ту опарочку віллєш, небагато тіки, і воно підходе трошки. А тоді вже вчиняй там на пиріжки, чи на хліб. Туди чи водичкою, чи сироваткою, тоді мукички, заколотить, воно і піднімається вгору. Тоді бачиш, що вже аж чуть опускається, воно підійшло, тоді береш опять муку і місиш кулаками. Ну було сама, сама хліба як спечеш, якось він чи то добріший. І тісто довше держеться. Хліб круглий такий пекли, високий, а тепер ото вроді є він хороший, тіки свіженький, так нічого, а завтра уже почерствів.

Пекли хліб на цілу неділю. Могли напекти штук п'ять, шість, сім печуть, вся піч повна, от. І поки поїдять, а тоді обратно захожуються хліб пекти. Зерно з млина. Були млини, дерев'яні млини, знаєте? Вітряки.

І в Білозіркі були вітряки. Ну це я знаю три. Один за селом. Один, де в нас кладбище. Кладбищ багато, ну наше кладбище отуто осьо, те, як сказать, протів сільсовета. І один, де школа січас построїна, там. Ото було три вітряки. Працювали там свої ж, тож їхні були ті, собствіні, хазяїв. І вони мололи. Ото повезуть там мішечок і мелять, а тоді... Вони ж в развєс наверно ж брали скіки. Відсипали там оце савочок якийсь за помол. Ну не багато відсипали, канєшно. Це був один ото там дєд Юшко. Так я не знаю як його звать, шо ото запомнила чого... А послав мене батько спитать, чи наше змололося. Ну батько, він навєрно так сказав, шо: "Піди спитай, чи наш мішечок змоловся?" А я ж прийшла й кажу [сміється]: "Дєд, ви наш мішок уже змололи?" А він каже: "О! А я мішків не мелю". Значить

те, шо в мішку, а “мішків не мелю”. Ото я знаю, шо Юшко, Юшко хвамілія була. Коли вони померли, вже давно-давно нема їх.

А вітряки може порозбирали, пороздавали, порозбивали та й все. Це ще було до колхозів. Тож і при колхозі там один був, де він дівся, не знаю. Нема вже тих мірошників, що мололи. У нас даже була та, мельниця, а як її, як її називали, забула. Шо вона вже молола на первий сорт і на другий сорт, туди в центрі там була... Ну це ще до войни, я забула, коли її розібрали, де вона ділася, а була така мельниця.

А на вітряках мололи пшеницю, обикновену пшеницю, не перший сорт. Однакова мука, темна мука. Ну як хочеш, щоб трошки м’якша була мука, так на густе сито просієш, тоді більше одходів. Ну якась вона була чи пшениця інакша була, шо хліб був у печі якось лучче, як от тепер. Січас тісто замісиш, воно як розлізеться як вода, чого воно тепер таке? Ну шо ще? Я вже нічого не знаю.

[Запис перервано].

Прикмети знаю. Ну як сонечко заходе, то хмари вечором, кажуть дощ буде. Вітри як дуже дують, кажуть, це на дощ, так.

Озиму пшеницю сіяли перед сінтябрем, в кінці августа. А весною, як уже тепло ж, а тепер бачите, не розбереш як...

[Запис перервано].

Про явища, пов’язані з демонологією, з ворожками, ой, не знаю.

Місце під поселення, під нову хату, вибирали кому де як нравилось. Так і той, починали строїть. А як це проходило, я не знаю. Ми нічого не строїли. Я не знаю, ми там взяли готову хату. Там були строїли кухню, строїли і фундамент той. А тоді ж не було фундаментів. А сама глиняна хата. Ось оце наша була ось тут: вальки качали, землю місили, солому туди клали, ще як самі жили. То ті конякою місили ту грязь, а тоді такі вальки качали, носили, а люди клали стіни. Стояла так стіна, отака, так скіки туди грязі надо накласти, шоб вона рівна була... Людей наймали. Це називалось, той, воскресник. Сусіди приходили, а тоді ж обід наготовлять, випить дадуть та й той, воскресник. А тоді треба було шоб висохло. Той, Бог його зна, скіки того часу на хату треба було. Це ж ось люди такі, що вже спеціалісти там, знали скіки його нада. Мужчини це цим завєдували.

Входини були, а тепер уже входин нема. А хто перший у нову хату входив, Бог його зна. Хазяїн, навєрно, а хто? Должні ж посвятить, освятить. Батюшку гукали посвятить там, а тоді вже входять.

Хату підновляли, мазали. І на Пасху, і до Пасхи готовилися, і до Тройці, от. Даже і зімой білили баби. У хатах – то обізатєльно.

А як погода, що можна і на дворі – білили, до празників обізатєльно. Кожний год, обов'язково мазали, підмазували. А тоді ж, бачите, пішла мода, пообкладали все.

Хату украшали всередині – рушники ж вішали, занавіски. Рушники і на стіну, і на ікони вішали, на вікна вішали. І фотографії було по стінах розвішують. Тепер фотографій куча, а куди поховали, навіть не знаю.

У мене старих фотографій нема. Ну є моя мамка, батько, ото як пішла мода портрети робить, так ото я поробила, та є вони. Бабуся ото в мене. Була, помню, фотографія: я така маленька (не знаю чи три года було там), дядько, батьків брат двоюрідний, той дядько, шо я казала з тіфу помер, а я посередині на стільці, а де вона ділася? Бог її знає, ото й так.

Головенко Марія Федорівна, 1913 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Марія Федорівна, прізвище – Головенко. Я букв не знаю, бо і в школу не ходила. Народилася в Білозірці, тринадцятого року, а не знаю якого числа.

Батько був Федір Школовий. А мати – Настя Школова. Коли батько народився – ой, не знаю. А помер давно, давно, ще до войни помер. Ще у ту войну, у першу, як білі, красні прийшли, дуже давно. І осталось нас дев'ятеро дітей. Голод був... Мати коли померла – ой, тоже забула. Не знаю.

Дід мій багатий був: в нього крім овець були ще й корови, коні, і земля була. Аякже. Та в каждого тоді земля була (ще до колхозу в нас по п'ять гектар землі було). Оно ж, хто тіки не хотів землі? У батька теж було своє хазяйство: була бричка, була “лінійка”, була борона, ну все на світі! Забрали все. І своя земля, правда, скіки не знаю я. Коней троє було, коровки дві, телятко було, двоє свиней було, курі були, все було. Ото так.

А багатим тоді називали, шоб четверо коней було, чотири корови (це багато), свиней багато, овець багато. А якшо бідний – корову одну мав та й усе, та порося, та ягня яке-небудь. У багатих хати були великі! Сараї були великі! У мене самої був такий амбарь здо-ро-о-вий і сарай! Усе чисто перетягли в колгосп! Усе.

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та О.О. Батура (3-4 липня, 2001 р.).

Білозірка дуже була багата, ще й до колхозів була багата. Українці жили, самі українці, руських не було. Руські тіки були учителя, батюшки були руські, о! Кацапи, чи як їх називають? І козаки були. Большинство козаків же було у тому, у Запорожжі, запорозькі.

Тут у нас, і за церквою, – у базарі, тамички, було три лодочки сдєлано. Так оце, як празник, так високо каталися. Крашанку дадуть і він підніма, катає, страшне! Потом оті, каруселі... О! Чотирі каруселів було, страшне! Страшне шо, то дуже було багато чого.

В Білозіркі шевці, чоботарі були, но не багато, і все такі, шо приїжали, грамотні люди приїжали. А свої були, но неважні сапожники. А ті вже, як пошиють... Як приїдуть зі своїм хромом! Красний хром, і чорний хром, і рудий хром. Якого ти хочеш вони хрому понавозять, потому шо вони спіціально занімались, кожі купляли, вимочували їх, красили. І приїжають в селі чоботи шить. І приїжають вони не надовго.

Ой, вітряків було! Ото одна вулиця, так – два, три, чотири, п'ять, шість вітряків було. На кажній улиці. Оце улиця – вітряк, улиця – вітряк! У Руденка Федіра вітряк був. Тепер нема хазяїв, всі померли. Зерно молов не за гроші. Розмір брав. Та й мало брав. Большінство, як вітер хароший, так він нічого не брав. По цілих бричках мололи, і нічого не брав. Йому люди ремонтірувать помагали – лєс чи шось там... [Нерозбірливо] Хороша мука була.

Багате було село. А збідніло, як начав колгосп, о! Начали згонить, начали людей вигонить, начали людей вивозить. Людей вивозили, та не знаю, навєрно, в Сибір. Багато розкуркулили. Та, верталось багато. От і в Крим всі повернулись.

У Білозьоркі татари були, три хазяїна жило. У нас не було, наша вулиця називалась Артьомки, а там – на Шмальках – жили. Вони з Криму. Там же ж Крим, там були татари. Ще давно-давно, чи вони тут може й жили. Дід казав, шо жили вони тут давно.

Згодом пішла я в колхоз. Та шо за нього балакать за цей колхоз?! Тоді так: хто не йшов у колхоз – забирали все на світі. Понятно? Даже на горіщі під квочкою пшениця була – повибирали все, до грамочки! Нам нічогісінько не оставили. А тоді вже мамка каже: "Уступай, іди в колхоз, щоб не забрали все на світі в нас". У нас ще діжка була пшенички. То я тоді поступила у колгосп. І батько поступив. Трошки поработав, потом умер.

А в колхозі, ой, мамочко! Молотаркою молотили, снопи в'язали, снопи кидали... Коровами молотили, коровами орали! Оці руки все робили, а я получаю п'ятдесять сім рублів [плаче].

Голод почався у тридцять третьому. Голод пам'ятаю, аякже. Мої дітки двоє зовсім опухли. Лободу їли. Чого? А того, що не давали нічого! Хай мене бог простить: шо тіки украдем було... І жили тим, понятно? Отак жили. Хіба жили тоді? Тоді почті не було нічогісінько, де то картоплина була в городі, то накопали. Та кукурузку давали, Господи, де кукурузку крали, так і проживали, що там говорить. Господі! Не можна й думать, згадать як це жили.

А після голоду вже легше стало. Так роботать дуже багато гонили, і мінуточки дома шоб не були. Гонили на роботу й гонили. Все время на роботі. Брігадіри гонили. Там звариш галушки чи що-небудь, і біжиш на ту роботу. Ой, та й не хочу згадувати, хай воно пощезне.

[Пошкоджено запис]

У мене чоловік кримський, з Сімферополя. Приїхав сюди в МТС на роботу. І туточки ми познакомилися з ним. А він тоже сірота був. І ото таке сватання. Став він сюди ходить. Познайомились ми і так і зійшлись [нерозбірливо].

До війни в колхозі техніка була плоха. Там може одна була машина. О! А МТС був. Хороший МТС був. Так там техніка була. І давала колхозам. Колхози молотили. Комбайнєром тоді мій чоловік був, работав на комбайнах. Зарабатував хліба харашо. Дєньги – то не дуже, а хліба – багато. Корова (ну, саме главне, щоб корова, шоб було молочко!) до войни була, а коней ні. Це вже послє, вже послє войни держали. Корова одна була, коні. Порося одно держеш, так, як от січас люди держуть.

У мене було дев'ятеро дітей: і Ваня, і ще троє, і Грицько, і Альоша, багато було дітей. Старша – Оксана була, сама старша дочка, і Колька (це вже за нею), а тоді там малі, малишки...Ото так ішли. Посчітайте: дві войни пережили, два голоди пережили, та...

От ми... Я вдова була, і друга – вдова була. Корову спрягали та й орали. Думаю, ой! Не дай Бог! Такий пирій, такий пирій у лощині посіяли. Посіяли картошечку і кавуни. [Сміється]. Воно у пирії і не було. Орали ж харашо, корови ходили. Пукарець маленький, пукарь. Ну вкидали ж ту картошку. А картошечка...У голод поїли картошечку, то такий горох остався... На вітер провіяли, та й кидали, бо нада було кидать...(Ой, якби вони на тєлєвізорі це все побачили) [сміється]. Тоді шо? Діти ж малі, а в степ то нада ж їхать полоть. Воно

ж уже зійшло. Поїхали ми на степ. Коло кожного кущика ножем різали пирій, обрізували, і руками рвали, шо тіки не робили. Ну нічого, обтюкали. Де, яка картоплина...

У колхозі на ланках робили. Ланки були. Ото дванадцять нас стоїть за "полінками", марлею лице (закрито) – рядки пололи. І оце пиляка страшна на тебе йде, усе на світі. Туди й сюди пройшов, тоді – відтіль плуги считають, беруться. Ото так робили. Ланку дадуть тобі: гектар, чи скіки, ти должна виполоть. А не виполеш, Господі, дванадцять гарб должна накидать і скидать. Трудодень такий раньше я заробляла. Ну робили ж ми за трудодень робочий, получали ж ми за нього... Та нічого не получали! Шо ми получали за нього? Господи! Повезли книгу, а там подивилися, кажуть: "Ну, по десять копійок на трудодень". І привезли... Шо ми получали? А тоді вже ж, як після війни стали хліб нам давать, пшеницю там, оце таке.

Як німці приходили, не дуже помню. Но зайшли вони відтіль, із степу на мотоциклах. Ото – мотоцикли, і мотоцикли, машини... І, значить: "Одкривайтеся!". А тут же ж об'явили: "Война!" Боялися, всі позакривалися, у підвалах сиділи. А тоді ж ото начали заходити: молоко, крашанки, курі... Де які курі попотрошили...Ото летіло все на світі, ото так прийшли німці. І тут вони залишилися. Порядок такий, що ні води не пийте, щоб колодязі, де там що не було, щоб води не пили, не брали. А як же жить?

А тоді уже, як вони одступили, а наші вступили, а тоді опять наші їх догнали, вони наших нагнали. Отут у мене на городі їх п'ять душ поляків (та ні, румин, румин!) убито. Це наші побили... А одного ранило і кажуть (до мене): "Тутечки одного ... п'яту йому, ногу зовсім вирвало..." А тут наші прийшли. А я кажу: "Та не вбивайте чоловіка! Ну, що ж ви чоловіка вбиваєте? Хіба ж можна ..?" Це тут на окопі, це строїли тут...окопи. А він та й каже: "Бабушка, [Пошкоджено запис] я ні одного чоловіка не вбив, нічого не здєлав, а вони мене вбивають!" Тоді вони його витягли. І окоп такий – до-о-вгий окоп, його кинули й убили. Боже, убили! Убили! А ті пришли сюди, уже наші одступили, втекли, а ті зайшли, що ж ви думаєте? І мамку, і дітей, всіх хотіли розстрілювати! Ой, ой, яка жизня була, Господи!

Тут у Білозірці німці, було, людей збирали і гонять. До того гонять! Вони [німці] сидять на конях. А наших гонять з тила, із степу ж. Тут недалеко степ. І оце прямо по вулиці женуть, як ото скотину, людей. Той буряк гризе, той – качан гризе. А я, возьми, та своїй

дівчині скажи: “Ой, піди сухарів кинь їм, наші ж люди йдуть”. А вона вискочила, поки той сухар з торби витягла, витрусила... А вони її звалили бєдную. Ой, Боже! Тоді, – уже ж понімають, що це ж людина дала їсти... А той стріляє вгору! Ой! Стріля, бахкає. Лякає, лякає. А тоді, де найбільший сарай, там і держуть. Матері, батьки плачуть, що пустіть хоч їсти ж дать! Та й держуть-держуть. Щас там кладову зробили. А був сарай такий. І ото в сараї ж позгонять людей бідних і вони сидять самі, ждуть поки смерть. ... Ні конца, ні краю...

В Германію угоняли, да. Забірали кого попало, уганяли. Ну в нас мало. Я оце одну жінку знаю, а то я не знаю більше. Може дальше хто і єсть. Гонили, гонили у Германію!

При німцях колхоз був. Работали ми крєпко. Хліб, ой, такий був хліб! А просо було яке, а пшениця була страшнюча! Молотили, вивозили, хтозна, куди його німці вивозили? А вивозили, страшне. Бо я знаю тут була мєльниця. І на мєльниці, так мішків, мабуть, двісті намололи муки. А я сестрі кажу: “Давай, як-небудь ноччю, чи, як нема нікого, натягаємо мішків, щоб не голодувать”. Коли натягали у хату, тоді приїхали наші, кажуть: “Знаєте що, дівчата! Солдати наші голодують, нема нічого їм їсти. Вони голодують”. Так ми ото в ті машини нагрузили мішків, як сьогодні оце знаю. Забрали...

Як німець уступив, собака проклятий, так став одступать, – став палить і хати, і вітряки. Ото факел умочав у цеберко з соляркою і кидав. І горіло все, як смола, воно ж дерев’яне все!

Після війни работали. Крєпко работали! Стіки работали, стіки й дєнєг получали.

У 1947 голод був (голод, він три рази був у нас – я ще пам’ятаю 1922 року).

Старші у сім’ї – батько й мати, хто ж? Каждому робота була, оце ж так і поділяли: тобі те зробить, тобі те зробить. Не зробиш, не підеш гулять, або там у в школу. Бачиш, в школу ж не ходили, а тоді вже...Чоловік устає і йде до корови чи до коней там, справляється, все, а жінка готове їсти, пряде. Я теж пряла. Пряла, як вовну кубла. Ну на прядку ж причепиш – прядеш. Прядеш, крутиш колесо і прядеш. У мене і зараз прялка є. Но я уже не бачу, года такі, шо... Важку роботу робила. Прядиво було з льону, вовна, коноплі...А обробляли так: рвали, вже як воно визріло, у снопики в’язали, везли туди на те... (забулась). Як вона називається? Балки, Балки, не Балки... Забула. У плавні мочить (це до війни було)! Пряли ж... Пряли тонюсенько, а тоді ткали полотно. Воно таке – сантиметрів тридцять-сорок.

Да. А тоді ж вибілювали, їздили на річки. Річки ж були. А тепер не знаю, чи вони є. Чи нема? Раньше чисті були. Поїдуть, тамочки мочуть його і розстилають на траву. Розстилають і полотно дєлається біле. А тоді з них – рубахи, простині. Шили самі, канєшно [сміється]. Покроєш, на машинкі пошиєш, а коли, большинство і руками. До війни вже машинки були. І в нас була, та хтозна яка вона. Стара, дуже стара.

[Запис пошкоджено].

Все оці ручечки вишивали. І рушники вишивала, і кружево плела, а тепер же ж не бачу нічого. Все руками, крючком. Нитки купляли. Малюнки самі придумували, намалюєш та думаєш, це воно гарне чи не гарне? Квіти – розові, зелені, голубі, жовті.

...Як весна, то люди вже знали, шо пора сіяти. Знали. Ну як же не знали? Зіма кінчається, начинається весна. Старі люди, такі, шо вже діди, так ті, було, поїдуть на степ, возьмуть так жменю землі. Єслі вона зліпилася у кучу, значить, – не сівба, а як вона так, узяв та зжав, а вона отак, – розсипалась, то – сівба пішла, отак! Тоді вже все сіяти можна: пшеницю, ячмінь, і просо, кукурузку. Вже тоді йде, йде, йде, пока кончиться сівба, і буряк, і все. Все сіємо, одно за одним. А от гречку ми не сіяли.

Як сівбу закінчили, то відмічали. Кричать: "Хлопці, завтра сходиться!". Кудась там, до когось. Сходяться, несуть по бутильці. Жінки наготовили. І понапивалися...

Січас, бачиш, пшениця... Уже тверда пшеничка, ну, а ще рано її косить! Єслі її скосить січас, і вона ще полежить, буде доходити, то діло плохе: і хліб паганий з тої пшениці. І вона обростає травой і страшне, ті валки...Не можна! А їй тіки нада ждать, поки вона поспіє, і на пні скосить, і забрать зернячко. Тоді харашо. А січас уже ходять, дивляться, шо уже зерно тверде, а косить не хотять. Та й не можна, нельзя його косить!

А як вже покосимо, то жали. Но ми ж не одні були. Собіралися всі гуртом. Сім'єю, не сім'єю, а даже два двори, три двори косять. Косарки йдуть, коні косять, а жінки йдуть – всі снопи в'яжуть. Там порядок такий був.

Тормоски косарям діти приносили: і цибулину, крашанки, сало, молока бутилку, або чаю бутилку. Ото так. А було і жінки готовили їм там.

Вагітні раніше роботали, як ішаки! Косили, і копиці клали, і все робили. Було, на степу і родили. [Нерозбірливо] Ніхто їх не звільняв і до колгоспу, і після колгоспу.

А родить помагали бабки! Прийде, помагає. Пупок зав'язувала там [нерозбірливо]. А тоді хрестили. Обязатєльно. Ну було це дві неділі, а тоді несуть у церкву, шоб дитина була хрещена. Кумів запрошували. Кума дарувала крижму – оте, шоб дитину завернуть, як батюшка скупа дитину. А шо кум [сміється]? Кум вже несе з церкви. Такий закон був.

Грали ми тоді куклами. З тряпок кукли робили. Кукол наробиш та й сажаєш їх, та й балакаєш до їх. Тепер кукли купують та таке все хароше, а тоді з тряпок... І ножки пошиєш йому, і ручки. Глаза – ниточкою прошиєш, щоки накрасиш, все-таке було іграшка.

На вулиці з дітьми грали у м'яча. М'ячик малесенький такий, круглесенький. Ізроблений із вовни, тугий-тугий, й обшитий. І от "пічки". Скіки душ там гуляє, стіки нада "пічок" отаких зробить – ямочок. І от котиш. У яку "пічку"оцю ж ускоче м'ячик, уже ти знаєш, шо мій. Значить я хватаю, я должна побить кого-небудь, а не поб'ю, буду я вп'ять на сторожі тут стоять. Та така ігра була, чорті й шо! Стою на сторожі цих ямок. А діти котять, котять цей м'ячик. Стою, стою я і дивлюся. От, котиться м'ячик. От тіки вкотить, я не вспіла його взять, як уже розбіглись, уже нема кого мені бить...[сміється]. Та реготу багато було.

Та ще ігри були. На досвітках гуляли у "кольца". Ото в кольца ходили. В кого кольцо є, вона виходить, а тоді цілуються.

В "Сракача" ще грали. Це вже взрослі! Та це пагана ігра. [Сміється]. Не хочеться розказувать. Ну отак: назад руки і складали, багато, і пригиналися. Єслі от я, підходю до Вас, і я ударяю по спині чи по чому попало (по задниці), і нада узнать, у кого ж кольцо у руці. І якшо немає кольца, тоді, значить, він обертається (чи він, чи вона), та й цілуються. Та таке, чорті й шо було, ну, а гуляли.

А ще "Киця-Баба". Це зав'язувалися, а ті ж ходили шукали: "Няв, няв, няв, няв, де ти кошенята подівав? Де ти, няв, няв, де ти кошенята подівав? Кошенята де? Няв, няв, кошенята подівав?" Хоп – вхватив. Ось кошеня! Нявкають ті, шо ловлять, шукають: "Киця, киця, няв, де ти кошенята подівав?" Вона шука, шука. Хоп, ухватила. А – ось її кошенята! Тоді той зав'язується.

Кого він піймав вгадувати не нада. Нє. Він вже піймав. Тоді вже всі повискакували. Він вже піймав, тепер ти зав'язуйся.

А в "Цурки" грали, страшне! [Сміється] Значіть, отакий писали квадрат, отакий. І тамички ще ямочка така манесенька. Нада ж ямочку. І цурочка така зроблена, і ломачка така довга. (Цурка –

це ломачка називається, о!) І от підходе вже... Ну тобі очередь, чи Грицько, чи Петро, чи Іван, чи Галька. Підходе тобі очередь. Я заняла позіцію. Вона підскочила, у другу ту не вкочила. Значить, другий раз бий, ти не виграла нічого. А виграла, шо? Господи! Лампасьє отаке було накупимо. І от вона вдарила по цурці, вона підпригнула, і пригнула у другу клєточку. (Там рядом друга клєточка). Там на землі, це все на дворі ми понамальовуємо. О! Сміху! Це ж, хто б'є, глаза зав'язані. Ну вона ж вдарила її (цурку) і вона підскочила. Ну вона должна одскочить і в другу вскочить. А як не вскоче тамички, значить, оп'ять вона буде зав'язана. А тоді їй кричать: "Ой, ой не попала, не попала!". Вже друга зав'язується: "Давай я, давай я! Та давай я!" "Та не дам!" "Та давай я!". Отако от.

Досвітки в нас були. І до і при колхозах. От, напрімер, живе жінка, сама вона живе. У неї хата є хороша, здорова. Вона наймає досвітки. А гулять вже ходять хлопці і дівчата туда на двор. Із бубном, значіть. І платять жінці, хто скіки... Гроші давали не дуже, а більше харчі. То було сала, то ковбаски там дадуть, то сяке-таке. На Рождіство, на Пасху, там гульня, всьо гремить... [нерозбірливо]. Танцювали, співали. А другий раз проходе такочки: гуляють "у кольця", тихесенько гуляють. Значить, сідають усі кругом, і от кольцо парубок розносе дівчатам, каждій. І якій дівчині положив, він і визиває. Я вже й забула, як це визивали. І вона виходе, і нада цілуватися. Поцілуються і все. Тоді такочки... А тоді танцювали, співали. А потім вже пішла гармошка, бубон, пошли танці, спєви, вигукування. Но не довго, до одинадцяти часов, а тоді ж бабушка вигоне. І всі чисто розходяться. Хлопці проводжають, канєшно [сміється], по парах. Виходять усі гурьбою на вулицю, ще постоють, поспівають там, потанцюють. Ще їм мало!... А тоді вже, кажен під ручку, по парах [нерозбірливо] і всьо. Ну а сподобалась хлопцю дівчина, він її свата.

Приходять старости. Кого схочеш, того й возьмеш старостой. О! Жінка знає кого. Староста приходе і дівку сватає. Вона стоїть, та нахнюпиться... Ну в них, якшо согласіє вже єсть, тоді друге діло. А другий раз прийде, а вона йому – гарбуз, один і другий гарбуз, іди дальше. Як оддасть гарбуз, цим одказується вона, одказує, шо не піду я за тебе заміж і все. Мати й батько й просять за того, молодого, а вона сказала: "Я не хочу", бо в неї другий десь є. Якшо згодна, – балакає, соглашається. Питає староста: "Ну як, ти, дівко? Рушників надбала чи не надбала? Уставала рано? Пряла? Ткала?" Вона витягає з

сундука рушники, перев'язує старостів навперехрест, одного й другого. Отак і пошло дєло... О! І питають: "Ти согласна за нього заміж піти?" А вона каже: "Согласна". Перев'язує рушниками, оце считається заручена вона.

А свадьби бувають після заручин і за дві неділі, буває за місяць, а бува і хтозна коли. Уже побилися і розійшлися, ото таке. І оглядини бували по домах. Після заручин приїжають його батьки-матері на оглядини. А тоді їдуть її батьки і матері. Назначають на коли, як іти. Все дивляться: скіки скотини, скіки одежі, та усього того... [нерозбірливо] Усе дуже багатих шукали, а бідняків не дуже. Біднячок – це дурачок.

Большінство вінчалися в церкві, батюшка записував. Конєшно, потім, в сільсовєтє розписувались, а як же? На весілля запрошували сусідів, родичів усіх. Було багато людей, страшне! Молода запрошує своїх родичів. Із дружкою ходе. По домам ходе. А молодий – по своїх родичах тоже з бояриною... Та так, як і тепер.

Є по тижню гуляють свадьби. Женились – хто зімою, хто літом. Нєвєста обязатєльно – фата до землі, красивий вінок. Дуже красивий! Усе в цвітах, восковий! О! Плаття тоже біле. Туфлі білі. Та так, як і тепер! На весіллі багато шишок роблять, короваїв. Багато й різки роблять. Різка – це ж накручують... Мак і різка. Отож тоді цілий день гуляють, вона і він і роздають. А в другий день, що ж? Гуляють. Їсти ж є, готовлять.

У возиках катають уже аж на третій день, шоб матір поставила бутилку самогону, і вона станове.

До п'яних нехороше було ставлення. [Нерозбірливо] Стіки їх померло од водки!

А хто жебракує – давали одежину і гроші. Дають, усе дають, аякже. А лінивих не було. Работали всі, бо не підеш на роботу, так виженуть батогом. Я теж не була лінива.

Такого, шоб місце специально вибирали під хату, як ставити, не було. Де хто вздумав, там і ставив. А закладали хату такички: оце, тепер же ж фундамент закладають, камінь. А тоді на чотирі тих, на чотирі... стовпи. Раз, два, три – стовпи...Клали туди гроші, там, по дві копійки, по три копійки і начинали валькувать. Валькували. Коні замісили рашну, – людей гукають, сусідів гукають, родичів всіх, і давай вальки робить...Виліпили отаково хату. Вона сохне. На другий день – у другого хазяїна. І так дома і росли. А що ж вони росли? Вони вже і попадали...І майстрів запрошували, аякже. Брали

глину, землю, солому. А для кровлі цеглу купляли, ще доставали. А крили черепицею. Тоді раньше черепицю робили. В Мелітополі робили черепицю, в Запорожжі робили. І в Білозірці робили черепицю. Тіки не в нас, в Великій Білозірці. А в Малій не було. В нас хата цеглою вкрита. А ото клуня, так вона – черепичкою. Но можна тіки такички, тіки подивитись, а так нема.

Соломою не крили. А крили – околот. Повітка в нас була накрита околотом. Це так: жито отаке, десь метр висотою. Косять його, обмолочують, а тоді в'яжуть снопочки такі і вкривають. А зв'язують цим же самим околотом, один з одним. Да. І вкривають. І воно так довго тримається. О, Боже! І досі в людей (я бачила у тілівізорі), сьола єсть і досі повкривані.

У хаті мєбель була: і кровать залізна (диванів не було). А, такички, стулья були, столи, сундуки. Скриню розмальовували, спеціально їздили такі, мальовщики були. Вони і ворота розмальовували, і скрині. Оце зробили скриню, він лаком вскриває і розмальовує. Платили ми, платили. Ой, люди такі були умні! Ой, і грамотні і хароші! Тепер нема таких людей!

Скрині були, і сундуки були, то ж треба було придане готувати дочкам. Своє придане дівчина починає готувати, як уже собірається замуж. Десь в сімнадцять, вісімнадцять год уже вона усе готове. Рушники готове, чоловічі рубахи готове, простині готове, наволки готове, все готове, щоб було в неї, бо свекруха ж вижене її, як нема нічого. На придане шо є, чи скриня в неї, чи сундук, те і везе. Це вона грузе свою скриню і їде до чоловіка до весілля, потому шо повезуть, – так там свекруха роздивиться, шо в неї є. Тепер я не знаю, а тоді так. І, якщо свекруха побаче, що чогось немає, то вона робить скандал. І приходиться тим хазяїнам, шо дочка, приходиться все куплять і домовляться.

У неї должні буть ткані із вовни красивої разної, скатерті, що накривається сундук. На тих, на наволочках, щоб були тоже ткані ті такі, простилочки щоб, рушники красиві. Та, ну, все, все! А тепер я не знаю.

Паска, Рождіство, Тройця – це все святкували. І святкували крєпко... А Новий рік святкували, бувало, кой хто. А от дні рождєнія, якось воно не було, шоб оце дєнь рожденія святкувать. От це тепер: там – дєнь рождєнія, там..."Я була в дєнь рождєнії, я була в дєнь рождєнії", "Та шо це за чорт, батько?" – кажу, – раньше не гукали, такого не було". День рожденій не було. Сімейні свята

бували, канєшно. Ну, сходяться, і гуляють, і співають. Це, коли самі родичі. Чи хтось там взяв заколов, зарізав... Гукає кумів, ото так.

Ну, на Рождіство, знаєте ж, дванадцять пістних страв становили: картошка, капуста, квасоля та все таке, все пістне, от. А на слідуючий день уже і холодець, і ковбаска, і м'ясо.

На святки ходили, колядували. Ой, ходили, страшне! Рождістувать хлопці ходили, а дівчата вечерю носили. Хлопці рождіствували. Було, заходять у хату і кажуть: “Рождіство твоє, Христе...” [сміється].

“Рождіство твоє, Христе, Боже наш!
Отче наш, єжесі.
Да святітся імя твоє,
Да будет воля твоя,
Хлєб нам на зємлє дай нам всім,
Не оставь нас, должніков наших,
Нє ввєді нас во іскушеніє!
Здраствуйте, з празничком!”

А господар дає ж, гостинці, гроші. І пішли далі...

А дівчата вечерю носили замотану. Там – кутя, пиріжок чи шо ще покладуть.

І щедрували, усі разом ходили. І хлопці, і дівчата. У нас не перевдягались, та єсть сьола, де і звьозди, і все вони малювали, єсть сьола такі. А у нас в селі цього не було.

А на Маслєніцу вареники варять з сиром. Сир, сметана, масло. Сходяться жіночки, вареників багато нароблять, наліплять, а тоді, поки чоловіки з роботи прийдуть, тоді вже збираються всі родичі. Сусіди само собою в гості ходять. І сідають за столи кругом. Бутиляку отаку і давай. Ну, вже воно пройшло.

Паски пекли. Паски – отакі пекли! Страшне, які! Пшениця яка була хороша! Тепер не спечеш, хоч як, не спечеш так! В нас тут була, аж за церквою, мельниця. Така мука біла! Ото там і брали муку. Не брали, а возили туди пшеницю молоть, а звідтіль свою муку забирали.

А як уже не стало тієї мельниці (спалили, розкатірували, не стало) так сюди ж, у мельницю возили, і на густе, на густе сито сіяли там – на паски чи свадьба там яка, чи на шишки, чи на короваї. Так ото тамочки мололи...І так прив’яжеш марлєю, і так терли, насівали. Дуже хароше було.

Як ми паски, були, пекли, так дрожжів не було, як тепер дрожжі, а хміль. Запарювали хміль – це, значить, кип'ятком заливали. Він остивав, а тоді його цідили, на марлічку чи там на шо, проціжували. Поцідиш, а тоді запарюєш – тісто робиш. Муку туди кладеш і дивишся. А воно підходе. Як підійшло раз, другий раз – харашо. Тоді задєлують паску, яічка кладуть –багато! Як пекти отаких дванадцять штук (посадить) так, багато – п'ятдесят штук нада крашанок убить, шоб вона була здобна. Сахарь... А сахарь? Сахарь раньше був – отакі грудяки чи отакі бомби! Сахарь такий був, як снаряди. Це все до войни, до войни все. Так, а січас канєшно, і послі войни уже був такий сахарь крупний, здоровий. І ото на Паску сіють і паску роблять. А оце тепер сахарь такий, його сип-сип, а воно й не чуть нічого... [нерозбірливо]. І ізюм треба класти. Да. А горіхи не клали. Потом лили маслечко, збивали коров'яче, як місить, яічки. Тоді паска. Замісив – і сахарьок, і узюм і все на світі, і вкрив у кастрюлі чи там у чому ти – у ваганах, закутав. А воно вже отаке! Нада викачувать у форми бистро і в пєчку. Ой, і попекли! Я бублики пекла. Так ви знаєте, скіки я пекла? Отут кого хочете спросіть, скільки я бубликів пекла. Страшне, бубликів я скіки пекла! І бублікі такі... В мене колись питають: "Бабо, а чо ти бубликів [не спечеш]?" Кажу: "Я пробувала. Не спечу з тієї муки! Розриваються. Укину у воду, воно розривається..."

Заміс робила так: сахарьок, трошки, шоб не кисле. Ну дрожжі нада обязатєльно. Замісить, тільки крутенько місить, шоб крутенькі були. А тоді – качаєш бублики, а вода кипить у кострулі. Вкидаєш їх. Вони закипіли, – береш ложечкою і на дошку. Кладеш на дошку, розкладаєш, дошка ж чиста така, вдобна, спеціальна...А піч готова, піч горить. Тут горить, і тут горить. А тоді положила туди, як заблищали бублики зверху, значить ти промітаєш ще раз, перевертаєш. Тепер бублики – там блестить і там блестить. Ой!

Зверху бублики нічим не мазали. Вони блестіли страшне як, і не мазали їх. Вони ж, як уже ж з водички витягнеш, з кип'ятка на дощічку і бистро в піч, там вже горять. Ой, і вони одразу беруться рум'яной. Порум'яніли (там дровина, раз – перевернула), тоді тим, кочергой повитягувала. Де може і в попелі там...Тоді – тряпочка чи шо, повитираєш і на рушничок. Я, було, на празник – отаку сільську сапетку понапікаю: і великих, і малих. Дітки на руки понадівають, ходять і людям розносять. Тепер уже нічого не понімаю. Не получається! Пробувала, колись. В мене не получається, бо це

не та мука, не та пшениця. Раньше пшениця була... бєлку дуже багато в неї було, а січас, шо ж це вобще, там білка одна капелька і вона не годна, вонюча, не добра.

Борщ я так готую: кидаю картошечку. Картошечка кипить, уже картошечка м'якенька, печу капусточку. Капусточку туди кидаю. Капусту кинула, у мене зажарка жариться – лук. Тамат із луком пережарюю я. Поняли? Дві крашанки розтовчюю я. Розтовчюю так – вилочкою в тарілочкі. Кидаю тоже в борщ, о! Єслі хто любе дуже, кладеш сало. А як ніхто не любе, маслом жарить. То раньше сало, сало клали, а тепер – ні.

А якщо з м'ясом, то тоді зовсім по-другому. М'ясо кипить само собою, кипить і кипить м'ясо. Тоді кидають картошечку, щоб м'ясо розварилося. І бурячок. Бурячок посіканий єсть. В кастрюльочку, чи, там, в баночку бурячок дрібнесенько порізать і, ото, в баночку, водичкою налить. Трошки солички кинуть, і хай воно укисає трошки. Но бурячка трошки кладуть. А як свіжий буряк, так можна його потерти на тертушечку, і взять соличкою помастить, тоді хай трошки полеже. А тоді перемить харашо і в борщ. Тоже не пахне буряком, а то є пахне буряком.

І супи, і юшки готуємо. Готую, о! Картошечка, кладемо крашаночку, зажарочку кладемо. І юшечка, шоб картошечка харашо розварилася. А не розварилась вона, – можна трошки потовкти її, щоб вона густенька була, тоді вкусно дуже. А куліш, воно ж такички. Ну куліш варимо: кладем, вода кипить. Помиєм харошо пшонце, а тоді кладем у кип'ячену воду, присолюємо. А тоді кладем зажарочку. Хочеш куліш густий, хочеш рідкий. Який хочеш – чи кашу, чи що. А у кашу зажарку обізательно нада робить. Зажарочку – большинство олійкою.

З м'ясом совус робимо, з картошкою попалам. Ну, картошечка... М'ясо то кипить, і кипить. Уже м'ясо м'яке. Кладуть картошечку туди. Картошечка кипить, картошечка зварилася, трошечки сдєлають зажарочки з цибулею. Тоже туди кладуть. Ой, совус!.. Який хороший. Кладуть туда і перчик. Хочеш перчик? Хочеш? Шо хочеш туди кладуть, шо твоя душа желає. То і січас, і укропчик от кладеш.

М'ясо раньше довго хранили – у бочках солили. Спеціально бочка – і, ото, закололи, і посолять м'ясо. Сало – отдєльно, м'ясо – отдєльно. І тоді ж розсолом наливають. Розсольчик же є. І спеціально

– лавровий листочок, перчик накидать туда, щоб закипіло, і заливають м'ясо. На крашанку, на крашанку солі! Ото цеберку води налий, солі накидай, і крашоночка там. І колоти, поки крашаночка – п'ять копійок, вийде наверх. (А яйце сире, не варене). Вийшла, значить, заливай те м'ясо! І тоді те м'ясо стоятиме, поки ти його усе забереш до дна. Пахуще і хароше. І в борщ, і на соус, і на шо ти хочеш.

Ковбаски тоже робили. Різали ножами. Як на оті ковбаси начинять: таку трубочку знайдуть десь, виломають з акації. Тоді – на кишечку, помили, наділи, і ото наріжеш ножичком. Нарізав, тоді складаєш (бо багато ковбас), усі ковбаси, скіки тамички у неї є, у свині, стіки і є. У ковбаси начинили харашо, їх позав'язували, поскладали у вагани (чи, як мало, то в каструльку) поскладали. Заливаєш гарячою водою. Заллєш його, і хай вони полежуть. Накриють, полежуть. А потом їх витягуєш, так витягуєш, бо гаряче ж... Розкладаєш на жаровні, і – в пєчку. У пєчку положили, подивилися – уже румянєнькі, перевертають на другий бік. Потом витягаєш, складаєш їх.

Овочі солили у діжках. Діжки спеціальні були, дубові діжки. В нас тоже були дві діжки дубових! Німці забрали – хами, я й досі жалію...

Огірочки солили – помиєш харашо. Візьмеш, у діжку, покладеш їх, складеш. Вирвеш окропчичку, окропчиком перекладеш харашо, а тоді опять огірочки. А тоді опять же, на оцю крашанку солі заливать. Тільки вже сіль будеш – в воду, щоб вода кип'ячена була. Покип'ятить її, вихолоне і на крашаночку зробив це все, і залив огірочки, о! Хрустітимуть! Їстимеш! Не з'їш!

Ну ще, бува, хрону добавиш, чухрай, ото так, і більш нічого.

А помадорчики? Це зовсім льогінький. Ну в нас так: на відро води стакан великий солі і стакан сахарю. І ти вкладаєш оціво памадорчики в діжку чи в каструлю (большинство алюмінієву), чистою холодною водою заліваєш, уже не кип'ятиш. Воно підніметься... І клади кружечки хароші із дерева – і на огірки, і на те. І ото такички: положиш тряпочку, чистісеньку тряпочку. А тоді, значить, кружечки оті кладеш, і камєнючку. Каменючку тоже чисту, галандську камєнючку. Оті, шо галанці, шо не ліняють ніяк. З їх нічого не пускається... І ото кладеш. Цілу зиму їсти! Оці бутиля оце! Охо!

І капусту так. Тоже кришиш у ваганах (дерев'яних). Ото насікла, на відро – жменю солі. Відро натоптала і висипала на відро жменю солі ...Перетрусила. І стаканчик граньоний (оце шо водку п'єм) сахарю. Перетерла її харашо і складай. І такички, поки ті...

Там соку буде тіки так! І тоже, тряпочку, каменючку нада, і з дерева (з хорошого дерева!) кружечки повидєлувать. Оце було...

А фрукти сушили, все сушили у пічі. Вони присохнуть у пічкі, а тоді – на сонечко, і груші, і абрикоси. Компоти не робили. Та не було ж тоді цього. Ні одного ж бутилька тоді не знали. А узвар варили. Узвар – це обізательно. Груші, абрикоси кладеш, сахарь. А тепер же, бачиш, кампоти, кампоти, кампоти, закривають.

Вино я робила із ягід, з вишнівки. Оце на десятилітровий бутиль вишньовки треба літровий, або ні, двухлітровий бутиль вишень кинуть. Я з сухих вишень роблю. Так я закипятю водички і сахарю, ото, три стакана всиплю туди, і дрожів нада, хоч половинку пачечки. І закрить його. І воно тобі через дві неділі грає! Тільки вода, шоб кип'ячена була!

І, як тепло, то бистро виграється, а як холодно, то й довго. Тепер не роблю, немає сахарю. Став дорогий сахарь страшне!

Тепер прикмети на погоду – ноги, руки крутять, не находиш міста цілими ночами.

А раніше шо? Вийшов у двір батько, подивився, і каже: "Ой, сьогодні буде дощ". "А чого, ти так знаєш, шо дощ?". "Та, кури кричать". Ото тобі і все.

Монько Григорій Федорович, 1924 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Зовуть Мене Григорій Фьодорович Монько. Народився я 2 іюня в 1924 году, у цій хаті, тут. Це батько строїв. А дружина тоже в цім селі жила. Її прізвище щас – Монько Єкатеріна Степанівна, а дівоча – Гринь. Вмісті в школу ходили. Вона 1926 года. Батьки мої теж тут були. Мій батько – Монько Федір Трохимович народився у 1891-м году, а помер у 1966-м, у сємдесят п'ять год. Мати моя – Монько Домнікія Гаврилівна, родилась не знаю коли, а вмерла тридцять третього.

Мої діти: сама старша дочка сорок девятого году – Любов Григоровна Монько, друга дочка – п'ятдесятого года рожденія, Антоніна Григоровна. Вона в інституті там работа, чи в університеті. Син, третій, – Ніколай Григорович, 1954-го году. Ще син – Монько

[1] Опитування провели А.В. Бойко та О.О. Батура (4 липня, 2001 р.).

Іван Григорович в Енергодарі живе, підісят восьмого году рожденія. Є й онуки: Наталья, сімдесят дев'ятого года, Євген, восьмидесятого году, Вікторія дев'ятсот восємдесят второго года, тоді – Монько Ольга Івановна, тисячу дев'ятсот восємдесят п'ятого году... Оце всі, п'ятеро онуків. А правнуків ще немає.

Діда свого не знаю, не буду брехать, не знаю, потому шо якось я не питав батька, а бабушка тут умерла в тридцять третім году. Її прізвище Монько, по батькові Монько, а по матері була друга баба, це ж таке дєло. А звали її Аня. Ганна, Ганна по-українські, а отчєство не буду говорить, потому шо не знаю.

По-вуличному мене звали Костенко. Чи баба "Костиха" була, чи що? Костенки нас називали. До войни ходив я ще в дів'ятий клас, це ж война началась, а потом, значіть, получилось, питають: "Чий ти?" Припустім возраст такий, як у батька діти ж... Так і так: Монько – не знаєм, а Костенко! О! Федора Костенка – знаєм, Костенки були, оце таке діло.

Вулиця наша Вигін була називалась. Сч́італася вона крайня. Вигін, а тепер – Комунарівська. А ще там багато названь, та невдобно казать. Ну, от слєдуща – Матня, а там – Висранка називалась, а там Гарбузи називалась. Та разні. І Дурна називалася [сміється]. Тут село здорове у нас. Дурна вулиця була – це туди, аж до Великої Білозірки. І Чопи називалися – слєдуща. А тепер іначе називаються. Та хіба всі запомниш? Ну, це – Пятілєтка, це при совєтськой власті, а то тоже ж були там, я кажу, – Гарбузи, Лахті, Шурахлі, ну разні були, називались.

Про нашу Білозірку розказують разне: шо десь їхали чумаки по зірці білій... (У нас тут тоді і річка протікала Білозірка та чабани забили вовною). Ото переходить не можна було... Та Бог його знає! У нас один вчитель був, так тоже занімався. Ну, розказують разне. Точно не скажу, чому так село називається.

А хуторів тут багато було: Самовольний – нема вже і Самовольного. Петровський був.

Було, дві вулиці, счітай. Одна улиця була – дворів може сорок було на обидві сторони. Тоже у село пов'їжжали люди (у 70-х годах).

Перед войною, отут Савуни були у "Дружбі". Ото на нашій межі, за п'ять кілометрів. А нємці, як зайшли, дивляться по карті: тут должно буть сєлєніє! А їх перед войною удалили з карти, і це сєлєніє теж. Тут же карти ще з 14-го году... А Самовольний убрали

вже послє войни. Тоже – дітям далеко в школу ходить – за десять кілометрів. Самі розбіглися.

Училися сапожнічать самотужки. Батько і брат сапожнічив. Один по одному, і один по одному показують та й все. Були портні. Шевці по-українські, а по-руські – портні.

Як прийшов батько з фронту, чи відкіля тоді, як ото фронт бросили у 14-му чи у тому – 17-му году, розпустили... Був він кавалєрістом. Пришов з конячкою, і почав хазяйнувати: сіяли хліб, зерна. Сіяли, убирали. Були вівці, і коровка була. Середняком називали.

Ну а в тридцять третім году батько в колхоз не йшов. Якось мати сказала, шо: "Я умру, но в колхоз не піду!". Дурні були, дурні. А тоді ж воно наложили такий налог! Оце: "Монько! Вивези, припустім, двадцять пудів хліба, оддай. Ми тебе не трогаємо". Оддав батько раз. Тоді – другий раз оддав, третій раз оддав! Ну, доотдавався, до того шо... нічого вже немає... Налоги оддавай і все! А потом у колхоз зайшов, значить.

Помню я добре тридцять третій год, як голодували... Ми з батьком їздили на Кавказ. Ну нічого такого не було... Хліб був. Мій батько середняком називався. Він робив, трудився добре. І три десятини землі було (ну, десятин, це – гектарів). Десятина трошки більша: десятина – це гектар і п'ять сотих. Земля батькова була, я помню, як січас, за шість кілометрів. Обробляв батько сам і молотив. Товариш у нього, у батька, був – Черкашин – кузнєц. А у матері мого батька було одинадцятеро дітей. І оце осталося в тридцять третім году нас двоє – я і брат, 29-го года (він погиб в 44-м году на фронті, десь у Криму – "висотка три дріб два" називалася, уже німець отступав).

А знаю, – хліб був трохи вже. І, було, батько стовк у ступі зерна. Мати утрічком хліб – коржики напекла. Знаю, шо якраз вмер батьків брат рідний і він пішов на похорони з матір'ю. А ми з братом остались дома. Так прийшли актівісти (сусіди ж), гад, і забрали ті зернятка, і бурячки забрали. Ще в брата буряк, так вони з рота отняли! Оце ж свої, актівісти це назывались. Ну всьо равно, хто це... От.

Ну шо? Сперва мати вмерла, і була младенчєська дєвочка, Таня, – умерла. Поховали їх тут на кладбіщі. Це я помню ж тоже. Потом брат був, 28-го году, Коля, вмер тоже. А тоді началась вже кашка. Батько їздив в центр, під Москву, туди барахло возив, а відтіль – хліба привезе чи що-небудь. А тут нажимають: "Давай і все!".

Мати вмерла, брати померли. І то в 34-м году уїхав батько на Кавказ і нас був забрав у Ставропольський край, село Олександрію, Богданівського району. Помню як січас: це було в 34-м году. Там год побули. А тут Сталін приказ дав, шо, хто не вернеться в свої хати, значить переходе государству хата. І ми там півгода побули, батько приїхав.

А тут вже драбини якісь поробили...(ну, то вона [хата] обкладена в 65-му). А батько в мене стро-о-гий був! Приїхав – повикидав усе. Ті йому бумажку показують, шо ось – приказ Сталіна. Ну а він – я ж вернувся! А то вже б і забрали хату колхозу! Ой, і тоді ото жили. Батько тут прожив без матері тридцять три годи (в 33-м году її поховав, а сам помер – в 66-м). Ми з братом осталися живі через те, шо в школу ходили і там трошки нам давали бульйон (це в 33-м году). А тоді пішов хліб, почали колоски обминать, їсти зерна, молоть. Ну, шо? Пережили...

Школа в нас була середня. Сперва ж начальна школа, до четвертого класу ходили. Вчився я середньо. Ріс же я без матері. Батько десь піде на роботу, а я сам варю їсти. І сам: захочу – піду в школу, не хочу – не ходю... Но я ходив в школу, переходив з класу в клас.

Клас був окремий, один клас. Учитель був, прізвище – Шапка. Тоді перейшов в центр. Називався – центр. За два кілометри середня школа була там, у центрі: п'ятий клас, шостий, сідьмий, до десяти класів.

Но, як я в дев'ятий ходив – війна началась, до 15 сінтября походили... Лабораторії побили!!! Приказали, шоб німцям нічого не оставили. Цілу лабораторію в окоп повкидали. Уже німець був під Ніколаєвом, а 21-го сінтября 41-го года зайшов нємець сюда, в Білозьорку.

Пам'ятаю, як це було. Отут у нас хутір Самовольний єсть. І отак дорога була. А время ж, 21-го сінтября. Підскочив нємєц з автоматом, з мотоциклом (у нас же мотоциклів якось тоді ще не було), з коляскою, з автоматами. І якраз там дорожка, і так прямо впада в поле. Ага... Приїхав – розвєдка. Подивився, чи там узнав шо, обвернувся і поїхав. Коли, як саранча вале... Повно – румуни йшли... І осли, і кози поприпинали тут, у нас пообгризали все! До вечора – ніде нічого нема. А у нас 27-го сєнтября – храм получаїтся. А тут 27-го: тра-та-та, тра-та-та, – звідтіля пулімьоти тарахтять! Кажуть: “Наші наступають, Будьонний”.

Ну і наші як нажали... А воно ж: брат старший вже на фронті був, в кадровій служив. Батько знає ж, шо дєло таке у війну, ми же ж

мужчіни – сімнадцять год мені було... сидимо дома. А тут були й бабка і тьотки. Сидим ми у хаті. А батько: “Поглянь, – каже, – чи хата там ціла чи ні?” Я ж вийшов. Там – суточки такі міжду хати. Дивлюся: тут стоїть, де погріб і садочок у сусіда, міномьот, і туди направленіє десь. А там же стріляли...А сам собі думаю: “Чи ніхто ж не пошле на мене пулю?” Знаєш, як воно, – тьма...Тільки поліз, значить, – пуля “дж-дж”! Я тоді в хату, заліз під піл, під кровать. А батько каже: “Коли дзвін, тарахтить, тоді танк летить”. Глянули, – коли – танк! На ньому німець лежить, чи вбитий чи живий. Наш танк, руський, із звьоздами... Короче, на нас вискочив румин. Заскочив у хату. Як бабахне з винтовки... Я думав у батька. Ну ніде нічого. Ніде не видно було ні пуль, ні патронів. Кажуть, у них тоді було багато холостих патронів. Вигнали нас з хати. Як вигнали, а там – повно кишить! Там млин був один, другий. Ми хотіли до партизан, до батькового брата, до дядька, коли нас не пустили. Залізли ми, значить, вже не в хату, а у погріб, де жили мої дід і баба. Залізли, коли румин один як заскакує в погріб, кисляк перехилить чи шо, ну, солдат як солдат. І шось вони не поділили – друг друга повбивали. Ми ж повилазили. Воно тихо стало, тихо. Коли снаряд, як засвищить: “У-у-у, бух!!!” Ми в погріб обратно. Коли кричать уже: “Ура!”. Сюда-туда, вже наші, значить, “нажали”. Тут була 17 краснознамьонна армія. Зажала наша піхота їх, руминів в Білозірці. А наші танки аж за п’ятнадцять кілометрів від Білозірки йши. А румини роздивились, шо нема ніякої піхоти з тими танками, та й побили наші танки. Багато танкістів погоріло. І колодязь прибрали. Ну, короче говоря, ото такий бой. Вісімнадцять чоловік наших поховали на кладбіщі. Наші односільчани собрались, поскладали хрест-на-хрест в окоп і загорнули. Пам’ятник поставили, так і стоїть він на кладбіщі. А тоді нємці вже, як нажали на наших... Наші вже були у Пологах, чи не в Пологах, а там, десь, – в Гуляйполі. І весь командний состав наших порозстрілювали.

Ну, значить, зайшли ото вже нємці. Пройшли ото од краю до краю, аж за два кілометри. Собрали мужиків, мабуть, чоловік сто: підлітків, мужиків. І серед їх був наш врач Крижановський. Ну довели до того місця, де січас наша школа середня. “Садісь!” Посідали, да. Коли, чуєм, снаряди летять уже відтіля. Нємці вже “нажали” наших. Вони одступили. Коли, почеркотіли вони шось, на захід сонця прогнали назад селом, і тут, у кладову нас запружили. Поставили пулємьот ручний і кажуть: “Хто утече, значить, будем десятого розстрєлювать, не будемо питать нікого. Мол, ваші люди дорізали наших

доблісних воїнів, дорізали ранених!". А були ж серед нас солдати-кадровики! Були – 20-й год, 21-й, 19-й, 18-й... Там ще які були хлопці! Тут була 17-та армія!!! Ну, молодьож була. А оружия не було, чи як його? І ото нас подержали мабуть суток двоє.

Тоді ми вибрали старосту з наших там, не знаю. Бог його знає! Іван Агеєвіч Пречиський, він бухгалтером був, чи Ременько нашим старостой був, це я вже, мабуть, і забувся. І так ото вони начали хазяйнувать та і все. Ну а як? Власть змінилась, друга власть просто заступила, та і все. Ну землю вони там роздали, оту ж землю. Тоді ходили ж окопи загортали. Оце ж тоді і в мене рана. Я на фронті не був. Окопи загортали – розірвались. В мене рана. Це в сорок вторім году. Ото таке діло. Ми були в бригаді, я на фронті не був. А брат погиб на фронті.

Колхоз остався, но тоді общєство називалось. Община тут була. Староста, припустім, розпоряджався: "У вас корова оця...(а їм, в армії, нада худобу!) Ви одну корову здайте, одна на двоїх буде". Ото так. Забірали худобу та й усе. Сказали на сєльський совєт чи на общину, шо це – сто п'ятдесят голов надо скота. І вони, оце мєстна ж власть, і розприділяла. Я знаю, шо ми здали корову (у нас бик був). А тоді з другим напарником були, в них була козочка. Це, значить, з сусідкою, Журавлихою, нас соїдінили, отак було, і так і жили.

За партизан я вже забувся. То ж тільки началась война, і я, ну, і мої ровесники (тих уже побито хлопців)... тож вивезли нас у воєнкомат. Було ж нам по сімнадцять год тіки. Ага, у воєнкомат – покрутився... А вони нас хотіли вперти у кручі, сюди, в партизани. Оце, де плавні були раньше. Це воно січас затоплено водою. Кучугури ото, – де Кам'янка. Хотіли нас туди. Но, не буду й брехати, я не партізанив. Ніде нічого не було. А кой-які були хлопці, та, ну я їх не знаю добре, тут були заслані, развєдка наша була. І вони, хлопці, з нами й гуляли. Ми ж тут при нємцях тоже ходили. Нас-то розгонили, но ми ходили на вулицю, віздє. А вони, як прийдуть. Поліція, як ото стрельне, і розганяють: шо не положено гулять до пізна. Одного разу ми гуляли. І ото ночь, сніг скрипить. І ми – хто буде перший сапетку надівать, значить. Ну хлопці, як хлопці. Тільки замахнулись сапеткою, а поліцай же, видно, ходив там до однієї дєвки, як стрельне над хатою, над стріхою. Ми тоді – назад. А шоб він не стріляв, ми на нього кинули сапетку – корзинку. Було! Тоді вони як заглянули, а в хаті ж каганець світить. Салідолу наклали, а воно ж курить. Тож таке. Там тьотка одна була – каліка, інвалід, така

женщіна. Ото їй хлібинки принесуть, а вона нас пускає на вечірки. Дівчата то співали, то так, сюди-туди. То кажуть – мандоліна то гітара, в кого інструмент який було, бувало да. Ну а поліція розгонила. Були поліцаї такі... От був поліцай Шаповалов. Ну такого вріда шоб нам, мені припустім, нічого не робив. Даже одного разу, коли брат у плєн попав в Кам'янку, той начальник поліції каже: "Федоре, – каже, – та пошли першого сина: хай сходе, шоб брата освободили". Поліцаї тоже були хороші люди. "Освободять, – каже, – прийдеш додому, з Іваном". Ну, я пішов туди в Кам'янку. Знаю, доходю сюди до Благовєщенки (це ж пішки я пішов через Велику Білозірку, а то – Водяне ж і Кам'янка соїдіняються, там одні улиці розсоєдіняються). Ну, доходю, думаю: "Вечір уже". А в мене була справочка якась, шо я такий, такий гражданін – ну, без документа тоже ж нельзя пускать партизана... А вони, поліцаї, гуляли вже в футбол у дворі. Я заходю, бумажку ж даю, кажу так і так. І так же заморився – пройти підісят кілометрів! Стіл стоїть, ще й той, діжурний сидить. А я – раз і сів біля столу. А він як крикне: "Встать!" Як грюкне, а там і пістолет, і патрони. Думаю, чорт його знає, він видно злякався сам, думає, шо, пацан такий! А утром пішов до брата, а той каже: "Уходь! Я, – каже, – може якось сам удеру! А такі, як ти – тут роблять: то замітають, то підмітають". Він мене й одіслав додому.

А одправляли у Германію много. Мене не брали, потому шо я вже ранений був. А так – набірали, комісію проходили. В Білозьорке була, – там, у центрі. Набірали. Називався у нас центр, там сєльсовєт був. А тоді ж – поліція була при школі. Там школа здорова була, корпуса... Переводчиком у немців була наша вчителька – Роза Антоновна Бак, помню як січас. Вона в школі преподавала німецький язик. В Германію багато одправляли! А один, знаю, поїхав же тоже. Так, тікав у Польщі, і його застрелили. Іван Криворучко був це, розказували хлопці. Я не знаю, я ж не був в Германії, не буду і брехати!

А наші, як поверталися, так уже тут боїв не було. В основному, вони одступали. Оце поза селом – в чотири ряди колона. Батько каже: "Одступають нємці, потому шо і підводи, і машини, і все туди на Кам'янку поза селом іде...". Було тут одинадцять млинів, вітряків. І німці всі їх попалили. А один остався, тут в нас був. Ну його немає вже, пропав. А це тут ось остався один млин, так я ж скажу чого. Якраз оце поза селом, де я живу, тут було кладбіще в нас, отак

обкопане. А тут садок був – гектарів десять. І тут їм, як їхати, якщо підпалить млин, так підводи ж (а їм обминать через ферму нада кілометрів чотири). І ото рішили вони не палить. Обкрутили, факіл подержали-подержали... А тоді – на мотоцикли, і курнули тоді дальше. А інші попалили. Оце один млин остався, а тоді вони, як одступили наші, півгода товкли наших людей. Брата тут ранено. Під Рогачкою півгода фронт стояв. Це тридцятого октября освободили наші. Значить, громкоговорітель кричить: "Мужчіни, так і так, такий год – явиться в воєнкомат!" І ми явилися –я і брат. Ну і люди ж появились. Записали, шо руки-ноги є, все... А він тоді, мій брат Іван (він у курсі діла, а я ж нє) каже, товаришам, шо у нього пальца нєт. "Как нєт?" Я руку показав: "А! Тоді ідіть домой. Ваш, пусть ваш воєнкомат розбірається ". Полєвий воєнкомат вже мене не взяв. А то набрали: сліпой там, без одного глаза... Брали туди – на Рогачик. І тут півгода фронт товкли наші, поки аж... Вже Запорожжя освободили, а Білозірка була ще під нємцями! Каменка ще зайнята була. А тоді вже із Запорожжя, вже на Нікополь, як чесанули, тоді вже німець тікав голяком через Дніпро. А машин! Пацанчики ж були, двадцять п'ятий год, за рульом! Стоїть же ж "навстійки", рулює... Його й не видно! Ну, машини ж здорові – американські. Но, завоювали, завоювали, розтрощили їх німців!

Потом все востанавлювали... Їхали на завод. Жінка моя, ще дівкою була, в Запорожжі тоже востанавлювала. Я то не був, а вона була в Запорожжі. В 48-м я женився. В мене матері не було, так батько, коли за мене сватати ходив, сусідку взяв. Це діло було в 48-му. Пішли, посватали, побалакали та й все. Такої свадьби тоді не було... Це тепер дітям справляли.

Після війни ще голод був. Це – 47-й год. Ну так дуже й не вмирало. Хліб все-таки був. Трудно було, но трошки було хліба, якось не так, шо вимирали, конєшно. Ну а люди ховрахів ловили, їли. Я то не їв ховрахів. А от у нас один случай був такий: у Марії Головенко чоловік був брігадіром тракторной бригади. Сам – руський, кацап. Приїзжає секретарь райкому партії Скрипник, єврей. Да... Ну а він і до войни був секретарьом Великобілозірського райкому партії, і тільки война кончилась, знов уже – секретарьом. І от. Я був завтоком, а Головенко ж цей паше. А після – наловлять ховрахів, надеруть їх, наварять, жарять, і їдять, значить. Скрипник же приїжає в тракторну бригаду: "А у вас, значить, ще й м'ясо є кушать!" А той, кацап такий, як скаже: "Как єсть? Вот пойди, налови, сдєлай і

жрі”. Отак! Той обернувся туди-сюди, обернувся і поїхав. Приїзжає в кладову: “О, ще й добре живете!” Бо трактористам давали хліба по півкіла, крупи кожному наділяли, понятно? У складу ми пайки розділяли. “Ну, хорошо живьотє!” Приїзжа до голови. “От завтра шоб ці крупи були у государства, чтоб сдали всьо!” Понятно? Там – хароший, а тут уже й приказує! Це ж такоє, це так всігда бувало в жизні...

А в Білозіркі колхоз востанавлювали, робили та і все. Техніки не так вже й багато було у колхозі. Та робили, і коровами на степу орали, і биками орали. Коровам свої ярма робили. І копали вручну.

Я, в основном, счотний робочий був. Сперва – учотчиком в польовій бригаді, потом зав током. А з 50-го года робив у тракторній бригаді до 74-го тракторним учьотчіком. Обліковцем – по-українські. А з 74-го – то завтоком, а тоді з 76-го чи 77-го – диспетчером.

У 50-х годах я тоді ще в МТСі робив. Трудодні давали. Трудодень, ну, це – трудився день хорошо, а тоді це, як трудодень записали. Ноччю робиш, сторожуєш, – 75 сотих, тобто 75% трудодня. Отак, єслі там, припустім, норму дали: сполоть там люди-ні вручну чи там, наприклад, культивація – трудодень стоє. Оце, припустім, десять сотих прополола рядка, – трудодень, а єслі ти більше прополиш, – двадцять, – уже два трудодні записують. Ну а на цей трудодень шо? Давали натуру – хліб ілі дєньги начісляли. Ну дєньги в нас начіслялися у колхозі як? Дєньги уже по окончанії всього трудового года. І то, яка там сума попаде. От п’ять копійок на трудодень. Заробив я триста трудоднів у году. Значіть, 5 копійок оце на трудодень, там получається 15 рублів получаю і всьо. Хліб давали. Оце на зароблений трудодень дадуть, припустім, кіло хліба. Заробив сто трудоднів у місяць, оце – сто кілограм хліба дадуть і всьо. Пекарень не було, сам печи хліб. Оце так. Скажем, просо дадуть чи кукурудзи. Розприділялось, конєчно. Трудно було жить. То вже при Брежнєві лучше було...А то ж було, шо і налоги платили. Це послє войни, значить, були налоги: 40 кілограм м’яса шоб ти здавав. Єсть у тебе худобина, немає, а сорок кілограм – плати! Нема м’яса – дай цибулю: за кілограм м’яса дай десять кілограм цибулі, ілі квасолі, ілі ще...шось. Ну, корочє, сорок кілограм мяса у году. Корову держеш – триста літрів молока оддай. За це государство не платило нічого. Тепер же ж, бач, плотять, тоді не платили! Потом

яєчка, чи шо там, здай. Но, основне – хліб, м'ясо і молоко. За це не платили нічого. Молоко хтось здав, так плотять за те – 50 копійок чи руб за літр, а тоді – нє. Триста тих літрів обязаний здать. Це поставка, оце так було.

Як учотчиком в тракторній бригаді був, мені вже тут платили гарантійний трудодень – три кіла хліба. І гроші платили – чи 80 чи 100 рублів з копійками. А колхозникам вже іначе, там шо на трудодень попаде. А мені три кіла хліба. Уродило-не вродило – три кіла. Трактористам і учотчікам платили, опікувалися про нас. В 50-м году, 23 августа приняв я бригаду, і так 23 годи я проробив учотчіком тракторной бригади.

А тоді в 53-м году у нас був один присланий предсєдатєль колхоза з Запорожжя, із тих "двадцятип'ятитисячників", що розприділяли партійних тих людей по колхозах. Як його фамілія? Я й знав, бо його жінка якраз робила касіром на автостанції. А він такий парінь, молодий парінь. І от началась весна, підісят третій год, сіять начали. А йому одинаково: чи борони так поставив, чи так. Він цього не розбирає, по хазяйству нічого не знає. От, забивають коропа, замки становлять. "А ви ето что дєлаєте?" Как што? Ворочали ж. Замєстітєль прєдсєдатєля колхоза – завхоз каже. "А ето, чтоб не било, пусть женщіна бірьот, хватіт государству, пусть бірьот". І посіяли... Як уродило! Тільки держись! Не розібрать шо...Уродили і ячміня, і пшениці. Не знаю, ярова була пшениця, тут було десять гектар. По двадцять п'ять центнерів! Ніколи ж ярова пшениця... Її ж, ярову пшеницю весною сіють. А то – по 25 центнерів дала. Ще і на степу по три тисячі центнерів кагати. Ото ж ячмень, пшениці – позасипали, і соломою понакривали (критих помєщєній не було таких). Возили й продавать. От осінь підішла, до бухгалтера каже: "Хто должні?" А всігда трактористам должні – кажний год остається трактористам по врожаю, і мені було центнерів двадцять получать хліба. "Складай вєдомость, складай вєдомость і розчитуйся повністю з людьми, з трактористами!" Бухгалтер дивиться, витріщив очі. Сидить, зробив вєдомость, підписав: "Видайте хліб!" Коли тут, вже почули, район кричить: "Що ти робиш?!" А він каже: "Людям нада долг отдать, розчитаться, тоді з них требувать работу" А сам він інженер був по спеціальності, запорозький. Да... Ну, значить, розчитався. А всі кричали. І значить після того году начали з людьми розчитуваться повністю. А другі трактористи і по тридцять центнерів за раз получали... Згадав його фамілію – Кіреєв! Кіреєв

фамілія. А жінка – Катя Кіреєва. От одного разу їду я з Запорожжя уставший, нема білетів на Білозірку. Кажу: “Слушай, ваш же чо ловік робив у нас у колхозі?” “Да, да, работал, работал”. Кажу: “А де ж він работу зачепив?” – “Та так же ж, на заводі, інженером”. От я її так у Запорожжі і побачив. Він тут год побув, півтора, і поїхав. Посилали комуністи “двадцятип’ятитисячників” по сьолам, шоб піднімали хазяйство.

Працював я – діти пошти виросли, я їх пошти не бачив. У степу весь час працював. Тоді ж міряли: і утром міряють, і вечором міряють. І передавай свєдєнья. Працював я, зарплату начісляв, це таке.

А далі у нас, як був Хрущов, у нас – буряк, кукурудза і горох. Понамальовували, було, афіші: буряк отакий во, кукурудза отака... Як понамальовували! Це ж, як їздив в Америку Хрущов. Оце ж, – в’їжджаєш на степ, а там афіша така – кукурудза і горох! А тоді воно так получилось, шо і пряники були горохові. Не було пшеничних, перейшли на горох. І кукурудзу сіяли, виростала хороша кукурудза. Ну, а в полі ж такий порядок, такий закон: кукурудзу більше, шоб худобу піднять.

В 60-х годах не розрішали багато худоби держать. Тільки телят. Бо я знаю, у нас було дві корови. Тьолка розтелились – дві корови, помню, як січас. Тоді давали по п’ятнадцять літрів молока. І от – не держи! Телятко держи, а корову – нєльзя. Здай і все. І пришлось різать. Так батько аж заплакав, як зарізали... Ну, счітай, молочна корова. І повезли в Запорожжя, на великий базар. Знаю, продавали дві неділі м’ясо, по рублю по півтора рубля кіло.

В селі у нас більше українців живуть, є й росіяни. В мене товариші даже з Курська приїжжали, це в 37-м году. А до циган у мене нормальне відношення, ми даже товаришували. Був я пацаном, так одного разу хлопчика, з яким я в школу разом ходив, украли були у табір, шо тут стояв. Ну шо? Кинулись, – немає хлопця. Коли вони вже собірались їхати. А батько в мене строгий такий. Він туди: “Де Тарас?” (це в них головний був). А вони цьому хлопцю дали їсти... Ще там шось. А тоді ж батько до них – і врятував хлопця. Цигани були, ну, нічого вони такого не робили. Було, постоять, постоять, походять по дворам, поклепають разне всьо: то рогачі, то вили, чи шо там, кому шо нада. Кузнєци. А тоді вже, в посліднє время, їх вже не було, щоб вони стояли в колхозі другий раз. Робив в колхозі один ще, в кузні, а так...

Жебраків, у нас, можна сказать, не було. А якщо приходили, давали щось. Но, просто, в нас не було таких.

Тоді до п'яних ставились так: знімали з роботи, вигонили. А люди, як? Та тоже недовольні були, до тих лінтяїв, конєчно, недовольні.

Шоб дралися у селі, доказували шось один другому, скільки помню я, не було. Та й у сім'ї: дєд (чоловік) – старший. А обов'язки? Ну, шо – я дрова рубав, баба не рубала. А так, ну шо? Вона своє робила, а ми своє. Ми косили, своє робили.

Дітьми до старших хорошо ставилися. Звертатися в мене большинство на "ти" получалось, а я от називав своїх на "ви". Як дочка виходила заміж... шось давали, а так нічого більше. Дарували там чи шо. В мене жінка, як вагітна була, робила пошти все время, пошти до того...

Малими гралися: ото становились в кружок і билися... як наляпають – так і рука болить. Треба було вгадати, хто вдарив.

В "свинки" грали...Не було такого, як тепер – в футбол ганяють. А в "цурки" грали. Оце така ломачка. А тоді підкидаєш і б'єш.

А зимою, в снєжки, в основному. На коньках я добре плавав на всяких самодєлках. Дерев'яні ото зробиш самодєлки. Ну, це – желізний прут обкований обикновений, а тоді – пеньки, дерев'яшки прикріпили і їздили. А тоді купляли, як появились "дутиші" уже. Ну, "дутиші" – це такі уже государствєнні, на болтах. Раз, як обірвав підошву, так добре, шо батько сапожник. Дав прочуханки... А раз прогруз у воду та прийшов у грязі. Всяк бувало.

Рівчаків, оврагів, балок – нема такого. Ото там – у центрі трохи єсть. Но там не катались, бо далеко йти туди. Було й вода роззіллється на два кілометра. Оце тепер построїли асфальт та дорогу, а то була лощина така...Оце кілометрів, мабуть, п'ятнадцять туди у степ. Було, вийдеш, – кругом льод ото по степу, і видно було Зелений Клин за п'ятнадцять кілометрів. Зелений Клин – це посьолок такий. Його щас немає.

Це моя тьоща казала: "А що ти не знаєш "Отче наш"? Кажу: "Одкуда ж я знаю?" Я кажу: "У нас же в школі не вчили при совєтській власті..." Трошки, колись, коли в нас церква була, я ходив (щас востанавлюється).

На Рождіство рождєствували. Пацанами по дворах ходили, у хатах рождєствували:

"Рождєство твоє, Христе, Боже наш,
Воссія ... свєт ...разума...,

Небо звєздой в лучах твоїх...
Господі, слава тєбє!
Здрастуйте, с празднiком!”

А відповідають: “Здрастуйте.” Дають гостинця та й усе: всякий – чи канфети, чи гроші, чи шо там...Ну щас же і наші діти так ходять. Дівчата рождєствувать не ходили, а вечерю носили. А рождєствувать – тіки хлопці, і посівають хлопці. Ну рано встають ідуть посівать.

Посівають та й все: “...На щастя, на здоров’я, роди, Боже, пшениця і всяка пашниця”. А тоді посівають пшеницею, любим зерном.

Восьме березня, Перше травня одмічали.

Прикмет мало знаю. От, як земля вигріється, так і починаєм сіять. Це вже, як не грязько.

Савченко Ганна, [ ] року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

[зберігся фрагмент опитування]

Були тут і хутора такі, там люди жили. Жили харашо, спокойно. Не було, шоб билися, вбивали, палили, шмалили. Не було. Спокойно було. І хутір Самовольний був. І осьо Олександрівка ... [нерозбірливо]. Груші там були, сади, дичка... Баба Варка там була. Вони нагрузять, підуть у колхоз до бригадіра: “Дайте нам бричку, підводу, і коней”. Дають. Вони нагрузять, продадуть, наміняють там чого-небудь, або продадуть ті груші і приїхали. Там, на хуторах, степи були, сіяли, орали. Тоді ще не було колхозів. Тоді як колхози стали, вони були самі між собою, а тоді їх порозганяли. Оце ж є сейчас Олександрівка, Піскошино там он, ще... Забула, кого ще там... Чкалова! Посьолок, хутір є такий. І січас є.

А в Балки ми їздили по рибу, дєточка. Ага. Ловили рибу... І раньше ж не було оцих заборів, оце як у мене стоїть, це вже скіки год хазяїна немає... Було вобщем, скотину нічим годувать. Засуха була. А тоді зганяли в цей наш колхоз “Дружба”, а тоді у їхній одігнали наш скот до зіми. Їздили кухарки туда, жінок посилали варити їсти. Ну, я там не була. Я трошки тоді в канторі работала... Ну оце вигоняють скот весной у плавні і – до глибокої осени. А в осені пригонять у село, сюда, на хверму, у контору.

---

[1] Опитування провели А.В. Бойко та О.О. Батура (липень, 2001 р.).

А раньше, раньше ж лісу було, лозу плели, рубали там. Плавні були... Нашо вони залили, дураки, оце зробили! Скіки там оце, бичків везуть, один в один – отакі во! Продавали люди з Балок... Та й самі наші люди їздили купляли туда. Ну, їздили коноплі мочить... Сіяли коноплі, а тоді ото порвемо, мати тоді пов'яжуть, а тоді туди, в плавню, заливають їх, кладуть, намочуть їх отамо, вони місяць киснуть. А тоді їдуть їх витягають звідтіля, сушать, а тоді така терлиця: б'ють, і коноплі... Пряли китички полотняні, сорочки полотняні, штани полотняні... Жили, дєточка, – всього було. Ну, знаєте, чоловік живе в жизні, більше баче поганого, ніж хорошого...

І в Балки їздили, та і в Скельки, кругом! В Гєніческ їздили, кругом їздили! В Гєнічеськє – там тоже ж, торгували, брали, купляли люди все там. Торгували отсюда хто матерією, хто шо зможе. Це до войни, ще колхозів не було. Ну більше їздили оце на ярмарок... ярмарок у нас був, на базарь... Євреї понавозять всього...

Ярмарка була у центрі. Осюди, де базарь у нас. Коли вона була – не знаю. Нас батько раз повіз на ярмарок, а воно – страшний дощ! Так він нас у бричку повкидав, малими, і повіз додому. А воно такий ливень йшов! Це ще до колхозів. А на ярмарках торгували євреї! Самі євреї. Тут же десь вони жили. Бог їх знає, приїджали вони. Їх же тут було повне Запорожжя. Шиє сапоги – сидить еврей. Підбиває сапоги – сидить еврей. Це в Запорожжі. І в Білозірці сім'ями жили. Вони займалися тіки торговлею, тіки торговля.

Євреї були в нас. У них тут були свої хати, да. У нас, отутечки, був... забула, як його. І ото на базарі вони продавали лампаси, канфети, матерію... Так казали: "Заходь, захочеться, заходь. Я на борг дам, бери на борг, на борг даю". На борг дає, у борг. "Виручиш, тоді буде, мені отдаси". Євреї люди були хароші... Тут Холоділов був, його нема вже. Вони торгували. Вони робить не робили. Вони тут жили специально. В них лавки були свої, це ще до войни.

Тут і шевці були, і сапожники булии, євреї! Та й наші мужики самі дітям обув шили, підбивали... Ну ми обув більше брали по магазінах отут. На ярмарок вийдеш – так євреї як напруть воза, ціла куча... А тоді вони більше по городах сиділи, в Запорожжі отам.

Ой, а у войну, ви знаєте як їх німці? Ой, Боже мій! Ой, вони їх, вони їх!... Вони здівалися з них. До нас одна пішла у войну – еврейка. Шо там у неї було, ще й грошики були, не знаю. А тут нємци захватили. Я не знаю, де вона, бідна, ділась? А чо вони тих євреїв не любили, не знаю.

А ще у нас була колонія німецька. У нас... Розовка, за Пришибом. Там дома такі харoші. Як война началася – так де вони вийшли, ніхто їх не вигонив, не займав – так все бросили й ушли. У нас була акушеркою німкеня, Ельза, роди приймала. Але вона не з колонії була, вона була приєзжя, а наш парень на ній женився [прізвище – нерозбірливо]. І вони десь уїхали в Америку. Ото як война началась, і вони в'їхали. Вона його завезла в Америку.

Під час війни був такий анекдот. Гітлер пита в Сталіна: "Шо ти дав для народа?" Сталін каже: "Кіно й кіло. А ти?" "А я – Божий храм і сто грам".

Татарів я не бачила тут. У Криму вони були, татари. Тоді ж наші дівки їздили туди до них на заробітки, дівчата наші. Це ше до війни. Оце ж як підходе Покрова, чи до Покрови (14-го октября – Покрова) – це як підуть вони з Криму... Це вони посчитають і заплатять гроші. Ну, тоді багато грошей заробе. Вона йде відтіля, гроші везе, сундучок яблук, горіхів – це вже хазяїн дає їм там. Сади у них, у татар, були. А тоді гроші вони (дівчата) батькам оддають – не так, як тепер, заробив... А тоді вони там працювали у хазяїв. Збирали яблука. Було оце, каже, нігті позриває аж до м'яса, шоб яблуко зніма, шоб не наколола ніде. І це до войни дівчата постійно їздили на роботу. Ганна Василькова їздила, Дунька Бобуриччіна їздили. Це ще до колхозів їздили молоді дівчата. А хто ж буде? У 17-18 років їздили. Да, да. Як підходить Покров, то хазяїн їх розчитує, роботи нема. Вони їдуть додому. А тоді весною оп'ять приїжджає сюди, ну, набирає їх, вобщем. А ті як узнали, тоді вже самі їздили, дівчата. Самі знялись і поїхали.

А тоді ж у Запорожжі фезео було оце, брали хлопців в ремесло. А вже ці їхали самі, в Запорожжя. Самі їхали, виїзжали і роботали. Вона [хто саме – не згадано], бач, закончила десять класів, послали її в город. Два годи не робила, училась на електрики. А тоді із Запорожжя, їх послали одроблять два годи у Крим, в Красноперекопськ. І там вона вийшла заміж, і там вона і досі. Чоловік недавно, год як вмер. Там вони квартирку получили...

А вулиці раньше, наша щас називається вона Верхня, а тоді називалася Батькоброси. А чого, не знаю, хіба діти батьків бросали. Батькоброси оце. А січас вона Верхня. А січас Южна, – це була улиця Суха, називали. Оце Колхозна – називали Пацапи. Ну так називали. Ну, це раньше було. "Он пішли хлопці-сухаряни", "пацапи пішли", – хлопці ідуть до дівчат.

По цих вулицях, було, билися між собою! Та билися, та було, було. Хто зна, за шо вони билися. Мені батько розказував, як він раніше парубкував. Це ж він 1886-го года. Так вбили парубка одного. Билися і вбили. Батько казали, як вбили, так усю Білозірку до сєльсовєта...Там сєльсовєт був, де церква... Даже волос дибом, волос! Так зігнали всіх мужиків до обіду, усю-усю Білозірку, і приїхали стражники з Кам'янки. Шукали, хто вбив, так не найшли. Отак було строго – убить чоловіка. А тепер... Переступили, зарізали, зарубали...

Раніше (як ми ще дівками були), не дай Боже, не бреши, не гавкай, – наб'ють мордяку! Так дадуть на вулицях. Це не дай Бог, чоловік, або жінка скаже шо-небудь. Та ви шо! Раніше жінка не мала права на чоловіка нічого: ні зараза, ні гад. А тепер, я кажу, як хочуть: і козлом, і цапом, як хоч. Тоді держали жінок – о! Правильно. А тепер оце демократи зробили – дали волю, рано трошки.

А раніше ми, напрімєр, називали матір на "Ви", і батька "Ви". Не тикали. Тато, Мамо, і всьо. По-українські – "тато" і на "Ви" І мене мої діти на "Ви" називають тоже. Мої діти, да. А оце тикання... А, кажу, чого ти тикаєш, що ми с тобою разом свиней пасли? Ото? Я з тобою разом свиней не пасла, такого нічого не було. Бо коли свиней разом пасти, то вже тикаєш. Я з тобою, кажу, свиней, не пасла... [Нерозбірливо]

Дітьми, ой... грали в крем'яшки... З черепиці їх було витреш, гуляли. [Нерозбірливо] покладеш. А як ухватиш – тоді ухватиш, тоді оп'ять. Стратив – тоді друга бере. Черепицю били на кусочки, а тоді отакі кружочки, виточиш їх ловко об камінючку. Самі робили [нерозбірливо]. А тоді кружочками били. Руками зробиш.

А хлопці, ті було у цурки гуляють. Оце... отакі ломаки у їх, роблять отаке ... [нерозбірливо]. [Корошко] називали. А він цурка, отака вот. Ото як вдаре, впаде на ломаку, а тоді як вдаре – вона летить хтозна-куди. Той біжить. Кидає цурку. А тоді ломакою махає, шоб цурка не попала у клєтку... Наші хлопці, брати в отакого гуляли.

Ще там в м'яча грали. Ставали по углах, а тоді кидають м'ячик. А та – посередині. Як ударить м'ячом, а ми тоді тікаєм, бо буде нас бить. Значить м'яч буде наш, а ми тікаємо. М'ячі були ризові. Ризові такі м'ячі були, як обично.

Було скрипка грає ... [нерозбірливо]. Досвітки були, це вже брати мої гуляли. Вони наняли хату (там жила баба Циганчиха) і вони туди в хату ходять. Береш, несеш ще пачку кирпичу, дрова, топили

вони там. І там грала гармошка. Грали вони там. А ігри... Хто вишивав, хто пряв, хто шо мог. Там і дівчата, і хлопці, а як же, і хлопці, і дівчата. Ну, ранше оце було прядуть. Беруть з собой веретено, і на веретено вовну прядуть. Вишивають. Хто вміє, вишивають. Ну, не гуляють до дванадцяти, а потім по домам розходяться. Як єсть кавалєр, баришню проважають до дому. Я не бігала підглядати за братами. Це було далеко. Та вони як захватять, так летітимеш. Боже сохрани, ви шо! Такий закон був, шоб меньші не лазили ніде. Це вже і колхози були, як ще гуляли досвітки. А ми, ми вже досвіток не захватили, у нас вже був клуб.

А на святки я не ворожила. Я не ворожила, нє, я циган не любила. А їх раньше ходило, знаєте скіки! Та тут і жили по хатах ... [нерозбірливо]. Була жінка [нерозбірливо], так вона не ворожила. Я, каже, брехать людям не буду. І не ворожила. Та їм хто хліба дасть, хто крашанок, хто шо. Тут були завжди такі, шо і табором приїзжали. Да, да, да. Ночували на улиці тут, біля дворів. По дворам ходили, просили. А до однієї зайшли – ой ти, бабо, хороша-хороша баба. Гладили-гладили бабу, поки платок пуховий украли, і гроші забрали. Одна балака, гладе, а другі шастає.

Раніше сватали, як весілля було. І мене сватали, приходили, я знаю. Свайбу гуляли. Ну, приходила мати його (батька не було в його, батько вмер на фронті). Прийшла мати, сестра, зять. Засватали. А тоді мати сказала: дєлаємо у февраль свайбу. І ми свайбу ото отгуляли цілий тиждень, гуляли. Батько зарізав два барашки. А тоді робив батько мій, хазяїн, чабаном, ото їздили додатково заробляли, і дали йому дев'ять ягнят. Додатково... Тяжко заробиш... І вовну нам давали додатково, все давали, як робили.

З вовни носки плели, чулки плели, рукавиці плели. Прялка була, ото на прялку, мотовило... З вовни і простилки люди ткали, і рядна ткали. Ткали – був такий станок, там човник, і тоді закладали... В мене не було, але я бачила. Приїхала [з Вінниці Любина Пекарша], так і вона ткала, і чоловік у неї тоже ткав. Ткали. Простилки ткали. І коври ткали. Отаке дєло, дєтки.

До вагітної жінки ставилися обикновєнно. Ну, а шо там? Льогкий труд давали. Але не звільняли від роботи. Льогку, льогку роботу давали. Роддоми були. Тож на углу роддом був. А я родила дома, в неділю. Ніхто не допомагав. Сама! Пуп перев'язала. У неділю родила, а в понеділок приїхала акушерка, забрала в роддом. Приїхала машиною.

Дітей хрестила. В мене всі діти хрещені. Через попа хрестили. Народився і одразу понесла хрестити. В куми брали – он сусід був батько крьосний, а мати хрещена Катя ... [прізвище нерозбірливо], вона вже вмерла. А Сашка (мій брат двоюрідний) був хрещеним. Саша [син] заболів здорово, так зразу повезли його до церкви. Перехрестили, а тоді положили, повезли в больницю. В мене одне нехрещене вмерло, повезла нехрещене, воно в больниці вмерло... [нерозбірливо].

У клубі... гармошка грала, хлопці в доміно гуляли. Хто в карти гуляє, хто в дурака там гуляє. А в клубі ж були біліарди, гуляють також. Якось хлопця свого шукала, Сашка. Як піде гулять, так вже двінадцять часов. А я вже стою, жду його, зубами цокаю, кругом хати ходю, бо нема. Час [ночі] – нема. Іду в клуб. Заходю в клуб, кажу: “Сашко був?” – “Був.” А там гуляють і жонаті мужики, які хто, гуляють в біліарда. Вобщем, йому кажуть: “Сашко, мати була”. Прийшов додому, нічо мені не каже, мовчить. Вже батька не було. А він тіки з армії прийшов. Каже: “Ма, уже кончайте оце бігать, я вже виріс, шоб ви за мною бігали. Отам як уб’ють мене, скажуть – вашого Сашка вбили, – заберіть поховайте. Понятно?”

Та й на Крєщєніє, та й на Вечерю кутю варять. Вечерю готували.

А на Паску паски ж пекли хороші. Хформи, хформи раньше такі були, гончарі робили. Спеціально, гончарі з глини. Така ж, її випарюють, – череп’я називається. Ото туди, отуди вони. А я ж колись пекла паску у відрі, а брат мого чоловіка приїхав з Вінниці, прийшов з роботи. А я паску вже витягла, оп’ять [череп’я]. А єслі даже і нє, звалила відро з тією паскою, і кочергою витягла [сміється]. Вобщем, прийшов і каже: “А в чому ти пекла?” Я кажу: “У відрі”. “А як ти витягла?” Я кажу: “Кочергою”. А паска як відро, о! А як розрізали...

Паски робили, так учиняємо, учиняють на молоці. А єсть такі на кисляці печуть. А єсть і на воді печуть. Учиняємо, а тоді б’єм туди яйця, сахарь, ванільки кидають туди, шоб пахло. А тоді замісемо, а тоді формочки такі, правда, кладуть не дуже багато, шоб не витікло... А тоді в піч, в печі печимо. Піч топиться дровами, а тоді ті формочки ставимо туда, і витягаємо. Мажемо їх або смальцем, шоб не приставало до того, або олійкою змашеж.

Про запас в нас тоді все було живе, різали, різали зімою. Різали свиней. Мати було оце так зарізали свиней і оце держуть на Паску.

Ковбаску напечуть, а тоді в кастрюльку, чи в горщок, заливають смальцем. І оце як Паска, у нас єсть свіженька ковбаса домашня. Сир, було, знаю, на Масляну, така діжечка. Застилає її бумашкою, а тоді кладе топльоного того, масла. Перетопе, кружок такого масла зробе, і покладе на спід, а тоді сир кладуть, солять. Як Масляна, оце було: "Вставайте, дівчата, будемо вареники ліпить". А мама дасть ще сусідам, бо в кого корови немає. Бобурікам, оце Бобуріки тут жили, бо у їх корови нема. Оце візмуть мисочку сиру, блюдечку масла... А тепер і сироватку продають, ніхто так не дає.

А на Масляну у нас оце ось тиждень вареники готували. А в кацапів, я бачила по телевізору, блини печуть. Ото, дєтка, так.

Головіна Євдокія Федорівна, 1910 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

І частина

Євдокія Федорівна: Звуть мене Євдокія Федорівна Головіна. Народилася я у 1910-му році.

Чоловіка мого звали Гришка (Григорій)... Тіки я зійшлася, а тут война. І так шо і всьо. І більше не було у мене чоловіка. Я за нього й думать... уже нема. Одна-єдінствєнна в мене дочка, і всьо. Дочку звать Ольга, вона народилася у 36-му... чи 37-му? Я вам і не скажу. А онуки є! У неї є двоє – син в Запорожжі і дочка в Днєпрорудному. Звуть їх Віка, а того [онука] – Вітя. У їх був батько, Женька. А правнуки? Там двоє, у сина, і в дочки одно. А як їх звуть? От бачте [сміється], яка тепер стала! Хе-хе! Ой! Григорій (Єгорка). Григорій Вікторович. Оце правнуки. А в Запорожі – дєвочка й хлопець. Хлопцеві вже, мабуть, десять год, Женька звать.

[Кличе доньку]: Оля! Іди, трошки мені підкажеш.

Донька, Ольга Григорівна: Та в тебе пам'ять лучче як у мене!

Євдокія Федорівна: А батьків моїх звали ... Савка, Єфимович. А коли він народився, ой, я не знаю. Не буду казать. Що ж, він вмер, а чи записано, чи нє, я не знаю. А він помер... в якому ж году?.. У іюлі, а от не знаю, в якому году. Я потім покажу бамажечку, в мене є. А мати – Ольга.

[Донька підказує]: Трохимівна! Ольга Трохимівна.

[1] Опитування провели А.В. Бойко та О.О. Батура (7 липня, 2001 р.).

Євдокія Федорівна: Да. А бабушка моя, мамина мати, – Олексєєвна. А коли вона народилася – не пам'ятаю.

Дідів своїх, ой, знаю. Один – Іван, а одного звали... той, як його.... Юхим. Оце Кравчани – це моя тьотка [сміється]. Так я оце ж кажу, шо то моя тьотка. Мій же батько, вона сестра його. А прадідів не пам'ятаю.

Мій дід оце сюди прийшов з [Вороновки]. Ото женився, а тут не було йому землі. Він ото купив млин, так тим млином і занімався, і ото тим вони й жили. І мій батько мірошником був. І ще один син у його мірошником був. В діда був свій млин. Чи він його купив, чи він сам його зробив, бо він сам дуже руководітєль був.

Донька, Ольга Григорівна: Не руководітєль, а спеціаліст.

Євдокія Федорівна: Ну спеціаліст, да. Він людям молов. Шось вони брали, якийсь ті... ну, чи фунт, чи два фунти (тоді ж так було), чи півфунта, отак-о якось брали.

Яка там у нього, у діда, була худоба? Корова, мабуть таки була...

Донька, Ольга Григорівна: та тачанка.

Євдокія Федорівна: Тачанка, тачанка була, да. Та то ж... хата під соломою була... Стояла там недалеко, збоку, де ото Кравчани... Вона і досі стоїть, та хата.

А по вуличному діда звали Боборіки.

Донька, Ольга Григорівна: Бо-бу-ря-ки.

Євдокія Федорівна: А чому так називали, хтозна-чого? Ми ж не знаємо. Та ото ж як були ми малі – Бобуряки, Бобуряки. Ми й були Бобуряки. Мене тут мало хто знав, шо я Головіна, а більше кажуть: "О! Дунька пішла, Боборіччіна".

В мене один брат (Микола) і чотири сестри було. А сестри – одна Марія, старша, а тоді я, а тоді Коля, а тоді Клава, а тоді Нюта. Сім'я велика була. Дід нас одрядив, отділив. Купив нам хатку, отут-о, десь недалеко. Правда, хатка була хароша, здорова, тільки під соломою. Тоді ще більше під соломою були...

Він відділив того, бо іще ж брат є. А тоді ж два брати – два сина. Значить, він отділив одного сина, а один – коло його буде. Менший оставався біля нього. А старшому – купив йому за свої гроші і відділив. Ніхто йому не помагав.

А хліба, то землі, в нього пошти не було. Дід оце там найме було якусь десятину, чи дві, і ото порядкує... А тоді як нашого батька сюди отділили (ми ж тоді усі сюди прийшли), і купив він вже тоді половину млина. Там тоді один дядько каже: "І я з ним, давай купимо млин".

І тоді половину млину йому дід купив, і ото той дядько – наполовину. Ото вони у двох на одному млині работали.

У батька добрий був млин, таки добрий... робочий. Млин був такий, ну то, шо вітром горне. Фотографії млина немає, немає.

Донька, Ольга Григорівна: Отакі кам'яні жорна, куски з них тіки поставалися. Клепали, камінь набивали, а тоді наб'є, наб'є, наб'є...

Євдокія Федорівна: Як камінь не наб'є, то не змеле. А тіки нада набивать і знать: як, шо. Він спеціаліст. Було даже з других млинарень приходять та його забирають. Як немає, а хоч вітер той меле, він поїде. А як шо вітер, того нема, він млина свого не бросе. І ото ми тіки тим і жили.

Як колхози зробили, ми зразу пішли в колхоз робити. Ми робили, а батько наш не хотів йти в колхоз. Не хотів, через це його й засудили, шо він не хотів в колхоз. В нього все забрали, і млин забрали... [у 1929-му].

Донька, Ольга Григорівна: Все, і одіяла, і горох стояв там у каструльках, і горох позабирали.

Євдокія Федорівна: Нема нічого. І ото хату розібрали. І всьо, живи, як хочеш.

Головою колгоспу оце був, як тіки начинався колхоз... той... Явтушенко! Да.

Донька, Ольга Григорівна: Тут сільрада була перед конторою, і ото там предсєдатєль, і ото показували двори, куди йти [коли розкуркулювали]... Вони ото йшли, забирали, свої люди це й робили.

Євдокія Федорівна: Тоді ото нас розкулачили... А в нас не було нічого. Ото хата під соломою була... Щас розкажу. Кінь, корова, о, і все. Оце у дворі там качки, чи гуси були. А тоді як розкулачували... Ну чого розкулачували? Ну чого? Батька засудили на шість год. Мати осталась сама. Взяли вигнали нас із хати [починає плакати], начали хату розбирать, а ми сидимо в дворі. Оце посуда тут, коло нас, більш нічого немає. Все позабірали! Все позабірали! Старша сестра січас уїхала в Крим. Каже: "Що ж я тут буду робить, як нема нічого?" Хати немає. Сидимо, а де ж будем ночувати? Де найдеш. Ну на шо розбирать хату? Хай би хата лучче стояла, там чи люди жили б, чи шо. Розібрали хату і всьо... Хата ж хароша була. Ні. Взяли те, дрова забрали, все у колхоз. А шо вони там робили?..

Тоді одна сусідка каже: "Кума, іди до мене спати з дітьми. А де ви, – каже, – будете надворі спать, чи шо?" Ми взяли, туди пішли до неї. Вона послалась, діти четверо (нас троє і хлопець). Клава,

Нюта була, і хлопець. А Маруся вже поїхала в Крим, на заробітки. Каже: "Чого тут сидіти, як так считають, нічо нам не дають, нічого. І до роботи не допускають".

А на роботу нас не брали. В колгосп не хотіли нас приймати! Ну, ми – куркулі. Тепер батька засудили на шість год, а мати ото осталась з дітьми. Ну, пожили ми недільку... Місяць-другий... А вона каже: "Ну шо ж, кума, шукай собі квартіру". А в нас нема нічого! Подушка, ряднинка і всьо, бо все позабирали у нас.

Подушечка одна була тіки в батька та матері, а ми було на соломі спали [тужливим голосом]. Ой... Отак, діточки, отак я і живу.

Так матері там одна каже: "Ідіть до нас, трошки поживете". Пішли мати туди, трошки там пожили.

Ото ми ходили-ходили по квартірах, а тоді оце ж у Кравчанинів... Там дід був, так каже [матері]: "Знаєте шо, кума, отам хатка є. Я дам вікна, дам двері, ви його скрадіть, помажте". Вона каже: "Та буду, бо доки я буду ходить з дітьми по хатах". Нема ні курочки, нема нічого. Бо на квартирі ж! А в колхозі ж робе вона. Вона ще й ходила по людях, мазала там то се, то те. А потом, хата була оце ото.

А як колхози начались, маму взяли, хату одібрали велику, а там кухоньку оставили. Бо прєсєдатель прийшов, каже: "Я тут возьму". Приїхала звідкілясь там, я вам подарю квартиру... "Ну нехай", – мама каже. Кажу: "Боже!.. А шо ж ми тут робить будем! І діти, Микола, і я, і Галя, і Клава. А в нас комнатка маненька." Ну шо ж. Нема за шо балакать, бо я куркулька. І було ж папашка каже: "Нічо не балакай! Бо тебе січас же, дочка, засудять. Бо ти ж над нами хазяйка, а ми старі вже. Шо ми тоді вже будем робить!.." [Плаче] Так... вони, як його... забрали... Забрали й ту... нема. Осталася я з мамкою і батьком.

А батько ще був дома. Батько поїхав на Пришиб, устроївся там на елеваторі грузчиком. Мати було поїде туди на станцію, він їй там шось достане, крупи чи шо. Привезе мати. Тільки привезе мати додому – от тобі приїхали, забрали ту сумочку. Остались ми голодні... [Плаче]. Ну шо ж, отак ми доживали. А тоді я ото взяла поїхала в Крим, на літо, побула в Криму, а на зіму додому...

Там тоже совхози були. У татар січас робили, а тоді совхози появилися. На табаці були. От у Сімферополі в табаксовхозі, потом в Алушті, там був табаксовхоз, там жили. Ото я жила. Літо поработали, а потом приїдеш додому. Ну шо ми там заработали? Ну, ото рубашку собі купиш, шо-небудь собі вдіться. А так же ж нічо.

А мати тож з дітьми, дома перебивалися отак. Зароблю шо-небудь, якусь тряпку – та й везу додому [плаче]. На другий год приїжджаю додому – вже тряпки тої нема. Де? Мати проміняла, каже: “Дочка, я попромінювала усі твої тряпки”... Я кажу: “Мамо, не біспокойтесь. Міняйте мою одежу, аби ви живі остались”. А дома ж хлопець і дві дівчини. Троє дітей.

Тоді дєвочка пішла в найми, тут до однієї, работала. А мала ше! Ну, 20-го года вона. І отак ми жили-жили! Ага. А тоді ж ото батько був, і ото, шо мати піде через степ, принесе сюди пакуночок крупів – прийдуть заберуть.

Забирали люди такі, активні тут були, собаки! І жінки... Було просиш, було мати просе: “Оставте! Я хоч дітям зварю там супу якого”. Не оставляли. Такі були ненависні до цих куркулів, шо не дай Бог! А шо ж, які ж ми куркулі? А тоді німець узяв спалив. Чи наші, чи німці спалили млин, як ото вступали...

А папашку засудили. Самі осталися... А тоді аж перед войною папашку пустили. Шість год папашка були у Комсомольському. Прийшли, нога в нього каліка була, вже не згиналася. Та я ото вже сама тут осталася. Та [сестра] – в Мелітополі вчилася, а я вже сама тут. І ото батько со мною... До батька ото привезуть корито, шоб він зробив, бо він хароший був той, як його. Ото зробе корито, а вони запишуть там палочку. Тоді шо нам писали? За ломачку! І отак ми заробили пєнсію, п’ятдесят рублів. Хіба на п’ятдесят рублів можна прожити? [Плаче].

А тоді вже почали приймать нас у колхоз. Сказали: “Ідіть у колхоз”. І ми тоді пішли. А справки вже не стали нам давать, шоб ми виїзжали. От, як я хочу поїхать у Крим, я пішла в сільсовєт, узяла справку. Мені написали – чи я бідняк, чи я середняк, чи я куркулька.

А мені, коли я брала таку справку, тоді були написали, шо я куркулька. Пішли дівчата всі, поїхали в Крим. Усіх прийняли, а мене не прийняли. Оце хоч вірте – мене не прийняли. Тоді там дві сестри було, кажуть: “Знаєш шо? Ось не плач, а додому їхати чого?”. Каже: “Не плач, – каже, – ми хитро зробим”. Узяли вони і затерли “куркуль”, а написали – “середняк”. Середняків тоді ще приймали. Ну, а на утро ж, тепер вони пішли на роботу, а мене ж не приймають, я ж дома у бараках. Іду я, у тую, у контору. Боже! Отак! Думаю, не дай Бог, як узнають, шо я зробила, так це шо ж – суди! Мене ж засудять січас. Ну так послали мене, дівчата. Однак, шо буде, те й буде!

Пішла. Коли зайшла, сидить там одна, прийняла вона мене. О, яке щастя! Додому: "Спасибі, Господи! Мене, дівчатка, – кажу, – прийняли". Вони раді тоже. "Ну й будеш з нами робить". І я так робила. Наших дівчат багато там було. А тоді доробились, шо одна взяла сказала, шо я куркулька. Мене за чотири часа розчитали. Поїхала...

Донька, Ольга Григорівна: за двадцять чотири часа.

Євдокія Федорівна: За двадцять чотири. Розчитали. І пришла... приїхала додому. А дома шо? У колхозі мало дають... Шо будеш? Мама ото в колхозі вже робила...

Як тіки мене в колхоз записали, так до тракторів прицепщиком була. І оце я сутки одбуду: дньом ще нічого, а ноччю! Де який тракторіст хароший, він встане трактором, поможе там, чи шо. А як якийсь тракторист стане, шо хоч там ноччю роби, а шоб плуг був чистий. А воно тоді якраз курай був колючий, а ти ж руками було шматкаєш, витягаш, і плачеш, і шо ти тіко, а таки зробиш. Сідаю на трактор, почипляємо. Доїзжаєм той край і обратно. А то так на тракторі, на той, на плугові сидю, шоб ото скоренько, як тіки курай заб'ється, а я скоренько руками, шоб не дуже забивалося. Ой...

І кухарила. Перед тим як оце вакуіровали, як война, я кухарила. Мене хотіли послать ото із тракторістами, ну через дитину я не схотіла. Я не схотіла, я вже була дома. Ой! Ще конюхувала. І оце де дорога не була, нема такої дорожки, шоб я там не робила! Як тіко шо – і мене, як тіко шо – й мене! В тебе там мати, в тебе дитина, – і всьо. А я шо?.. [Плаче] Не буду хотіти – мене засудять.

А конюхувала! В мене коні які були! Знаєте, як спитать, важко було. А було бригадір як прийде: гляди. Станове жеребця: оце гляди, шоб був він нагодований. Я до восьми утра нагодую і вичистю його. Вичистю було коней, і було одна бригада, дві, чотири бригади було – найлучі в мене коні були! Бо я боялася! Бо я недосипала, бо я боялася. Бригадір як пішов на наряд увечері, – "Я ж прийду". А чи він прийде, чи нє? А я ж не сплю, боюся. Бо скаже: "Заснула, а коні голодні?". Я боялася, боялася, дуже боялася. Ой! Усім підчинялась, і малим, і старим. Я страшно жила...

У 1933-му голод великий був!...

Донька, Ольга Григорівна [згадує про післявоєнний голод]: Мама була конюхом, а дід пастухом. Так і ото принесе ховрахів, налове на полі та й принесе. А мама, як коняка здохне, та ото м'яса принесе, так ми опухлі...

Євдокія Федорівна: Та не дай Бог! Я така була пухла, страшна! Та було, хоч вірте, хоч ні, телята прийдуть, вони там на кукурузі паслись... Вони напачкають, а у кізяках кукурузка [плаче], я возьму, повибираю, помию і поїм. Отак було, понятно? Бо я ж пухла була... [Плаче]. Нічого ж не було... Прийду, а вони тоже ж голодні.

Люди переживали голод, о-ой! Тоже ж трудно...

Донька, Ольга Григорівна: А виживали благодаря траві. Оце курай наріжуть як вермішель, і ото у воду. В кого є коровка – то молочком. А тоді лобода. Я помню з лободою пекли такі коржики і виживали. Благодаря насінню, ховрахам... А ховрахів було повно, і такі ситі!

Євдокія Федорівна: І главне, врожай був! Чого ж не давали? А ходить, забирать по хатам вже нічого було уже! Нічого. Не вродило шось на городах, ні картошки, нічого не було. Я знаю, шо наші, мої мама, понесуть, було, моє плаття там до сусєдки, вона дасть лушпайки з картошки. Мама ото той курай, та оту картошку поварять, і ото катлєти зроблять, і ото поділять: ото тому, ото тому, ото тому. Хоч ти наївся, чи не наївся. Ото таке було.

А як по весні, то тоді уже стали у колхозі ото дерті давать. Хто робе, – по триста грам. Ото мама було підуть і я...

Люди разні були. Були й хароші. А були такі, я ж вам кажу, шо там крупа яка є – і ту заберуть! Отакої. Активні, активні такі були, знаєте. Ну, їх уже немає... Ну... Санька ж Хоменкова. Її мати розкуркулювала.

Донька, Ольга Григорівна: Яременко Настя, третя хата була, вона тепер там живе.

Євдокія Федорівна: Та там і мужчини були, і ой... І там стягали з мене плаття. Я скидала, а вони забирали. Ну й не дай Бог, було... І я таки дожила [сміється]! Господь Бог мене сохранив.

А потом ото батько приїхав перед войною, у Мелітополі собі роботу найшов. А тут тобі война! І я поїхала, забрала його з Мелітополя додому. О. І так оце з батьком і жили.

А стали окопи копать – чуємо, шо скоро вже буде война, окопи копаємо. Кого перву? – мене! Я бригадіру кажу: "Шо ж ви мене записали? В мене ж дитина дома". – [Строгим голосом]: "Ну і шо, як дитина! Дитина з матір'ю буде! А ти – їдь!" Ну шо ж... я їду. Я тоді ще сестру взяли в Запорожжя, на 28-й завод. Туди завербували на три місяці. І так вона там і осталася. Вона німців не бачила, бо ото з тим заводом виїхала, десь туди на Дальній Восток. Брата забрали теж туди, на Дальній Восток...

Донька, Ольга Григорівна: у Челябінськ.

Євдокія Федорівна: Ага. А тоді осталась одна [сестра] в Запорожжі. У Германію беруть! Тільки ж кончила сім класів, ще ж кажу дитина – уже в Германію. Зразу мама і я, пішла до бригадіра, кажу: "Ну шо ви посилаєте? Вона ще ж дитина, а ви її посилаєте..." – "А шо, я тебе, я тебе пошлю!" – "Ви мене не пошлете, бо в мене дитина..." – "Ну шо, як дитина, буде з матір'ю дитина". Ну, я й замовчала. Так її й взяли, меншу, бідну, – туди.

Як тіки війна почалась, мене січас на окопи забрали. Тільки начали у Кам'янці окопи робити. Бо вже в Кам'янці через год, уже німці до нас ідуть. І нас ото в Кам'янку повезли, ми там ото були. Робили, на окопах. А тоді вже бачимо, шо вже у парку Кам'янському ходять без рук, без ног, уже їх сюди переправляють. Кажу: "Дівчатка, чо ж ми будем сидіть? Тут?". Над нами бригадір й все. З совхоза привезуть харчі туди, уже нам варила кухарка. А шо ж ми? Ми підем отам за Кам'янку, воно ж там більше піску. Оце сьогодні риємо, утром прийдемо – воно пісок вже й посунувся. Ми обратно риємо.

Тіки но самольоти – ми тікаємо. Хто куди попав. Ото морду заховали трохи – чи летить, чи шо – а там, хай як хоче. І там много шо було. Ой!

Це ми вже тікали. Наш бригадір був там, каже: "Дівчатка, як хочете, самі піймаєтесь, не кажіть, шо я розрішив, бо мені ж буде. А ви кажіть – самі. А я вам не розрішаю, а ви вже як хочете", – каже. Ідемо. Ми рано, часа в чотири повставали, і ото пєшком от Кам'янки. Ідемо, коли вже перед вечером... предсєдатель, той був... Перестріває нас: "Куди ви йдете?" – "Додому". – "Чого? Ми продукти вам веземо, а ви йдете?" – "А ми там в село, – кажда каже, – у нас же діти удома, ми ось уже бачимо, шо ось-ось німці прийдуть, нас нагонють, заберуть, а діти?" Хіба ж зна, яка война. Це ж война! Ой, Боже. Він: "І однаково, я вас з дому заберу. Вертайтесь січас!" Ми стоїмо. Ну, він поїхав. Поїхав, його нема машини. Ох, ми як пішли – хто куди попав! По кукурузкі, по соняхах, і куди хто попав. Пришли додому вечером... А ми дома спали? Я ж дома в хаті не сала. Я десь отамо по куточках спала, потому шо думаю – ну прийдуть, заберуть. Він же сказав, шо однако "я прийду, вас заберу". Ну і спали, хто де попав. А утром встали – вже той, як його, німці прийшли. А наші вже збігли, пішли. Нема нікого. А на шо так людей було мучить? Ой... Хай Бог милує... І ми такі, в кого чоловіків не було – добре було, а в кого чоловіки – все-таки їм легше.

А як німець входив у Білозьорку, о-о-о! Він зразу: “Давайте яйця, яйця...” Коров, свиней забирали вони, а тоді ото, пороспускали, хто куди пішло, ото так.

Донька, Ольга Григорівна: Нє, вони пригнали скот із собою, гнали хороший. А тоді тут відібрали хороший скот, і собі цей залишили. А ви, кажуть, ідіть, он там, вибирайте собі коров взамєн. Ну, яйця, курей ловили, оце прям заходе...

Євдокія Федорівна: Не знаю, може де і робили таке плохе. А я ото на степу була, а мама, папа були тут, так нічого не було.

А коли німець прийшов, ми усі на степу були. Мама дома були, папашка дома. А нам в раді сказали: “Дівчата – на степ, із степу ніхто вас не забере”, – бо ми ж там робимо. Там же хліба... Тоді такі хліба були хороші. Було зайдеш серпом косить, так і кругом не видно. Добрі були. Ага. Ну, нада було туди йти. Весь день там робимо... а ввечері – там і ночуєм. А тоді вже в суботу – нада нам переодіться. Нас бригадір вечером привезе, ми додому прийдемо, переодінемось, і ноччю туда, за слободу, він нас одвезе. Відтіль нас не брали. А так, хто тут був, так ото позабирали у той, у Германію.

Це там колхоз був у полі. Усі молоді ото там були. Пололи там ото, косили коровам, на степу. Хліб ото лежав у нас там, ми ото хліб віяли, отгружали на станцію. Возили одним конем. Німець зробив дорогу, вагонєтку, і ото було нагрузим вагонєтку хліба, о. Сюди привезуть на станцію, тут погрузять. Одна конячка, а тих вагонєток, мабуть штук двадцять, чи шо. Ото хліба ми повно понасипаємо, вигрузим, бо мужиків не було, а тоді вже...

Ті, шо з чоловіками, то дома, – вони з чоловіками, не бояться, а ми шо? Прийде німець, баче, шо чуть-чуть молоденька, і пашол, іди. А куди йти? Чорті-куди. Де одгоне нас, чи на окопи, чи куди вони там. Боже! А ми ж отак-о сидимо там, ми ж не знаєм. Ага, побачили, ідуть німці, а у нас отам хатка була...

Ми ж робили... Хто не робив, так того ж забирали [німці], канєшно. А грузили. Приїхали машини із тим, як його, із патронами. Нас туди. Ми ящик отой піднімали вдвох і вчотирьох. Ото там снаряди були, о. А ми ж – робили. І ото коней, поганяй один конем і ті вагонєтки, і ми їх на станцію. На станцію приїхали, начали згружать, о. А в німців – там не так, як у нас воно. Робить значить, став робить – значить роби. Ми – кошолки на плечі, і пашол. По досточкі, хтозна-куди висипать. Загрузила оце вагонєтки... І зімою було, холодно... А ми було їдемо: ботики порвані, шарф тоже. Та

було ідеш-ідеш, та устанеш, та біжиш за вагонєтками, бо холодно. Ой... Тіко того, думаєш, шо роби... Ой, Боже ти мій...

А тоді вже як стали нас німці вакуіровать... А хтозна-чого. Ідіть, вакуіровайтесь, куди хочете. Батько зробив нам бідарочку, ми забрали коров, козу, взяли я цю, а сосєдка двоє дівчат узяла. Ото на оту бідарочку, і поїхали. Поїхали до тієї тьотки, шо оце Трохтянинова, вона жила на Зеленому Клину. Казали, шо там немає німців. Ми поїхали туди, а там німці. А ну, куди нам? Назад? Ага. Взялись, давай назад їхать. Оце ми приїхали назад. А там ще люди стоять! Там ото всіх повиганяли з хат, шо вони думали – чи підпалить, чи той... Тут моя сестра забрала нас, каже: ідіть додому. І ми тіки прийшли додому, до нас прийшов, – корову забрав. І ми осталися без корови. Оце каже мама – якраз. Папашка каже: "Мовчи, нічого на нього не кричи, мовчи, бо січас і тебе вб'є". А мама каже: "Не давать корови, бо що ж ми, у нас діти, шо ж ти береш у нас корову?" І він забрав, каже – я буду стрілять. А папашка кричав на матір, шо мовчи, бо він і тебе уб'є січас. І ото вони так, жили. А ми робили у степу, і доки вони були, доки я на степу робила.

Донька, Ольга Григорівна: А було пригощали пряниками, конфєтками, коли ми малі дома були. Для нас же це вообще було. Ми ж не бачили ні шоколад, ні канфєт.

Євдокія Федорівна: А тоді вже як [німці] одступали, тоді вже хати палили. Тоді одну хату в нас спалили, там де Росичка жила, і осьо в Цуркана. Дві хати сплалили. Ото отступали німці. Ідуть німці, ага, і в хату. Папашка покойний каже: "Ой, знаєш, Дуня, іди на горище та може шось скинь, бо може і нашу спалять". Хата тоді під соломою була, тоді всі під соломою були. Коли, слава тобі Господи, хватило. Як ото наші їх дуже нагнали, що ото тіки дві спалили, і не вспіли, да. І ото вони чкурнули.

А при німцях поліцаї були. Ну, мені нічого такого не приходилось. Я ж кажу, у нас чоловіків не було, шоб нас... Чи чоловіків вони требували, чи шо... А чую, шо кажуть: "Ой! Там били, там били, там того, там те..." А тоді, значить, були тут поліцеєм, а вже як наші прийшли, і вже вони у нас, і вже вони з орденами поприходили. Чого?! А вони при німцях були тут, шо вони тут робили? Тут у нас Якуба був. Як приїхав – ось тобі! А був він поліцеєм. Було нічо не скажеш, нічого. Ой!..

Я вообще боялась. Бо ніякої защіти в мене не було! Я як раба ота була. Іди, іди, і роби, роби, роби. Було папашка каже: "Іди, дочка,

куди посилають і не отказуйся, туди і йди. Бо тебе перву засудять, бо ти куркулька". Чи там була конюхувала, чи шо – я ніколи нічо було нікому не кажу! Мовчу тільки й дивлюсь. Бачу, шо вони беруть, а я не беру. Поки папашка: "Не бери, дочко".

А тоді після німців так мужиків не було, а німців ховали у приході, у парку. У їх труни були з досток хороших, а в нас же не було у колхозі досток після войни. І шо ж робить? Ну шо, посилають нас туди. А чо туди посилають? А то шо вони ж там, німці, поховані, і хароші в них труни. Ми розгортаєм ті ями, усі чисто, і такі прути поробили, і прутами (та мужиків може два-три було). Прутами ото зачіпаємо, виймаємо труну ту. Кришку откидаємо, а німця – гоп, у яму, і загортаємо. А ці, оце труну, чи як, забіраємо уже колхоз, ось. Бо не було дерева, ні з чого ж не було зробить. А шо з тих досток робили, я не знаю. Наше діло яке – наше діло – забрали, повезли... А хіба ж тоді знаєш. А знаю, шо нас тоді посилали, шо ми робили. Ото шо робили, я кажу, шо робили. А витянеш, ану, він уже ж знаєте, і воняє... Ой...

Ой, так я день поробила, а тоді до бригадира на другий день. Кажу бригадіру: "Я не піду! Я не можу, я не їм зовсім, я рву, і рву, і рву. Шо ви, шуткуєте, подивиться на таке. Ви шо хоч мені робіть, я не піду". Шо хоч, шо хоч роби, не піду. Я не можу, кажу, я дома прийшла – нічого не їм, потому шо я не можу їсти. Як кому нічого, а я, кажу, не можу. Він: "Ну йди, до отих, на сутки, до ранитих". Так я потом, мабуть, скіки тут не були наші, стіки я і була коло них, коло наших. Ото, спасибі, робила. Сутки – ми вдвох з подругою, а сутки ще одні там двоє. Ото ми робили. Недалеко отам через дорогу була столова. І ото ми там харчилися.

Після войни вже... важко було! Я на свинарнику робила двадцять год! Ми самі воду качали, ми самі... і холодна вода була! Ми руками дерть мішали. Не було тоді ні плити, нічого. Свинарник стоїть, а там не було ні хатки, шоб ми пішли нагрілися, нічого. Оце качаємо ми надворі зімою воду, отож накачаємо свиням, а отам підмерзнешся! Прийшли, коло свиней постояли, нагрілися і всьо! І ми тоді робили сутками. Не так, як тепер. Тепер, бачите, у вісім часов йдуть, у п'ять – вертаються. Е-е-е. І кажуть, шо їм плохо. Нє! Ми як робили, так було у два часа ночі я йду, бросаю хату і йду на свинарник, бо в шість часов начинають роздавать.

А робили оце на трудодні. Ото палочки! А тоді на трудодні давали хліб. Я там получаю чи двісті грам за день, чи по скіки. Та так ото, давали хліб, ну можна було таки жить. Це було як врожай зберуть...

Все зберуть, скіки. Хто їх... Хто скільки получе. Який і три центнери получе. Того шо колхоз дасть на рік не хватало. А тоді городи самі сади...

На городі жито було посіємо. І ото серпами. Ходимо руками на городі, а тоді серпами поб'ємо те зерно, провіємо, і понесеш у млин. У млині змелять... Ну наче трошки добавиш ото.

Донька, Ольга Григорівна: А розчитувалися раз, по врожаю. Заробиш ото ті палички. Хороший врожай – по 900, а поганий – по 300, по 200 [кілограмів]. Нада спочатку отдать державі, а тоді ото шо лишиться – розчитувались. Ну... Все рівно жили і все.

Євдокія Федорівна: О-о-о, як я жила! А у 47-му, я знаю, тут був голод... я вже забула. Я ото ж робила... Не буду казать.

Я в колхозі свинаркою робила, а тоді вже я робила, куди пошлють. На току робила, ящики носили, грузили на машині. Ото п'ятдесят кілограм, удвох береш і лізеш на машину. То ж...

А тоді дуже налоги великі були. М'ясо накладали, яїчки накладади, молоко накладали. Оце тридцять кілограм на тебе накладуть, ти должна отдать його государству. Чи є в тебе м'ясо, чи в тебе немає, а ти должна купить м'ясо і йому отдать. Бо я знаю, шо я на свинарнику робила, так прийшли до мене, на бідаркі приїхали – ну давай, мол. Ти, мол, крашанок не здала, м'яса не здала. Ну деж я возьму, як у мене десяток тих курей, чи п'ять штук, а де ж я вам возьму?.. "Ха, ми будем судить, ми отдамо тебе на суд!" Ну шо ж, судіть. А тоді так вже до мене дойшло, шо я ростібаю те плаття, а я без рубашки, без нічого була... Я ростібаю те платя: "На, – кажу, – зніміть оце плаття, заберіть, – кажу, – і йдіть. Бо шо ж я вам дам, як у мене нема нічого?! " Ні коровки, ні теляти, нічого. Де ж я вам возьму?! Вони повернулись, правда, пішли, нічо не сказали. А утром мене визивають аж у район, а у нас Велика Білозірка була район. Я туди пішком пішла. Засудили. Судили мене, шоб я заплатила двісті рублів, ото за м'ясо. Так я кажу, де ж я возьму, як у мене нема. Я ж роблю! Аби ж я не робила, я ж роблю в колхозі, хай з колхозу доможуть. А у колхозі де возмуть? В колхозі немає. Хе. Прийшла, там і ночувала, де судили, там і ночувала. А утром прийшла додому, батько каже: "А я переживаю, де ти, де ти". "Та, – кажу, – мене добрі люди забрали, да нагодували ще". Ой, і обратно на свинарник. Ой... Двадцять год, а робила на свинарнику. І в тракторній бригаді робила, і кухарила, і в бригаді кухарила. Це потому шо, считали шо я одинока. Ну...

А тоді ті, як його, облігації. Ва-ай! Ото ще хуже було. Я пишуся на п’ятдесят рублів і ти пишися на п’ятдесят рублів. Ну ти пишеш, у тебе є, а де я возьму, шо ти мене пишеш? Шоб я тоже записала. Я ж запишусь, так у мене ж нема грошей! Нема! Аби ж у мене були гроші і я б записалась, і отдала! А то де ж я возьму, як немає?! Ой... Тоже поплачеш було, ой... Ото туди підеш, там якусь копійку було получиш, ой... Не можна сказати, не можна. А тоді вже ото потрошку, потрошку, стало луче, луче, луче...

А тоді мені хату справили, отут-о, маненьку, поганеньку. Оце я на свинарнику робила, сестра була тут залишилась, ото до нас приїхала. А ця [донька] училася... А хтось підпалив мені хату! Дньом! Я на свинарнику вправлялюсь, іде одна баба там по воду, каже: “Доню! Шо ти тут робиш? ” Кажу: “Вправляюсь”. – “Так а чого ти додому не йдеш, у тебе хата горить!” А я – о! Та шо ви! Відра, ото я свиням несла, відра поставила, обернулась, і пішла додому. Іду додому через город, а в мене в дворі повно! Я не знаю чого, я зомліла. Думаю: “Боже, нещасна та хатка, і її нема!”. Ну нічого. Ото тушили-тушили, потушили ту хатку. Ага. Ну де ж, де ж ночувать? Шо ж там, стеля трошки осталась. Ми з сестрою давай попіл убирать, давай замітать, соломки сюди, і давай дітей сюди класти. І ми тут коло їх спали. Ми не спали, бо боялись, шо може яка іскра попадеться і діти погорять. Ми не спали було. Так довгенько було. Поки ото справили ту хатку мені, спасибі. То зять приїзжав із Запорожжя, справили. Живу я в цій хатці. Коли те, як його... Коли колхоз почали строїть хати. Кажу – постройте мені хату. Я ж бачте, в якій хаті. Я одроблю в колхозі, я одроблю.

Начали строїть. Ага. Построїли мені домік. Такий як оце! Ото де кухня – хатка була, її вже нема, бо цю поставили. Помазала я горіще, стелю помазала, все. Попросила свинарок, вони мені, спасибі, помазали, помогли, бо своя ж була хатка. Тут тобі – цоб! Отамо, отамо – уже тріснуло. Тріснула стіна. А шо робить? Нова хата, а вже валяється. Я пішла, стала казать: отак-о, отак-о. “Не может быть! Шо таке! Ну, пойдьомьте”. Прийшли подивились, начали казать: “Отут мабуть коровник був, отут мабуть був погріб!” – “Не знаю, бо я тут вік не живу!” Мені дали хату, як построїли, так і живу. Приїхав предсєдатєль. “Ой, – каже, – молодичко, куди ти дивилася?” Кажу, я знаю? Я ж на свинарнику сама робила, а вони тут самі виводять, самі кладуть, самі все чисто роблять. Каже: “Нємєдлєнно оту хату розібрать, а отут построїть. Та була з вальків, вальки качали, а тут –

візьміть цеглу в колхозі і зробіть їй хату". Я ж тоді кажу: "Ця стіна впаде, і хата впаде, де ж житимеш тоді?" Прєдсєдатель каже: "Тіки нада другу строїть". Спасибі прєдсєдателю, дав те, прийшли люди, мені оту хату розібрали, сюди все зробили, слава Богу! Мою ту хату завалили, а ту начали строїть із цегли. Ну, дерево зняли, сюди перенесли. А та ото осталася ні причом. Ну, ото як-небудь узяла, кухню построїли (там де січас сарайчик). А тоді вже я трошки пізніш, ото... кухоньку зробили яку-небудь, і оце я так і живу.

А за цю [нову] хату мене два рази вивернули! Раз вивернули, коли пішла розписатися в кінці года. І каже мені: "Ну... ви вже за хату розплатились". А як сказав, шо розплатилася, я б сказала – та дайте мені справочку, шо я вже не должна. А то я розплатилася і не знала, бо я неграмотна людина, я в школу не ходила... А сама вже от себе потрошку вивчилась. Так той, як його, вищитали. Думаю, ну слава Богу! Я ось скажу усім, шо я вже одробила, тепер вже буду я собі, шо буде. А то гроші я получила, так колхоз знову вивернув. А мені, – я ж нічого не получаю. А чого? А того, шо бугалтер тут за дерево накрутив, стали бугалтера судить, а касір тоже ж там у тій гущі, де бухгалтер. І суд був, його були засудили. А я пішла получать на другий год, а вони кажуть: "А ми ж з тебе за хату вивернули". Та чого ж, спрашую, з мене за хату вивернули?! Кажуть, в тебе бомашка є? Нема. Так а чого ж ти без бумашки? Мені ніхто не підказав, а я... Ти шо! І так з мене два рази вивернули. Ну шо ж, хай вивертують, вже я буду одроблять. І так оце я і живу. І папашка, і мама не дождались цієї хати, у тій [старій] хаті і папашка, і мама вмерли.

Мама вмерли вперед, заховала. Потом батько вмер, заховала. Потом була ото сестра сама старша. Її син був у Мурманську, і вона там булла. А на літо вона їздила до мене, отдихала. І вона тут і вмерла, я її тоді заховала. Осталась я одна. Правда, сестра була в Запорожжі, ага, оце до мене їздила. А тоді оця дочка [Ольга Григорівна] робила на Дальнему Востоці, її туди послали. Вона вивчилась учителькою, їх ото туди послали робить. А тоді я пишу письма: "Шо ж ти там, а я тут одна. Шо ж я буду тут робить?" Отак я і жила...

[Про жнива] У колгоспі тоді харашо було. Було обід на степу роблять, гармошка там на степу, вже той, виділяє водки там стіки-то хлопцям, скіки жінкам. Це ж пообідаємо, отак ті комбайнерами, ті лєнти вішають, той буде перве, той друге... Та харашо було. Пообідають, повеселяться і розійдуться. Битви не було ніякої, шоб отам билися ми, не знаю...

А раніше починав сам мужик, сам хазяїн. Він коли схоче, поїде на степ: ага, уже моє поспіло. Там, спрягаються. У мене коняка, у ті їх, у сусєдки коняка, – давай спряжемося. В тебе там косарка, в мене бричка, в тебе там віялка, а в мене там плуг, чи пукер. Отак, спрягалися. Ага, і тоді ж ото давай, вже пора косить. Запрягають коней і їдуть туди. Батько, мати. А вже ми були малі, то вже ми сиділи дома... Бо оце ще ж на степ не їздили... це в яком году, до колхозів, так не дуже й помню. Було поїдуть батько й мати, і ото ж та сусєдка, а дід удома. А ми – і полимо, і їсти наваримо, поки батько-мати зі степу прийдуть. Все! Впоралися все! Не так як тепер, тепер...

Весною, ну як потепліє там, вже бачуть, шо земля, було кажуть, парує. Парує земля, – можна сіять. Уже [сміється] Господь овець жене, значить уже можна сіять. Хазяїн беруть той степ, одним конем ото спрягаються, двома кіньми, і їдуть у степ. Їдуть у степ і начинають там, чи сіять, чи... "Моя оце десятина, моя! А то десятина десь твоя". Туди поїхали. Дружно було раньше, а січас... Не так тоді було.

Коли їхали степ, – не співали, потому шо каждий хазяїн отдєльно їхав. Гуртом ми не їхали. Це вже як у колхозі вже, тоді збира, сідають [сміється], і тоді... Пока степ, а степ далеко в нас. Покяи доїдеш туди та поспіваєш. Не так як туди, а як додому їдеш. Кажуть: "Уже їдуть із степу, там надо шось те, як його..." А так... тоді не співали!

Тоді хіба в неділю, празник отак, збираються дівчата там де, сядуть, погуляють. А такого розпуття не було як січас. А як [помагали вдові собрать] зерновий хліб, посіяний на степу. Так батько було стає рано, в чотири часа утра. Буде нас: "Дівчатка, вставайте, оці привезем..." Ми встаєм, на гарбу. Гарба велика така була, а її накладали високо! Вона там топче було, сестра старша, а я було загрібаю граблями. А батько накида. Ось дивимось, уже перегон біжать, другий сусід їде, уже третій сусід їде, уже четвертий сусід їде. Значить ми її отой же гектар (раньше ж не гектари були, раньше ті були, як, десятини), там значить п'ять, чи три десятини... Значить ми всьо зберем її, во, і додому одвезем. Уже її у дворі копиці складем. Вона вже знає: ага, вже весь хліб у мене в дворі. А тоді тоже ж так: "Давайте підемо тій жінці допоможемо помолоти". Піде було батько, чи там хтось прийде: "Знаєш, та давай підемо, та помолотимо отій жінці". "Добре, бо дощ піде, пропаде хліб". Встають, беруть коней, їдуть до неї, розкидають. Ото ж у дворі були молотили, тік робили, не в

дворі якраз, а на городі тік робили і там ото молотили. Ну, молотять кіньми, а ноччу, почти всю ніч віють. І ото вона ж, та хазяйка, і ми помагаємо їй. Та зерна, а та віялку круте, той там ту, як його, полову носе, той там накидає. Отак-о якось було. І пока оце, шо молотили дньом, воно ж зерна... Посередині там солома лежить, а посередині отам зерна, поки невіяне. А тоді вже оцю солому зберем, туди десь отнесем. А те зерно підмітаєм і віємо ноччу. Почти до утра зерно буде те, невіяне, усе повіють, усе приберуть, всьо. Вона тоді: "Ну, спасіба, спасіба!" Там їсти дасть, пить дасть по сто грам, чи по двісті грам, і спасіба. І більш нічого не требують, нічого! А тепер би, ой! А раньше один одному помагали. Оце тіки вдові робили, вдова яка без чоловіка. Кажуть: ми тобі завтра прийдемо помолотимо...

Головував в сім'ї нашій батько. А він знає як визначать! Оце конюшню чистить, – хай та іде. Старша сестра в мене єсть, вона піде надворі управиться, я – матері поможу. Отак в нас було як-то. Ніхто не розподіляв роботу. Ну якся, то.. Ми просто самі встаємо і знаємо, шо нам нада робить.

Ні, не було такого: оце діти роблять, оце мати робить, оце батько робить. А, ну в чоловіків, да. Батько оце, як тіки вітер, батько – день і ніч у млині. А ми вже самі тут. І коло коняки, і коло корови. Оце ми вже тут. А брат Коля, він уже як виріс, так уже не було млина! Німці ж його, як ето... Так шо він до млина того не касався.

Діти гуляли. На вулицю ходили... [сміється]. Оце в нас улиця січас називається Южна, це перемінили, а тоді Суха улиця була. Ідемо гулять, куди? На Суху. А чого так називалась, хтозна-чого? А потом друга хтозна-чого – Пацапи. Тоже ж так ото. Ми ж ростем. А це вже, як пора, організували другі улиці... Це його переназивали вже при совєтскій власті. А то... А в нас оцей колхоз, так він був і Сталінський, і Сталін, і Лєнін був, і ще якось, і... Скіки їх оце колхозів...

А дівчати на досвітки ходили. І я ходила на досвітки. Ну шо ж, було підеш там, увечері підеш. Прийде гармошка, пограє добре, потанцюєм добре. А який там бере кого, проведе. Той уже провів одну, той тоді другу проводе. Отак о, того. Не було так, шоб дуже. Отак ми були. А досвітки проходили... якби вам сказать, – возлє хати! Та вона живе, а та хата пуста. Ну вона там пусте цю хату, і оцьо... За так не пускає, ні. Ото по куску сала, ото по хлібині. Ти сьогодні ото даш кусок сала, чи хлібину, а я завтра. Отакої. І платили за те, шо вона... Але досвітки не кожен день були. Як празник... тоді є. Неділя, субота.

І як який празник. Як де великий празник – немає досвіток. Закриті досвітки, бо празник великий – гріх. Добре, ми не йдемо. Вже й батько дома: "Дівчата! Сьогодня... Завтра празник великий, – сьогодні нікуда!" Це вони з вечора лягають спать. Отак.

А як досвіток нема, то гуляли так. Оце в мене батько-мати кудись пішли, а до мене прийшли дівчата, хлопці. Погуляли-погуляли, поки батько-мати прийшов. Батько-мати прийшли, – ідіть, уже ідіть додому [нерозбірливо]. До нас кавалєри в хату не ходили: ага, я дома, і кавалєри прийшли. Ні. Це тіки на досвітках зустрічалися. А так – не було. І так було, як де-небудь сидиш, і ось хлопець прийде і коло тебе сяде, і ідуть баби... Боже сохрани! І не сідай. Я встала от його, а він од мене. У нас тоді так строго було. Чи не строго, чи нам стидно було. Знаєте, як сяк... Ну в нас так як положено було. Як тепер вже подумаєш: і там ідуть, і там ідуть, і цілуються, і ... раньше стид був!

На досвітках ще у калача грали. Покладуть руку, хтось тебе вдаре, а я вгадую. Єслі вгадаю, шо це ти, – значить лягай ти. Тоді вона лягає, а хлопець там який ударив, – угадуй, хто вдарив. Отак, о...

Донька, Ольга Григорівна: Не вишивали, не пряли?

Євдокія Федорівна: Ні, ні. Вишивали, пряли ми дома. Ото ж штук три виберуться дівчата, немає досвіток, – приходьте до мене. Ото там повишиваєм, чи поплетем, поплетем до дванадцяти. Тоді електрики не було – лампа велика гасова була. Посідають... Ну, тоді керосину не достанеш ніде. А тоді керасіном. А тоді ото як появилась електрика, Боже!...[як світ народився]. А коли? А я й не знаю, в яком году електрика появилася в селі. Даже й не знаю...

Донька, Ольга Григорівна: Тоді на досвітках ще там танцювали.

Євдокія Федорівна: Ну танцювали. Там гармошка. Танцювали і польку, і краков'як, і яблучко, карафєт. Ну так, такі ж танці були. Удвох танцювали. І яблучко вдвох танцювали. Єслі хоче парєнь, возьме мене, значить я з парнєм танцюю. А тоді...

Донька, Ольга Григорівна: два шага впєрьод, два шага назад... Так, так, так... Так і крутиться...

Євдокія Федорівна: Не так як січас. Нє-є-є.

Донька, Ольга Григорівна: А карафєт – це ногами отак...

Євдокія Федорівна: Да, ми танцювали. Да. Так ото... Оце ж хлопці там сидять, а дівчата танцюємо. Там вони чи в карти гуляють, чи шо, а ми... Да, ще й в карти хлопці грали. А горілочку з собою не брали. Ні. От шо ні, то ні. Тоді таких не було. Шо не було, то не було. А як який вже хлопець, це шо замітив, шо якийсь вже випивший, його

січас же відрядять. Він у компанію (сюди у хату), не війде. Ну, він же січас піде, буде розоряться! Усю нам бєсєду, усі ж порозходяться. Він до мене лізе, а чо ти до мене лізеш, як я роблю? Я обернуся та й піду. Він до другої. Друга тоже так: іди! Штурне, – іди. А сама тоже піде. Ото так. А він тоді тоже. Гульня, яка вже гульня? Я піду додому, та піде додому, і ото таке. Ні, так не було, шоб [нерозбірливо] прийшов, розорявся. Ні! Його тоді хлопці: раз-два і пашол туда!

Донька, Ольга Григорівна: Тоді, мабуть, і п'яниць не було, да?

Євдокія Федорівна: Да, та тоді не було, шоб п'яний. Ну п'яний у нас ніколи нічого... як його... Хлопці, він ото прийшов, а вони його січас. Ну він тоді гульню нам уже розтрепе. Він лізе до дівчат: та не хоче, і та не хоче. Дівчата тікають додому [нерозбірливо]. Ото ж... хлопці його, а ми тоді гуляємо. Гуляли часа до двух ночі, дальше ні. А то до дванадцяти. То уже як до двух, то вже дуже довго. То вже батько наказує. Ну, хто коли й додому проводжав, а коли й ні, ніхто. Да. Хлопці самі пішли, а дівчата самі, да. Страшно не було, розбишак не було тут в Білозірці. Шо ні, то ні. Оце було спимо надворі, хоч би тобі хто коли у двір заглянув, хоч би тобі хто узяв, – ніколи цього не було.

Їздили цигани тут, ну я ж кажу, просто не боялися. Цигани, хай цигани, а ми надворі спимо, не було такого нічого такого, як тепер. Тепер страшно надворі спать, а тоді ні було. Тепер люди ото такі: люблять водку пить, не робе, о, він іде, де шо потягти... Ото так... Охо-хо, Боже-Боже...

Діти гратися тряпки шили. Куклу пошили з тряпок, куклу... Це дівчата грали, да, да. Пошиють там шо-небудь. Таких не було ігрушок, як оце січас.

А ігри якісь – ну, це хіба там, хіба там у школі, у дєтсадіку.

Донька, Ольга Григорівна: А на вулиці, мамо?

Євдокія Федорівна: А-а! На вулиці – пилячку заметуть і той бере на його, той бере на його, ой! Прийдуть усі у пиляці. Ото так було. За дітьми не дуже вхажували, нє, як тепер! Кричить, – хай кричить, бо матері ніколи! Бо вона їсти варе. Дядько... везе дядько кавуни. "Дядько! Дайте кавуна!" Дасть. Вони розіб'ють, той, руками разраз, наїдяться, той кавун вишкребуть, і всьо. Тоді не дуже, як січас.

На вулиці грали хлопці у мняча. Це неділя було: "Дівчата, давайте туди підем на вигон, до млина туди, у мняча погуляєм". "Ну, давайте". Тоді дівчата й хлопці туди. М'яч хватають, оце ті хватають, ті там стоять, ті ж б'ють отак м'яч, а ті хватають.

Донька, Ольга Григорівна: Нє, ма, а то ігра була: чотири чоловіка отак стояли, а тоді ото м'яч перекидали...

Євдокія Федорівна: А, ну тоді ото м'ячами перекидали: ти мені, а я тобі. Мнячі були і резинові, а були більше тряпчані. Робили їх з корови... Того, шерсті, наберуть, як линя корова, вона ото чисте корову. Тоді ото труть, і труть, і труть, тоді воно тверде-тверде буде. Тоді ото обшивають якусь тряпкою, і оце мняч. Тоді ж не дуже купляли ж, шоб там раз купив дітям м'яч, чи шо. Ну, грошей малувато було ше. А тепер... Тепер трудненько, ну шо ж зробиш... Жизнь не дуже легка.

Свята празнували харашо. Празник: "Оце сьогодні, батько, ідіть у церкву". Остається матір, піде в церкву, значить, остаєшся ти, як його... Іди в церкву, мати дома їсти варе. Ти не підеш у церкву, – вари їсти, а мати пішла у церкву. До дванадцяти часов у церкву та ніхто і кусочка хліба не возьме. Бо гріх було! Із церкви прийдуть, – усі будем обідать всьо. Прийшли із церкви, всім, пообідали всі разом, всьо. Поприбірали, пішли.

Святкували Рожество. Тоже харашо. На Рожество... кутю варили. Варимо ми вечером. Ага. А тоді те, як його, кутю. Пирожки було печимо. Це пост, пост, тоді мяса – ні. Це було. Пиріжки з картошкою, з тим, як його...

Донька, Ольга Григорівна: З квасолею.

Євдокія Федорівна: Квасоля, з горохом тоді більше було. А таке, скоромне, не їли, ні. А вже як розгівляться, тоді пожалуста. А так, ось дуже. А то на Паску, шоб крашанку ти з'їв, – нє-є-є! Ти крашанку не з'їси, поки не похристим, не те, не посвятим.

Донька, Ольга Григорівна: Гуляли на Рожество?

Євдокія Федорівна: Гуляли, да, гуляли. Тоді оце тут збираються, баби, пішли до того, там посидимо, пішли. Узяли по четвертушкі, пішли. Було й мама... Узяли по четвертушкє, пішли там до дядька. Посідали, попоспівали добре, ніхто нікого не побив, нічого, розійшлися... А тепер як не побили, так ще шось!

А щедрували увечері. І хлопці й дівчата. Це на Різдво, да [прокашлюється]: Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала, чи ти, тьотко, напекла, неси нам до вікна.

Щедрик, ведрик, дайте вареник,
ще й грудочку кашки, кільце ковбаски.
Мало-мало донесу, дайте більше ковбасу.

Оця тіки, ми тіки оцю. А то вже співали взрослі, вже на Рождєство. Як іде до Рожества, то співали вже взрослі, ходять... Співали

"Дєви". Я її знаю, ну трошки вже й забула. [Сміється]. А тоді співали ще "Христос воскрес". Чи ні... забулась, як уже... Ще другу співали... Так то ми співали оце утром. Після церкви зібралися і ідемо. "Дядько, можна христославить?" "Можна, ідіть". Пускає нас у вір, і ми становимось у хату, і співаємо дівчатами. Не малими, а вже дівками. Поспівали. Вони нам чи хлібину дали, чи кусок сала, чи грошей. Ну, там у нас така торбина, отак-о. Пішли до другої. Та: "Ой! Дівчата! Немає хазяйки дома." Ну, пішли. Потім зайдемо. Пішли дальше, давайте дальше. І отак всю улицю. Весь день ото ходили, співали. І як шо ще не вечір, так і другу захватиш. Раньше ж було хіба скіки людей, як раньше. Раньше було багато, а тепер... дворів у Білозьоркі... Та-а-а! Та-а! Тепер шо: двоє-троє, двоє-троє. О.Назбирали оце все, а тоді ми хліб продамо на базарь. Да, продамо хліб на базарі, а гроші значить ми тоді поділимо. Оце нас ходе там чоловік п'ять чи шість, ну оце ж як можем поділимо, всьо. І сало так.

Збиралися потім погулять з того, шо наколядували. Могли й самі, хто там дасть колбасу, хто там пиріжки дасть, чи шо... Збиралися дома, у кого нема нікого! Оце ж, у мене яка хата, більша, більш до мене. Прийшли січас! Тіки без хлопців.

Хлопці собі колядують, а дівчата собі колядують. Уже дівчата... Ми назбірали, ми тут, а ви там... Оце ж вони із звіздою там ходять... А ми вже ні. Із звіздою ходили, а як – я не знаю. Ходили хлопці, а ми ж не ходили. А бачили, із спиць так зроблено, і отож. Тоже до вікна: "Дядько, тьотко, можна христославить?" – "Можна." Значить, упускають, чи то надворі було. Як тепленько, значить надворі, а то в хату було. Та ще дядько було, як там: "Дівчатка, винця. Ану, нате винця". Та ще винця там трошки похльобаєм. От. Та-а-а... Так тожі ж дружніші були, не так, як тепер. Не так, як тепер, нє! Тоді вже дружніше робили...

На Маланку оце щедрували і посівали. Ну, посівали хлопці. А в нас посівають: "На щастя, на здоров'я, роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю. Драстуйте! З празником, з Новим годом!". Ото, зерно викинем і всьо. Він тоді шось там дасть: чи грошей там, може сто грам вип'є, як мужик. Мужики ходили.

Донька, Ольга Григорівна: Та й зараз посівають і в нас тоже. Як випить, або бідний грошей немає, – іде, давайте посівать. Ну хочеш, не хочеш: давай, посівай.

Євдокія Федорівна: А на голодну кутю – це як воду святять. На Водохрещу. А на Водохреща тоже ж святкували. Та-а-а!

Святкували, ну то ж піст. Перший день, як воду святять, то піст. Нічо не їли, нічого. А на другий день – Йордан. Воду святили. Тоді ото мати, прибіжиш із церкви, гляди, кажуть. Прибіжиш із церкви: "Ма, – кажу, – є пиріжки?" – "Є". Беру пиріжок і крейду, і кругом хати. Обписую хату, шоб кури неслися. Отак у нас кажуть [сміється]. Отак у нас було, да. А тоді ото сідаємо гуртом, ніхто не їсть, поки не прийдуть із церкви. Гріх було. Дівчата, он бачте...

На Маланку ворожили. А як? Хе!.. Як... Кидали ті, як його, через ворота кидали, через хату... чоботи. Ну, кажуть, куди носок упаде, туди, мов, заміж вийдеш, отак. А тоді ще було стопчики считаєш із забора, де якраз по три. Як то три раза пересчитаєш, а тоді в'яжеж канатик. Тоді обратно посчитаєш, тоді в'яжеж канатик. А та собі считає на канатик, а та собі считає та в'яже канатик. А тоді дивимось, який він, чи хароший він, чи рівний, чи не рівний. Бо женіх такий попадеться. О-о-о!

А ще приводили пєтуха, ото, як його, у комнату: считаєм, хліб клали, тоді... Зеркало. Тоді зерно.

Донька, Ольга Григорівна: Тоді вода…

Євдокія Федорівна: Да. І ото, значить, шо він уперед буде, клюне. Чи воду питиме, як воду, – значить, то п'яниця буде. Єслі хліба вперед, – значить там той буде, як його...

Донька, Ольга Григорівна: Хлібороб...

Євдокія Федорівна: Хлібороб. Ага, а як ото там... Зеркало, то, кажуть, дуже буде, той, як його... Ну, вихвалятьсядуже буде, ото таке. Хвастун дуже буде, кажуть. А якщо зерно, то це буде порядна людина. Хороший, то вже сім'янин. "О-о! Ото воду п'є, отака миша буде? Та ну його подальше!" [сміється]. Та всього було...

А ще бомажечки пишуть. Ну, бомажечки напишуть, а тоді пишуть: Іван там, Гришка. І скрутять, і під подушку. А утром витягаєш, а ну, шо я попаду, як буде звать жениха? Під подушку, ага... О, отак буде. Виходим надвір, там подруга: а в тебе як, а в тебе? В мене так, а в тебе? І ото зберімося, ха-ха, сміємося, шо в того так звать, а в того так звать. Сміх, да, було сміх. А тепер ні. Тепер люди...

На зеркало не ворожила я. Ми боялись на зеркало. Одна ворожила [сміється], так як попалося їй шось іззаду. Так шось вона, чи глянула, чи шо, а там їй по морді! [Сміється]. Так вона: дівчата, не ворожіть ніколи на зеркало! А як там вона ворожила, на це зеркало... Надо зеркало спереду покласти і зеркало ззаду, а тоді свічки

там поставить шось, свічки світили... Вона було прийде, розкажем, сміємося: а шо, кажем, наворожила? Ой! Дівчата, не ворожіть! Як вона взяла ворожила. Ой! Це сміху було.

А ось сьогодні свято, Івана Купала. Сьодні було це вечером... То вчора. Вечором плетемо ті, робимо вінки. Во. І надіваємо. А там уже хлопці зробили той, як його, водяку копали. І тоді ото зійдуть, сходяться хлопці, дівчата. І тут тобі гармошка, і ото кругом того будяка, і ото хіба така гульня. Те, як його, підпалюють його, він горить! А вони тоді ото стрибають. Той туди, той туди. Не удвох, один. Той туди стриба, а той туди стриба. І дівчата плигають, й хлопці, да. А тоді в нас води ж немає, шоб вінки в воду. Значить, у нас кладуть на капусту вінок. Оце я увечері скидаю вінок і кладу на капусту, шоб капустина головка була така як вінок. Вінок то великий, як голова. Ото кажуть, шоб капустина була така, як голова. Ну а воно чи правда, чи ні, я не знаю [сміється]. Но воно так раньше було.

А вдень обливалися. Оце було хто не йде, хай він у чистом, хай не в чистом, а його обіллють. Обіллють, а ти як хош, хоч сердця, хоч не сердця. Це на Івана Купала, і всьо. Да, да...

А на Масляну в нас не святкували. Масляну ні... У нас шо ні, то ні. А ось я була в Криму на Масляниці, це ж було... Так там на Масляницю ще спимо, а вже такі, як його, вже жінки, старші за нас, ідуть по комнатах, в'яжуть чи то платочки, чи то лєнти, во, до рук. Прив'яжуть, а ти давай там чи руб, чи два, чи скіки даси. І ото даси їм. А вони приходять, підуть ото, понабірають там, чи канфети, чи шо таке, і тоді вечером гукають: ідіть сюди. І посходимось тоді туди увечері, і тоді ото вже [нерозбірливо]. А таке ми вже не робили, шоб п'яні були, шоб билися, ні. І пили, тоді тоже пили, випивали. [От, кірагаз, ти вже випивша, іди додому]. І вона пішла додому, без нічого.

Святкували Пасху. А Паску тоже так, якби вам сказать... Ну, у гості ходили. Оце прийшли до нас гості. А до мене, – я дожидаю, ага, шо до мене должна прийти чи племенниця, чи там тьотка, чи там хто. Я наготовлю, ми тут, ми самі собі посидили...

До колхозів Паску святкували тоже ж так. Тоді ж уже Паски ніяк не святкували, як оце стали, стала совєтска власть, то у селі мало хто гуляв на Паску. Роботи було багато.

Гуляли на Паску тоді ще, раніше. Гуляли! Оце так, посходяться де, до кого-небудь: “Борис! Ходи, ходи сюди!”, “Іван! Ану іди сюди, бери свою жінку, іди сюди!”. А вони посходилися, поспівали добре,

тоді ж... Христосувалися обов'язково, о. А як хто так, і забувається. Прийде, – здрастуйте, та й усе. Як у кого...

На Зелені свята було харашо раньше. Було ж оце хлопці роблять віху з ломак отаку, велику, зв'язують дві ломаки чи три ломаки, у той, як його... І ото там аж наверху дерево зроблять. Тай чи з ягід нарвуть, чи з оріхів, во. А хтозна-чого її ставили, так було. А тоді копають отак рівчак круглий, шоб оце я тут сіла отак-о, і тут же оце так, а це земля, – стіл. А це кругом ями копають. І оце значить, у вечір, як нагуляємось, сідаємо оце тут, ага. Оце ж посередині викопали, – закопали віху. А потом як стовп, жердя, як стовб. А оце тут же ми сідаємо, як ноги, називаються. Тобто викопали рівчак, шоб ноги було де поставить. І гармошка тут, гармошка ж грає. Сидить тут, грає коло столу. А там германа б'ють. Ну, танцюють. Да, германа – танцюють. А кругом же ш оце роблять, богате із дерева. І ото гуляють довго. Як у кого хлопці там принесуть: ось ставайте тут [далі шепотом]. Вони дають чи стакан, чи шо. Раз-два, поп'ють, і не знаєш, чи вони пили, чи ні. Не так, як січас.

Весело оце все було. Ой-йо-йо! Та співали кругом, та гармошки кругом, на тій улиці гармошка, на тій улиці гармошка. Там тоже гармошка. Ой, раньше було більше гармошки. Ото вже було не те, шо січас. Балалайки були. Оце хлопець узяв балалайку, пішов гулять. Ой, а дівчата тут же! А ну, давай! Він начинає грать, а тут начинають плясать! Бубони були ото такі натянуті. То хлопці самі робили. Десь ото кожу достануть, із свинини, і ото натянуть. Отак шось роблять, чи залізне, чи дерев'яне. І тоді ото вибивають. Гармошка грає, вибиває. І аж харашо, шо бубон. І здорово він гепає. Ну я ж кажу, шо веселіше було.

А як свайба, то починається зі сватання. Уже як хлопець надумав жениться, уже він їй каже шо, ну я завтра до тебе сватів пришлю. Вона вже знає, шо ага, до мене вже женихи сьодні, чи то, свати, сьодня прийдуть. Вона значить крутиться, уже шось скаже батькові і матері. О. Прийдуть вечером. Єслі согласна молода, значить тоді вони хлібину. Хлібинами міняються. Оце вони значить, шо він каже, шо я вже буду тебе брать, уже согласні сходиться. Значить тоді вони вже ідуть свати додому, так я уже даю свою хлібину, а їхню уже додому собі оставляю, – це вже считається, шо це вже засватана дівка.

А свайба на неділю, на суботу свайба ж. Свайба була, раньше ж каталися кіньми! Не машинами, як тепер, а кіньми було каталися,

ага. Так нєвєста отдєльно катається: "Я буду сама з дружками сьогодні кататься, а ти з хлопцями катайся". Це ще до весілля, да, да. Це тіки уже началось весілля, субота. Оце ж у суботу починається оце весілля.

Увечері в суботу приходе молода до молодого: вінок, чи те, гільце красить. Приїхала із дружками, хлопців нема, самі дружки... Її там посадили за той, як його, за стіл. Вони там покладуть із колосків пшениці. Вона возьме, так перехрестя зробе на пшениці, зав'яже там лєнточкою, і прив'яже сюди до солоденького, або до гільця. Оце називалось вона, молода, красе гільце молодому...

Гільце – це з дерева роблять. А тіки ж його зделають з дерева, а тоді його вквітчають! Знаєте, разними тими лєнтами, разними букєтами. І ото на столі. На тому столі стоїть той, а на цьому... А молодий вже до неї поїде, вже там самі хлопці. Во. Тоже там молодий, колос був із того, із пшениці. Колосочки будуть, він обратно їх отак, перехресте, прив'яже, і прив'яже до гільця. Значить, це уже считається, уже молодий покрасив гільце молодій. Так раньше ж робили, о. А тоді єслі вже захвате молодий нєвєсту дома, то тоді ото гармонь, танцюють вони вже... У суботу вечері, да.

А в неділю було – та тут уже повен двір людей! Ідуть дивиться. Не так, як січас: розписалися і всьо. А раньше була така свайба: "Дівчата, пішли там завтра на свайбу". – "Пішли". Усі гуртом зібралися, пішли на свайбу! Вони нас гукали, не гукали, ми йдемо самі. Прийшли в хату, подивилися, там гармошка грає, потанцювали. Ніхто не хоче танцювати, значить, – подивилися і пішли! А на столі вінце стоїть, солоденьке шось стоїть. Солоденьке – це таке печуть, галамака, ага.

А у неділю тоді уже катаються. Як коли, то молодий із молодою катається, а більше так, шо молода собі катається, а молодий собі катається. У неділю, да. На конях, по селі, з дружками, з боярами. Він з тими, з боярами, а вона з дружками. Раньше тачанки були. І ото вони сідають на тачанку... Ой... і ото дівчата було співають, їдуть, гармоніка! О, вже молода, нєвєста, поїхала. Вже крик, уже співають! Січас ви бачите, уже ніде не співають. А раньше ж було співали як, раньше ж співали...

А шо співали, – пісні. А які? Які, ну які, ой, ну які хто може. Ну, я ж знаю [сміється], бо я ж була. Зараз же ніхто цих пісень не знає. За столом співають тоже, за столом молода вже... Ось-ось молоду отправлятимуть, буде молодий забірать молоду, сідають дружки і бояри. І дружки як їдуть де, молода сидить, а молодий уже заходе за молодою,

сідають полавно. Тож лава велика, вони ж по лавам ідуть. Вона сіда, світілки. Світілки значить, діти, роблять так із ніч, і там свічка горить. Світілка і дві свашки. Вони приходять із тими, як його, із шишками. Вже ті шишки буде роздавать сваха. А як за стіл сідають, так було співають [співає]:

Старший боярин горбатий, старший боярин горбатий,
А другий носатий, а третій біз носа, та на шо пісню слуха...

Це за столом співають. А тоді другої співають. Як молодий за стіл залазе, тоді вже співають... як... А [згадала], "Тише дружечки сідайте" [співає]:

Тише, дружечки сідайте, тише, дружечки сідайте,
Пилини збивайте, бо вона вже [нерозбірливо]
Пилини припала...

Це тоже пісня. Оце ж вони для дружок співають. А ото поспівають... Січас, як молода сідає за стіл [сміється, співає]: "Дружечки, паняночки, дружечки, паняночки, вставайте з лавочки. Пропустіть дорожку князеві молодому". Молода сідає, а вже молодий за стіл заходе, і ото йому кажуть.

[Сміється] Тіки не спішіть, бо я може не здержусь, або шо. [Співає]:

Ой, лялечки, льон, ой льон.
Вигнала дружечок вон, вон.
Нашо було брати, як тепер виганя-я-я.
Нашо було брати, як тепер виганя-я...

Щас же дружкам, молода вже дружок вигоне з-за столу як молодий заходе. Молода й молодий за столи, дружки за столи, тоді дружкам співають.

А тоді, значить, їм їсти подають. Подають їм їсти: сметани там, пирожків, чи там киселю, чи там, ну, шо є в кого, катлєти там, чи шо. А тоді вже молода роздає оце солоденьке, оце шо печуть, такі ломачки, може знаєте... кручені... Тоді вона роздає січас батькові й матері своїм, передасть батькові та матері, а тоді вже своїм родичам, тут дає вже. Його родичам не дає, бо він буде там своїм роздавать, а вона тіки своїм роздає тут. Роздала, оце ж, той, як його... А тоді ото подарки дають. Січас бачте, як подарки дають, так турбуються [сміється] [нерозбірливо]. Раньше ж було ага, ось

батько-мати подарує оте, батько-мати подарує оце, ті батько-мати те подарують, во. А ті сидять, грубу обпишуть-обпишуть... Ну, ті шо прийшли на свайбу. Возики поберуть оце так... Ну тіки так, свої родичі. Хай хоч сердиться, хош ні, а вони її обпишуть оце, грубу!... Шо хочуть, те й пишуть. А хтозна, для чого. Така справа... Ну там всі свої. І не сердиться, нічого!.. Це як будто так і нада, як полагається. Пишуть там разне, я знаю, шо. Я не знаю, я не читала. Я людина неграмотна. Ага. Так я не дуже туди й заглядала, там де пишуть. А січас би – ой-йо-йо!

А тоді ото молодий забирає молоду туди, во. А тут тоді остаються її родичі, гуляють. А молодий уже повезе молоду до себе. До себе. Там ото він вже за столом своїм родичам роздає оце солоденьке, во. І вже вони собі гуляють. А ті вже собі гуляють. А як хто схоче, так підуть, ці от молодої, підуть до молодого, о. А не так, як тут лучче, вони з молодою, вони з молодою ще підуть погуляють. Усю ніч гуляють...

Пісні співають, та багато ж [сміється]. Яку ж вам заспівать? Те, як його [сміється]. Бачите, і не надумаєш, як нада. А як так лежиш, так думаєш: ой, а чьо ти тої співала... чьо ти тої співала... Усе переспівала... Уже ж... Ой, якої ж...[співає]: "Ой, мароз-мароз, не марозь міня, не марозь міня, моего же каня! Не марозь міня, моево же коня! Ах!" [Сміється] Вона ж велика! А ще ж якої... старіної... [Співає]:

Котись, котись яблучко, з гори та додому,
Перекажи милому, шо я іду додому.
Перекажи милому, та ще й моєму,
Шо іду додому, я більше не верну. У-у-у!

Я тягла добре! Тягла. А тепер не зведу вже... [Співає]:

Ой, гілля, гілля, уточки на став,
Добрий вечір, дівчино, бо я ще й не спав!
Добрий вечір, дівчино, бо я ще і не спав!

[Співає нерозбірливо]: ... "Там і вода стояла. Жито-межа, річка умивалась. Та там малєнькая умивалася..."

[Співає]: "Сусідо, сусідо, сусіда..." Не так!.. Це дуже тягне, в мене голос не бере... О-о! Ну яку ж, ну не здумаю і всьо...

[Співає]:

Сонце низенько, вечір близенько.
Спішу до тебе ж, моє серденько.
Спішу до тебе ж, моє серденько.
Спішу-спішу же, та й не застану,
Вийду на гору же, на горі стану же.
Вийду же на гору же, на горі стану.
Вийду же на гору й на горі стану.
Та й стану виглядати,
Свого же милого буду виглядати, дожидати.
Буду же виглядати свого милого...

Це ж одна я. А як нас звуть, так було ж та тяне вгору, а ті трошки піднімають. Тоді пісня на пісню не похожа, ну шо ж я одна, хе-хе.

Щас ще думаю. [Співає]:

Сяду за стол та й подумаю,
Як на світі жить адінокому,
Як на світі жить, адінокому.
Сяду ж посижу, пісьмо ж напишу,
Пісьмо напишу, к мамєнькe пошлю.
Пісьмо же напишу, к мамєнькe же пошлю.
Мама ж дорогая ти, пісьмо приняла,
Пісьмо приняла, розпечатала.
Пісьмо ж приняла, розпечатала...

Знаєте, угору тягне, а так же шо... Я ще була харашо... Вже не так... Як було по молоду, а тепер уже не співаю. Тоді ми співали, а тепер же ш не співають. Тепер же старих нема... [Співає]:

Ой, жаль, жаль, її люди возмуть, її люди возмуть, моя мила де....
Ой, жаль, жаль, уже з тої криниченьки орли воду п'ють,
Уже тую дівчиноньку до вінця ведуть.
Ой, жаль, жаль, та йо люди возмуть, та йо люди возмуть,
Та його люди возмуть, ... а її не буде.
Та й та криниченька засорилася,
Вже тая дівчинонька зажурилася.
Ой, жаль, жаль, та йо люди возмуть,
Ой, жаль, жаль, та йо люди возмуть,
Моя й не буде, не буде.
Ой, жаль, жаль,

Та вже ж з тії криниченьки орли ж воду п'ють.
То вже тії дівчиноньки до вінця ведуть.
Ой, жаль, жаль, та йо ж люди возмуть, йо люди возмуть,
Та йо люди возмуть, моя й не буде. [Сміється].

Забулася уже. Шо ви думаєте, коли це ми співали. А тоді вже ото як ми померли, шо одна є така як я, шо ми і дружили, все... Вона січас сліпа, глуха. Пішли до неї, а шо вона? Вона нічьо не чує, пошти не баче, в очках, а в очках тоже не баче.

А весілля... от вже молодий повернувся додому і забрав її туда... А вони тоді там без молодої ж гуляють, у неї. А на утро ідуть гукають, шоб молода снідать привозила сюда. Приносила. До своїх батьків. Вона ж у його. Тетер шоб тим сюда приносила.

Це вже у понеділок. Во. А тоді вже як гукнуть, то тоді вони вже йдуть своєю, як би сказать, чередою. Там уся родня його збираються і йдуть сюда, до її. І тут тоді січас за стіл садовлять їх, і понапувають... А тоді, знаєте... Поспівають добре, попотанцюють, ну там разні фокуси начинають. Позбираються в циганському, вони там усі, й цигани, все. Вони тоді ото збираються. Нагуляються тут, тоді ото підуть туда, обратно шоб до своїх. А у вівторок уже тут курей збирають. У молодої курей збирають. Той несе курицю, той несе курицю. Ну, скіки гуляють, стіки і курей приносять. Я була на свайбі, я должна курицю однести. І та значить... родичі, родичі оце. Принесем і тоді ото варять. Варять ото, їдять ото кури, м'ясо. Ото все чисто, шо там не є, пооставалось, вони вже доїдають тоді. Вже роблять з батька-матері молоду, молодого ото роблять. Ну, вже надівають вінки на їх, знаєте, разні. От. Такі букети там, ну, як би вам сказати... Таке находять, аби нібито вбрать її, аби сміялися люди. Понятно? Так вони ото було кури поїдять, у молодого курей, тоже в молодої курей, чи той, в молодого. Курей зносять, тоже їдять. Так раньше було. Нада курей, – значить несіть курей. А далі, це вже вівторок, в середу, – вже нема, вже нема. В середу у нас уже всьо. Субота, неділя, понеділок, вівторок. Чотири дні свайба. Ну як коли, знаєте, збіжаться там похмеляться, чи шо, то ото вже... Похмеляються до самого того... До самої неділі... Хе-хе... [сміється].

Це було ще до колхозів та в колхозі тоже так! І після войни було. Тоже було, да. А тіки тепер машинами катаються ж, тепер же ж машинами. А раньше то вже тачанками. І отаких же пісень співали. Тепер тоже є, тіки пісні... Ну вже ж молодьож уже не співає. Як старі

є там, здорові, то вже вони старі заспівають їм. А вже молодьож, молодьож вже не співає пісні.

А пісні про Сталіна, про Лєніна не співали. Шо ні, то ні. Не буду казать, не знаю, не скажу. Ну таких же ж не будеш співать! Це, знаєте, там артісти, чи шо. А це ж свої! Яку пісеньку там той, давайте співать. А так, мати знала, – ота пісня, вона нам підказала, ми вже співаємо. А так про Лєніна, не буду казать, бо ніхто не співав. А так у газетах, чи книжках, оце шо було ті, казки там, разні, у них були...

А як в армію забирали, тоже ж гукали родичів, сусідів було нагукають. Уже ж дивляться, скіки там йому водки, скіки там йому шо. Роблять балаган у дворі, укритіє.

Донька, Ольга Григорівна: Да, шоб надворі стол був.

Євдокія Федорівна: Ну тоже ж ото ідуть, ото як виряджають, так тоже – співи! А тепер вже ж як виряжають – пішов, нема нічого не чуть. А раньше було, аж за Білозірку виведуть із пєснями та із гармонями. А тоді на нього як навішають платочки, хто іде армію... То вже знають, як прийдє, піде, а на ньому платочків багато.

І ото тоже, поїхали, його повезли, а тут же начинають гулять. І от бачите, гуляють, і такого не було, шоб ось оце побив та шоб в больницю повезли, там шо... Ой!.. Не було такого. І тоже випивають... І тоді ж пили. Вони якось чи трошки видержували... Раньше ж страх був, о! Стидилися! А старший, – Боже сохрани, шоб я перед старшим шо-небудь сказала. Чи там я сидю, а стара прийшла, а я не встану, во. Я тіки побачила, – стара, молодьож уже встає, уже: “Сідайте, сідайте”. А в нас січас – нє-є! В нас там хай старий сто год, хай стоїть, а не встануть. Це дуже рідко, шоб хтось встав. А так ні... Січас молодих дуже трудно воспітать. Шо кажуть, шо роботи немає, а шо і не хочуть...

Ворожки у нас були в Малій Білозірці. Були. Ворожили на карти. Тоді в нас ворожила Мельничка, моя подружка, вона там померла, вона довгенько ворожила. Було хто до неї не піде, вона як скаже. Оце в кого гроші пропали, прийде, вона скаже – ні на кого не жалійте, не те, не кажіть, гроші в вашій хаті, шукайте. Стали шукать, – найдуть. Оце моя подруга була, вона на то жила... як його, розкулачували, і вона так. А то вже вона года два, як умерла. Вона із 15-го году була...

Отам тоже ж недалеко на другій вулиці була ворожка. У мами гроші пропали, мама пішла покійна до неї. А вона сказала, шо отакий от парєнь у вас украв. Ну він гроші принесе, ну не всі. Так і є! Приніс на другий день хлопець. Як? Іде до нас, до брата до мого гулять, і

дивлюсь, він кладе, в заборчик шось таке кладе. Поклав і пішов до його, до брата гулять, о. А я сестрі кажу: "Маруся, іди сюди, шось він поклав. Пішли подивимось". Пішли подивились, – гроші. Підкинув, і пішов до його гулять, о. Шоб не сказали, шо це... Бо мама ходила до його діда, а цей дід йому каже: "Єслі ти взяв, то гляди, бо вона як піде в церкву, поставе свічку, покруте свічку і тебе скруте". І він тоді за гроші: "Так у мене не всі гроші". Каже дід: "Хош трохи віднеси, скіки взяв". І приніс трохи, мабуть, десятку не додав. Ну, каже папаша, чи мама, ну то, Бог з ними, Христос з ними! Да, угадала! А так, шоб ворожили дуже, ні. Тепер ось тіки так: отам ота робе, там вилічує, там те... А я нікуди не ходила лічиться і живу, слава Богу! Шо тіки пережила...

А знахарки, шо тоді там, як ми не понімали, шо ой, отій мабуть пороблено, отій мабуть пороблено, це мабуть у хаті відьми, чи той, домовик живе!.. Раньше ж цього не було. Не було. Ось скіки я жила, не було такого, шоб оце казали: "Ой Боже! Там пороблено чи мені пороблено". А тепер як тіки той: "Ой, мабуть, мені пороблено! Мабуть, мені пороблено!" Та хто ж тобі поробив? Тобі пороблено... А раньше цього не було...

Казки розказували дітям які хто надумає. Ой-ой-ой! У книжці читали і ото взнавали. Нам мати розказувала, батько не розказував... Які... Як жив дід і баба, та була отам у їх Оленка. Так і прийшли дівчата до неї, та й кажуть: "Діду й баба, пустіть Оленку гулять. Діду й баба, пустіть Оленку гулять". А дід та баба кажуть: "Так ми ж її ще не знаєм, вона ж ще нікуди не ходила". – "А ми вам її приведемо, пустіть". Ну вони взяли й пустили.

Вони пішли її, нарвали ягодок там, цвіточків нарвали. Стали іти, дивляться, – яма. А біля ями вовк. І каже той вовк: "Перестрибайте. Хто перестрибне, значить додому піде, не перестрибне, – буде мене колихать". Усі поперестрибнули, а ця ж була сама менша, вона, вовк її задержав. І каже вовк: "Ану! Колиши мене тепер. А як будеш тікать, так я дожену й тебе з'їм. І того, хто тебе забере." А вона злякалася. Сидить, заколихала, сидить плаче.

От до неї прийшов зайчик: "Оленко-Оленко, чьо ти плачеш?" – "Та як же мені не плакать? Як я одна в діда була, і то мене вовк украв. О. А це ж баба-дід там плачуть за мною, а я сидю коло вовка". – "Ну, давай я тебе одведу". – "Нє! Я боюся, він казав, шо як дожене, так і тебе з'їсть і мене". Ага. "Та ні, ось давай". Ну вона согласилась. Ну ідуть, ідуть. А вовк лежав-лежав, як глянув, шо нема

Оленки, та за ними. Та й догнав їх. А зайчик як побачив, шо вовк женеться, та бросив Оленку і тікать! Оленка осталась сама. Вовк її взяв. Вовк її взяв, каже: "Ну, як будеш тікать, так я більше тебе не буду вести, а там з'їм, де дожену". Вона обратно пішла, давай його колихать. Ага.

Коли ось їде коничок, біжить: "Оленко-Оленко, сестричко, чьо ти плачеш?" Вона каже: "Як же мені не плакать, як у мене, – каже, – у діда, у баби одна я була, і то мене вовк украв". – "Та не бійся! Сідай, я повезу! " Ну, вона: "Та я боюся". – "Та ось сідай, я повезу". А дід узяв та й те, як його, [нерозбірливо]. А та, Оленка, взяла та й сіла на коня. І кінь як пустився і аж на гору. А там трава. Дід той, посадив, той, коник там її на траву, Оленку, а сам же пішов, поїхав десь. А вовк як побачив, шо немає, ой! Гнався-гнався, гнався-гнався, і не догнав. А Оленка сиділа на траві, а їй сказав коник, шо Оленко, як будуть гуси летіть, там ти будеш казать: "Гуси-гуси, гусенята! Возміть мене на крилята. Ага. Понесіть до батюшки, я вас накормлю-нагодую." А вона каже, ладно, пусть гуси летять. Вона сидить на горі на високій, ну, каже, гуси-гуси, летять оно куди: "Гуси-гуси, гусенята, возміть мене на крилята, понесіть до батюшки, а в батюшки їсти й пити є". А вони кажуть: "Хай тебе задні возмуть". – "Ой! – Оленка каже, – якраз!" Оце тут, каже, буду сидіть, поки вовк мене забере. Ні. Коли ось іде, летить один той, як його, гуси, один гусак, летить. а вона й каже: "Гуси-гуси, гусенята! Возміть мене на крилята! Понесіть до батюшки. А в батюшки їсти й пити". А вона, ага, а він каже: "Ну, сідай". Він взяв її на крила. І поніс! І поніс. Летить, а він і питає: "А де ж твій домік?" А вона каже: "А ось недалеко". Той, як його... Прилетіли вони до доміка, вона Оленка взяла, його нагодувала, напоїла на чердаку, і він поїхав, чи полетів. А вона сидить. А дід і баба зварили їсти та й кажуть, повставали утром та й кажуть, баба: "Діду, це тобі пиріжок, а це мені". А вона сидить на горищі та й каже: "А мені?.." – "Оце тобі крашаночка, а це мені." А вона: "А мені?.." А дід каже: "Бабо! Хто тут у нас на goріщі каже "мені". – "Та ні! тобі так учувається." – "Та ні дід, чи той, бабо, хтось таки сидить". – "Ану ж піди на горище, подивись". Ой! Дід як пішов, а там Оленка. Ох, дід її забрав, і Оленку, і ще, ще її привіз додому, баба зраділа, заміж її отдали і всьо. Стали жить-поживать та добра наживать...

Яку ж ще розказать казку... Я багато казок знала... Та хіба уже ж тепер. Боже! Девяносто год. Якби воно в голові держалось, як тепер така жизня.

[Починає розказувати казку] Ну як, жив дід і баба, були, був у них Васильок. І ось дід і каже: "Я ось Васильові зроблю корабель, о, шоб він рибку ловив". Ну, узяв, взяв дощечку і там ліпе, ліпе, ліпе, а той хлопчик пішов: "Дєдушка! Шо ви дєлаєте?" – "Та шось іздєлаю. Люльку тобі здєлаю." Бігав-бігав, бігав-бігав.

Ну, дід зробив, каже: "Ну, Васильок, пайдьом до води". А річка недалеко була. Ну, дід сів на лодочку, каже: "Сідай і ти". І він сів і поплив. Ну, раз поплив, два, а тоді дід і каже: "А тепер ти сам, а я ж піду додому". Він узяв, катався-катався, поки там і остався. Нема його й нема. Ось та, мати, каже: "Дєдушка! Де ж діли мого Василька?" – "Та там десь катається". – "Та де ж катається, уже день, два, три немає. Піду". Узяла там молочка йому, каже, понесу, рубашечку переодіну його. Пішла до річки: "Васильок, Васильок, приплинь, приплинь до бережка. Мама прийшла, молочка тобі принесла, рубашечку тобі принесла. Васильок, Васильок!" А він возьме й припливе до берега. Мати його возьме, одіне, молочком напоє, і обратно він поїхав, а вона обратно вернулася. А вовк сидів десь і слухав та й підслухав. Дума: "Ось і я так зроблю". Пішов до Василька: "Василь, Василь, приплинь до бережка! Я тобі молочка приніс. Принесла. Я тобі рубашечку принесла". А він каже: "У мами не такий голосок, це не мама" – каже. Вовк дума: "От який, вгадав". Пішов вовк до коваля й каже: "Коваль-коваль, скуй мені зуби, шоб такі були, скуй мені голосок, шоб такий був, як у Оле.. у Василька мами". Той коваль начав кувать, скував йому той голосок якийся, та й пішов. Каже коваль: "Іди, ради Бога, вовк. Я тобі вже скував голос. Як я його буду, голос, кувать. Зуби давай покую, а голос ні." Пішов. Да.

Ось на другий день мама обратно зібралася, пішла. Пішла: "Васильок, Васильок, приплинь-приплинь до бережка. Я тобі молочка принесла, рубашечку принесла". Він приплив до берега, вона взяла, переоділа, молошком напоїла, і він поїхав! Не хоче в хату додому йти. Ось вовк таки пішов. Пішов, пішов Вовк, а той тіки приплив до бережка, а вовк його – раз, схватив. Схватив Василька і приніс додому. А. Ну шо ж... А в його там недалеко була баба Яга, жила. Він пішов до баби, до Яги: "Баба Яга, я ось мальчіка впіймав, як же, куди його діть?" А баба Яга каже: "Давай ось я натоплю пєчку та посадю його в пєчку, хай він жариться, а ми покушаєм тоді". – "Ну, – каже, – давай, – вовк, – та ти й мені, бабо Яга, оставиш". – "Оставлю". Да. Тоді дід узяв... баба взяла, натопила харашо пєчку і: "Сідай, Вася, на лопатку, я тебе покатаю". Васильок шо сяде, а вона: "Та не

так”, Васильок шо сяде на лопатку: “Та не так! ” А він їй каже: “Та як? Ану покажіть!” Баба вийняла лопатку, каже: “Отак нада!”. А він стоїть коло пєчки, а баба сідає, показує, як йому сідать, а він раз! І бабу Ягу в піч. Ага. І баба Яга ізжарилась там! О. А Вася думає: “Шо ж мені робить?” Був дуб великий, він взяв, зліз на дуб, і сидить на дубові, Вася.

Ось вовк прийшов, наївся того м’яса, вийшов на двір та: “Покотюся, повалюся, Василькового мяса наївся. Покотюся, повалюся, того, Василькового м’яса наївся”. А Васильок сидить на дбу: “Покотюся-повалюся, баби Яги м’яса наїмся”. А він тоді – стой! Подумав: “А шо це таке?” Ай, як глянув, Васильок сидить наверху. Як начав то дуб гристи, шоб той, той дуб перегристи, шоб він упав, шоб він таки догнав, забрав. Нє! Гриз-гриз, – нє! Вася вже на другий дуб перескочив. “Ну шо ж робить, – вовк каже, – піду до коваля”. Пішов обратно до коваля. Тепер: “Коваль-коваль, скуй мені зуби, шоб гострі були, шоб я дуб перекусив”. Ага. А той, як його, а, коваль: “Ну тепер давай, тепер я зуби тобі скую”. Скував йому до-обрі зуби! А він пішов до того дуба, Вася сидить наверху. Він каже: “От, я січас тебе звалю і з’їм. Не буду ні жарить, сирим тебе з’їм”. І як начав гристи! Зуби поламав і сам коло дуба здох. А Вася тоді зліз із дуба, пішов до мами, до тата. [Сміється] Це так я було розказую, дітям своїм.

II частина[1]

Євдокія Федорівна: Хотіла, і думала пісню, встала й кажу дочкі: “Ой, Оля, хотіла пісню, вспомнила одну харошу, кажу, і мабуть забуду”. І оце до утра і забула. А вона каже: “Ма, я ось напомню. А яку – уже забула”. Каже, думала-думала, й забула.

[Наспівує мотив пісні]: “... І вже вечір, другий настав...” Бачите, веду, а слів уже не знаю, забула. Голос хороший був. А вже не помню. Так помню, то з тієї пісні можу трошки, [сміється], то з тії, то з тії. Так, вже у голові нема то, шо було.

Дітей народжували дома. Якусь бабку стареньку гукають до неї туди. Вона, раньше було піч, на пічі вона лежить там, і там ото баба роди прийняла і всьо. Там десь води нагріли у діжку. Такі раньше діжки хороші робили, не дуже високі. Наллють води, там вона трошки попариться і обратно одінеться і на пічі. І ото на пічі була

[1] Опитування провели Б.А. Бровко і О.О. Батура (8 липня 2001 р.).

і дитина. Літом канєшно ні, літом було роблять пол, піл такий. Кроватей пошти не було, мало в кого було. А то поли такі зроблять було дерев'яні, ото на полах і спали. І мала дитина тоже там коло неї спить. А було ж приготовлять люльку, у люлькі було. Та, а шо січас?

Несли хрестить, коли хто як хочить. Хоч, через місяць, хоч через два. Вони ж сім'я своя, коли вже там зберемося, похрестимо сьодня. Збирають, повезли бричкою, не так як машиною [сміється], бричкою повезла. А ми близенько, було кум, кума пішли, похрестили. Він собі кума вибира, а вона собі. Могли родичів запросить, кого завгодно можна. А як у нас у тьотки померли діти, одна дєвочка була, друга, третя, – померли. Ну, баба каже, шо ви зробіть так: будете хрестить у неділю, ідіть на вулицю і де кого первого устрінете. Вообще кого зустрінете і беріть кума, куму, шо мов діти тоді не будуть мерти. Ну, вони тут канєшно всі знакомі. А воно не правда. Наші брали, однаково померли, поки і вона вмерла.

Прийшли, зібралися тут, сусідів там гукнули, чи там родичів. Начинають гулять. Погуляли, пішли. А дарували шо, раньше канєшно мало дарували. Рушничок там якийсь дарували. Понятно? Мисочки там дарували, тарілочки. Не так як тепер. О-ой! А тепер – чи іти, чи не іти? Тута надо багато...

Ранше було саме главне – галушки! Січас галушки готовлять з крашанками. Роблять кисле молоко, крашанку б'ють і заколоте. Соди туди трошки укинуть, соли, заколоте таке обикновенне тістечко і... Розкатають коржиками такими, і кидають. Воно звариться, тоді було виймають у мисочку, поріжуть ножичком. Масличком помастять і їдять. Та ще було варять оці галушки у борщі. Було пєтушка заріжуть молоденького, чи там курочку, та каже: "Ой, давайте борщу зваримо, із тим, з галушкою". "Давайте". Та було ото м'ясо витянуть, галушку покришать, помастять, а тут м'ясо розкришать, беруть. Ой! Тоді ото ми вже їмо борщ.

А тоді було каша. Разні ж каші було вариш, як і тепер оце. А тіки кашу варили тоді з озваром. Озвар – це кампот. Раньше ж сушили, і сушка... Цього раньше не було, закатки. Я її не робила, я й не знаю, як робить. Тіки бачу, шо січас роблять, а раньше в нас цього не було, закатки. Сушка! Оце яблука сушим, груші сушим все врем'я на сонці. А так ото зімою ж ото зварять каші з озваром. Раньше не кампот казали, а оце з озваром. Зваримо кашу і борщ,

каша і всьо. Там є молочко, зап'ють молочком. Нема – значить кампотом.

Узвар прям в кашу наливали. Тоді дуже харашо, любили дуже так і діти, і все. А кашу більше варили з кукурузки. Тепер з кукурузки не дуже варять. "Та-а! Шо там з кукурузки, хіба це каша?" Правда, каша вкусна. Ну, хто як любе. А я саме лучче любила це кашу з озваром. Кашу і озвар. У кашу узвар наллю, не нада ні мастить, нічого. Я зварю, ага, і я тоді варила...

Робили затірку. Да, затірку тоже. [Сміється, розказує рецепт затірки]: Насію муки, водичкою бризкаю. Водичку посолю і бризкаю ложечкою ото так. А тоді отак тру, тру, тру. Трошки притерла, от, розгорнула, тоді обратно мука. І обратно ложечкою возьму, похлюпаю, обратно по те, покачаю. Воно вже скачується, знаєте, те... Ну грудочками возьметься. Я, значить, ще підброшу, докачаю. Ага, значить мені вже хвате. Значить я усе скачаю хорошенько, вимісю, руками я оце потру, ага. Отак трошки пересію, шоб муки не було, а оце саме, оце кидаю у затірку.

Донька, Ольга Григорівна: Затірку і я переняла.

Євдокія Федорівна: Ну а потом же ж зажарку ж дєлали. Ото суп вариш і ото затірку цю. Воно й січас: звари мені того, затірку [сміється]. А тож роблять затірку на пшоні. Оце пшоно, і муки натрусять, о, і водички трошки. Яїчко розіб'ють, з водичкою трошки помішають, а тоді наверх побризкають і пшоно кладуть. І оце пшоно отак труть, труть, труть, труть. Раньше ж було такі вагани на муку, і ото було тремо, тремо. Так воно так зітреться, як намистинка. Отак потруть всередині і вона так тістом заміситься, як намистинка. І оце як нада варить січас, – січас звариш, а не нада січас – його на вікно покладем, воно трошки висохне, а тоді приготовимо. Це так раньше робили.

А тоді шо... Або ж галушки варили. Я й на степу варила, кругом тим... Було шо, – галушки, галушки, галушки. Замісили тісто на воді, шоб було... Розкачаєш тоненько. А тоді як вода закипить у котлі було... Дома не так трошки, порвеш-порвеш тоненько кусочками, порвеш-порвеш, покидаєш, картошки ж туди, – як суп. А тоді ото галушки оці порвеш туди, помішаєш і все. Як схочеш – так з'їси. А не схочеш, – значить витягаєш оті галушки отдєльно та тоді ж там не нада картошку, тіки одну воду... Витягаєш ото тією ложкою, шо з дірочками. Вже води тут не було, нема води у ложкі. У каструльку, вот, помастиш. Хочеш, – так їси, а хочеш,

– ще прижариш. На вогні поставиш, трошки прижариш, воно аж так трошки прирумяниться, ті галушечки, то вже так їдять було. Раньше не вередували, як січас вередують, як от мій онук.

Раньше фрукти сушили. Єслі яблука єсть у кого, значить кладемо у ящик. У ящик і в підвал. Як там нада коли, – пішов, узяв яблук. А продавать, – ми не продавали, для себе так ото зробиш. Як прийдеш, воно те, як його...

Огірки квасили, капусту. То квасили, так то у діжках. Огірки хіба так як у бутилі січас? Лучче було. Ну, возмуть огірочки, помиють. Огірочки було позбирають. А раньше було ж огірків багато, повно, а січас дощу мало, як то не так. Помиєш, поставиш у воду, воно трошки постоє у воді у ваганах. А тоді ото миєш і в діжку. Помиєш, насипиш там ото то кропу, то з ягід листочків туди, о. Тоді з малини листочків ото накидаєш, о. А тоді раз накладеш, а тоді обратно ото листочками перекидаєш, а тоді ото водою і солі. На те, як його, розмочиш, єслі більша там посуда, чи в тебе на дві цеберки, чи на три. Раньше було хіба на три? На п'ять було солять! П'ять ото було, огірків, шість було наквасять ото! Зверху тряпочку біленьку покладуть. А тоді пороблять такі дощечки, кладу на ту тряпочку дощечки, а тоді каменем. І оце воно так усю зіму стоїть. Нада, – пішов. Через недільку миєш кружки. Як тіки субота прийде, вже лізеш у підвал, миєш ту тряпочку, ті дощечки, обратно так кладеш. І отак всю зіму мила ті кружечки. І ото достаємо було огірків, у хату, мати було піде, чи там дівчатко, пошле там нас. Достанемо, – давайте. І ми беремо ото, і кушаєм.

Солі кидали вже скіки в тебе посуда. Оце ж так... Солі сипеш, насиплю, – вода. Солі насиплю, сире яїчко покладу. Єслі яїчко покаже пятачок, да, – значить солі туди не нада. Тоді ото воду виливаю на огурци і даже на помидори, накриваю. І помидори так.

Раньше помадорів оце не закручували, нічо. Насолять великі помидори отдєльно, а малі на борщ, – отдєльно. Нада на борщ, ага, тіки тоді частіше кружки ото були мили тряпочкою, чи дощечки ж було...

М'ясо раньше не тушили. М'ясо тіки солили. Солили в діжках, да. Тіки м'ясо солили в діжках. А їжу з м'яса... тоді катлєтів не було... Не було, не було. А так ото голубці було з м'яса роблять. Тоді там кашу з м'яса роблять. Трошки каші, чи пшона, чи крупи якісь, а... ото так їли м'ясо. Вийме було мати солоне м'ясо, – беріть. Було ріжем по кускам і їмо. Сире солоне мясо і воно ж хароше ж.

І сало тоже так. А сало було і в ящиках солять, і було в мішках. У мішок було і підвішували, до весни. Так тоже робили.

Раньше було на Рожество ріжем, на Паску ріжем. Ото всігда. На Паску ріжем, шоб ковбаса була святити, сало було святити. А ковбасу було робили. Думаєш, немає на Паску поросяти різать, значить нада колбасу зробить. Смалець розтопляєш, вроді як сьогодні я заріжу кабана, я роблю смалець. Зроблю колбасу, покладу туди, і чи дві, чи чотирі у одну, скіки хочеш. А тоді заливаєш смальцем, тряпочкою накриваєш і воно там стоїть, пока мені нада. Єслі коли возьмеш ту тряпочку одкриєш, побачиш там [клюбочку], візьмеш її знімеш оту тряпочку, другу покладеш. І так довго його держали.

А різали самі свиней. Які хто, єслі нема кого, боїться, – запрошують. А мій батько сам різав, бо він було ото там десь корови вони різали, так він навчився різати. Так він було сам дома, нікого не просив, нічого. А вже як там хтось, сусід чи хто: “Ой, каже, я боюся”. “Савельович, ідіть сюда”. Ой. “Юхимович, ідіть сюди”. Прийде: “Давай, кабана заріжем”. Так раньше соломой смалили. Оцього не було газа. Газом раньше не смалили, тіки соломою. Пшеничною, більше шо житньою. Житня солома вона ж здорова, харашо смалить. А ото січас оця та, з ячменя, – вона якась дрібна, та й погано смалить. Заріжуть кабана, покладуть його на солому додолу. А тоді наверх соломи і оте підпалять, і він горить. Горить ото солома на йому. А тут уже посмалився, значить, одгорта жар. Одгорта жар, – тут смалиться. Посмалив тут, давайте на другу половину. А другу половину перевернули, соломи наклали, обратно ж горить солома, він смалиться. А тут же ножем чистять, ножем чистять. Як бачили батько, шо вже кругом харашо посмалилось, значит уже обмітають солому, жар обмітають. Тоді ллють воду і харашо обдєлають, харашо-харашо! Харашо-харашо обдєлають, шоб ну як глина біла. Обдєлав батько, гукає: “Мати, давай там одєяла, чи там рядна, чи шо, накривать кабана, уже обсмалили”. Ага. Ой, а діти! Це ми було біжимо кабана душить. Ага. Накрив батько одіялом кабана того [сміється], ми посідали і батько з нами ліг на кабана. Ага. Як коли є врем’я, і мати прийде на кабана. Посидимо на кабанові трошки, посидимо, як будто він обпариться трошки, знаєте, обпариться.Смієкмося сидимо, свої ото. Ну вже то хвате, зліз. Значить ми тоді встаємо, побігли, а батько вже його додєлує... Тоді обратно откривають це одіяло, прибирають, обратно

трошки поскребуть, водою обіллють, шоб чистенький був. Тоді ото начинають...

Різали кабана – в батька мого був тапор на два пальця, а тут ручка. Тут оце воно так на два пальці, тут гостре, і тут гостре. І ото батько мій попадав у серце. Ото попав у серце, – всьо. А як хто не вміють різать, так і раз попадають, і два попадають [сміється]. Кабан той кричить-кричить, кричит-кричить, а він ніяк не попаде. Тоже ж так буває [сміється]. "Ой, – кажуть, – у вас кабан чогось так кричав, різав такий шо ніяк у серце не попадає". Так було, так різали...

І так же різали і биків, і телят різали, маленьких різали. Нема молока, давайте заріжем маленьке телятко. Обдєлають його, шкуру знімуть, а те... А те ото холодець варили із м'яса, із голови, з ніг. А як кому не нада, дуже багато, чи великий кабан, нашо воно нам, як у нас іще он є там кабан, – давайте продамо. Давайте. Там скажем, чи на базар там понесеш, продаси. А не понесеш, – то сам з'їси.

А у нас тут базарь був. Ще возили у Михайлівку, в район, Велика Білозірка. Ми до Василівки раньше не касались. А раньше оце Великобілозерський, ми були. А тоді нас оце забрала Василівка. Тіки це погано, далеко.

Помагали один одному хати будувать, обязатєльно! Ось просто я думаю класти хату. Цегли мені нада зробить. Я у неділю те, як його, здєлаю. Кажуть: "Ви прийдете до мене там помогти?.." Прийдем. Того не гукала, а він сам прийшов. Було кажуть: воскресник, пойдьомте поможем. Одні-другі прийшли, зробили там шо нада, пообідали. Спасиба й пішли. Січас шукають, так гукають. Єслі прийде кум чи кума, а такі можуть і не прийти.

Коли работають, не співають, нічо там, отдихнув трошки і пашол. І не кажуть, шо "Ой, нам мало, дайте ще там випить". Того не було. Уже після того як усе зроблять, тоді гуляють, то співають. Скіки хазяїн дасть, скіки вони вип'ють, – спасібо. А хазяїн уже, як кажуть, уже дає їм скіки вже вони схочуть. Потому шо раз вони наробились, то хай вони вже п'ють. А ото вип'ють, додому йдуть, вони ни деруться, нема ніякої ні драки, нема нічого. Пообідали, чи ти п'яний, чи не дуже, – іди додому. Пішов він собі додому.

А випивку самі робили! Самі! Да, тіки самогон... Тіки самогон. Тіки тоді більше робили не з сахарю, а з буряків. Буряки садовили солодкі, а тоді буряки як уже стануть здорові під осінь.

Ми вибирем буряків, натремо на тертушку. Тоді ж печі були в каждого. У піч казанів отаких п'ять поставимо, чи шість. Воно ж париться, а тоді сок. Викидаєм той буряк і давимо, а юшка то тече. А та ж юшка сладка. І ми ото той сок помісим, хай тече, тече й тече мішок, поки є... А тоді ото видавим, подавимо харашо руками, о, а тоді в юшку кидають дрожжей і так ото та юшка... Тоді сахарю не було, дуже шоб сахарю ганяли, – ні. Це січас сахарю, а раньше буряки було.

Гнали – на миску ставили. Як було [сміється] я онука виряжала, так я сємдесят літрів нагнала тіки на миску. І такий був!.. Ой... Хароший, шо даже усе й не попили, й осталося. Може там хтось ще шось кидав, а я нічого. Хош сахарь, а хош ото було буряки. А як буряків вже не стали сіять, уже оце начав сахарь, так за буряки й забули. Оце сахарь. Сахарю вкинеш та дрожжей – і всьо. Закрив і стоїть, і нехай. Потом була отака трубка, вагани такі, і ото вагани в воду, і той... А січас воно як хто гоне, так у їх...[запис обірвано].

Донька, Ольга Григорівна [розповідає рецепт]: ... Квіток рози залить двома літрами кіпячьоної води. Хай стоїть сутки. Потім проціжуємо, додаємо читирі чайних ложечки кислоти. Можна й менше, бо буде дуже кисле. І півкілограма цукру. Стоїть сутки. Потім доливаємо одну бутилку водки або самогонки і через двадцять днів – будьте здорові!

Чмирь Уляна Єфимівна, 1904 року народження, доньки Катерина Леонтіївна [1926 року народження] та Галина Леонтіївна [1942 року народження], с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Уляна Єфимівна: Звуть мене Чмирь Уляна Єфімовна, четвертого року народження.

Чоловіка мого звали Леонтій Трохимович, він був із второго року. Двадцять сім год як умер уже. Я вже біз чоловіка більше двадцяти год.

Донька, Галина Леонтіївна: Двадцять сємь лєт вже, як помер.

Уляна Єфимівна: Діти мої... Син є, Пьотр Леонтієвич. Він... те, кончив... як...

[1] Опитування провели О.О. Батура та Б.А. Бровко (8 липня 2001 р.).

Донька, Галина Леонтіївна: воєнну академію.

Уляна Єфимівна: Да. А дівчата тоже повиучувані всі. Сама старша – Єкатєріна, работала у магазінах, поки і пішла на пєнсію. А менша тоже з нею в магазіні работала, – Мотрьона Леонтіївна.

Донька, Галина Леонтіївна: Ви ж кажіть, шо та учителькою работала.

Уляна Єфимівна: Да, а ця вже, шо я з нею живу, вона бухгалтером работає. Галя, Галя, ми звемо її так, Леонтіївна. Єсть і онуки [сміється]. Лєна, Коля, Саша... це вже їм, мать, по сорок год.

Донька, Галина Леонтіївна: В Пєті – троє, в Каті – двоє. У Моті – четверо. В мене – троє. Двінадцать? В Ліди – двоє. Чотирнадцять внуків. Є і праправнуки. Праправнуків – одна дєвочка, Лєна.

Уляна Єфимівна: А батьків моїх звали Юхим... Юхим Борисович був, о. А мати – Мотрона Євсєєвна. І вони померли у п'ятдесятих годах. А дідів, прадідів я тих не знаю, не буду й казать. Бо я вже була сама менша, так я не знаю. У батька мого було два сини і три дочки. Два сини були старші, а нас три дочки.

Знаю, міні було десять год, а це було... в 14-му (це ми до 10-го году бігали тутечки) їхала орудія... Їхали, їхали, тягли, везли орудію, да? Так кіньми. Пара коней. А ні, один кінь, а на двох колесах. І ми ото бігли отуди во, це ж церква тут була, ми туди за церкву бігли. І ото всі чисто такі, по десять год, по восім год, і бігли дивилися. А де воно, шо я це не знаю. І поїхали вони на Михайлівку. І поїхали, хтозна де вони ділися, ми не знаєм вже...

А це в нас був тут сєльсовєт... в мене чуть лі не коло двору, я тут жила недалеко. Так ото було, як шо там таке те, і ми біжимо туди дивитися. Там колись приїхала машина така, ну як оце ж тепер льогкова, тіки ж така невеличка як і в нас тепер ото [наш їзде]. Так ми бігли: "Ой, антонобіль, антонобіль!" Побігли туди дивиться, це таке нам диво було! А їх не було тоді в селі, совсім не було. А чого вони приїджяли в сєльсовєт, ми ж не знаємо, ми ж діти, ми бігали, дивилися, та й усе...

І хто то був, цього я не знаю, ми малі були. Ми до цього не мішались. Нам батьки не дуже розказували. Шо, розказав би той батько, чи шо?... Бо ми й не питали. І тоді дітей не так, а все скривались от дітей, шоб не дуже бігали та балакали, або було слухали, шо балакають.

Біля церкви там була похована батюшкіна матушка, це ми знаєм. Шо прямо вона стояла на тих, як їх, на цепах. Він було то достає, дивиться там, то шо так, а потом як уже довше полежала, опустили так як надо...

Донька, Галина Леонтіївна: Котляревська, да, мам?

Уляна Єфимівна: Да, Котляревська. Це батюшки... А ім'я, по батькові не пам'ятаю. Не знаю, не знаю. Я її, можна сказать, не знаю. Бо ми як у школу ходили, а у його був собствєнний дом, у батюшки. І було в нього два сини, так попами тоже були. Один десь, не знаю, чи у Мелітополь, чи шо, дали роботу. А цей один із ним був. Ну я не помню, чи й він правив, може з ним правив, я не знаю. В основном, цей Котляревський правив. А потом у його було дві комнати, він оставсь сам, і він одну комнату пустив під школу дітям, для школи. Бо я ходила, а ми вже ходили такі, як дев'ятий год, тоді ми писались у школу. Із шести год ми не ходили, а з дев'яти. І ми до його в школу ходили, у його комнату. А на другий же год нам дали в сторожці, оце шо тепер тутечки, оце ми ходили другий год. А вже третій год ми, я вже й забула, третій год де я ходила... Ось церковна школа, вона й досі стоїть, не розвалилася. Ото церковна школа. А вона була здорова, і роздвигалася тими, роздвигалася дверми, і батюшка ходив на молитву. Часто, часто ходив. Це він як прийде, діти бува хто не зна молитви, так він і за уші тут поскубе. Так ото було, як ти прийшов, це шоб знали і "Вєрую", і всі-всі молитви. Було багато молитв. І він ото "Закон Божий" нам розказує все, і тоді ми тамочки училися. Багато ходило, да.

У школі вчили Закон Божий. Ну та... граматіка, потом... Та багато ж було!.. Аріхметіку вчили. А батюшка тіки молитву нам читав, інше не викладав.

Донька, Галина Леонтіївна: У нього був такий урок, да?

Уляна Єфимівна: Да, такий урок. На молитву ходив. Він Було на молитву приходе, і ото ми було читаєм молитву. Дівчину яку визве, чи хлопців яких визове. Ну з хлопцями було трудненько. Він було як те, так кричить на їх. Вони ж ото було балуються, або шо не так, не знаю. А дівчат нічо так...

Я не знаю відкіль батюшка сам був, а тіки він був усе времня в нас. Ото один син у нього. А тіки я не знаю, він жив осьо там де тепер клуб, о. Так там син жив, а батюшка тут у своїй хаті жив, у його була собствєнна хата. Він купив прямо. Держав пчоли він там, бо ми ж було бігаєм до колодязя, колодязь...

Донька, Галина Леонтіївна: Служанку держав, да?

Уляна Єфимівна: Та шо служанку, то ми у школу ще, мать, не ходили, чи шо. Він там найшов вдову, каже: "Готуй мені хоч їсти, а то я сам готував". Ото взяв служанку і вона йому їсти варила, і ті пекла, проскурки.

Дівчиною була, крім школи усе ж дома робили по господарству.

Господарство в нас було – займалися хлібом. Хліб сіяли. Земля була. А тіки мій батько був, значить, сюди населений, не знаю коли. Так йому так дали землі, шо на старшого сина дали землю, а на меншого (на нього), чи там не хватило, чи шо. А потом вони там в одного орендували. Узяли землі, йому не нужна була, багато там, чи шо, я не знаю. Ну ото ми було поїдемо з братом, посієм там. І робили усе чисто дома. Та!.. Їздим, загрібаєм, кладем ті, на гарбах, тоді ж гарба була. Як ото на гарбу ж накидають, возять додому молотить. Тоді ж машин не було.

А управлявся дома – дві невістки, о, і мати. Мати ж руководить коло печі, стане. А одна їй помагає готовить все. А друга, – та вже сьогодні коло свиней. Уже ніхто туди не піде. Ця свиням дає, вправляється, це по двору, да? Завтра вже та до матері становиться, а та йде управлятися. І так мати ними руководила, шо ти сьогодні вправляєшся.

А коли вже субота, чи неділя, чи це ж субота як празник який, батько й мати йде в церкву перві. І одна невістка. А одна работа вдома. Справляється, їсти варе, все. А тоді вже на ту неділю... А хоч у нас ось церква була близько. Звонять "Достойному", – на службу, ну а та вже вправилась усе, вдівається і йде. Ніхто їй нічого. Тоже пішла вона в церкву. А не схоче, – значить дома. Вона вправлялась там, їсти варе. А матері всігда була. Це як неділя, батько-мати ідуть. Так же й хлопці тоже, той там управились, коло коней... Коней держали, корову держали, і там овечку яку... вівці держали. Хазяйство було.

У неділю більше гуляють... Ну, може, отак-о, як оце літом уже, молотьба... Так було у людей, єслі шо нема коней, да? Вони просять, шо привезіть там гарбу яку із степу. Ото пошлють, батько пошле хлопців, та там кажуть, поїдьте отому привезіть гарбу чи дві пшениці чи шо там у його на степу. Он вони було поїдуть і привезуть ото молотить... А молотить – тоді він уже наймає когось. То вже він якось плате. А так привезуть по гарбі, той гарбу привезе, той гарбу привезе, той привезе. І так ото...

Молотили, молотили, тоді ж не було машин, а котками. Котки такі були кам'яні, а коло котка прив'яжуть таку тьорку. Тьорка тре, шоб було більше полови. Кам'яний каток, а тіки ж він зубцями так качається...

А зерно мололи на млинах. Тут млинів було хтозна-скіки. В мого батька було два млини, да?

Донька, Галина Леонтіївна: Вітряки.

Уляна Єфимівна: Вітряки, вітряки. Один був, де оце школа січас. Отут, де прямо [нерозбірливо], отут-о. А один був там, отам, де ото Чапаєв стоїть. Там, мать, і досі та земля, що млин стояв. То там тоже молов наш. Тут менший сидів, а там старший син сидів. І ото мелять було, і в нас хватало усього тамечки. Як не те, а розмін же бере, батько. Потом він знав харашо по млинах. Було прийде, каже дядькові: "Ідіть, там не так меле харашо муку. Шось зробіть". Він було піде. Ну, я думаю, шо він з їх грошей не брав, не хотів брать. Шо там він їм, накує, накує камінь і мелеть тепер. Вони були як цей, як його. У млині у нас тут і там була ступа, така хароша, здорова ступа, там кутю товкли. Кутю, потом просо. Тоді просо сіяли, то так, пшоно було. Це коли вітер великий, вони пускають ступу. Ага. А потом як так уже ж вітер малий, так вони паруси надівають на крила. А як малий вітер, так вони паруси скидають, даже одну там, чи дві скинуть... Бо дуже здорово ж іде млин.

На дерть мололи! І в його ото усі сусіди... А муку люди було возять ото десь у Мелітополь, там вальцують. А він було каже: "Ми не будем вальцувать". Загадує невісткам: "Зроби закрами такі, і оце сійте його два рази. А як мало два рази, так три рази! Пилок збивайте, а те хай іде свиням чи корові. А з того – печіть хліб". І було хліб печуть отакий-о.

Сіно було, бо земля була. Був корм, солома, була полова.

Донька, Галина Леонтіївна: Нє, ну в основному годували було соломою...

Уляна Єфимівна: Це ж вони в дворі молотили ж своїм. Було ж возять із степу. У балках була лоза там. Потом там було сіно. Правда, ми раз із братом, те, він мене взяв і каже: "Давай поїдемо, шоб я там не сам, поможеш". Так ми там накосили сіна гарбу, потом лози нарубали. А лоза, вона росла такими кущами. Це ж я знаю, що він рубав, а я тягала до гарби...

Лоза нужна була, бо в нас уже двір маленький був. І в сусіда зразу ж більший був. У нас там зовсім малий... Так курчата туди ж лазять у городчик. Так він узяв, колодязь у нас був, так він до колодязя зробив лісу. У дворі виплів, шоб курчата не лазили до сусіда. А тоді якось вони й не лазили, чи хліву хватало у городі. А в городі ж приклади стояли в каждого, не тіки в нас.

Донька, Галина Леонтіївна: Там ото ж [скот випасали] літом, ото туда ж посилали, це вже я помню.

Уляна Єфимівна: Да, годували скотину соломою, половою. А сіна не багато було. Це ми їздили, ото ж я кажу, у балки, так лози нарубали. А потом ото сіна накосили. Ну, зразу погодували, чи як там, не знаю. А так не було, шоб приклади сіна було! А приклади були – ото полова, солома.

У нас ото, правда, сарайчик стояв, так там стояла тачанка і віялка, ну й косарку затягали туди. Це ж косили самі. Убірать хліб у батька все було таке. У хаті, кухня так була здорова, одну половину він взяв ото... там стояв верстат. Хлопці було як надумали на верстаку, шо там нада, чи стуло яке, чи шкафу, зробили самі і все. Його ж купили, шоб самим все робить. Їх два сини виросли. А потом же ото як колхоз став, так забрали і верстат той, позабірали все...

Сини батькові – один одділився. Купив йому батько хату... А тіки чого довго жили, я не знаю... А тоді вони одділили того, а меншого оставили. А меншого, вони кажуть: "Може ти будеш, в тебе троє дітей, так може ти будеш тут жить". А його, каже, діти так було: найдеться і вмре. Місяць-два поживе і вмре, і вмре. І троє дітей вмерло, і четверте осталося вже, вона вмерла тоже, а я осталася з ним. Та вожалася-вожалася, а воно взяло та і вмерло тоже. Та тоді як женився він, другу взяв. Так люди так нам сказали старі, шо візміть зустрічних кумів, шоб діти жили. І сійчас живе дочка. Уже сорок год їй, остались діти, і вже з тією жінкою четверо дітей хрестили...

Головним в родині був батько, хазяїн. Чим він займався, щас я розкажу. Казначеєм був у лавці, предсєдатєль магазина. Магазін був отут-о государствєнний, а він був прєдсєдатєлєм у магазині, казначеєм. Він сначала був, то на вулиці построїли, невеличкий. Ну там то криси завелись, то шо. Вони тоді оцей освобонили... красний кут. А вони тоді тут лавку зробили. І він тоді ото свою дочку, старша за мене трохи, вона була трохи у Криму. Так він її тоді посадив за касіра. А сам у неї получав гроші по... по квитках ще. Бачте, забула. Вона була те, як його, приймає та одміряє, вона прийде і здасть по списку, по квіточку. А вона вже ті квіточки в себе хранить. Ввечері батько приходе, забирає ті, считає скіки. А тоді не несе здавать (тож він десь носив здавать). Йому дали такий пістолет, шоб він трошки охранявся ж, да. І він ото гроші додому приносить. А утром він їде куда йому нада, везе гроші. І ото він работав казначеєм, от.

Батько руководив хазяйством усим, сім'єю розпоряжався. Уже... це ж той... Мати там коло печі, готове... Батько, батько хазяйнував. Невістка не могла сказати шось проти того, чи проти того. Ніхто,

ніхто нічого. Він сказав: оце робим сьогодні, там оце во, чи шо. А вони, там ото шо сказали, там коло свиней, це ваше діло, о. А він піде, їм понабірає, о.

У тієї ж троє дітей було, у старшої [невістки]. А в меншої мерли ж все. Ну вона трошки недовольна була, шо тій, мов, десять метрів принесе матерії, а їй три чи п'ять. А він каже, ні, так же не можна. Шо ж я тобі... Ти не гола, ні. Матері купив, і тобі, і тій купив, так. І понабирав вам трьом, понабірав однаково. Там платки, чи шо, чи кохти, чи плаття... І каждій несе. А то вона, мол, шо ви їй справляєте? А в неї ж троє дітей. Я ж дітям, каже, справляю, не тобі. Ні їй.

Ми в дєтствє работали! Загрібали за гарбами. А дівчатами, тож зустрічались вже в неділю, гуляєм там було. У м'яча гуляли було, як оце тепло, хіба ж так по улицях у м'яча гуляєм. Ломака така була. І ломака, дощечка така хароша. Б'є, а той хвата. Як ухвате, вже той йде у город, як кажуть, оце ж поки город. Так м'яч, те, хватають, а ці ж б'ють. Ну, коли вже вони... А ми вибігаєм, нас же ж багато. А той там хватає. А дівчата біжать. А він як схвате м'яч і попадає в дівчат, там чи дівчата, чи хлопці. Як попаде, значить, хай твоя бригада іде туда, у те, не в город, не в город. А ті ідуть уже в город. М'яч бувало, шо куплять ризиновий, так ризиновий. А то так із коней начешуть шерсті. Як те, так було ще й лучій м'яч, ми було й не хочем шоб ризиновий... Якось качали отак-о, мочили шерсть і качали, да... І ото він такий твердий прям, шо хтозна... І ото ми було гуляєм, і ото нам гульня така на улиці всім...

Донька, Галина Леонтіївна: Ще в крем'яшки гуляли...

Уляна Єфимівна: А, ото було як тіки повиходим на вулицю, дівчата, так ото в крем'яхи гуляють. Перві один-один, первий-другий, первий-три... Як той кинеш, а там не схвате, значить стратила ти. Друга там бере якось... Я вже й забула як... Робили крем'яшки з черепиці, а були й такі плесковаті. А я не знаю відки, десь їздили та у піску понаходили... Ну плесковаті якось не так. А ото із того такі було повистругуєм хароші крем'яшки, і ото було граєм там.

Кукли були, так це ше як ми маленькі були. Продавали самі голови. Голова, так головка прям, а отут-о во так ширше, і тут дірочки. А в неї закладали ломачку невеличку і обмотають, а тоді вже ту, скалочку з ниток, у ломачку укладуть, і вона стоїть, да? І тоді ото руки пришиють, плаття пошиєм. І такі кукли були, шо ой-ой-ой... І ото сидимо було і той, гуляєм...

Донька, Галина Леонтіївна: А голови з чого були?

Уляна Єфимівна: Хароші голови! Куклині. Ну... Не дерев'яні, такі білі. Ось і тепер же ш, я вроді десь бачила, чи шо... Прямо така голова. Я ж кажу, прям отут плечі пороблені, отут дірочки, оцей, як його....

Донька, Галина Леонтіївна: Тряпчані вони були, да, мам? З матерії вони були чи з чого?

Уляна Єфимівна: Камінь такий, чи шо, чи як би тобі сказать... Я знаю, що біле, прямо хароше, тут оце прям було брови намалюєш, губи накрашені. Як зробиш, так така красива кукла, шо он яка. Не з бумаги, і не кажіть мені. Я вам кажу харашо, шо не з бумаги. Чи камінь, чи шо воно таке. Я ж знаю, я ж держала в руках, це знаю харашо як вона, з чого вона здєлана.

Ну а потім закінчила я школу у Білозірці, у третьому здала. Отож... Получила...

Начало дев'ятого году мені пішло, от августа місяця, да? Це я у батюшки, отож він дав нам хату, ми там отой. Тоді... чи той, третій, оце де тії, зразу. Там вже у сторожці дали школу нам, потому шо школи дуже трудно було. А оце церковна школа, то вже я ходила там у третій. Третій, – здала екзамен. Получила вже я у третьому свідєтєльство. Хароше там таке, здорове. Отакими квітками його мені сестра обліпила, поки скло завели... А тоді мені батько розрішив ходить у вище начальне, да. Знаходилось воно у Щорсівському. У центрі, да. Отам недалеко від центру, там красний дом, да? Потому шо тоді волость була тутечки, ото там. І тамечки була школа ж вища. Батько й каже (я вже сама менша була): "Знаєш шо?". А сусідська дівчина, дворів-хат через три, було, ходила. А мені так нравиться, як вона йде, одіта красиво, да? А він мені й каже: "Давай я й тебе отдам". Кажу, ну як це, то й можна. Я й поступила. Ходила-ходила аж туди у ту школу, а тоді він каже мені: "Як хочеш. Хочеш – ходи, а не хочеш – бросай. Потому шо, – каже, – жінці роботи дуже багато буде. Дома нада за хазяйством доглядать, а ти, – каже, – будеш ще у ту школу ходить та вчить, чи шо там". А я не довго думаючи, взяла і бросила.

Бач, нада було четвертий клас кончить, я казала чи ні? Ми, дівчата, значить, тіки три класи, це вже хвате. А хлопці ходили по чотирі класи – оце от на углі дом, він валяється вже, туди. Так вони так ходили, шоб може де куди, будуть якого начальника, шоб було вибрать із чого. А то шо ж, прийшов тіки два класи і шо? Так

хлопці всі ходили у четвертий клас, і міні загадали ще з однією дівчиною. Потому шо хай значить, сказали так, кончить чотирі класи, а потом поступай у вище начальне. Я поступила тутечки в школу, дали мені свідєтельство, дали мені, шо четвертий клас кончила, і пішла ото у више начальне. І було в мене той, свідєтельство. Приходили, значить, наші з школи: "Дайте нам, шоб була пам'ять у школі". Я й отдала саме лучче, вони те, понаравилось. Вони отдали мені те, я їм те, свідєтельство. Мені сестра сказала: "Ти була б..." А це таке, невеличке було, у четвертому класі. А те було прям отаково. І таке красиве, і пописано так красиво! Так я ото те отдала. Ще колись я там питала одного, ну це вже давно питала. Кажу: "Чи моє свідєтельство і досі там?". Каже: "І досі там. Десь вони ж складали ото десь там". Так ото я поступала...

З нашої сім'ї хлопці оце ж учились. Потом сестра оця ж сама старша в мене. Тоже ж ходила [Харитина] у ту... Та не ходила сама старша, не дав, чи дуже багато шоб платить. Чи школ не було, шо вона не ходила чогось. Так вона ото вивчилася розписуваться, сама було розписується, там своє ім'я напише, так. Вона було каже: "Всих повиучували...". А батько каже: "Саме таке времня підішло, а шо ж я?". Так ото вона... А я ходила харашо. І ця ж сестра тоже ходила...

Уляна Єфимівна: Молодь гуляла по вулицях, або на свайбах, чи шо там, гуляють.

Донька, Галина Леонтіївна: А як ви казали, шо на ярмарку ходили, у воскрєсєньє сходилася молодь і ішли на ярмарку, дівчата?

Уляна Єфимівна: А, да [сміється]. Отож було, шо на базар виходять дівчата. І воно ж тоді саме голод такий був, плохо якось подівані, було й босяка. Було: "Дівчата, як будем іти на той, на базар, босі чи вбуті?" – "Та хай воно, жара отака, підем усі тамечки босі". Стоїмо там, ось одна й каже мені, а я ж задки іду: "Ти бачиш, уже зайшли наперед". – "Та! – кажу, – хай заходять". Каже: "Вже вибирають тебе". "Та, – кажу, – то ви балакаєте". Коли прийшли додому, а тут приїхали уже сватать аж із третього прихода, з "Калініна"! Ну шо ж, отказала та й усе.

А батьки слідкували, з ким дочка гуляє, ну а як же ж, шпиняли ж, батьки. Та може десь, хто зна, з молодих хтось і гуляв, шоб батьки не знали, хто з ким гуляє.

Досвіток на нашій вулиці не було. А були досвітки у людей. А ми знали, шо на цій вулиці досвітки є, а тоді... А ми туди чи не ходили дальше. Дівчат було, ми самі тут гуляли. Це де моя невістка

звідтіль, з хутора, так там були досвітки, і дівка була така як я. Вона й каже: “Давай підем, там гульня така, погуляєм і прийдем”. Пішли, погуляли трохи на тих досвітках. Ну гуляють там ото, посідають, чи номеря загадують, вигукують, чи там шо. Та там таке ото. Гуляють, хтозна. Ото погуляли трохи та й пішли додому.

Коли сватались, то [сміється] старости їздили. А тоді було оце саме время таке після Різдва, чи після Паски. Там вже старости їздять, кажуть. Дивися вже, як не тачанкою, так бричкою... Поїхали десь старости, бо там же ш їхня [нерозбірливо]. Ой! Як три чоловіки тачанкою їдуть, то старости [сміється]. Жених коні гоне, да. Ганяє, як сказать, а два старости сидять у тачанкє іззаду. А він гоне коні. Ну, як може неділя була, кажуть: покотили до когось, старости поїхали. Три чоловіки сватало: один сидить у хаті із батьками, да, а один же ж коло його. Як согласиться іти заміж, значить він виходе й каже, – уже, значить, засватали.

А до цього приїхали, поставили коні коло двору, бо ворота позакривані ж були у каждого, чи в дівчат, чи не в дівчат. Як їдемо, бачимо, шо стоїть там уже чи тачанка, чи бричка, – старости тут. Так і приїхав він, став коло двору. Як і колись до нас приїхали раненько утром старости. А ми той, віємо пшеницю, у млин із братом. А я ж не вділась, нічого. Крутю віялку, коли він мені каже: “Та вже всьо, всьо уже, – каже, – старости твої” [сміється]. Оце, думаю, подумать надо! Коли вони ввійшли туди. А де ж дівка? Ну пішла, хоч другу одежу наділа. Ну шо ж, побалакали-побалакали, я ще не согласилась іти. Каже брат: “Ще рано, хай ще гуляє, бо робить нікому в мене”. Ну нехай таке. Поїхали вони, другий раз не приїжджали. А було й таке, шо по два рази приїджяють. А так ото і їздили. А їздили багато, я ж кажу, це время таке, шо я ж кажу, дивися, як не там старости стоять, так там коло двору в кого.

Старости при сватанні розмовляли з батьком та з матір’ю. Матір сидить і батько. Чи там самий батько був. А один іде ж із молодим, із женихом. А стола накривали, як уже на діло сходиться. Як вже хоче йти. А якщо відмовляли, то нічого не давали, сказали шо “ні” та й усе. І поїхали вони.

На весілля молодий собі приглашав, а вона собі, шоб своїх – родичів, їздили. Чи ходили... Як до його вона поїде, в суботу, так загадують ото ті, по одному, чи по два, кажись, двори. З того боку, шоб вона покликала його, і з того боку. А він у неї, як приїде, ото вже покатається, так посилають, шоб покликав сусід, він у неї. Він кличе, і той нічого, так не знаю. А свадьбу гуляли і у невісти, і у жениха.

А свайби гуляли не так як тепер трошки. Тоже три дні гуляли. У суботу гуляють отакі во: дівчата і таких підростків ведуть увечері. Бо приїжа молодий, жених катається отдєльно в суботу, і вона отдєльно. А потом вона їде до його вечерять, і це... красить, а він сюда їде, до неї тоже. Потом з'їжаються вкучу. Він прийде до неї, вона вже там у нього гільце покрасить. Бо було ж гільце у молодої і в його, да. А в неї солоденьке. А в його не давали пекти солоденького, не знаю. А тепер, бачте, і в його солоденьке, і в неї. А тоді в його не було. А тоді вона справиться у його, іде додому, він тоді гуляє. І всі тоді гуляють, такі ж молоді, там довго. Він же який з гармонією приїде, гармонь грає, гуляють там.

А на другий день уже їдуть вони до вінця. Повінчалися, привозе він додому до себе. До його ідуть, обідають. Пообідають, покатаються трохи умісті. А тоді він вже одвезе її додому, а сам іде, собірається їхать забірать уже. Це садовлять за стіл його із бояриром, уже оті бояри були отходять, остається тільки старший боярин. І садовлять дві свашки (дві жінки), і молоду світилку (молоду дівчину, старої ніде не беруть). Світилки нав'язують їх цвітів, які там є. Як зімою, так сухі, а літом таких хароших нарвуть цвітів. А потом, такий міч, було, кажуть, усюди вкладають. Ну зроблять отак-о, як сашка [шашка]. Як ото кажуть, як сашка у солдатів. Ото там встановлюють її, кругом неї, у пічі, то молода, молоді ідуть, а ті ото так. Тоді пообідають, виходять на вулицю, обсипають його. Молодої не обсипали, кажуть, не можна її. А тепер обсипають і молоду. Ото ж там обсиплють молодого оріхами, чи шо там...

А тоді він сідає, становиться на тачанку чи на бричку, і поклониться на чотирі сторони. Зразу, значить, кланюється він сюда, потом права рука сюда [показує], сюда, – на чотирі сторони. І потом каже уже: "Розрішить мені поклониться". І він кланяється. Поклонився і сідає. Тоді обидві свашки набирають тих, шишки печуть, і їдуть по молоду. Садовить свашків і, значить, сідає свашка, сват, жених, там боярин, і там ото всяко. Пообідають, тоді вже їдуть забірать і везуть до його. Вона вже остається там.

На другий день – снідать! На другий день ото уся бригада приходе, це ж кого кличуть. Там молодьожі немає. Там уже такі, чи брати, чи батьки... Ну а більше, як воно жили тоді великими сім'ями, – батько і два сини. Ну як піти їм, якщо їх шість душ? Цих чотирі молодих, і батько з матір'ю, так багато ж. Більше було батько іде з матір'ю, а ті дома сини. А ні, так вони з батьком. Батько каже, шо он старший син, на тобі там грошей, чи шо там, іди до цих на свайбу. Він іде, шо там подарує, гуляє. А так шоб пішло із двору три душі, так це ні, шість душ.

А тоді ж, кого ж там? Так там [нерозбірливо], а людей мало було, десятка два.

Як дитина родиться, так несуть хрестить. Ну довго не держали, може місяць який, таково. Несуть хрестить, так кум крижму дає, матерію. Оце як хлопець родиться, так хлопця батюшка кладе на руки, як похристе. Застилає руки, на голі руки не клали, а на крижму. А як дівчина, то кума. І ото христили. Так хлопця несе батюшка у вівтарь, кругом обносе, і виносе, і кладе зразу цю... А дівчину не носе туда. Це ж принесуть, коло дверей становяться. Приходе батюшка, бере дитину, там почитав, почитав, потом бере дитину. А потом (ну це я нехай) іду, поклони б'ю. Дойду до царських врат, він дівчину поклав тут же зразу, я іду забіраю і йду. Ну, сама забіра. А хлопця обносе кругом вівтаря... Тоді всіх хрестили.

Донька, Галина Леонтіївна: Ну дитину ж не показували до полтора місяця, да? Не показували нікому, як народиться дитина?

Уляна Єфимівна: Та воно якось я і не знаю. Не дуже й дивилися.

Донька, Катерина Леонтіївна: Мені було казав дід, як ти народилася, так ми тебе сюди на піч положили, ще й рядниною закрили, шоб ніхто не дивився, бо перва дівчина була. І до шести місяців нікому не показували.

Уляна Єфимівна: Так то ж вона... це ж хлопці були, а вона дівчина. Так вони прямо куди там, поки дождалися... Це ж Катя, імення, вже пройшло... а батюшка ж по списку дає ймення. Як звать? А її – Катя, – вже пройшло. Дєд і каже кумам, шо попросіть батюшку, чи можна назад узять імя, так хай він дасть нам, шоб Катя була. Так він куди там, прямо!

На хрестини батьки стіл накривали, аякже. Дуже ж багато не накликали, родичі [нерозбірливо]. А то так посадили... Коли як... Коли де як. Ставили на стіл, хто шо міг. Так як тепер готовили. Шо є, було, готовлять та йдуть. Тоді ж випивку ставили, водку... Тіки ж тоді так не пили, як тепер. Це ж як поставили, по стаканчику якому налили, та й... Не п'яні, бо він же і не п'є, так шоб напиться. І шоб не було водки у магазінах, цього не було.

Донька, Катерина Леонтіївна: У четвертях вона ще застала, бутилки здорові такі. Це було як достали, у четвертях водка ще була. Така пробка ризінова була в середині... Це ще дєдушки четвертей було багато... Оце на три літри – називалося четверть. І два с половиною літра, – отака здорова бутилка [запис перервано].

Уляна Єфимівна: Це ж мій... мій менший брат дійствітєльну одбував саме, да. Так він, кажеться, прийшов у 15-му году, чи в яком году, я вже й забула, ну нехай... А старший був тоже ж, забірали їх, хлопців. Так він був два годи в Австрії. А тоді отож він прийшов, а тут таке началось. Начали... хтозна. Було приїдуть, заберуть хазяїна, і все. І ото тобі більше ніхто не баче. Порозтрелювали та й усе. А хтозна, чи вони стріляли, чи шо вони робили. Я знаю, шо отут ми жили, і у Громадянську війну отут-о їхала бричка, і везла людей, тих... А хто їх там віз, ото ж ті, як... Хто їх возив, я не помню...

Отож я кажу, у брата жінка вмерла, і дитина осталась... А він взяв одну. Значить, насовітували йому. Кажуть, отам-отам єсть, в жінки тії п'ятеро дітей і вона у матері живе. І вона каже: я тебе поведу, оженю, о. Узяли ж цю, невістку, собі. Так у неї ж чоловіка, каже, приїхали..., вона мало, мать, і жила з ним. Я вже не докажу, скіки вона жила, а вона, мать, мало жила. Потом вони його приїхали, забрали і розстріляли. А за шо, – хтозна, за шо. А вони їй кажуть: а ти куда хочеш, ти нам не нужна. Отакі, такі ж года ото пішли. Кажуть, ти нам не нужна. Так вона ж до матері тоді пішла. В матері четверо чи п'ятеро дітей, і вона там. Так ми її потом узяли, він її забрав за жінку.

Знаю, – це ж Махно був, а то ще Будьонний, чи шо. Так я того Будьонного не бачила. Ні! Їздили так ото той, через двір, через двір їдуть, біжать, на дзвони, дивляться, ото де ото, да? Так... а ми ж малі були, ми ж біжимо до дзвонів, туди до церкви. Тоді ті побігли, оці ж будьоновці десь на улиці, хтозна, де вони побігли. Ось перегодя, хоч міні й кажуть, то не вори, а Будьонний, чи той, як його, Чапаєв. Це ж я, ми ж за ним бігли, знаєм. Він сидить прямо, на йому така от хустка, така чорна, да. Аж, аж на коня отак застелена. І він сидить і первий біжить до того, до церкви. І на дзвони, дивляться ж, де ті поїхали. І кричать: поїхали, поїхали! Це ж, значить, Будьонний побіг. І вони побігли вулицею. А куди вони з вулиці ділися? Чи вони побігли на Михайлівку, кажуть, шо там воювали. Я не кажу, шо тут воювали. Ну перебігав через улицю, отут, через Білозірку.

А тут же їхали на цій вулиці. З ції ж оце улиці їхали, а де вони, звідкіль вони, чи з Балок, чи з Михайлівки, не знаю. І біжать до дзвонів. А ми за ними, такі ж ото дітвора. І ми побігли, дивимось, а вони тоді поїхали, поїхали, поїхали...

[Запис пошкоджений, розряджаються батарейки]

В нас оце так були сінці чи карідорчик, да? А двері одчинялись отак-о, тепер на улицю, а тоді за тими дверьми були дверчатка у

конюшню [запис пошкоджений, розряджаються батарейки]... Видно, хтось направив. Подьоргав-подьоргав... Ось перегодя другий... [Запис перервано].

Тоді ж вони ото.... Ага, махновці. Це заскочив, а в нього кінь пристав, да? І нема коня. І видно, хтось сказав, шо в нас коні хароші. Він прийшов вже другий. Прямо у ті сінці і за двері, увійшов, одкрив конюшню, схватив коня, який йому нравився, у стойлі стояло, і за ними. А цього бросив нам. Тоді і він отуда за ними, вони ж у ту улицю поїхали. Тоді... як же воно, оп'ять...

Донька, Галина Леонтіївна: Невістки не давали спочатку, плакали за коньми, да?

Уляна Єфимівна: Да, бач, воно. Оцей кінь й не ходив у нас, ми ж не осідлували коней, да? Так же ж запрягали. А він з того зняв і на його поставив сідало. А цей тоді задки кидає, а ті ж баби тягнуть його, о. А він сердиться. А батько на горіщі сидить та каже: хай бере, хай, скажи їм, вони не той, не трогають, хай він забирає. Хай забіра коня і хай їде. А вони возмуть та й стягнуть. А тоді таке бросили. Так він як сів на його і ото поїхав, а цього нам бросив. Утік. А через времня, чи їх там уже, не знаю де, нагнав хто, чи як воно. Чи може вони там десь вони воювали, да? Він бросив коня за Веселою. Там були... ну, такі коні. Ну, багато коней, вони там вирощували. Да. Так він може лучого взяв, чи там, я не знаю. А може він під сідлом не ходив? Не знаю. Він бросив його, і тоді моєму брату прислали відтіля. Видно оце вони запитання якісь здєлали, в кого коня взяли, так хай вони приїдуть заберуть, він нам не нужен. Так він ото, і описать, шо на йому там було. Там, знаю, шрам. Який він один був, хороший. І він взяв у сєльсовєті усю випісь, і поїхав забрав коня, о. А того я не знаю, де вони його діли, може в нас, забрали додому.

Це ж у 22-му тіф був силенний і голод. До того людей вимерло, страшно. Отаково яму там викопають... У нас отож хлопець вмер у батька, та його ж брат... Та поки тут наладнали нести, а там уже когось укинули. І ото було, оце церква була, і з церкви, було, возик за возиком возять. І везуть, і везуть, і ото. А тіф же! І в нас мати вмерла, і невістка. І ото, не з голоду, у нас голоду не було. У нас була і мука, все було, хліб напечений. А оце умерли. Було, невістка каже матері: “Не ходи! Воно тобі нужно там, шо ти ідеш на гробки? А отак як трохи вітру, шоб на тебе вітер не віяв, бо тіфу наберешся, тоді шо будеш робить?”. А сама перва захворіла, і ніде не ходила, і не виходила з хати, і умерла. А тоді ото і мати умерла. Остались ми самі. Тоді вже той оженився. Ой...

Донька, Галина Леонтіївна: Хто оженився? Це брат оженився?

Уляна Єфимівна: Да, да, брат.

Як прийшла радянська влада, ну й сказали сразу ж, шо будуть колхози, да? Так тоді оце ж дід їх возив по цій дорозі, там сюди дорога. Було, кажуть: звороти, звороти, усі звороти. Сидять чоловіки і балакають, як же ж тепер буде, а ми ж слухаєм. А як же ж тепер буде? Загадують те, мол, як його, переділ, перерізують, ну, ділить. Так кажуть, як же вони... будуть ділить землю. Ми були жили там на Зеленому. А батько нам і каже [їй та її чоловіку], бо в його син ще був менший, брат наш... Він і каже: "Ти як хочеш... Нарізали землю тамечки, коло Піскошино! Так беруть тутечки усі чисто хлопці землю і строються. Так і ти стройся, бери і ти, бо в мене ж, – каже, – ще син є. Цю хату, – каже, – не дам, а той...". Він [чоловік Уляни Єфимівни] і каже: "Ну, раз таке діло, тоді я тоже подам на стройку, шоб одрізали там план".

Одрізали нам там план. Там нас чоловік, мать, хат дванадцять строїлось. Один там свою [хату] розібрав, а туди переніс. А там в нас же шо? Нема ні дерева, нічого. Це ж нада куплять усе. Нам там дали землі. Каже: "Як хочеш, а я зразу вже буду поступать у колхоз". Узяв, тут сарай був хароший, більшенький. На шо він зразу отдав той сарай, чи вони самі прийшли забрали той сарай?! У сараї тачанка стояла, тачанку ту забрали! А батько нам вже хоч бричку отдав. І косарку забрали! Мать, ото там все позабірали, і ти... Так ми трошки... А де його шо достанеш тоді було? Не було...

Поїхав він тоді там у другу слободу, купив хату таку здорову, чи з сараєм, чи шо. І ото ж... давай строїться. А строїться шо, – вдвох та троє дітей. А там кажен понав, понав ті, як їх, куріні, і сидять. І ми ж так. Накрили кураєм і тамечки живемо. Їсти варим, є шо їсти, і дід ото ж возе. І качаєм вальки. А там один, трошки батькові родич, та й каже: "Знаєш шо? Трохим, давай, каже, так. Я тобі буду класти, а ти мені будеш подавать". Це кладуть було у доски такі, о. Ну а ми тоді шо? Коні ж були. Возим та замісим звечора, на валіки. Колодязь хароший викопали. Усі там брали в нас воду. Було польєм, кобилою помісим-помісим ті вальки. Знаєм, шо батько прийде із чоловіком, ну хай часа там у дев'ять, чи шо. Ми вже утром устаєм рано, поливаєм обратно, намісе він, на вальки, мені викида, а я качаю вальки. Накачаю вальки. Дивимось, там могилка була, із-за могилки вже наші робочі йдуть, будуть нам хату валькувать, – класти вальки, а ми покачаєм. І отак ми вистроїли хату. Бо тоді не дуже хто помагав. То тепер... [Запис перервано].

Донька, Катерина Леонтіївна: Це ж вже при колхозі було, ви в колхозі були? Це вже ж був колхоз “П’ятирічка”, як ви туди переїхали?

Уляна Єфимівна: Да, да, да. Колхоз там уже був. Ми вже тоді в колхозі були. Це ми вже одружились.

Донька, Катерина Леонтіївна: Да, це вона розказує за себе.

Донька, Галина Леонтіївна: Папа пішов у колхоз, да?

Уляна Єфимівна: Да, батько пішов в колхоз, уже в колхозі работав. Усе ж, я ж кажу, поотдавав. А ми ще, кажись, два годи не йшли в колхоз, потому шо ми строїлись. А тоді вистроїлися, помазала я, все так харашо, а тоді вже пішли в колхоз і ми там. А мій батько умер, мій у колхозі не був. А млини наші попалили! Як война началася, у войну запалили. Як вони отступали, чи шо, так попалили вже, бо... Це ж, мать, німець палив, як отступав.

Донька, Катерина Леонтіївна: Ні, а це ж як розкуркулювали. Як наших розкуркулювали, забрали все, забрали млини і попалили.

Уляна Єфимівна: Підпалили.

Донька, Катерина Леонтіївна: Да, це як розкуркулювали. Розкуркулювали того, Савку, да? Батька вашого розкуркулювали?

Уляна Єфимівна: Та як, шо ж, розкуркулювали, усе ж забрали.

Донька, Катерина Леонтіївна: За того ж батька розкажіть, це ж ви почали розказувать за діда Трохима.

Уляна Єфимівна: А! А за свого? У його було два млини, у мого батька. Він умер, батько, як вже розкуркулювали. Да. А брат був. У брата осталось все хароше таке і розкуркулили його. А він тоді... шо ж йому нікуди діться та бросив туточки жінку, а сам... у той... де оце [нерозбірливо].

Донька, Галина Леонтіївна: У Кам’янському!

Уляна Єфимівна: У Кам’янському. Там млинок був, а немає ж того мірошника работать. Так він ото взнав та бросив тут жінку. Значить, ти живи тутечки, а я поїду, роботу найду та може там яку-небудь хату, а тут бросим. Так він ото там став за мірошника. А тоді йому дали там хатьоночку, такукіньку невеличку, ми були там . Ну там ніде і лягти, невеличка. Ото таку дали хату. Ми були там у його на свайбі, як він сина женив. Ото ж ми там ночували. Так я дивилася і думаю: “Боже мій! Таку хату свою те ...”. А тут хулили його хіба. Розкуркулили, усе позабирали і вигнали почти з хати. Де хоч, там і живи. А тоді у колхоз, я не знаю, чи... Та він, мать, не схотів. Не схотів, шо найшов собі роботу. Та його вигонили! Із хати, все позабірали, чисто у хаті все...

Донька, Галина Леонтіївна: Оце як розкуркулювали їх (оце де ви були перед цим), – оце мамкина племінниця, це братова дочка. Вона вам навєрно розказала. Вона вже була немаленька, і вона знає як тоді було. Це ж вони жили разом!

Уляна Єфимівна: Да, ми разом жили.

Донька, Галина Леонтіївна: Тіко то був старший брат і його батько отділив раньше, а мамка осталась з меншим братом.

Уляна Єфимівна: Той пожив хоч трохи, а цей, менший тут же на старому дворіщі був.

І все ж позабірали, чисто все. Я ж кажу, тачанку узяли, узяли ото, шо там у другій хаті було шо не те, так позабірали чисто все. І шкафа була тоже хороша. І я ж пішла туди до них, шо вони купили, на торгах продавали. А я приїхала відтіля та пішла чогось, та кажу: "О, а чо це у вас наша шкафа? Це ж мого брата". А вона каже: "А чого? Мол, ми купили, ми купили на торгах". Думаю: "Хм, та шо ж ти зробиш!". Купили, а в його тоді все чисто попродали. Тоді він жінку туди забрав, вони жили ото в отакій хаті. А тоді їх вакуіровали відтіля у войну. І вони поїхали, багато тут їхало. До нас на степ тут поприїджяли тії люди, там були, ночували.

А тоді їх погнали ото за Велику [Білозірку]. Вони ж поїхали, і він поїхав. А його, значить, завернули. І вони там десь їхали вже додому, а їх завернули. Там ше сусід був, так сусід потім розказував, як його [брата Уляни Єфимівни, Федора] забрали. Він каже: "Давай їхать окопами, шоб нас не бачили". А він: "Та хто зна... та як... я, мабуть, не буду, їдьте самі". Поки балакали, каже, його захватили і в сарай повели...

Донька, Галина Леонтіївна: Вже німці захватили.

Уляна Єфимівна: Там запалили. Так я усе, як ото у газеті писали, де неізвєсно пропавший. Так я кажду газету було ото читаю, поки ж не побачила. І найшла його, в газеті...

Донька, Галина Леонтіївна: "Ніхто не забутий"..., – рубріка така.

Уляна Єфимівна: Да, так кажуть, шо неізвєсно пропавший. Думаю, це я знаю, де він. Так син приїхав та кажу: "Чи ти читав газету, чи нє, я от держу, шоб ти почитав".

Донька, Катерина Леонтіївна: Так ото млин на бугру, то дядьків млин стоїть, да? У Кам'янському? Ото ж хлопці казали, шо ото їхній млин...

Уляна Єфимівна: А ми там на степу, як построїлись, вже все, тоді пішли в колхоз.... Працювали, він [чоловік, Чмирь Леонтій] був у кладовій. Потом корови чогось у нас позабірали та поставили, так

він ото там віяв молоко. Той, Веселянський, заставив віять молоко й возить туди сливки. Ото возили. А потом у кладовій все работав. Як ми переїхали осюда, у 47-му году, він як став кладовщиком, так п'ятнадцять год работав в кладовій.

А я працювала, де хто пошле. Ми ото на стройкє, отож після колхозу, там ото... То свині в хатах були, то там розорили та ми мазали там все, отаке...

Донька, Галина Леонтіївна: У бригаді.

Уляна Єфимівна: Наша бригада була отакі-о, шо старіші, хтозна як, туди всі вони. Бригада була така строітєльна, було кажуть... Робили скотарники, ото вся цегла – ми робили. Мазали ж оце... А він у кладовій все робив.

А колгосп до війни називався "Колгосп імені Другої п'ятирічки", да? "П'ятирічка", да.

Колхоз сюди, той, як його... Та там бригада була! А тутечки колхоз, чи як. Прєдсєдатєль тут, усе ж тутечки. Ми сюди їздили. Як шо нада, так і їдуть у колхоз. А ми там работали.

Як зразу пішли в колхоз, о-о-ой! Нічого жили. Там же нам дали по гектару землі, о. І потом ще на степу ж дали, кому шо причитається там, не знаю скіки десятин тоже ж. То ми там таке, то кукургузку, соняхи, чи пшеницю [садили].

Дали гектар городу, ото, ми, ото було, картошку сієм. А воно, було, тоді американку садили. Так прямо така була хароша, через те, шо нові городи. А молотить, правда, в мене машини не було, шоб молотить, – ми ціпами молотили. Пшеницю, було, посієм у городі, харошу таку, хароша вроде. А ми її прихватками та й помололи! Не тіки ж я така, а всі так робили.

Донька, Катерина Леонтіївна: А у колхозі шо ви робили? Як вам жилося в колхозі?

Уляна Єфимівна: У колхозі? У колхозі нічо, сіяли, а шо. Сіяли ж усе тоже, було, було... Худобу вирощували. Були й свині там пасли. У нас хароший випас був, там трохи земля така була, шо не оралася, [лощинка була]. Там трава така хароша була. Свині були, багато свиней було. Були й корови, чи багато, а було трохи коров... А потом уже у нас позабірали, коров туди поставляли.

А техніки в колхозі не було оцього нічого, тракторів не було. У пукарі коней, коров запрягали, да. Було, коровами, і я коровами. Було, в барабан кидаєш, машина, правда, була одна... Нічого, так ото ж було. Давали ж у колхозі хліб... А гроші тоді, мать, не платили.

Донька, Галина Леонтіївна: Трудодні, да? Трудодні платили.

Уляна Єфимівна: Да, трудодні. А на трудодні давали хліб, чи там шо. Було, поїдуть, привезуть. Оце як літом, так було, поїдуть, привезуть риби харошої, та дадуть... Нічого було.

Голод 33-го пам'ятаю. Я знаю, він з 33-го зразу начався, і дуже силенний був голод. А чого...

Донька, Галина Леонтіївна: Неврожай, ма?

Уляна Єфимівна: По-моєму, неврожай був. Погано вродило. І позабірали, правда ж. Да, да, да. Я й забулася. Як тоді ж ото, так забірали. Позабірали багато. Картоплю позабірали.

Донька, Катерина Леонтіївна: Комнєзами ходили, бригади, комнєзами називалися...

Уляна Єфимівна: Да, да. Цих понаряджали... Там дєд мій був купив хороші туфлі, пальто справили, да. А тоді я їх [дітей] на піч посадила, тай кажу: "Сидіть, шоб..." А вони [комнєзами] найшли їх і на печі. Чи шось брали, я вже й забула.

Донька, Катерина Леонтіївна: І ботінки зняли, і пальто взяли, і корову увели. І тоді під'їжджає бричка, нагрузили, яка була картошка, яке було зерно. Оце комнезами, три чоловіки ходили з щупами. Оце в мене з дєтства осталось... Ото партійці були, а це були просто комнезами, називалось так. От кажуть: "Приїдуть комнезаможні, вони наведуть порядок". От вони й приїхали. Це наші були, місцеві. Це знаєте які були... От ділилися ми на куркулів, на середняків, і на бідних. Так як вони [родина матері] були считалися куркулі, а вони ще повиходили сюда, але вони перві пішли в колхоз, самі перві. Оце я вже за діда кажу, ото за Чмиря. Шо вони перві пішли в колхоз, і шо я вже з ними жила, я знаю. Хоч мені було скіки, ... сєм год. Це мені в дєтстві осталось дуже в пам'яті. І вони ото до нас приїжджають, дві коняки запряжені у бричку, і оце щупами ходять, шукають ями, де в кого пшениця захована. Все вигребли, все. Через то може у кого і не був би такий голод. Ну, може, в кого там і пшениця була, і зерно, і де яка картошина вродила, – ну все позабирали, все чисто. Позвозили все в одну кучу, звозили... У коміні, шо у вас забрали [до матері]?

Уляна Єфимівна: У коміні? Ні, в мене у коміні не забирали. Я взяла та під піч заховала пшеницю. Кірпіча насипала повне, а тоді там заклала, шоб не сипалось сюда, а тоді занавєсочку почепила. І він прийшов і каже: "Де в тебе пшениця? Може, де заховане?". Я кажу: "Нема ніде". Думаю, хай шо хоч тоді мені робе. Він поліз на горіще, там де шо не було, позабірали, позмітали, й пшениця була,

позабірали, а це осталось. А барахло, узнала в одної жінки, він узяв утром, коня запряг у той, як його, у пукарець, та одвіз на Михайлівку і попродав. Правда, його [чоловіка] не було саме дома, я сама була, а міні кажуть: позабірав, зовсім голі остались. Та, думаю, це таке, понаживаєм! А у Піскошино остався млин один. То мій хазяїн був у трудармії. Прийшов та з ним якось блат там заімів, так він було продасть кілограм п'ять-десять муки.

Донька, Галина Леонтіївна: Це вже ж при німцях. А про голод, ма.

Уляна Єфимівна: Так він, було, піде й так харашо, уже я дітям дам, коржиків напечу, там шо. А у нас хату ж ото, людей вигнали, а там коров поставили. А йому поставили ото те, сіпаратор, і він віє й возе у Василівку.

Донька, Галина Леонтіївна: у Веселу.

Уляна Єфимівна: Да, у Веселу. А я ж було все-таки дітей посадю на піч і скажу: "Тіки ж не кажіть людям". Дам там якогось корженика і тієї сметани, нагодую їх. А він, возив, було, як те, так і розрішають брать, тіки ж уже по дешевшій ціні. Шось він там возьме, привезе чи сметани, чи якось молока. І так якось ото вижили.

Донька, Катерина Леонтіївна: Школа в нас була, – парт не було, абсолютно. Були дерев'яні столи, отак-о, навхрест збиті і нетесані, і отакі сплошні скамєйки. Це ми в первом класі були. Нас там кормили. Ідеш, береш оце ж мисочку, ложку, і це ж нас там кормили, в первом класі. Це один год так було. Це в нас тєтрадєй не було, книжок не було. Оце ми на досках писали і оце давали нам якусь тєтрадь. Вобще, дуже трудно, дуже було трудно. Оце в перший клас як пішли, ходили, хто в чому. Хто підв'язаний, хто в чому. А в школі холодно, хата не отоплялась, була обикновенна селянська хата. Так ми начинали первий клас. За часів голоду їли траву, трава нас тіки й спасала. Курай їли, лободу. Курай уже сухим підмелювали, це я уже помню. Коржики ліпили. І когда вже началась молода свєкла, – свєкла пішла, то когда вже урожай після голода, вже началась пшениця, колоски молоді. Оце було підеш, нарвеш, єслі ніхто не побаче! Бо єслі хто побаче, то ще і... дуже трудно було. Ото десь украдеш пшеничку на той, і потреш отого колосочка трохи, тої мукички, і лєпьошки зробиш, і печеш. Ото нас і спасало. А єсть таке... ну, ми, канєшно, до цього не дойшли, батько прийшов і каже: "Діти! Уже в нас немає нічого". Значить, люди несуть конину. Сидять на бригаді, ждуть, поки конь здохне. Даже скотина дохла, не було чим кормить, нічого. Каже: оце вже

все. Оце вже послріднє. Еслі тіко шо ето, значить будем ми брать їсти тоже, конину. Оце ждуть, поки того коня, він здохне, його поріжуть на часті, розділять, розріжуть, і тоді ото уліпляють туди курай... Ну, вся трава, яку можна було їсти! В основном, нас лобода виручала. Вона така сочна була... Трава, листки, вони ж молоді якраз пішли. Це ж голод не з осені начавсь, а вже під весну пішло. А так же ж, кой шо було у людей. А єслі б не було ото, шо забрали... ну не було б такого голода. Вже, понімаєте, уїзжали, хто там уїзжав. А нас не пускали, паспортов же не було. Виїзда не було тоді. А це ж тоді ми ще на хуторі там жили, я знаю. І там ото робили. Хто шо оце як. Ну дуже було трудно... Як ото кажуть, за кусок чи за жменю пшениці... Купили корову, свиня в нас була.

Уляна Єфимівна: Він [чоловік] казав, шо я не буду без корови. "Ми купим тьолку і вигодуємо її". Купив тьолочку, а тоді каже: "Ні. Повезу на базар, продам, а куплю корову". Кажу: "Ну шо ти робиш? Нашо ти її продав?". Повіз він її. Не продав він її, іде відтіля. А один чоловік, у Піскошині жив, хоче їхати, такі, шо поприїджали ото. Хоче їхать додому, жінці ні в шо вбуться і вдягтися. А наш сидить на бричці і каже: "Продай корову". А він каже: "Купляй". А тоді приїхав, прийшов додому, та й каже: "Там один чоловік корову збирається купить. Ну, мабуть, откажуся, бо це ж зачепися, в мене ж грошей немає, хліба немає". Той, одіться є в шо, бо в його одні чоботи хароші були, каже, віддав би. Ну сидимо. Каже: "Він казав, прийде". А сам ліг у другій хаті, і лежить там на кроваті, спить увечері. А він прийшов, а я кажу: "Не знаю, десь поїхав, і нема, й немає. Він каже, не хоче вже, чи шо там, брать". А він мені: "Ні, це не должно буть. У мене, каже, жінці ні в шо обуться і вдіться. Хай бере корову". Сидить і сидить, уже мені обридло. І каже: "Не піду, поки не прийде". Коли він уходе! [сміється] А я кажу: "О, таке ше! А чого ти там? Ти ж пішов туда, а чого ж ти?" – "А я, – каже, – роздумав, ти вийшла, а я ліг". Ото вже обдурили його. Так він тоді ото, те, узяв у його корову. І ви знаєте, яка була хароша корова! Прямо хто як! А він тоді чогось опять: не понравилась корова, куплю там другу. Я кажу: "Не видумуй". А діти, як пішов він корову брать, та оце була, і другої немає. От Піскошине так близенько, а там свинарник, із свинарника виводе ту корову. А я кажу: "Ото бач, бачите, хто іде?" "Ой! Папка йде! І корову веде!". І бігають по двору, стрибають. А він те, а її ще нада трошки підождать, а вона тоді отелилася. Так ми вже хоть...ото зажили. І

ото піде в Піскошині, в того возьме трошки муки, ото так і трохи пережили.

А отут померло багатенько в голод. Ну ми тут не були, а там [на хуторі]... та й там. Ну вроді там не так, шоб...

А потім перед войною ми там харашо жили, нічого. Тіки того ж, шо така вродє бєдность була. Ще не вжилися так, шоб...

Донька, Катерина Леонтіївна: Отут якраз 33-й год, голод пройшов. Очень большой голод пройшов. А потом же тіки люди стали обживаться, тут же ш урожай у нас... Тут война началася. Якраз там нічо харошого ніхто не жив! Одні злидні. Це хіба шо, в нас були такі там шо... Перебивалися, їсти було шо, а шоб одежа, шоб пішов там у магазін, шоб свободно купив, шо тобі нада... Ну, було дуже мало. Потому шо ж грошей не давали в колхозі, токо хліб. Давали хліб на пай. Отак як пай здаш у магазин (пшеницю), получиш ти матерію на паї. Ото як було дєдушка здав скіки там центнер хліба, дав мені на плаття... Я була така рада, шо вообще. У мене плаття не було. Да, то на крашанки, то масло. Тоді на двор сказали, шоб оце два кілограми масла було з корови, як у вас є корови, двісті штук крашанок, хоч ти лопни, і м'яса, скіки нада здавать. Оце так ми жили перед війною.

Донька, Галина Леонтіївна: А вже послє войни також виповняли ті плани. Як це називалося? Налоги, оце налажували налоги. Так кролів держали, шоб з м'ясом розщитаться кролями.

Донька, Катерина Леонтіївна: Шоб репресії були перед війною, – я не помню... Я вже три годи жила на Зеленом Клину. Там Піскошино було, і оце Зелений Клин був отут. Оце в Білозірки не помню я такого. Не помню, шоб там репресували, вивезли, розстріляли там... Цього не помню. Тіко оце шо налоги були великі налажували. Було оце крашанку не з'їси, потому шо нада отдать їм, бо нада.

Це вже облігація була після войни. До войни, до 40-го году, було ідеш у школу, шо ми, знали ті випускні, чи ми знали ті наряди якісь? Ото хто в чом. А школа начиналась так: оце 21-й, 22-й год, 24-й, 26-й, 30-й – оце всі ми в одних класах учились. Перва тіки школа була. І ото хто в чом ходив. В нас не було такого: той іде в такому платті, той іде в такому... Ше люди перед войною плохо жили.

Донька, Галина Леонтіївна: Пальто нільзя було і пальтом назвать.

Донька, Катерина Леонтіївна: Там чи материне одінеш, бо я ж ще сама старша. Брат ще ж був самий старший, ну він ето... А я – материне пальто, ну не було. Ну чого ж ви кажете, шо дуже харашо жили? Це просто... мамка всігда всім довольна, потому шо ну як? Вони знають тіки, шо робить і все.

Донька, Катерина Леонтіївна: А оце 41-й год – пішла война. Прийшли нємци, помним як оце наші отступали. Як отступала наша армія, – ішла розбросана по селу! Горів хлєб, все горіло у степах! Оце ж позбиваємось там у кучечку, сидимо, шо не можна... Пройшли наші, ми й не бачили ні войни, як вони одступали. Оце дивимось, там четверо солдат пішло, потянули вінтовки. Прямо не несли, а тягнули, бо його і бросить, і нести не способно було. А оце дівчата, бачимо, шо пішли солдати. Два, три солдати там пішло. Скотину яку догнали оце, не встигли догнать, – вигонили все звідціля. Куди не вспіли загнать, – бросили, отак воно розбрелося по степу. Вівці, корови, – все розбрелося. І зразу, в тєчєнії трьох днів оце пройшло. І вечером уже заїхав німець, уже вечором німецькі мотоциклісти перві прийшли. Оце було так, оце так. Уже був нємєць у нас. Без боя!

Нємци зразу по хатах. Нас вигнали з хати, в нас штаб організували. Нас повиганяли всіх із хати. Де хто причепився, там і жив. А коров, в кого були, свині, – позабирали свиней, курей! Пішло все оце во, шо ж... І вони як налетіли, перві! А тоді після нємцов зайшли румини. Румини як зайшли, так було вони вже і свині позабирали. Зразу ото свині брали, тут же їх різали, тут же їли, тут усе. Когда нємци, румини оце пройшли, зразу, когда вони пройшли, – була тишина. Потом у нас начали організовувать десятини, не колхози, а десятини. Зразу начали сіять, розділили по десятинах. На кажду десятину був бригадір десятин. Десятихатки. Було ото кажуть: “Ой, нашо сіять, нашо ето, война буде!” Ну в нас був такий комендант (оце ж у нас на хуторі!), каже: “Нічого. Будем сіять. Для войни хліб нужен. Прийдуть руські, їсти нада, прийдуть нємци, їсти нада. Хліб будем сіять”. І сіяли. Був врожай хароший. Це во время нємцєв. Да, це було на Зеленому Клину, я ж там дєтство жила, там ми були ото.

А румуни, – так були жестокі. Не то шоб вони сильно нас, вони жорстокость проявляли в тому, шо вони оце грабили! Вони оцього молока не бачили, чи яїчок, чи вони були голодні, шо “курка, яйка, молоко, Руминія далеко!” Оце в них був такий клич. Оце тіки заходять у двір: “Курка, яйка, молоко, Руминія далеко!” І оце біжать,

познімають каски, у касках яїчки несуть, кури кричать. Оце вони грабили бігали! Поки оце як буря пройшла. А потом тихо було... А самих німців у нас мало було. Вони тіки оце первий вечір пройшли, і всьо. Німці сразу ж оце заїхали, знаю, такі лошаді були в них здорові! І вони ноч оце переночували і пішли дальше. А оце румини як заскочили, – це вообще. Як цигани. Оце можна сказать, базшабашні отакіє були, вообще. Забирали все, грабили.

Донька, Галина Леонтіївна: Була у нас свиня, і вона вот-вот опоросиця. Мама каже: "Куди ж ти, в неї ж поросята!" А він: "Там все поїдять!". Розрізали, поросята повискакували (це як сійчас бачу), живі вже поросята! Порізали оце той. А ми, як ті щенята, бігаємо. Ця ж була манесенька, родилась в 42-м году якраз...

Донька, Катерина Леонтіївна: І пройшло ото! Тоді ми не бачили. Як пройшло, тоді тіко в нас був один ото комендант, прийшов до нас... Комендант – нємєць, а поліцейські були наші. Ну у нас, допустім, не було самого поліцейського... Це він у Піскошині був. А от коли вже ми, коли вже я переїхала сюда в Білозьорку, і в Германію це забирали нас, і наш був – Росик. Був у нас як оце прєсєдатєль сєльсовєта, його назначили старостою. А він дуже не хотів старостой! І оце ж нас забирають.

Забирають нас в Германію. Це вже когда перед отступлєнієм, я знаю, молодьож в перву очередь забирали. Він тоді каже, шо оце 25-й підішов... Зразу же, по годам вони брали. Потом, значить, підійшли уже наші годи. Він підходить, говорить тоді серед молодьожі, оцей же ж староста: "Дівчата! Хлопці! Спасайтесь, хто як може. Завтра буде сплошная мобілізація". Оце да. То там годи нам міняли, – всьо він помагав. Він ужасно як помагав! Ми ото його і спасли потом.

І ото там школа була, у середнім приході, туди нас усіх звозили. Ну когда вже дали кліч такий, шо завтра буде сплошна мобілізація в Германію. Всю молодьож будуть увозить. Спасайтесь, хто як може! І нас, правда, туди всіх зігнали, наші года... А тоді ж який був паспорт? Оце ж, німецька бумашка, і отак-о, в палець [нерозбірливо]. Значить, він нам видав фальшиві. От, допустім, я 26-го, а він мені видав 27-го года. Раз штамп я одержала, я – 27-й год. А потом каже: "Всьо, вже в мене сил немає, спасайтесь, хто як може". І нас ото туди зігнали. В школу всю молодьож зігнали нас сюда і там начали комісію. Були німці і був там наш Крижановський, врач. І от наш Крижановський начав нас трошки... як...

бракувать. Шо мол, там то, там то негодне. Всьо. І нам видають отакі-во бумашки. Дають отак синю бумашку, – це на комісію. Той дає синю бумашку, той дає жовту бумашку. Я, допустім, получила ілі жовту, ілі синю бумашку... А я знаю, шо я тіки підішла, худінька така, а він: “Е! Нє, нє, нє, век, век, век, – ета нє годна”. І він, Крижанівський, тоді ж усих... А потом вони як поняли, шо він бракує, і його взяли ліквідіровали. Просто убрали його з комісії, отстранили, шоб він не той. А потом оце ж бистро, бистро, начали усіх підряд. Уже комісія як отак пішла, набилася повна школа. Підганяють отож таку машину здорову, студебекер, чи шо, отак тент накритий. Туди прямо один до одного, отак трошечки, шоб можна було просунутись. І зігнали нас. Об'являє наш поліцай на руськом язику: в кого отака-о бумашка, станьте в лєву сторону, а в кого така бомашка, – станьте в праву сторону. Ми, значить, подивилися, ага, як оце синя бумашка, прямо оце йдеш і туда, у машину. А єслі в кого жовта, значить це я не пройшла комісію, значить в сторону. Ми тоді вже крайні начали передавать. Оце доходим уже тут, уже побачив, і вискакуєш. Вискочив, – значить ти на волі. Бумашка моя вже пішла туда, оце ж пропуск. А вони як замітили, начали гребти всіх. Згребли всі машини, начали вести. Пригали люди з машини, їх стріляли на ходу, розстрілювали. В нас оце ж [прізвище нерозбірливо] розстріляли, Івана. Він пригнув, ну він з Германії, не той, і ото розстріляли. І оце так послідні... А цього ж Росика, када прийшли вже наші, рішили, шо він, мол, старостою був, хотіли його... А всі його защитили! Скіки він наших людей спас, шо він дуже ото, особєнно в Германію. Всю б молодьож у нас вивезли б.

А нємци в нас, в Білозьоркі, не давали нічого, шоб можна було собраться молодьожі гулять. Де тіки тут якась кучка... В нас дуже була тут організована партізанська група. І як оце тіки ми соберемося де-небудь, оце нас обязательно пльоткой розгоне нємєць, і всьо.

А про партизан я багато не знаю. Шо в мене осталось в пам'яті, так це були в нас у городах Лиски. Як звать було його, дітей, я знаю, тих... У них на городі були закопані і винтовки, і всьо-всьо снаряженіє було заховане, і гранати там.... Були тут, осталися партізани, був Денисенко, потом [Є]Явтушенко, Кругляк... Оце Явтушенко був у нас прєдсєдатєлем колхоза. Тоді був колхоз.... “Сталіна”, по-моєму. Десь тут живуть родичі Явтушенка. Ну хто видав

оцих партизанов, як вони взнали, шо їх усих половили. [Соляник?] там був. Це я знаю, вспомнила, ну це ж я уже взросла була. І в їх оце на городі, прийшли, де було закопано там всьо-всьо... Дуже пострадав Явтушенко і Денисенко. Отой Денисенко, шо отам, по-моєму... на Батькобросах жили. Вони дуже пострадали. Вони були члени партії, їх дуже..., їм отак-о вішали наклєйку на спині, і оце ведуть. За бідарку вони, помню, прив'язані, і оце ведуть його. І він отак кулаками б'є себе і кричить: "Я комуніст, я комуніст, я комуніст!" До того над ними іздівались, ужасно. Оце два. Хто їх повидавав, я не знаю, хто видав. Хтось видав їх. Ну вони до посліднього ці два остались. І потом їх увезли де-то в Кам'янку, ну і кажуть, шо вони не видержали питки. Ну це вже через слова, шо вони бросились в колодязь. Оці два. Оце Денисенко і Явтушенко.

Донька, Галина Леонтіївна: Євтушенка розстріляли на глазах у [нерозбірливо].

Донька, Катерина Леонтіївна: А, ну це ж, да. А ото Денисенко, я лічно бачила, як їх водили. Я отут вже жила, як вони по селу, як вони оце: "Я комуніст!" Їх били, істязали на людях, і страдали... А хто їх видав, цю... А оце на нашій вулиці: отако-во, приїхав, розкопали, все розкопали. І нам, молодьожі, невозможно було зійтися, шоб ми оце погуляли, шоб нам собраться, потому шо дуже була тут партізанська влада. Ото так.

А наші коли прийшли, так це було ж [німці] уїзжають. І вони приїхали, нас з хати вигнали! Всігда нас з хати виганяли чо-то. Вигнали з хати! І оце до того вони були вшиві, нємци, до того!.. Та й наші були... До того вшиві! Оце тіки прийшли, приїхали, тут казани отакі ставлять, кип'ятять воду, і туда оце ложать одежу і парять. Оце варять одежу, всьо. І тіки вони приїхали, оце сюди, на хутори, – вже гонять наші. Варять одежу і дожидають вони, пороздівалися, а тут снаряди! Летить один через Зелений Клин, у Піскошині вдарив у млин. І другий снаряд попав у Новий Світ. І вони тоді оце хто, а машини не заводяться. Вони: "век, век, век, век, век", – давай ото тікать, поки не завели машину. Як нємєц наступав вечером, так наші ото вечером вернулися. Як оце нємців послєдні машини ушли, уже отак понад посадкою. Наші йшли, на лошадях, на обозах. Були машини може потом, ну отак вони йшли обозами. І один іде обоз воєнний із Нового Світу, отак вони сходилися. І коли ідуть вони, вже чуємо: "Ой ви хлопці, ви кубанці!" Оце була сама перва в їх пісня, оце понад посадкою, з гармошкою йшли, і ото [співали].

А ми ото почули свою пісню, біжимо, раді, шо це наші! Оце так. А в нас нємци замініровали хату. Когда уходили, був їхній штаб у нашій хаті. І я ж у подвалі сижу, а вони послали одного нємца, шоб він підірвав хату. І оце накладуть соломи, палять, шукають же міну, бо вже вечоріє. Мама і менша сестра за мене, мені ж не можна виходить, потому шо вони мене заберуть же. І ото вони... А мамка каже, шо уйди отсюда. І начали копать, тушить, тушить, тушить, нємци ту міну бросили. Пройшов обоз наш, скіки пройшло! Прийшли руські ноччу. Сколько пройшло, а аж на вторий день обнаружили міну. Оце отак проїде колесо по ето, отак лошадь проїде, а отут міна лежить! І ото ту міну обнаружили. Нас усіх тоді виселили і розрядили її.

І ото довго. І тоді вони задержались в нас на чотирі місяця! Когда нємци ото ушли... Но не було такого, шо ага, ви під окупацією були..., нє, нє. Наші приходили і помагали. Оце ж дивиться, шо діти, ми ж, в нас не було. І обмотки нам дадуть, і плащ-палатку, і шинель оставляли. Ми і в юбках ходили! В мене ж з плащ-палатки юбка, солдат давав. І оці обмотки, це ж піхота йде, і обмотки їх замісто чулок надівали. Не було такого, шоб наші іздівались над народом, не було такого. Такого не було. Не знаю, може де там, шо там. І нємци як утікали, ото тіки шо нас виганяли, а молодьож підбирали. Підбирали молодьож у Германію. Ми прятались, ховалися, оце так. А так...

Потом нас отож сразу були мобілізували на шахти. Малу Білозірку 28-го октября освободили, а нас у дєкабрі місяці всіх мобілізували на шахти. Ми там поработали на шахтах. Було голодно. Єслі ти работаєш у шахті, внизу, тобі дають кілограм просяного хліба. Єслі ти работаєш наверху, – тобі дають полкілограма хліба і двухразове пітаніє. А яке ж разове пітаніє? А з дома нічого не возьмеш, бо й вдома нічого не було. І ми поработали, а тоді давай розбігаться, розбігались. Начали бросать ми шахти і тікать. Так я оце перейшла лінію фронта, ноччу пішки прийшла з Донбасу. Перейшла лінію фронта, і мене не забрали. Була якраз передовая, [сміється] а я якраз перейшла лінію фронта, й мене не забрали... Потом уже кинулися шо... хто у вас? Батько: "Та це моя дочка". – "Та ні, партізан". – "Та ні". А потом вже казали, це все пройшло, ну там довго дуже, оце вони окопалися. Чо-то вони довго дуже на Дніпрі остановились. Ранетих було багато... Був отут у нас госпіталь, ми работали в госпіталі, от колхозу нашого організували, ми работали в

госпіталі. Оце один був госпіталь, січас тут тіки бугорчик остався... А ще медсанбат був у нас у парку. Палатка большая! Я вже не знаю, як це розчитували, шо то медсанбат, і госпіталь. Ті там оце були, а це тут госпіталь був. І потом магазин у нас був дуже великий, де січас оце на углу магазин такий, а то на углу був здоровий-здоровий магазин! Там були оце... В каждій квартірі, ви представте, в каждій оце хаті було повно ранитих. В нас оце отут кров виступала, поки поли не настелили. Як пройшов у Цвєтково сильний бой, Цвєткове зробили, і ото відтіля... А хто каже, шо наші: був туман, слєд потєряли і ударили катюші туда, і ото дуже... Оце було повно в нас отут-о ранетих, повно! Оце ми так, оце переступиш-переступиш... Ми на печі спали, а тут були все ранеті.

Коли ми работали отут у госпіталі, бінтов у нас не було. Оце ми, значить, рвали марлю. Вечером санітарка перев'язує, ми оці бинти постіраємо і обратно їх посушимо. Сидимо оце ж, діжуриш біля больного і качаєш. Скатуєш, і обратно його перев'язуєш. Оце наша армія була така бєдна... А грязь невиносіма, дощ! Такі були дощі, шо машини грузли! Оце в нас по вулиці, мабуть, і досі є рови, по тому, от... І кормили ми їх, оце ж кормили.

У нас отут-о у госпіталі попав сюди один нємєц. Він отут похоронений у нас у городах. Ну там уже ж ні могили нема, там уже ж розето все... Так його, хай буде оце той, котрий вже не може підняться, ну він все равно чимсь його достане. Він должен [ударить] того нємца. Він плаче, просе, шо, значить: кіндер, у мене он, показує, шо ж в мене дітки, кіндер, кіндер, маленькі, я ж не винуватий, це ж, мов, мене ж послали, я ж такий, мов, солдат, як і ви. І все равно він умер. Ну наші оказували йому тоже помощь, перев'язували його, а остальні солдати його унічтожали... Прямо так... Уніжали його... Ну в нього рани були, він скончався... Помагали йому, і ми ж оце перев'язку дєлали, і чистили були наші врачі. Ми ж оце, ну яку ми оказували помощь? Ми діжурили там.

У нас була хата отак перегорожена, там спальня була, а тут оце таке... Оце не помню як, дві дівчини поранетих привезли. Одну сюди до нас, бо в нас одна кровать тут тіки поміщалася. Здорова була дівчина, Марія Кривоносова. Марія, по-моєму, Сємьоновна, у нас отут ото, на пам'ятнику. Здорова така... стрижена., в неї катушки тут. Всі кажуть, вона була медсестра. Кажу, – нєт, вона була связіст, потому шо вона прийшла із етіми, з катушками. Здорова така, красіва дєвка! І вона вмерла от [сипняка]. Вона отут-о була,

ми її винесли, на плащ-палатку її положили. Отут у нас була обща могила у парку, і туди її похоронили. Мені ото осталось в пам'яті, шо вона була стрижена, в неї був волос дуже густий такий, і отак вона под мальчика стрижена... А друга, Ірина, тьомна дівчина, та була в сусідів. Ну ту я не знаю, ким вона була, хто вона була. Тут жила баба Домаха, і її повезли, положили до баби Домахи... От за ту я не знаю... Знаю, шо подруга її була, а чи медсестра була, чи шо.

Госпіталь у нас, мабуть, місяця чотирі ото був. Ранетих було дуже багато. Но бєдниє, бєдниє, та не було ж нічого! Та не було... Та я вобще не знаю, як наша армія ото... Оце мені в пам'яті отлажується, шо от як можна було... В таку трудну мінуту така грязь була! Дощі йшли! Оце корови як запряжеш, цоб-цобе, принесеш, привезеш ранетого. А тут не приймають, кричать, шо не сюди, вези в медсанбат. До нас якраз попав один якийсь... чи полковник, чи хто, і він лежить, кричить: "Принімайте! Потому шо дождь іде, принімайте, яка разниця". Ми привозили. Та ранених було ужасно! Цю войну я помню всю харашо.

[Запис перервано].

Донька, Катерина Леонтіївна: Ну це якраз в 46-м году я пішла замуж. А в 47-м був тяжолий голод. А голод чого – неврожай був. Потому що якраз сіяли мало, було тіки дуже харашо падалиця вродила. Було зерна мало... І война тіки перешла, і був голод за того. Ну тут так... ну як... один-єдінствєнний, дуже спасав нас курай, лобода, буряки, листя буряків. Оце ще з осені був ше в нас хлібець коє-який, а потом вже начали виживать. Ше 53-й був у нас тяжолуватий після войни...

Я жила до 53-го года тут, а потом виїхали з чоловіком. Бо дуже було трудно, в колхозах нічого не давали, тоже ж на трудодні все, оплати ж немає. Ми виїхали в город. Устроївся він на "Днєпроспєцсталі" работать. У нас уже були паспорта, – це в молодьожі. В їх [наших батьків] не було, а в нас уже були паспорта. Ну з колхоза нас не випускали. Ми просто тікали з колхоза. Ми сразу уїхали в совхоз у Крим. А потом... він самовольно уїхав, бросив трактор і уїхав на роботу. Ну тоді всі виїжали, а йому дали чотири місяці работи. І він отрабатував в Запорожьї, а я тоді в Крим уїхала. Уїхала в Крим, потом оттуда переїхала в Запорожьє. Він приїхав, мене забрав, і ото ми в Запорожьї начали працювать. Дуже трудні були годи. Це вже аж... коли послє войни... ой, очень трудно. Техніки ж не було ніякої. Корови, косарки. Хліба як уродили, пшениці отакі

во стояли, а косить немає. Оце ж такі дівчата, по 17-18 год... Оце там чотирі пари коров запряжеш, там двоє веде, а третя сидить на косаркі, скидає. А ну, такий валок, потягни його. Оце все на наших руках. І ми робили, нічого не пропадало, як січас, переорюють. Прямо у нашем возрастє, душа обривається! Шо ж оце скіки переорюють у колхозах, буває, шо оце скіки переорюють. А ми ж, було, все збирали, нічо не пропадало. Коровами. І оце, було, молодьож, старики робили. І ніхто не казав, шо це не моє, це непосильно. Ішли і робили. І було, як було радосно, харашо. Було, ото їдуть степом, ага, це та бригада іде, це вже знають, там такі пєсні. До самого села. А тепер як на тих машинах, перегризуться, та й усьо [сміється]. Так, шо іще вам?

Набіюліна Ганна Омелянівна, 1919 року народження, с.Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Моя мама, й (дядьки) – Василь, Омелько і Яків жили тут. Осталися в живих тільки Яків, Василь, і мама. Дядя Омелько був в російських войсках, служив на Шибці, у Болгарії. Там він загинув, там він і похоронений. А дядя Яша – це тоже дєдушкін брат, у Польщі служив, у Вроцлаві у російських войсках. Фотографії були. Ох, яка форма була у цих російських солдатів в Польщі!

Помню бабушку і діда Хому. Дід Хома женився – взяв Татьяну Василівну. Сама вона із Курська. Сюди приїхали, бо там тоже було становище таке... У нас багато із Курська приїжали у Велику Білозірку. Навєрно, тут на Україні лучче було жить, хліба були хароші. І тут він познакомився з бабушкою. Бабушка із своїми братами приїхала. Один бив валєнки, другий в млині работав мірошником, третій ніде не робив. І оце вона вийшла заміж. Уже прабабка, значить, отдала Хому за Татьяну. В двадцять сєдьмом году прабабка вмерла. Поганого нічого вона не розказувала, шо їй пагано жилося. Ніхто не каже – я так думаю, шо їй добре жилось. Ніколи вона, шоб шо не так. Цього у неї не було. Іде на панщину... Встає рано. Наготовить на всю сім'ю їсти. А бабушка, це моя вже, а її – невістка, – спить. Вона ніколи її не буде: "Нехай, – каже,

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та В.Г. Стельмаченко (1 липня, 2001 р.)

– спить". Наготовить на всю сім'ю їсти і – "пошол" на панщину. Приходить з панщини. А тоді ще до попадьї зайде в гості (любили зайти).

Хлопці... Ну, шо хлопці? Дядя Яша і дядя Вася? Ну, – мущини. А дєдушка Хома бабушкє помагав, такого. За панщину бабушка розказувала, що робили все. Кормили їх. "У нас, – каже, – пан був дуже хароший. Кормив харашо". Ну, шо основне було – раньше всі релігійні свята, Боже спаси, строго-настрого соблюдались! Як якесь свято велике, так нам, казала, давали луччу піщу. Ми кажемо: "Ой, бабушка, при панах пагано жить?" – "Та ні, – каже, – я такого не знаю. Ми, – каже, – робили. Робили – добре, ну, і жили непогано". Із хазяйства нічого не було у неї. А тоді ж, як вона дєдушку оженила, своє начали заводить. А найбільше було розвинено в них вівчарство. Овець було в каждім дворі і раньше повно. Льон сіяли побільше. Із льону робили нитки, чоловікам ткали штани, жінки собі плаття. Це ж льон і конопля. Оце конопля тепер не була б (сміється), а раньше коноплі – в кожнім дворі. Тоді оце, як вона вже доспіла, її зрізають і в'яжуть отакі снопочки. У каждого на річці місточок, і ті коноплі мочуть прямо в воду, закривають землею, поки вони пом'якшають. Ну там певний період їх держуть. Тоді, оце бувало, і бабушка розказувала, і прабабка, тоді виймають їх. Скільки з ними клопот! Такі спеціальні були, як вони називалися? Теребеньки із ручкою. Підкладають сюди сніп, і ото ручкой збивають. Він робиться такий мягкий, хороший. А тоді ногами труть. Вобщем, роботи багато. І в каждім дворі був станок. Люди самі собі ткали. А тоді вже появилися нитки, затолоч, начали вишивать. Бабушка моя, Тетяна, харашо вишивала. Ну, прабабка! Ото ми дивились у них, так такого ніде нема! Вона так вишивала! Ну як вам сказать? Ну, це є ручна робота. Отака була рукодєльниця! А зготовить їсти! В неї хліб отакий! Ну тоді я вам скажу, і пшениця, зерно не таке було!!! Щас ми багато травимо його. А тоді ж нічим не травили! Кожен день – чорний хліб. Білого? Боже спаси! Можуть напекти піріжків з гарбузом, з пасльоном, із динями сушеними. Яблука, груші – тільки дичка. Оце запомніть: не було оцих великих яблук. Тільки дичка. А дичка-груші, дичка-яблуня – це ж здорові. Ви думаєте, через шо люди жили так довго? Сто, сто двадцять, дев'яносто сім. В мене, правда, папа вмер в тридцять п'ять, ну його отравили, бо він був на воєнній роботі. А так люди жили, бо вони ж їли вітаміни. Ми ж тепер

у таблєтках їх ковтаємо, вітаміни. А там і паслін, і дині, і кавуни, і кавуновий мед.

Риба, яка ти хочеш! Оце прабабка моя любила нам розказувать, як вона рибу сушить. Я не знаю, чи тепер єсть так? "Наловимо ми, – каже, – риби". А тожі ж річка Білозерка, приток отой ще була. Хоч вона вже сідала, вода, но на горі в їх десять хаток було. Пішли, риби наловили. Лини. Ви не пробували лини? Лини – особа риба. Наловили линів, посолили. Ну, як вони солили, я вже не пам'ятаю. Посолили. Ті лини постоїли. А тоді робили піч. Не такі печі, а спеціальну для риби. Так, це вже вона (риба) просоліла, тоді – промили. На сонці висушили. А вєрьовки в них були із льону або коноплі. Самі плели, та куди там! (Дєдушка шив, і прабабка сама все собі шила).

Дєдушка шив: і черевики, і сапоги, і валянки. Це прабабка навчила його бить валянки. Холинкував (з овчинки [нерозбірливо] для коней). Чиндарював – чинив шкури. Вобщем, тоді кожен мущина знав. І оце дєд сам собі шиє. І мамі шив своїй, оце – прабабкі моїй. Ага ... [продовжує] рибу ж просушили... Вона, ну, як свинина. Борщ звариш, як зі свининою. Тоді протаплюють у печі. Вуглів було багато. Вигрібають. Ложать камиш обчищений – це очерет. А очеретів було!!! І на цей очерет розкладають оцю рибу. Перед цим вони витопили піч, потім вивернули, тоді очерет положили не сушений, а такий чуть-чуть прив'ялений, а поверх – рибу, і закривають. Я пробувала, бо нам (мені і моєму чоловікові) привозили старенькі діди, аж із Знамєнки, цілу сапетку обшиту. Ну, я не знаю, такого ви навєрно не пробовали. Ну, це шото особливе! Так шо люди раніше їли, шо хотіли, тіки все вітаміни. Рибу всєвозможну. Уха – вона ж є разна: уха із часником, уха із старим салом.

Борщі всєвозможні. Розказувала: "Сала в нас було, ковбас! Сало – круглий год". А сійчас консервація в нас, сало закривають. Цього не було! Та й ми не знали, до війни у нас такого не було! Може воно де і було, но в нас, де я тут жила, про яку я розказую місцевість, такого не було. Сало в їх солили і складали в мішки, а тоді на горіщі вішали до балки. Сало поступово соллю проходило, повітрям і стікало в оцю лоханочку. Його цілий рік їж, і воно – не старіє, нічого. А ми сєйчас у банки! Соллю засипаєм! Сало вона мене навчила ввечері їсти. Оце смішно, но... Вона любила сало, дєдушка любив сало. У мене діти – всі сало їдять. І я без сала, наприклад, ніколи не живу. Оце тіки січас, шо дороге, на мою пєнсію трошки той... А це без сала – ні. Тепер література пише, шо сало – їжте, їжте...Так... От люди були й здорові! Це й бабушка жила сто двадцять год. Можливо, якби, це моя думка, (в неї відкрився,

вибачте, кров'яний понос), можливо, там разне: можливо дизентерія була, можливо рак прямої кишки. А тоді ж ми не лічилися нічим. "Винеси мене, – каже, – Хомо, в хижку, я там буду умірать". Це за тиждень вона сказала. Дєдушка виніс її в хижку. Над нею надбудовка. Лежала на полу. Дєдушка стірав каждий день, підкладав під неї той. А ми, бува, в щілинку заглянем. Це ж я мала була, а помню. Йдемо й плачемо. "А чо ви плачете?" "Дєдушка плаче". Дядя Вася ще був молодий папа, – то ж його мама. І ми плачем за бабою. І так вона тихенько у нього на руках і вмерла. Сам одівав. Похоронили бабушку на тім кладбіщі, де і всі похоронені. А де її хатка була, – оце десята, вже ми забули. Но, десять хат, шо були, як їхати на Веселе, оце була її десята хатка.

Основне: вона не лаялась! Не сердилась! Співала пісень, яких тіки пісень! Я тепер вам розкажу, які раньше були пісні, які раньше цвіти були, які вже пішли в Красну книгу! Оце при бабушкі, кругом у неї було, – вона розказувала, посіяно зразу крокус, цвіти, айстри, майори, чорнобривці, гвоздики – це самі цінні. Вони і тепер є, но рідко тепер їх буває. Тепер із знатних: любисток (ще з п'ятого століття ця трава), м'ята, м'ята кучерява, дальше – канутер, драголюб. Їх щас нема, а тоді було в кожном дворі! Люди садять огородину і обов'язково скажуть, шо люди темні. Правильно, я не кажу, шо вони грамотні були, но вони... Ми того не знаєм, шо вони знали! І природу добре знали, і цвіти.

Сади були – називається "береги". Оце тут вулиця і тут вулиця, а тут протікає така річечка. І люди насаджували сади – називалось "береги". Як вихідний день, всі люди пішли отдихать "у береги". Переходять міст річки і йдуть. "А де це співи?" "А, – каже, – "в берегах". Які там столітні верби росли, груші... Отак піднімеш, ой, Боже мій. Не було такого: "Куди тебе понесло?!", "Не займайте моє!", не було: "Це – моє, а це – твоє". Помогали, це я вам од щирого серця кажу. Не знаю, як інші жили. Я розказую там, де я оце народилася. Добрі люди були, ввічливі.

Тепер: їжа у них була всяка, а тільки розділялись на пости. А шо таке піст? Так і наука доказує, і, по-моєму, і церковний піст, ну, – це розгрузка організма. У піст не можна їсти жирного. Так було ж, риба все одно була. Дальше – олія, не тіки оця олія – "олєйна" оця "обработана", така (сучасна). Господи! Рипякова та із свіріпи олія – отакого цвєту золотистого, а приятна! Малувато її було б'ють. Це прабабка було каже: "А який же був добрий кандьор із рипакової олії". Вона так трошки гіркувата, но скіки цінності оце в цій олії! Тепер начали рипак сіять. От, як їдем, було, з дочкою, кажу: "Що це жовтіє?" – "Рипак". Не знаю, чи б'ють тепер олію. Ну, вони, як

кормлять скоту. А раньше – всєвозможні рослинні жири. Дальше – риба всєвозможна. Паслін сушений, дині сушені, дичка яблука сушені, всевозможні пиріжки з рибою, пиріжки із гарбузом, гарбузи які солодкі були! Люди не знали, шо таке болєзні. Навіть я, оце я помню, вже вчителювала, прийду додому, сяду, сидю і думаю: "Ну, як оце голова в людей болить?" Раньше чересчур солоного не їли. Огірки, капуста квашені були у бочках. Бочки – отакі завбільшки, великі були. Квасила капусту тільки моя прабабка. Бабушка Тетяна – ця не тямила. А прабабка – заквасе, накладе.

Зробили вони домік собі, не з лози, а вже з вальків. І пішло вже в їх хазяйство. Прабабушка, вона хоч вже й старенька була, бо було їй сто десять год, та ще й стірала всім своїм хлопцям. Невісток жаліла, готовила їсти, хліб пекла. Так шо розгрузка хароша була! Ну а тоді вже, як на Пасху, такі паски пекли! Кругом церкви в дванадцять рядів! Шо тіки люди не несли! Я не кажу, шо так жили всі, не всі одинаково, но шоб в когось не було нічого, такого не було. Їсти було все. І шо основне: дружба між людьми. Боже спаси. От народ раньше. Ну може я й не права, чи то шо я мало може знала людей? Ніколи один одного не обсуждали. От єсть кумушки, знаєте, – соберуться: "Та-та-та-та-та-та-та". Не знаю, в нас цього вродє й не було. Бувало, ото бабка прийде, не прабабка, а вже – бабушка. Прийде з церкви, сяде з своєю подружкою, обсуждають попа. Дєдушка підходе й каже: "Як же вам не гріх обсуждать попа". "Та! Та й правильно, а то співає й не туди тягне". Ну, ви понімаєте, люди не забивали наукою голову, оце моя така думка. В школу не ходили. Робили і робили, шо називається. Батьки воспитували, шоб діти виростали ввічливими, добрими, но не простими. Простота губить людину. А доброта возвишає її. Оце закон такий, як мене вчила мама і дєдушка. Більше мене дєдушка вчив, бо бабушка... одно сміється. Шонебудь як той, сміється й сміється, а дєдушка серьйозний був [нерозбірливо]. Но бабушка, їй було сто двадцять год, ще за тиждень, як вона вмерла, готовила їсти. Ото людина! А зуби були... Я ще раз повторюю, тепер таких нема ні в кого. Значить, їла людина все, шо потрібне.

Мій прапрапрадєд був він вільним козаком. І вони з козаками, це нада тіки вспомнить, шоб не збрехати... [сміється]. Їхні ладьї (ладья – це лодка), ходили понад берегами Дністра. Оце мій прапрадід дома не бував, а весь час з козаками. А ще, було, розказує, які козаки були. "Дід, – каже, – красивий був", – це бабушка велика

каже (ми на неї казали "правелика"). "Так, значить, тут – лисина, а тут – оселедець на голові. Оселедець – це, – каже, – волос. Длінний він. Його закручують, – така коса, закручують кругом вуха і він висить. А тут – лисина". Оце козаки носили такі оселедці. Це бабушка мені розказувала. Можливо, де і в книгах є. Каже: "Батько – красиві були. Називали його батьком". Матері вона не помне. Це – свекруха. Така вона була якась, бідненька, замучена. Даже і ця моя прапрабабка, її тоже не помнять. А за прапрадіда – це розказувала, шо оселедець у нього на голові був [посміхається].

А бабушка – це ж уже молодше... Вона ніде не работала, дєдушка тоже так само.

Синів він воспитав: оце дядя Яша, дядя Омелько (погиб, це на Шипкі він був). Дядя Яша, скіки і було оце, був він після війни секретар райісполкому Великобілозірського. Дядя Вася агрономом у колхозі був. Тоді ж з людьми щиталися. За харошу роботу в колхозі "Сталіна" (він був бухгалтером) подарили йому велосипед (це велосопеди перво наперво появились). Сам Чернов з Москви приїхав дяді Васі вручать велосипед! Збігся весь колхоз. А ніхто ж не вміє їздить! Отак було!

Мама, правда, чотири класи тіки кончила. Мій папа церковноприходську школу кончив і ще б, каже, вчився далі. А работать тоже: зразу оце послє сімнадцятого года, після революції сімнадцятого года, тоді называлося ревком, не райісполком, а ревком. При ревкомі він работав секретарем. А тоді вже, як радянська влада стала, весь час работав при воєнкоматі начальником воєнно-учотного сектору. Оце – призови в армію, це його була робота. Добросовісний був, п'ятнадцять год работав на такій секретній должності. А тоді рідний брат отравив його. В тридцять п'ятих годах ми батька похоронили. Дядя Вася убитий на фронті, а дядя Яша із евакуації вернувся, вмер од інсульта. Всі були добрі до людей. Сам дід неграмотний був, но був агрономом. А вже агронома діти, дєдушкіни внуки, – одна бухгалтер, друга норміровщик – тоже бухгалтер, всі пішли по бухгалтерії. Одна тіки вмерла внучка, а то всі живі, на пєнсії.

Наче й нехарашо, шо я папиних [родичів] не знаю. Ну вони нас щитали, шо ми дуже бідні, бо самі люди багаті були. Маму не любили, а раз маму не любили... А через шо він рідний брат Павло отравив батька? Був призов. А раньше такий закон був: воєнного білєта, папа казав, багатим людям не давать ніколи. А чого? Як? Було,

папа каже, рідному батькові не дам, єслі він багатий. А брат був у його дуже багатий. Він отділив папу, вигнав. Я маленька родилася в дев'ятнадцятом году. У сімнадцятім вони їх вигнали. Тоді ми купили домік. І якраз призов кончився. Партизанська група була. Папа мій був партізан, товаришів у нього багато було (35 партізан було у нас у Білозірці). Оце – папа, Сидорець, а основний – орденоносець, старий Пархоменко, – первий партізан, який получив орден Боєвого Красного знамені. Хароший такий дядя був. (Це я так же ж малою була). І папа каже: "Я прийшов, і хотів відмітити закінчення призову. Зайшов у ресторан. Думаю, щас вип'ю пивка і додому". Ми ждемо, ждемо – нема. Хтось стука, і сабака гавкає і аж виє. І папа б'є не рукой, а ногою б'є. Шо таке? Одкрили двері, а папа каже: "Я, доця, вмираю". І бистро сказав: "Мене отравив Павло..." Це було... [згадує] (я родилась 7 листопада 19-го года) – 5 листопада 32-го года. Ми бігом до сусід. А больниця, якраз була на ремонті, врачів не було. Був тоді хароший врач Бондарчук. Позбіглися всі партізани: на машини і везти сюда в Михайлівку! Привезли сюди маму. Ще папа із врачом Крижановським стакан чаю випив. Но Крижановський сказав: "Куди ви везете? Ми його не довезем". А це ж люди бойові такі. Повезли вони в Михайлівку робити операцію. Но вже не помогло.

Хоронили сьомого листопада тридцять другого року. А ми ж з Лідою маленькі. Уважали всі мого батька. Два духових оркестри, пєвчі були. Ми вже коло могили, а за нами людей – ще з километр, ото скіки було! Ну, мама хотіла подать на папиного брата у суд, та...

У батька багаті родичі були... От татів брат. В нього було домина великий, а де він багацтва набрав, не знаю. В його було три сини. Ну він занімався десь... воровством, навєрно. Правда, синів експлуатіровав. Багато в його коней було – четверо коней (це щитається багатство), землі багато. У нього була сім'я велика – це три сини, три невістки, діти. Оце всі вони робили на нього. А при німцях, перва жінка в нього вмерла – тьотя Наташа – од того, шо він її загнав роботою. Оце такий був дядько, понімаєте? Їсти в нього було все, но не давав він, шоб їли. Коли голод був, просили: "Дядько, дайте, хоч кусочок сала на затолку", бо нічого вже не було. Не дав, ой Боже! А батька він вигнав через те, шо папа работав уже у тому, ну, оце – у райісполкомі. А мама... Маму чогось невзлюбили: "Нє дам нічого [нерозбірливо]". А при німцях, це вже люди розказують, перед німцями він на задніх лапках був. Там у нього і бєнзін був... І наші,

коли вже освободили той, скіки в нього бензіну! Міняв він, а на шо він міняв, я не знаю. Бєнзін, чи на бєнзін шось міняв? А тоді вже, як його розкрили, прибігає до мене і каже: "Може ти мені поможеш? Може можна шо до тебе привезти?" Я говорю: "Я Вас не знаю" – "Я ж твій рідний дядько!" І його сестра ще прибігла: "Ми будем в тебе жить..." А Ніколай Олександрович (це чоловік мій) вигнав їх, не пустив.

Багаті люди були у нас. Тут, де я жила, на вулиці Багачанській, – там Воробьї (фамілія) багаті були. Багаті – це, коли коней мали багато, землі мали багато, обробляли. Свої олійниці там мали... Саме найменше, у бідних, – це було чотири десятини. А в тих, бувало, і по сто десятин, і по двісті, як дуже багаті. Було, мама каже: "Та шо там нам рівняться?" Липка – це помєщик був, Липка. Дом його я помню, но його вже нема. А обробляли люди ж, обробляли йому. Він мав багато коней. А було і дядькам прикаже. В кожного ж коні були. Платили їм, но вже, як платили, я не знаю. От, були в нас три брати. Оце – Хоменко Сірьожа, Хоменко Ларіон і Хоменко Іван. Три брати, не багаті, но трудолюбиві. Сім'ї великі були. Вони купили молотарку за свої собствєнні гроші. Но вони бідні своїм трудом. Вони молотили, а по скіки вони землі мали, я не можу вам сказати. Работали оце на тій молотаркі, хліб молотили, а тоді ділилися між собою, продавали. Оце на нашій вулиці Хоменки. А тоді так і розпалося в них. Потом збідніли вони. А тоді вже начались організовуватись в нас СОЗ – називається Товариство спільної обробки землі. А в дєдушки було двоє коней – Майор і Лишка. Коней нада було здавать у колхоз. Ну, творилось! Шось страшне! Ну, люди ж то жили самі, а тоді нада починать, як колективізація! Були [...] великі перегиби. Предсєдатєлєм СОЗа була женщіна Перевалок, фамілія, Оксана. Ну росту якого – до двох метрів, отака! Матом гнула! Чоловіки так не той! Оце було, як п'яні, ну, б'ються, міряються своєю силою. Вона на бідаркі їздила. Хлопці: "Оксана їде!!!" Всьо, тих хлопців, як корова... Вона було підходе, злазе ж з того... А ходила – довга юбка така... Но душевна була! Підійде, а вони не бачать. Було чоловіки кажуть: "Мовчіть. Ось Оксана їх зараз добре..." Ох і женщіна була! Головою стукнула, розкидала, сіла і поїхала. Боже мой! Лежать довго [сміється]. Утром вони должні до неї піти попросить ізвєнєнія. Оце розказує мама, питаю в Оксани: "Ну як, оті волоцюги були? Приходили?" "Були. Ну я їм ще по два батоги упорола і все!" Дисципліна була. Стріляли по

ій, правда, ноччю. Вона із племянничкою жила, сиротою. Хата була в степу, і не боялась. Ружжо було в неї. Но [...] поранили були у ногу її. Вона жива осталася. Тоді вже люди самі її берегли. А стріляли ж, навєрно, багаті, яких вона заставляла, шоб зводили коней. А в неї ото стріляли. А тоді вже вони побачили, шо вона людям добро робить. І вона була предсєдатєлєм СОЗа, аж поки уже колхози із СОЗів начали організовувати. А тоді вона захворіла. На курорті була, і померла. Хоронили... А порядок був!

А дєдушкє так було коней жалко, шо він пішов конюхом у колхоз, доглядав своїх коней і чужих. Так доглядали ж як! Ой-ой-ой! Ми, бувало, це я в десятий клас ходила, і в нас організовувались бригади (От бач, як воно все постєпєнно!) учєнічеські. І ми ходили ноччю провірять, як конюхи доглядають коней. Так нас один конюх, як нагнав, тікали хто куда. "Прийшли, – каже, – сопляки!" А ми ж – десятикласники. "Вам жалко, а мені не жалко?!" І були такі люди, шо розривали хати і носили коням їсти. Отакі добрі люди були. Коней берегли... Ну, так, шоб підпали були, я такого не знаю... Як от у нас сіно, прошлий год підпалили. Зачєм? Я не знаю. Говорять: "Дітвора". А тоді, шоб у когось хати палили, не було.

Оце з отих СОЗів уже тоді начали і колгоспи організовуватись. Вже більше землі в них. Вже люди свої землі оддавали. Почали. Бачуть, шо работатимеш в колхозі – порядок буде. Увилюватимеш – ні. Таких не було, хто увілював. В колхозі – каждий день на роботу. Писали трудодні. Трудно попервам було. У школу ходили – кукурузу кой-де ламали...

Колгоспи поступово, поступово... Урожаї хароші були. Народ робив добросовісно. Ніхто не каже – трудно було! І кормьожка така... Люди своє було дома одбирають, а несуть у колхоз – кормлять. Но вижили!

Давали на трудодні по 15 рублів. Урожаї хароші були. Так скіки хліба... Люди отказувались хліб получать, нікуди було везти. Я помню, дядя Вася приходе і каже папі: "Куди ж везти хліб?" – "А нашо ти його везтимеш? Ну куди? Хай у колхозі..."

Ну розкуркулювань у нас таких, знаєте, і не було. Ну, шо? От сім'я велика була. Там у їх був порядок, бо вони ж робили і добували хліб собі. Я помню, шо розкуркулили оцих Хоменків. Посадили на той, на бричку, з дітьми. Ті – плачуть! Коли тут прибігли із ісполкома – отставить. Тоді тоже вороги були, які робили, ненавиділи совєтську власть. Ну їх оставили, тільки познімали з роботи. А хлібозаготовки як були! Це коли я ще мала була. Бідні люди не

ховались, а багаті – ховали в землю. Ходила “тройка” – три чоловіки, із тими, із ціпами, оце простукували землю, де ховають зерно люди. Ну в кого находили, забірали зерно і судили. На скіки, як судили, я цього вам не можу сказать. Но, коли вже колхози окріпли трошки, був приказ Сталіна. (А й сєйчас народ наш не може, шоб не вкрасти! І є в нього – а він не може!) А тоді оце по вулиці качани валяються! Но були ж такі года, шо паганий урожай. А в жінки дітей багато... Наріже колосочки. Всякі ж года були, коли організовувались колхози! Важкувато було! І їх судили і висилали на Соловки. Я помню одну жінку (я їй ходила робила перев’язку). “За те, шо я, – каже, – принесла піввідра колосків, мене засудили на п’ять год”. А шестеро діток осталося дома! Ну шо це, знав Калінін Михаіл Іванович – це народний староста ж у Москві, шо в неї шестеро дітей!? Це ж ці робили власті, які прислуговували начальству! “Привезли нас, – каже, – отуди ж, у ліс. Ніде нічого. Рийте землянки!” Холодно... Приїхали ж з України. А дома – шестеро діток і чоловік. Чоловіка нє, а її засудили. Вирили ми землянки, каже, і ото вона год там робила на лісорозробках! А тоді написала (там хтось їй посовітував, на Соловках же ж). І вона написала тому, Калініну– старості Всеросійському...

У 32-му году був голод. А це – голодомор ото кажуть, я його не помню. Це в Западній, там більше було. А тут же в нас хліба не було. Шоб повністю голодували, не було! Голодували ті сім’ї, які мало работали, любили ухиляться. І, можливо, одна сім’я була. Це в 32-м году. Дітей багато, Шабара фамілія, а трудно їм було. Ну вони не обратилися (запас же ж був). Вона зарізала мальчіка малєнького, порізала його на шматочки і в чавунах варила для тих дітей, шо живі, м’ясом кормила. Ну, її судили, но не той. Власть судила. Тоді познімали тих з роботи, з ісполкома. А її, ну, шо судить? Як дома ще шестеро! А малого, хлопчика кажеться, зарізала, порізала на шматки, варила, кормила – спасала дітей. Ну, сказать, шо вони робочі такі були? [Нерозбірливо] Ну, а все рівно, їм тоді помогли. А так... Сусіди наші – сім’я велика була. А папа, як вмер, за його велику помощ помогали. У нас були кукурузяні крупи, четири куриці було. Та, вобщем, ми такого голоду великого не той. І ми бувало, даємо... Печемо кукурузяний хліб – поділяємся, як одна сім’я, бо їх дев’ять чоловік було, а нас троє. Поділялись. А так, голод шоб?! Голодна приносила обмінять на хліб (це вже ми з Олександровичем були, ще без дітей) красиву скатерть. [Нерозбірливо] Питаємо:

"Одкуда Ви?" Но вона не наша, звідкіля вона, я не пам'ятаю. Ніколай Олександрович каже: "Забєрітє скатерть". Ми їй дали муки відро, шо у нас було, картошки. Ну, десь приєжжі... Десь може й був голод, но в нас такого великого голоду я не пам'ятаю. Може хто пам'ятає, но я, шоб у селі такий голод був! Все можна пережить тіки гуртом! Дружно роблять люди – ніколи такого не буде.

І вже оце перед війною, як же люди жили! Зайдіть у магазин... Оце ж село – воно далеко од станції – сімдесят кілометрів, а зайдіть у магазин, шо було? У людей у каждого – свині, кури, вівці! А качок! Весной вигонять одну качку і двох качурів, або одного гусака і двох гусок на річку – більше ми їх не бачим. Осінню, вже холодно, – крик! Лемент! Оце картина... Вся вулиця запружена качками й гусьми! Чую кричить крьосна сусідка: "Кума, забери в мене гусей!" – "А я куди своїх діну?" І знаю, де вони, звідкіля вони йшли. По сто штук приводять отаких! А чим вони жили? Там – рибка, ряска, очерет. Ніхто їх не крав! Це тепер у хату можуть забраться! Ну шо робить?! Приходиться робить загороди. Люди – і каптять, і той. А продавать на базар – вони ні по чом! Було, така ковбаса... Приходе мама й каже: "Ой, пропало 50 копійок". "Мама, а чо ж ви купили?" – "Домашню ковбасу, отаку завбільшки!" 50 копєйок їй жалко... [сміється]. Народ жив дуже харашо. Де та війна взялася? А під час війни, не знаю, якось нічого такого. Коли укріпились колхози, ой, народ жив! Коли так жили?

Помню, як війна почалася... Ми у сєнтябрі проводили педраду, тут, у Великій Білозірці. Ми сиділи з Іваном Леонтійовичем, помню, їли булочки. А до мене, ще й звернулися: "Повторітє, што я сказала!" А в мене повен рот. А Іван Лєонтьєвич підняв руку та й каже: "Дозвольте їй пережувати". А тут – як заторохкотить пулємьот!!! Ми нічого не знали! Ніхто ж не думав. Там уже война шла, а в нас ніде нічого. Ми й не знали, що війна.

Я заховалася під стіл. А так – церква розібрана була. Як глянув Іван Лєонтьєвич й каже: "Самольот із крестом німецьким!" Давай вибігать, скоріше ховаться... А по кому він стріляв? А тут, як остались після церкви траншеї. А я під столом сижу. Ніколи не забуду. Ну, тоді евакуація. Школа ж, ой, Божечки! Скіки того плачу! Ні! Ще перед цим... Не так началося! Я поїхала здавать государствєнниє в Запорожьє, в інститут. Двадцять другого – война. Двадцятого я получаю од свого знайомого тєлєграму з Запорожья: "Змотуй вудочки, виїжаю за тобой!". В Ташкенті він був, кончив бронєтанкове

училище. А яке? В Ташкент його направили. Двадцятого я получила. Двадцять первого – тєлєграма. Ні, двадцять другого тєлєграма: "Слєдую на фронт!" А ми... Я, помню, псіхологію послідню оце здала. Педагогіка, психологія – це ж голови безтолкові. Гребли оце все: тут – чемодан, а тут – книги... І послідній одходив параход на Благовєщенку 22-го в дев'ять часов вечора. Нас шість чоловік. Привезли нас на Благовєщенку. А в мене – отакі каблуки... Ну, молода людина була! І йшли до Великої Білозірки двадцять кілометрів. Ідемо ноччю – дев'ять чоловік...

[Запис переривається]

А при німцях... я не вспіла евакуіроваться. У школу мене татів брат устроїв. Так тоді через місяць зняли мене, як комсомолку й дочку партізана.

А в поліції работав мій двоюрідний брат, спеціально оставлений. Приходе й каже: "По тебе прийдуть із поліції. Ти – іди в степ. А Ліда скаже, шо тебе немає". І оце ж я ходила між кукурузою. А німці шукали партізанів. Ну, якщо б знайшли, сказали б – партизан! (сміється). Вечером – їсти хочеться... І так я збереглася. Приходили. А сестра казала: "Я не знаю, де вона. Вона на роботі". Незнакомі кругом були, вони мене оберігали. А дєдушка не любив отих німців! Такі, казав, антіхрести. Казав продажних було багато. Партізанам помагала. Кой-хто получив партізанський білет. А я мовчу, думаю: "Нехай!", бо зробила більше всіх, і спеціально була оставлена нашою владою... Прізвище моє було Міхайлова, не Пономарь, а Міхайлова. Собірали ми з братом двоюрідним роботу кой-яких, тих, які прислужували німцям... І тут тільки наші увійшли, вже документи він склав шо той, налетіли самольоти, і осколком убило брата. Чотири годи жив у грубі (закритий отак, закрита груба), з однією почкою, а тут... на радощах вибігли... і осколком убило. І документи не отдали, надо було не спішить. Тільки увійшла фронтова розвідка... Не нада нам було здавать його, а ми здали і пішли (там вся робота про тих людей, які оставлені були). Ну, нічого. Живі осталися...

...Один показав дорогу на Камєнку. Він показав, під дулами автоматів, дід показав, фамілія Чечьотка. А відтіль і йшов, сам. Він показав і вернувся. А німці його забрали – "партизан" і замкнули в нашому погребняку. Коли тьотя Галя заходе, каже: "Омельяновна, дід Чечьотка плаче в тому. Скажи їм, побалакай". Я підійшла, питаю: "Де ваш командір? Де начальник?" А той каже, ну, – по-нємєцкі: "Я начальник". Я говорю: "Там ото "гроссфазер" (я старалася, шоб вони не взнали, шо

я знаю німецьку) [сміється]. Я говорю: "Подождi." Я розказую, шо отак і отак... Випустили. Дід Чечьотка підбіг, поцілував мене, побіг додому. Чую крик опять: "Забірають у діда корову". Прибігла тьотя, каже: "Омельяновна, в нас же шестеро дітей! І дід і баба, у нас же дві сім'ї!" Так ми оп'ять. Я кажу: "Он по тому, по березі, ходе бик". Коров угоняли тоді (скот) на Дальній Восток. А бродило скіки! Бросили вони ту корову, оставили. Я говорю [німцям]: "Сім'я велика – дванадцять людей. Восім лобуряк!" Ті – як засміються. Помахав тіки головою: "Ой, каже..." І оставили тоді ту корову. Оце дід Чечьотка казав: "Омельяновна, скіки Ви раз мене спасли!" Тут тобі пройшло скіки? – Місяць. Заходять два поліцаї: "Нам нада Галину Омельянівну, вас визивають у гестапо". О, Боже! Я Бога не згадувала ніколи... Знаєте, якось атеїстами всі були. Дєдушка Миха каже: "Ідіть, вона прийде сєчас". Нам сказали поліцаї, знають же ж мене, я їхніх дітей учила. "Я сказав!".. Ну, дєдушку поважали всі. Всім селом любили дєда. "Іди сюди. Оце тобі молитва ангєлу-хранітєлю". Розказав, – я повторила. "Дійдеш до крильца... (а гестапо засідало там, де в нас міліція булла, я, було, на роботу йду в школу, якраз пройду), прочитай цю молитву і заходь". Іду я і думаю. А ще, перед цим, я работала на степу. Це – місяць на степу работала. Коли – летить самольот. Ми зібралися гуртом, коли кричать: "Бомба падає!" Хто куди! А він кинув капустину (наші оці, як вони називалися? маленькі самольоти, – кукурузники) і пачку газет. Збіглися всі. "Ганно Омельянівно, ось газети". Но між ними вже були продажні душі! Ой, які були наші люди! Ну там один був судімий, а потом перед тим, як війна началась, його вже випустили. Я прочитала (якраз, це вже ми були на степу), як у Москві проходили паради. Прочитала я їм, забрала в пазуху, прийшла додому. Вечером приходе поліцай: "Ганно Омельянівно, оддайте ту газету" – "Яку газету? Я читала, я там оставила, я оддала людям". – "Ганна Омельянівна, оддайте!" "Та нема в мене, хоч шо хочте!" І то – на другий день мене в гестапо. Прочитала я ту молитву, захожу... – оце в гестапо, як в райком комсомолу! В мене нема ніякого страху! Захожу, мать моя Родіна! Сидять – чоловік тридцять, з отакими кокардами – німці, і наш переводчик. "Добрий день, сідайте". Сіли. Питає мене переводчик: "Фамілія, імя, отчество, профєсія?" – "Я, – говорю, – вчитель". "Образованiє?" – "Я, – говорю, – висшеє". Вони встали, всі встали передо мною. Думаю: "Щас будуть, по той..." Познімали фуражки і сіли... Думаю: "О, Боже мій! Ти дивися... І з ними зараз балакаю, як було в райком комсомолу піду. Я ж була комсомольським організатором". "Де ви работаєте?" – "У колхозі". – "А чого ж

Ви не в школі?” Не нада було мені казать та говорю: “Мене з роботи зняли. Дочка партізана, сєкретаря, комсомолка.” А він, німець, сидить і по-німецьки каже: “За двадцять год совєтськой власті в їх люба корова могла буть комсомолкой, не тільки, той, людина”. Думаю: “Я поняла тебе”. “Так, ну, ідіть і требуйте собі роботу!” – “Я вобще не работаю”. – “Ну харашо, ідіть”. Іду я, думаю: “Щас мені навздогонку, як в газеті пишуть, як та, Космодем’янська тоже була... Коли ніде нічого. Прийшла додому, тоді до дєдушки, і – потєряла сознаніє... Ото така напруга була. Тоді дєдушка каже: “Ну й шо?” – “Нічого”, – говорю.

Сердюк Ганна Данилівна, 1916 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Ім’я моє – Сердюк Ганна Данилівна. Рік народження – шістнадцятий.

Своїх діда і бабу, як звали, знаю – Серьога і Келина. А от по батькові вже ні, не знаю. Бо це я ще дівчиною була. У мене був вітчим, не рідний батько – Соболь Федір Андрійович. А мама Уляна Сергіївна Соболь. Вона з ним розписалася. А рідний в 21-му годі вбитий, на війні вроде. Сама я з Менчікурська, там народилась, а сюди мама вийшла заміж. Нас двоє: оце я і брат старший, з 13-го году. Він уже вмер. Моє дівоче прізвище – Кузьменко Ганна Данилівна.

В якомусь годі, як я була молода, ще дівчиною була, так у нас забірали коней. У нас пара чалих була. А тато їх за скирду позаховували. Хто забирав не знаю, бо зовсім малою ще була.

До колгоспів у нас усе було. Була і косарка своя, і борони, і гарба, і “полінка”, плуг. Усе своє було. Була пара коней, корова була, вівці були. Було і десяток, і шестеро, і восьмеро овець. Оце так ми жили. Мені восім год було, а брат – старший. Работали.

Оце тато поїхав, посіяв, з кимось там договориться про коняку на селі. А ми дома. Тоді вже, як підходе молотьба або косовиця, тато поїде. А там була вдова, вона вже умерла, Марта Тимошовичка. Тато їй пооре і посіє, а вона татові помога, бо мама дома, а ми ще малі були помагать. А тоді, вже як попідростали, стали тоді в косо-

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та В.Г. Стельмаченко (1-2 липня, 2001 р.)

вицю помагать і ми. Тато покосить, а мама, і я з братом, їдем копиці класти. Я – дівчина – загрібаю, а брат – кладе копиці, і мама кладе копиці. Тоді тато так рано встають, в чотири часа, запрягають, коней. Рано – бо землю держали ми аж під Тимошовкою. Тут мало було, тут була планова, на плановій держали десь дві десятини, а гони були – сто двадцять. Маленькі гони, тепер гони аби подовше. Ну ото встаєм в чотири часа, тато запрягає коней, будять Серьогу і мене. А тоді приловчилися так: лягайте на гарбі. Серьога туди головою, а я туди головою. Тато встануть, запряжуть коней і їдуть аж під Тимошовку, бо кажуть: “На Тимошовське їхати”. Приїхали на ниву. Встаємо, Серьога на гарбі топчиться, розкладає, а я загрібаю, де копиця була. Оце так у восім-дев’ять часов приїжджаємо додому. Тато скидає. Скирда отака от, у поперек так стояла через хату.

А ще помню, як дівчиною була, молотимо, потім цілий день віємо, посад накидаємо. Кінь же ходе, какає, а я кізяки викидаю з посаду, а Серьога верхом їзде. А я сяду на тьорку і катаюся. І ото молотим. І цілий день три, або чотири посади. Здоровий позгортаєм посередині тоді. А тоді ноччю його надо перевіяти до утра, бо на другий день же вп’ять молотить будемо. Віємо, а мама круте, а тато віє, тоді тато баштармаком, а мама – віє. Серьога полову носить у половник, а я одгортаю. Це ж лопатою, отак. А було, що я і рукою. А спати то хочеться. А тато каже: “Анюта, співай“. А я:

“А Роман на току,
А я хату мету.
А в Романа чорні брови,
Я Романа люблю”.

Тато: “Ану другої!” Я:
“Усі кури, до купочки,
Усі кури до купочки,
Півень ходе різно.
Усі хлопці на вулиці,
А мій ходе пізно.
Ой, чого він пізно ходить,
Ой, чого він пізно ходить,
Ой, чого він пізно ходить,
Та й дома нема?
Десь у полі на роздолі коня напува.
А кінь ірже води не п’є, а кінь ірже води не п’є,

А кінь ірже води не п’є,
Він дорожку чує.
А мій милий, чорнобривий
З другою ночує”.

Оце поки співаю, поки й не сплю. Ото перевіємо. Оце таке моє дєтство було. Я нікуди не ходила. Ото з двору вийду... А тут був, як його називають? Хлопець був приєзжий, вони з матір’ю жили у великій хаті. Ото красний уголок, було, зробимо.

На Івана Купала, коли була дівчиною, візьму любий платок подарю подружкі, і собі візьму. І вінки плетем. Надіваємо вінки, окопуємо будяк, отой колючий – здоровий! Його закопаємо і переплигуємо через нього. Переплигуємо, поки не нагуляємось, скидаємо вінки і ідем на капусту, ото голови такі були. Оце так.

А костра не палили, ні. Цього я не знаю. Ото тільки укопуємо будяк і плигаємо. А от, як на Новий год... Це зараз забори, а тоді були ліси із лози. І у нас, там де я жила, в Кузьменка, там ліса була. Мама каже: “Іди, та недовго гуляй!”. І ми начинаєм считать: кому який попадеться чоловік. І мені попався такий корявий – оце він, мабуть, буде рябий. Це ми уже з дівчатами здоровими були.

Це ж були вже колхози. Тато хотів переходити, бо тато, в сільсовєтє работав. І каже мамі: “Уляна, там пишуться в колхоз”. Мама: “Ой, що це таке буде?” А він: “Уляно, підемо, отробимо і будем свободні. Буде лутше”. Ну тато маму не послухав, записався в колхоз.

Серьога школу кончив, а я тільки третій клас кончила, – не хотіла вчитися, бо дома хазяйство: і свині, і корова, і коні... До управки я то щира, от уже учиться не хотіла. Мама теж в колхозі, і ми з Серьогою в колхозі. Я з косарки скидала і на гарби накидала, що собі грижі подоставала. На площадку кидала з гарби, коли коров підвозили під комбайн. Тоді бригадірував брат мого хазяїна – Сердюк Олексій Григорович. Було каже: “Ганна, ти ловко в барабан подаєш!” Почти всі мінялись, а я одна ні. Було нас четверо душ, двоє отдихають, а двоє кидають в барабан, в комбайн. А дід мій комбайнером був. І я в комбайн подавала. Потім віяли. Тут покійний Кабал був предсєдателем, тоже вихваляв мене. Не буду хвалитися, ну люди всі знають мене.

Була у мами сестра. Її чоловіка я звала дядько Денис. Як тітка вмерла, він прийшов, та на маму каже: ”Уляна Сергіївна, хай Аня іде до мене за жінку. (Бо у нього ж двоє дітей осталося, одному

1,5 годіка – Мані, а другій, Дуні, – 6 год). А у мене в тридцять сьомому році своя народилася донька – Ніна (у Великій Білозірці це було). Ну він предлагає, а мені бєзсовєсно: вєдь, він мені дядько. Каже: "Мені, як чужу брать... Мені треба тіки, щоб ти діток моїх зберегла". Ну я тоді їх не обіжала. А мама мені кажуть: "Нехай, тільки б не так, як пішла та принесла мені Нінку". Та я й зав'язала: 6 год з ним жила і дітей не було. От так. Оце одна у мене Ніна та дві його дівчини – Маня і Дуня. І оце нас було п'ять душ, ми так і жили. Як ми зійшлися, дід і каже: "Дуня і Маня, Анюта нам буде мамкою. Мамка у нас вмерла..." І вони з того дня – "мамка" і "мамка", і по сьогоднішній день вони – "мамка". Вони не кажуть, там "мамо", а так: "Мамка дома?", "А що мамка там робить?"

Ой, в 33-м, я в 32 була в Криму. А в 33-м голодовка. У голод 1933 р. лободу рвали. Дівчат своїх, було, лаю, Маню і Ніну. "Ідіть, он людські діти лободу ріжуть! Я вам напечу корженикiв". А тоді хтось на свинарнику різав ласкавцю. Кажуть: "От добрі корженики". – "Дівчата, не гуляйте! Он там, якась ласкавця на свинарнику, і люди ріжуть, мнуть і такі добрі коржики". Вони, мої діти, пішли, нарізали, насушили, зерна нам'яли. Як напекла... В шафанері ще їх ховала. Так шафанер воняв тими коржениками з ласкавиці. Що то за така ласкавиця росла? У неї таке зернятко. Ой, не дай Бог, страдали з нею, не дай Бог!

Корови у нас не було. А в якому ж році у нас було дві корови, а хліба не було? Мабуть, у тридцять шостому. В тридцять шостому, це у нас було дві корови. А як це хліба не було? (запитує сама себе). Був сундук у нас жита. Кончилось жито, вимолов дід. Ну, нічого. Я кухарила, інколи украду. Була у нас макуха, з сої макуха. Було, я кухарила і кухарила. Це, було, і покійний дідів брат каже: "Анюта, я б другу поставив кухарку, но такіє всі: у тої "кози" виглядають, а та – запнена якоюсь тряпкою. А ти – і з району приїдуть – не стидно". От так було. Було, й украдну трошки макухи з сої. Ото і дівчатам, ото трьом поналиваю. А та Аня, що з Запорожья, дивиться: чи усім одинаково у мисках? Ніна мені ж рідна, а ті ні. Нікого я не обіжала. Ще у голод пекли коржики з лободи й курая. Курай – це ще "перекотиполе" називають. М'яли його. Намну – вже появляється кашка. "Дівчата, нарвете кашки!?". Дівчата нарвуть кашки. А я ногами намну кураю, на сито підсію і оту кашку, було, проварю. А тоді кураєм помочу, та можна було їсти. Но оту ласкавцю і лободу... Лобода та – тягнеться, а ласкавцю не можна їсти, бо отравиться можна.

От таке. А варить, я там уже забула, що тоді можна було варить. Но, навєрно, у нас була тоді корова, що хліба не було. Ото, кажуть, сало без хліба дурне, так і молоко без хліба. Скільки ти його не пий, а хліба хочеться!

А під час війни, помню, поховались ми у колодязь. Був випадок... На тій вулиці. Оце племінник (він січас у Запорожьї), мої троє дівчат, дід і я... Дід сам пішов на ту вулицю, і каже: “Анюта, є там у Корнійчука колодязь. Я такі пічурки пороблю...”. І оце він пішов туди, цілий тиждень там ковирявся. О...А тоді і мама моя ще була жива. Було, дід кинув записочку з грудкою, що: “Анюта, забирай дітей і переходь сюди в колодязь”. Ну ми ж з невісткою (а брат воював) в одну в тикву води, в другу. Взяли лампу. Я напекла хліба повен мішок, сухарів. О...А німці в нас були тут у хаті у великій, у залі. А ми – в малій хаті. Ну, ноччю, моя Ніна ще ж мала була, а ці дівчатка (одній, мабуть, уже 7 год було), а Мані – я вже забула скільки... Пішли ми в колодязь. І ото там були восімнадцять суток у колодязі. Вилазили кой-коли. Так вилазили, – я тремтю-тремтю, отако во. А там я якось не боялася. Прийшли, а у нас в огороді колодязь був – добра вода. І аж у сватів, у Марфиних батьків, по цьому ряду, тоже добра. Пішли туда – нема каната, пішли на вулицю – нема... Прийшли сюда – а тут у нас є канат і відро. Так ми витягли. Та тиква на горі у нас така здорова! Налили води й пішли. Дід по канатику, – отам така драбина, узяв тикву, підсадив... А німці сидять! У машині курять, но чого-то вони нас не бачили!? Я не знаю чого! А на ямі лежить гиря і палатка їхня, і винтовка лежить на ямі. І ми ото осторожно: зразу я вилізла, а Марфа – одну тикву подала, другу тикву подала з водою дідові. І ото ми всього один раз взяли води. І за восімнадцять суток ще раз вилазили. А їсти – м'ясо солоне (солонина), сало солоне, насіння жарене, хліб і сухарі. А питочки то хочеться! А діти: “Д-єдушка, води хочеться”. А дід – один глоток, два глотки дасть і все – хвате, аби надовше. І ото нас так обділяв. А тоді одного разу підліз і каже: “Ой, Анюто... Млини горять...”. Колись мама, там дні через два, чи день підлізла і каже: “Де ви там !? Вилазте! У нас вже руські в хаті! Повно вже! Вилазьте! Кажуть: “Де тут у вас хозяєва?“ О... Ми тоді пораділи. Дєд первий виліз. У баби взяли возик, там подушки, все поносили – невістка і я. Подушки, там, рядна. А баба Поліщучка, що там жила, мішок сушки кидала. А ми боялися, – як бахне !!! Ну, ми ж не думали, що це солдати, а то ж баба кидала мішки, щоб німці не забрали. Повилазили, прийшли сюди, но і руські тоже... тут по шкоді

лазили. Тоже – машинку взяли, отут лежала, курей попорізали добре, шо їх там повен шифанер порізаних, у ящиках. Тоже добре лазили... Мама каже, що куриця ж не здохла. Прийшла, – кровать, навєрно, німці до сусідки перенесли, так ми пішли – забрали.

Як німці були, то були – "аглоєди", а були і хароші. У нас, напримєр, я не знаю, як його фамілія, а звать його – Петер. Ой, і хороший! (Врач був). І Микола, один, – тоже хароший. Каже: "У мене сім'я дома...". А його взяли на передову. Він мене не обіжав. А були такі "аглоєди". Заскакують (а в мене ж – троє дівчат, вони ж невеликі, на пічі). А вони: "Век, век, на окопи, на окопи...". Людей брали... А оцей Петер мене, ой, захищав дуже... Тут під боком больниця була, і він там перевіряв цих німців. І одного разу він пішов. А тут заходять три чи чотири, і мене штурляють, кричать: "На окопи, на окопи!". А я – плачу, Петра немає... Коли, правда, він іде. "Ой, – кажу, – Петер, мене на окопи". А він як загиркотав, каже: "Кранк троє, малі – кранк...". Мене до дітей так ото послав, і так мене нікуди не забрали... Були й "аглоєди", а були і хароші. Як у нас, так і там. У нас такі хороші, і там є такі.

Після війни, шо день, так і лутше, шо день так і лутше було, не так, як оце сєйчас. Сєйчас – і свєт одрізали... О...

У нас добра вода була, вся вулиця брала, і з других вулиць брали. А тоді один сусід каже: "Дєдушка, а якби попробовать пробить отут у Вас колодязь коло вулиці". А дід мій каже: "Оце тут добра течія, пробивай". Ото пробив, викопав... Поміг обікласти. І оце, як немає води, і з больниці їдуть, і вся Білозірка бере воду. Так там уже, угорі, було обвалилось, так Ніна оце – моя дочка, уже не раз і в сєльсовєт їздила. Каже: "Нада, щоб вичистили колодязь!". Один же колодязь! Ще тільки у "Калініна" є така вода, як у нас. А там – цегли, коромисла, відра – впадуть, а їх ніхто не вийма... Микола (син) носе воду, коли й зацепе нічаянно, так і витаще.

Вже після війни усе було: і коні були, й корови, і воли, і трактори були, но оті – гусенічні. Отих, з резиною, мало було, що зараз бігають. А все гусенічні трактора були. Було все, і оброблено... Но зразу, поперва, після війни, зросталися і копиці, бо не вспівали. А то було год, та й лутше, лутше... І можна було жить! Можна було жить, якби оце совєтська власть була!

А за часів Хрущова і Брежнєва я вам і не скажу, хіба я все помню. Ну що? Горох, і горох, і горох, як Брежнєв був.

Як весілля – було харошо. І сватання харошо гуляли. Зразу у молодого, а тоді до молодої йдуть, сватання роблять. Хороші свайби були.

На сватання старости (один або два) ідуть, сусіди. А тоді вже, як просватають, ага, так і сватання гуляють. Тоді уже ідуть і батьки. Гуляли свадьбу в суботу і неділю, а в понеділок, то вже – "Курі". Називалось "Іти на курі". Два дні гуляли.

У суботу, у кого як починають гуляти, як приготовлять. На восім чи дев'ять. Ото бува: "Ніна, давай поїмо, а то поки посадять". В перший день, в суботу, сідають за стіл зразу. По стопці випили, благословили, а тоді починають дарувать. Хто що подарує: хто посуду, хто десятку, а хто може і руб. От моя кума тут, Мотя, дарувала моїм дітям руб.

До війни була – гармонь, баян. Воно і після війни музики було мало у кого. Пісні співали. Я і сама співуха така була... Ото співаю, а всі кажуть: "Ой, ану ще заспівай". Було, і з Ніною співали, і дід співав. (Наспівує: "...И опять в поход пойдем... А вона каже: "Я печку не топила, гусей я не ждала. Я мужа проводила, синочка до кола".)

Хата у нас раніше була "Шевченківська", під соломою. І залізо лежало і вагани придавлю, шоб соломи не знесло. До того пагана, малесенька була хата! Правда, шо дід Микола сам так зробили. А виїжджали з двору, як оддавали Маню (та що в Запорожьє), та їхали на Пришиб і співали: "А в нашого свата з верби, з лози хата, а сіни з берези, ми їдем тверезі". А я кажу: "Ні, не знаєте, вона не з берези! Там і вагани, зубчатка з комбайна, цепки разні, оті "галі" лежать на хаті". Правда, і цепка з комбайна. Було, дід каже: "Анюта, ану передай мені цепку "галя", там лежить!". А я вже один год була у нього помошницею, і знала, яку зубчатку йому передать або цепку. Так я кажу, чого там тіки немає! І вагани, і цепки...

На празники я не гадала. А другі гадали. Дівчата бігали до нас попід вікнами, бо мама мене не пускала на великі празники гулять. Оце: "Ліс, кілочки. Ганна, не довго!" І у нас ззаді було вікно. Це – у Кузьменків. Кидали чобіт через хату. Як у димар упаде, я не знаю що. А от, куди носком кину чобіт, – туди я вийду заміж. Ото таке було, коли я дівкою була.

На вечерю, я не знаю, що співать. (Наспівує: "Я ... ходила [нерозбірливо] і вєдала в ньом, что Христос-Спасітель, цар, творєц і

Бог, родился от дєви і лєжит у ног [нерозбірливо], посреді огня, а над ним Йосиф с матерью сидять, і что образ божий даний їм душе, прєдан по [нерозбірливо] врагом"). А другу я погано знаю. Друга пісня – "Дєва".

Під час Різдва рожествувала, у церкву ходила. На Новий год посівали. Посівали хлопці. Я і внука свого вивчила посівати. [Було кажуть]: "Ой, це баба Ганна, мабуть, вивчила!". Він сам малесенький, а вже рожествує: "Рожество твоє, Христе Боже наш, [нерозбірливо] тебе кланяємся! Сонце правди [нерозбірливо] з востока. Господи, слава тєбє! Здрастуйте, з празником!". А оце на Новий год: "На счастьє, на здоровьє, роди, Боже, жито, пшениця, всяка пашниця. Будьте здорові, з Новим годом! З праздником!". Потом, це тоже на Новий год: "А поля, поля, там Господь ходе. Дєва Марія ризи носила, ризи носила, Бога просила. А вроди, Боже, жито, пшеницю, жито, пшеницю, всяку пашницю". Оце тоже на Новий год. Хто, як кого вчив. І щедрували:

"Щедрівочка щедрувала,
До віконечка припадала,
Що ти, тітко, напекла,
Неси нам до вікна.
Щедрик-ведрик, дай вареник,
І грудочку кашки і кільце ковбаски.
А на верх ковбаси три копійочки даси".

А дід каже: "Не кажіть "три копійочки", а кажіть: "А наверх ковбаси рубчик даси". Я оце одну знаю і все. І оце дітей навчила, а других я не знаю.

Варили на свята холодець, крашанки, Пасху, борщ зі сметаною. Усе готовили. А для чого Пасху печуть, я не знаю, так положено. Хіба я знаю. Положено Пасху, так положено. "Великая, святая Пасха" – співають у церкві.

Ми стараємось, щоб повно дітей було в домі. Ось мені недавно було день народження, п'ятнадцятого іюня. Оце вісімдесят шість год, вісімдесят сьомий пішов.

У свята борщ готовлять, картошку, кисіль. Тепер кисіль не готовлять. Тепер готовлять компот або купляють напітки. А тоді кисіль варили, узвар, бо сушили ціленькі груші, дичку. Оце таке було раньше. Кожний день готували суп з горохом, галушки – варили на обід чи на вечір (на капиці). На капиці звариш, воно не таке, як на газу. На газу не таке добре. А на капиці, як звариш галушки,

це можна об'їстися! Ото окріп і м'ясце. Замісили круто-круто тісто. Тоді порвали його на галушки і зварили. А от літом – курчата, так борщ з галушкою, йо і вкусний! Оце літом приїжджають діти: "Мамо, звари борщ з галушками!" Борщ отдєльно вариться. Хочете, – картоплі вкришіть туда, щоб прокипіла картопля і помідори, щоб кислувата була юшка. Кипить, покачайте маленькі галушечки. Як прокипіла, зразу і знімать. Вона должна буть пухка. Не така синя, як зробиться некрасива, коли переввариться. От так варять галушки. А пампушки роблять не часто, це ті що з цибулею. Їх роблять малесенькі, часником перемащують. Оце Ніна на моє день рожденьє напекла. Духовки не було, так мучилися на дворі. А тепер є духовка, тепер не мучаємось.

Пироги тоді большинство пекли з гарбузом, з горохом, з квасолею. Ой, які з горохом! Я посіяла рясно-рясно! Тоді товкли горох, а тепер – на м'ясорубку. І з вишкварками, і до того вкусні пироги! Пекли у печі. Під одним боком горить, а під другим – печуться. А як ті, що з гарбузом, так: нагоріло у печі, вигрібаємо, і у дві сковороди чи жаровню засунемо, і вони як хліб печуться. Я люблю хліб пекти. Оце, як напечу на дворі у печі – оттакений! Тоді всіх посадю... Цієї печі вже нема. Викинули її і зробили якусь "пендюрку". Тут сядуть дві сковородки. А там, напримєр, такий случай: чи свадьба чи похорон. Я – шишки пекла. Сусіди шишки роблять – до мене несуть, а я печу, в решета садовлю і печу. Як от на інкубаторі решета.

Шишки робимо на дрожжах, щоб не перекисло. Пріснувате тісто повинно бути. Чуть підійшли, і роблять. Я тут піч напалюю, а вони носять. А як живуть далеко, несуть муку, у нас заколочують, а я печу. Людей на свайбі ж багато, то печеться така сорга. Вона ломається на такі палички. І ото я по п'ятнадцять-шістнадцять ломак кладу, і кажу: "Ніна знімай, уже прирум'янилося!" А тоді – на простинь білу, і у залу відносимо. І сусіди забирають.

У степ брали яїчка, цибулину, огірок, молоко, оце таке. Там же варили большинство кашу з пшона – куліш.

Варення з акації не варили, з рози не варили. А варили з абрикосу, із персиків-дички, вишень, з айви. Поналузаємо відро, три кілограма сахару, якщо мало, то досипаємо. А тоді така хороша нєржавєйка на три-чотири кілограма. У мене дочка варе, я їй помагаю. Із айви хароше, ми з ним пироги печем, рогалики печем. Ой, солодке таке!

Коли самі хазяйнували, у нас були миски, чавун, горшок, глечики. Молоко було в глечиках. У мене на горищі чотири глечика. А тепер молоко у бутилях. У горшку, як звариш, – добре. У чавуну

не таке добре, а у горшку, у печі, яке ж воно добре! Я було оце, як дівчатка у школу ходили, скоренько, поки не прийшли, замісю круто тісто прісненьке на воді. Зроблю маленькі галушки, а тоді – на сковородки і в піч. Підсушувала, а тоді в горщечку у кип'ятку – проварю.

Як я сюди прийшла, стала хазяйкою, тут у мене все було. Було, і васильки збирала. У мішочок положу і ото весить, храниться. А тоді: як миші завелися! Пішла я у сарай. Хотіла мішок знять, а вони, як посипались на голову! А я тоді: "Микола, Ніно, ану ідіть сюда!". Сєйчас мишей нема, зато крис повно. І раніше були. Так знаєте як? Гукають мене: "Ганна, ану іди кричи, – у погребі криси завелися". Вони кажуть, що от крику криси збігають з дому. Я вже й Миколі казала: "А ти зайди в сарай і кричи на всю горлянку, вони і збіжать". А він каже: "Мамо, я лутше вловлю".

Від простуди лікувались липовим одваром і медом майовим. Пчьол у нас нема, а мед єсть. Коли дід був, було багато вуликів, штук двадцять. По восім бетонів качали меду. Дерева були – "дулі" краснобокі. Це ми з дідом понасаджували після войни. Дід каже: "Анюта, по п'ять відер вилий води під кажде дерево" – "Ой, – кажу, –чи я його дождусь, дєд?" – "Дождешся... Ми не дождемося, інші дождуться, нам спасибі скажуть". Було так каже. Так і вийшло.

У тата з мамою було вишень багато, персика, правда, каліровки не було, но дичка разна була. І гладка кісточка була. Де я жила, все було. Усе своє і сєйчас. Там – яблуня і досі.

Да, я вам ще не сказала із старої давнини... Не знаю, як тепер у вас в Запорожжі ярмарки відбуваються... Ото подія! Що таке ярмарок, ви були коли на ярмарку? Ні, не були. Це – величезний-величезний базар, з'їжджаються звідусюди. У нас там, де я була за свої вісімдесят чотири роки, я пам'ятаю чотири ярмарки. Матінко моя, шо там тільки немає! А що там немає, я вам сєйчас цей ярмарок, Ви можете і записати, прочитаю... Воли круторогі та красиві такі... Ви, навєрно, і волів ніколи не бачили? Не бачили. У кожного дядька в дворі були воли, замісто коней. А в других коні були, вот. "Він, – кажуть, – робить, як віл". Це тварина, яка – нагружай, і скільки нагрузиш, стільки вона й потягне. А тоді вже заводили коней, бо красивіші, чи швидше бігають. Но, як ті воли двинуть, особєнно, згори. Це – страхіття! Біжать, вони не дивляться, нічого не бачать перед собою! Це: "Коні, – говорять, – "носять". Це – страхіття. Вот. А воли – ой-йо-йо! А то на ярмарках продаються воли. Єсть

воли такого мишиного, да, мишиного цвєта. А роги в них такі круті, красиві. Хароша тварина. Ну, сила в неї... Звичайно, єслі хазяїн не буде доглядать за ним, то з волів нічого не буде. Но сила велика і допомога велика. І оце на ярмарках – в одному місці – воли, у другому – коні. А ще я написала ярмарок сьогоднішній.

“Село лежить моє. Серед села – річка “веселкою”. Маленька річка виграє. І досі це вона річка Білозірка, оце її остаток. Перетина її місток широкий, а навкруги [нерозбірливо] луки зелені, запашні... На берегах, покритих шовком трав, столітні верби, листя у річечці купають. Он очерет до річки заліта і вдвох пісні тихесенько співають. Коли у тихім надвечір'ї жаб'яча музика заграє, з-за гір в пелюстках яблуневих веселий місяць випливає”.

Тече, шумить річка “Дружба”. Це тоже про ярмарок, ну це вже інший. А “Дружба” – це між народами. Дороги веселі, поля, ліси, моря, луки, нові міста, села. Ой, конику мій, сталевий”. (Раньше не було тих коників).

А ще про новий ярмарок я вам розкажу:
“Досить тобі стояти, поїдемо рано-вранці поярмаркувати.
Їде тихо та швиденько “жигулятко” миле.
Поспішають сотні таких, туман з гори плине.
Поля, сади, залізниці, веселії хати.
Грає музика тихенько, що ще треба мати?
Вже і сонечко за обрій брівками моргає.
Їде в даль у Запоріжжя, “москвич” здоганяє.
Розсипало промінь сонце на ярмарок пісню,
Люду, люду того всюди, аж у небі тісно.
От ярмарок, так ярмарок! Чого тут немає?
Різних марок автомобілі самоцвітом грають.
Там мопеди, “Ниви”, посуд, на перини пір'я.
Ще й веселі, жартівливі Солоха та [нерозбірливо].
От ярмарок, так ярмарок, скільки того люду.
А бублики [нерозбірливо], розцвіли повсюди [нерозбірливо].
Великий бубличок, риба – свіжа і солона,
Горох і квасоля, огірочок з цибулею,
А в відрах – бараболя, помідори, петрушечка, морква виглядає.
А над усім веселкою щастя вигравє.
Он на столиках сміються усякі розкоші:
Пиріжечки, пампушечки, смачні та хороші.

І з щічками, мов яблука, гарна молодиця,
Пригощає жар-млинцями, це як годиться.
Грає музика, співає, аж сонечку жарко,
Витанцьовує й сміється в веселому танку.
От ярмарка, так ярмарка, що в морі хвилі!
Тут і курочки рябенькі, й годовані свині,
Поросяточка рожеві, кавуни і дині,
І корови, і овечки, поважнії гуси.
Он карась до молодиці підкручує вуса.
От ярмарок, так ярмарок! Яблука і сливи,
Побрязкують вуздечками коні золотогриві.

А он красень чорнобривий розсипав на сонці отиснянський посуд-чудо, кришталь в ополонці. (Ви не знаєте, що це за отиснянський посуд?)

Глечики крутобокі, куманці, горнята,
для вареників макітри, мисочки для свята.
Горить сонце на посуді, іскри розсипає,
клекотить, сміється ярмарок, сопілками грає.
От ярмарок, так ярмарок! Всього не купити!

Та велике щастя людства у мирі прожити.
Ярмаркуйте, люди добрі!
Любіть працю й сонце.
Хай завжди весна сміється у вас у віконце.
Будем жити в мирі, дружбі, світ новий кувати.
Один одного любити і ярмаркувати".

Був у мене для вина куманець. Це ж зроблений під Києвом отиснянський [опішнянський] посуд. Він самий цінний, бо там глина, якую виробляють, дєйствітєльно, глина. І робиться так: круглий, тут красиво такі цвіти із глини виліплені, в середині він, навєрно, не поливаний, а тут полива. Зверху, отак, будочка. Наливається сюди винце, він круглий, тут на підставочці. Оце називається куманець. Вже двадцять год він у мене. Бабуся одна знакома виїжджала (її тут вже немає, було їй 87 год). Цій бабусі (її свекор був у церкві дияконом, ну там, де співають. Я в їх чинах не дуже розбираюся). І оце чашу, вона казала, приніс свекор. Ну, вообщим,

церковна це чаша була. Чи вкрав, чи взяв, я не знаю. Ну і вона мені подарила. Ну, щітайте: 20 год, а свекру було скільки, це бабушка молода ще була, а як виїжджала їй було 87. Та свекор у неї старий був, оце 120 годів оце цій чаші. Ось візьміть і буде для вас пам'ять. Причащав піп із неї колись, а де причащав, я не знаю. А там ще хвостик був, брався він з-за скла, обикновенна собі чаша.

Це ікона Тройця. Це, дєствітельно, нарисована на дому. О, краска! Для дерева. А це просто – набита. Оце бабушка Келина отдала, їй 105 год. Вот. Вона прибита, но це просто, шо бабушка мені дала.

Волкова Клавдія Федорівна, 1918 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Волкова Клавдія Федоровна, 1918-го року народження. Уродженка цього ж села, Мала Білозерка, Великобілозерського району, тепер уже Запорізької області. А раніше ще вона була Дніпропетровська область. А ще раніше була Мелітопольського уєзда. Це я пам'ятаю, уєзда тоді ще писали. Так.

До колективізації батьки мої считались середняками. Тоді були заможні люди, середняки і були бідні. Вони до середняків відносилися. До колективізації мої батьки пішли так же, як усі 27-го чи 26-го, не буду вам брехати. Ну пішли туди в колективізацію і працювали. Батьки мої – хлібороби. Батько – Федір Ніколаєвич. А мати – Марія Григорівна.

По материній лінії діда звали Григорій. Григорій, підождіть, а вона – Єфросінія, по материній лінії. По батьковій, – Ніколай і Дар'я. Даже знаю, бабушка була родом Міняйлівна. Ага, це пра-пра-прабабушка була моя. Прабабушка по материній жила 105 років. Ця бабушка була кріпачка. А тут була Василівка, а там був, ну якось звать, чи пан, багатий такий. І вона була у нього кріпаком. А Мала Білозірка була не закріпачена, в той час. І треба було, цю бабушку, цю Єфросінію викупити. І оце щось давали за неї викуп, ці ж батьки, вот. От тут вони жили, на тій вулиці, зараз вона Пролетарська. Ага. І вона, як перейшла сюди, вона була не кріпачка, та бабушка. Так це по цьому батькові. Ну що ще.

---

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та В.Г. Стельмаченко (липень, 2001 р.).

Тоді ярмарка, Троїця є таке свято, і оце в Троїцю тут була ярмарка. Ну з усіх сіл, знали вже люди, звозили там усе. Каруселі були для дітей, жінки стояли, палатки, торгівля така була всього краму. Тут і коней приводили за дві неділі до, цигани тут торгували кіньми, продавали.

Моя мама була з багатої сім'ї, Карандаші. Но були такі люди, що, ну бачите, і тоді люди грамотні були, як і тепер. Цей мамин брат був грамотний дуже і він оце мав в перспективі оце, що підлягає він оцьому розкуркуленню. І він сім'ю свою вирядив на Донбас, а тоді було не з охотою туди їхали на тяжку промисловість отсюда. Це туда як на катаргу за наказанія посилали раніше, ну наказаних людей посилали у шахту працювати. Виїхали на шахту вони, і сини, тоді і сам він бросив господарство своє: хату і там що в хаті бросив, все бросив і виїхав. А Донбас тоді Луганська область була, так вона і щас Луганська і єсть. Краснодон там недалеко, Ірміно, де родина Стаханова, оце неподалеку, бо я там була, їздила до них після войни. Я їздила до них в гості і знайомилася. Я така любознайка, любопитна, інтересно. А їхній син работав у шахті і було ж інтересно побувать там у шахті. Як це ж там у шахті. А він був взривником, у мене щас онук работає тут у нас на шахті, вот. Я тільки, по-моєму, школу кончила, а мій брат двоюрідний работав взривником. Ну як це там він взяв пропуск на мене в управлєнії і я ж подивиться у лаву, по штреку, знаєте, що це таке, да? По штреку ідеш, як по вулиці, кирпичики кладуть підпори, вот. А як у лаву, так там уже на животі надо лізти. Да? Так я вже держуся оцей фанарик, лампу шахтерську, і мене уже нічого не інтересує, аби од нього не отстать, де він поліз. Ну що, я вам нічого інтересного не розказала, так побєсєдовала, для історії воно не нужне. Ну що ви там возьмите.

Були у нас, до колективізації: коняка, корова, поросятко держали, ага. Дальше, ще вам що розказати?

Як хазяйнували до колективізації, знаю. Була в нас своя земля. Тоді наділяли землю на синів. Як родилася дочка, на неї землю не наділяли, а на сина наділяли землю. Вот, а в мого батька, кроми нього ще було три брата. Так в мого батька було найменше землі, бо дві дочки в нього, я і ще одна моя сестра. Ага, скільки у нас тоді було? Сім десятин, тоді десятин. Ну і у нас конячка одна, бричка. Буде мене мамка утром, каже: "Клава, вставай, будем їхати на степ". А я, спать хочеться, тільки птички вгорі співають, так утром хочеться спать. Покладу на постіль, в бричкі постіль вже приготовлена, або я

звечора лягаю спать. А просипаюсь я на полі. Батько, мати полять. Конячка запряжена, худа така наша конячка була. Бідно ми жили. А тоді мамин брат, у Херсоні жив, подарив нам коняку ще одну. Подарив, Сюнька була. І у нас вже дві конячки, а тоді була одна конячка і віл. Віл, понімаєте, – це кастрірований бик, віл. І ото запрягали, їдемо поле своє убирали, бричкою возимо. Дружно жили з сусідами, у них сини, а у наших батьків малі дівчата. Так оце ми їм помогаємо, бо у нас була віялка, а в них не було віялки. Знаєте віялку? Крутиш і зерно вієш. Вручну, вручну крутять, а той засипає. От таке як фургон, не бачили ви таке? Да, і я ото одгортаю, тільки сидю одгортаю дощечкою, ага. Я уміла це робить, їздила верхом на коняці, як молотили коток. Їздю верхом на коняці, коток молоте той, ага. А воно ж закручуєшся, а батько: "Ану співай, співай, щоб ти не впала". Ага, щоб не заснула, і я співаю. Помню, яку пісню співать:

"Понад небом ходять хмари, я думала, що гроза.
Без милого прожить можна, я думала, що нельзя".

А батько каже: "Можна, можна, аби затірка була". А затірка, ви знаєте, це що? Знаєте? Їжа така. Мука, і ото бризгають воду, і качають, і воно таке. Ага, мол, можна, можна, аби затірка була. Ну що, тоді цей хліб молотили, здавать консентацію було, план до нашого двору, як кажуть. Ну це сільська рада, волость, волость назначала.

Сіяли тоді пшеницю, жито, ячмінь, все. Насіння для фуража.

Батько мій був у Комнезамі, вот, но не наказаний був. Оце вас може найбільше інтересувало.

В колгосп ми ж здали коня, отдали, а корова при нас залишилась. Вот. При колективізації, ну що ми переживали? У нас не велика сім'я, так що ми не страждали. Ну як, ні матеріально, ні морально, ніхто нас не вщемляв.

Був голод. Ми, лічно, такого не відчували, їли, правда, буряк, у нас був, картошка така дрібнесенька, даже ще оставили на посадку, вот. Як це ми виживали, за счьот запасу нашого, нашим одягом. І це ми міняли, було мама набере у корзину, в сумку чи мішок, тоді ще не було цих чемоданів, там поїхала десь на Полтаву. Міняла, привозила звідтіля продукти. Батько в другий кінець. Мама приїде, а батько в другий кінець. Так що в нашій сім'ї не було пухлих. Но були люди тут, пухли. Ось тут, я знаю, вмерла на моїх глазах, оце де [нерозбірливо] розволожена, це все була пуста площа, ярмарчище називалося. Це щас воно заселене, це пусте місце. І вот, я пам'ятаю,

ішла і дивлюся, стогне дядько якийсь, а він там жив, Романко його фамілія. А він умирав уже з голоду. Померло у нього двоє дєток, осталося двоє дітей і двоє померло, вот. Бачила я ціх голодоморів, які вони з голоду померли. Вот. Ну були люди пухлі, но мало було в нашому селі, мало було таких людей, що дуже голодували. Оце таке.

Знаєте що, мені кажеться, як я тоді ще розуміла, що було воно щось несправедливо сплановано, наша економіка. Понімаєте? І був хліб, і вродило хліб, і була велика контрактація, як вам висловиться, ну накладали дуже багато вивозки хліба, треба було. Надо було продати, здать, хочеш не хочеш, 300 кілограм молока, літрів молока, це даже більше. Яйця – оце все треба було здать, хліб скільки здать. Ну хто не міг оце, значить можно було замінять хлібом. Но оце хто виконав, хто не виконав, тоді ще розпродували люди, наказували. Була, погрєшность була. Вот, но я вам хочу сказать, може це я не права, що все це на стороні, а все рівно радянської влади. Поняли, вот так. Так як ходили вербувать за Кучму, то ви сейчас за Кучму, молодеж, а я, наприклад, – за Симоненка. Не посадять мене за те, що я сказала. Мені нічого бояться, я нічого не боюсь.

Кінчила я десять класів в 39-40-й навчальний рік. Кінчила десять класів, це тоді був мій ще третій випуск десятирічки в нашому селі. Вот, в 41–му році я поступила у технікум, а тут війна. Прервалося моє навчання і пішла. Ну що ще розказати.

Під час війни переживали, так як всі переживали. Батька на фронт, вот. Під час війни в 43-му році я вийшла заміж, вот. Наше село освободили 27 октября. Октября, що я щось не те кажу? У мене феноменальна пам'ять. Я читала Островського "Руський характер", знаєте? Не знаєте, да? Оце я читала весь монолог, там три сторінки книжки. У мене зрітельна пам'ять дуже хороша.

А як наступали німці, – ужас! Стрільба! Не поймеш, чого дим кругом, що таке, нічого нікому не понятно. І тут зразу німці у нас. Ага, ну шо. І пішли, і пішли бігом, пішли у наступленіє і захватили, ми вже в окупації тут. Тяжке. Німці зайшли на мотоциклах, машини. Наші машини, як нас освобождали, ми дивимось, рівняємо з їхніми: такі знаєте, грузові [німецьки], розміром я не понімаю їх машин, тяжеловесні такі коні в них були, підковані. А як наші освобождали, да пішли вони дальше, тоді чуємо десь, хтось там листовки бросе, що наші теж ото освободили, те освободили, те освободили. Ага, а тоді вже в 43-му, чи в якому сюди вступили. Ой, ховалися

люди, боялися, бо тільки наші, а тут ті. Наші отступлять уже от германців, тут німці, тут італьянці. Італьянці високий народ, такий високий. Даже глянеш так на рост і определиш, і бачиш, що це не німці. Німці ріженькі такі, не дуже великі, а італьянці високі ростом. І от знаю, в нашій хаті поселився штаб їхній. По оцій вулиці, а я дальше жила. Кот його фамілія була. Помню, бо його так називали, Кот. Ага, і він ото командував. А по сусідській німці були, скрізь вони розселені були, да. А тоді, як вже отступать, думаємо, що таке. Цей Кот зібрав подушку свою, там вона атласна подушка в його була, ага, і свою одежу, що там йому не нужне, і пале у нас за хатой. Палив він і уже собирався тікать, виїджать вони. А ми в цей час, щоб вони не бачили ж ночью, батько і чоловік копали яму. У погрібі копали, от так виход у бік і там ход маленький, аби тільки пролізти. А там яма викопана, і туди ми за нєсколько днєй готовили. Ми чули по слухам, що все рівно наші побідять, що наші ось, що німець отступає, отступа. І ми туда запаслися продуктами, туди хліба, сухарів там, що було у нас. Ну що могли туди. І оце тайком пролазем, нас дітей туди батько посила, і ото ми заносим і замаскірували оцю яму, замазали і засипали сухою землею. Понімаєте? Ага, а з боку у нас стояла кухня така, слабенька така кухня. І ми відтіля, батько викопав вход, от такий як рівчаком входив до от тієї комнати, що в подземельє собі зробили, поняли?

Ну тепер я вам буду казать ці роки, як я з 53-го. У 49-му році я пішла працювати, ну не помню, середня школа Малобілозерська територія Калініна. Працювала я там бухгалтером-секретарем, оформляла методичні уголки, начисляла зарплату, возила зарплату з Великобєлозерського госбанка, вот. Була там дуже хороша самодєятельность, участувала я там. Я сама гумористи читала, у хору співала і виступала наша школа, та Малобілозерська неповна середня школа №3. Вот, там був хороший педагог, такий руководитель нашого ансамблю, хору. Вокал хороший, в цій школі працював і славився на весь район. І мене там побачили в районі на сцені, я читала гумористи, і мені предложили, тоді була організована культосвіта. І мене призначили, а я не хотіла, я боялася цієї роботи. Призначили мене завідувачем клубу тут. Вот, і працювала, реалізувала 23 роки свого життя на цій роботі в клубі. Ми всєгда виступали, моя вокальна група «Ромашка», у Запоріжжі в Зеленому гаї, вот. В Такмаку виступали, ми захищали ідеологічну роботу нашого району. Та не пишіть уже. Виступали. Там ще була Ткачева, секретар у

нас райкома партії, женщина. Я так боялася цієї роботи, організаторської, но получалось у мене. Три роки з дванадцятьох держали ми клуб відмінної роботи. Оформлення, тоді гітара оця була у моді, причому сама я писала лозунги. Тоді так було модно по вулицях лозунги, лозунги, да. Вот. Писала у всіх організаціях. Ну а потім вже я пішла на пенсію, цього я вже соромилася, свого того возроста, да, свого віку. Дивлюсь, молоді ще мене хотіли держати, а я розщіталася і пішла в сільську раду, і працювала з них іще, уже будучи на пенсії, 20 років – воєнний учьотний паспортний стол. Оце я оцю роботу вела. Допризовників готовила, характеристики їм...

Був такий час, їли саме із кукурудзи хліб. Особєнно це при Хрущові, вот.

А на городі садили таку саму культуру, як і це. Даже, помню, садили [чумиза] була тоді. Це на кашу, вона така хороша. А то все, все садили. Було таке время, що копали вручну городи, вот. А як жито посіяли в городі, значить тоді ми прополим його, не жито, а картошку. Прополюємо, і на цім картоплищі сіємо жито вручну, розкидали, граблями рогребли, вот. Ну що ще вам, я так бідно я вам розказала.

У мене мама була дуже богомольна. Я знаю всі молитви. І я не ляжу спать, поки мама мене не поставе на коліна. “Ти що, вже вклалася спать?” – і я должна встать і прочитать: “Отче наш, иже еси на небеси, да святится имя твое, да будет царство твое, вера во единого господа”. Лягаю я спати, тоже должна молитву знать: “Лягаю я спать, стоїть передо мною Божья мать. Ангели по боках, Хранителі в ногах. Хранителі, храните мою душу от дня до ночі, от ночі до світа, от світа до конца віка. Огонь погас, святая Богородица, спаси и помилуй нас”. Ну я їх дуже багато знаю, мама мене це навчила, да. Ви бачите, яка у мене пам'ять?

Питаєте, як раніше сватали? Ви ж не забудьте, що я ровесник комсомолу. Я родилась при радянській владі, ровесник комсомолу, молодший на рік за радянську владу, знаєте? Да. Це ж в 17-м році, у 18-й – комсомол. Я ж 30 жовтня 18-го, ровесниця комсомолу. 31-го чи якого, чи 30-го відмічаємо ми, чи ви не були комсомольцями? Ви з якого року? Молоді. А як тоді сватали, це вже мені розказували, при мені такого ж не було. Тоді даже батьки жениха і нєвєсти роднилися. Вони, діти, даже і не знали, що їх вже поєднали, що їх хочуть женить одне на одному, да? Вот, і тут одна

розказувала, що привозять мені жениха, а батьки знають батьків тих, свати. А вони привезли мені, каже, паралізований, кривий, ага. Не хочу я його. На другий раз приїжджають свати ті же самі, а жениха другого привозять. Другий жених, ага, свата її, вона і согласилася. А стали свадьбу іграть, а воно той жених кривий [сміється]. Він умер, а та старуха і досі жива.

Це десь у 60-ті проводили... Все рівно секретар така була сміливіша, а я так переживаю, а вона рукой: не бойсь, щас проведем, все буде в порядку. План перед собою лежить, давай [сміється]. Ну тоді вже весілля гуляли по настоящему. Батьки в себе, вони в себе, тоді з'єднувалися. Гуляли по три дні, а було таке, що по три місяця живуть і розходяться. А три дні гуляють.

В перший день просватали, їдуть же вони до молодої. До молодого, до молодого, гуляють свадьбу, вот. А тоді на другий день ведуть снідать туда, вона ж ночувала у молодого. Ідуть снідать до її батьків. А на третій день, це вже кури. Кажуть: на кури пішли. Зносяться, вже і водку, і курку несете туда. А тоді вже, хто прийде, хто не прийде. Ну а вообщє то, ті хто основні гості, – всі там були.

Мати нам готувала український борщ на обід. А каша і кукурузна, варила, і гарбузову кашу, тоді в моді був гарбуз. І так запечений гарбуз поставе у піч, засуне його, а він спечеться після того, як витопила. Такий смачний, хороший. Даже варили мед з буряків, ага. Оце терли на терку, запікали його, тоді отжимали в такий хлистовий мішок. Отжимали його, ага, а тоді з того соку варили, поки буде згущена така маса – мед. І була добра.

Ну а на свята, там чи пиріжки, чи пампушки. Там мама напече щось трішки здобного, ну голодні не були.

Оце зараз консервують, а тоді такого не було. Солили, солили, солили. У кадушки солили. Да, і огірки, і помідори. На крашанку відро води, і насипають солі до тих пір, поки яйце не випливе і кружочик буде на три копійки. Оце вже хороший такий росіл. Заливали, а тоді зверху хустиночку, тряпочку чистеньку, ага. Ті досточки, такий кружок батько зробить із досточок і зверху камінюку положе, – гніт називали. Ну мили, чим частіше хазяйка мила (оцю тряпочку стірає), тим буде краще. Не буде запаху.

Вієнко Григорій Федосійович [ ] року народження, Вієнко Катерина Григорівна, 1929 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Катерина Григорівна: Ми самі родом відсіля.

Діда батькових батьків я не пам'ятаю, а вже діда й бабусю мамкиних пам'ятаю. Дід був Казалік Леонтій, – цеглу виробляв, а бабуся – Казалік Марія. У їх четверо дітей було. Тоді в сім'ях батько керував.

Батько мій – Кудлай Григорій Іванович, 1903 року народження, був предсєдатєлєм. Як тіки война почалася, в 41-м, нас п'ятеро вакуіровали у Ставропольський край, Петровський район, село Козулани. Один 26-го року був, хлопчик старший, одна – 28-го року і я, це пошти 30-го року і ще двоє маленьких було. Оце ми гнали скот. А зима нас там і застала. Гонили ми скот пішки. А як з евакуації мама вернулася так, бедна, в сорок дев'ятому році і вмерла. А батько воював. Він був лейтенант, не долічився, вернувся. Білозірку освободили, так він приїхав, визова взяв, і нас відтіль забрав. Привіз сюди. Батько комуністом був. Як вернулися у 44-м, у ноябрі місяці, німці хату спалили. Так ми ото воду циберками давай носить з річки, що раньше була, коло Чапаївського ставка. З валків ліпили стелю, настилали і ото построіли нову хату. А потім батька перекинули предсєдатєлєм у цей колхоз і ми ту хату бросили.

Коли голод був після війни, шо в хаті не було нічого, а у 49-м мамка вмерла. Оце на посівній піду та вкраду пшенички трошки, а батько заставляв мене однести. Отакий був прєданий, він же був комуністом, не такі комуністи тепер. А щоб в голод вижити і грицики їли, і ото работала в колхозі, підем пшенички тут візьмемо, наваримо і вижили, нас — п'ятеро ж було, і всі вижили. Тут, правда, старша сестра і брати були в Запорожжі. На фермі работали (сестра – дояркою). Давали їм затірку, а сціженого молока вкрадемо там трохи. А тоді в'ялені грицики сушили та м'яли, і з буряків медяники пекли та мед варили, усього було. Голодували страшне тим, що я з батьком жила, а батько був предсєдатєлєм.

Люди, які сторожували, були, та я ж із сівалки потроху зерна брала, як машина зерно вивозила з поля. Трусили, канєшно.

А на свадьбу нам з дідом подарили два метри метерії, а йому ще й кальсони прислали. І в нього хата згорівша і в мене хата згорівша, бідность була.

---

[1] Опитування провели Білівненко С.М., Стельмаченко В., липень 2001 р.

До войни якось не так свадьби було гуляли. Зараз же совмєстно гуляють, а ми так: в суботу молодьож гуляла, а в неділю – старики. А на сватання приходив із дядьком (батько ж убитий був на войні). Дядько привів жениха. "Ну ж, согласні?", – питають. А я кажу: "Ну, конєшно, согласні". Раньше йшли на свадьбу – несли хлібину, бутилку не несли.

На свадьбу різку пекли. Раньше усім роздавали різку, навіть тим, хто на молоду приходив дивитись, а тепер же роздають тім, хто приходить на свадьбу. Різка – це така ломака. Оце тісто міситься, розкачується, на корж ріжуть полосочки, а потом кругом цієї ломачки обмотують, а тоді в печі спечуть, таке вкусне, і дають всим приглашеним на свадьбу. Ми й коровай пекли, обмінювались. Приходять свати, – вони нам приносять, а ми – їм, обмінюємося. А слова кожен сам придумував. Дарували та і все. "Я дарую тобі пару горобців, щоб не любила чужих молодців, пару перепелиць, щоб не любив чужих дівиць".

Було чудили. Понаряжаються і стоять на воротах, заходили – плати руб, чи два, чи скільки в тебе єсть, тоді умивають тебе чи сто грам наллють – такий обичай. А на ті гроші, що насобирають, тоді ідуть у магазін і батькам купляють – тому труси, тому сорочку. Труси понадівали, поставали на стул і сміху, сміху було. А кухаркам по платочку, по фартуху і даєш за те, що вони куховарять. Чоловік шість-сім було.

На свадьбу готували: перше, друге, і котлети, і картошку, і рибу, і свіжу і жарену і ще докупляють ковбас, і голубці, і перець начиняють, лепешки жарять, ікру роблять, усе, у кого як, по рєсурсам. Хто бідніший, той бідніше, хто багатший, той багаче. Кабана ріжемо, холодне варимо. Біля молодих шампанське ставлять, різку, у хлібині конхвети повкручуємо, лєнтой обв'язували. А тоді молодий і молода роздає різку. А у нас тоді шампанського не було, то самогонка стояла. Хоча й вино було і водка.

А самогон гнали з буряка, тоді й сахарю не було. Ще й буряки десь у степу, а ми ніччю ходили, крали і на собі на плечах носили. Натрем на тертушку, а тоді перемащюємо паркою і складаємо в бетон і ото воно грає в бетоні. Чуствуєш, що уже запах кисленький, а тоді гоним. Ну як тепло, воно бистрій виграє, а як холодніше – довше. А тоді кладеш у чавун, на чавун – соломки. Здоровий такий чавун на плитці, чи кірогазі. Тоді було устромляєш у дірку в чавуні і поверх накриваєш, і відтіль капає водка. Був самогон ще з сахарю. Тут уже

дрожжі кидаєш і воно грає. У нас виноград появився, вже після війни, так ми й вино робили.

Раніше на городах усе садили. А в колхозах тоді все було: і сади, і огороди, і виногради, і шовкун був, і шовкопряди черв'ячки дають, а ми ходимо листя рвемо і розсипаємо. А тоді становимо кущі, як воно називається мітлиця, а на цю мітлицю і кокон мотається. Кокони здавали. В основном на парашути йде шовк, та й на плаття мені рвали шовк. Ця шовковиця була колгоспна. Вона тоді росла в посадках. У каждім колхозі є ця шовковиця, ділянка здорова така посіяна, дерева. А тоді ті – старі, і сіють молоду, бо ця пропадає. Та, тоді було лутче чим тепер. В каждім колхозі було по 50-60 гектарів садів: сливи, яблоки, виногради, вишня, все. Ці фрукти колхоз здавав у Кам'янку на пєрєдєлку.

Раньше у колгоспі платили трудоднями. А до війни тоже трудодні були. На трудодні в школу ще ходили, хліб і зерно давали. На трудодень – 300-500 грамів. Як ми вижили? Хай воно не вертається.

Григорій Федосійович: В мене син в армію пішов і вчився вроді непагано, а вернувся з армії, ми йому поступать, а він – піду на завод, мені надо партійний білет получить. І так поступив у комуністи.

На проводи в армію син кликав своїх друзів, а ми – старих, багато кликали. Як у армію препроводжували, – полотенцем перев'язують, до полотенца в'яжуть, пристівають платочки й конфетами обсипають.

На заробітки їздили в Кіровську область, за Москвою. Це у 1949-му, у феврали. Сорок дев'ятого поїхали ми туди з одним парнем, я ж ще холостяком був. Поїхали ж у Кіровську область на заробітки. Ану ж пішли первий день на роботу, видовбали ми ж собі яму ж таку, щоб залісти с завода...

Кобилко Іван Леонтійович, 1919 року народження, Дяченко Євдокія Петрівна, 1925 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Кобилко Іван Леонтійович: Кобилко фамілія моя, Іван Леонтієвич, 1919-й рік народження.

Дяченко Євдокія Петрівна: Я – Дяченко Євдокія Петрівна, 1925 року, уроженка села Мала Білозерка, колись Великобілозерського

[1] Опитування провели С.М. Білівненко та В.Г. Стельмаченко (липень, 2001 р.).

району Запорізької області. Дівоче моє так і є прізвище. Колись казала йому, давай на твою, та він сказав: “Не треба, будуть тебе дражнить”.

Іван Леонтійович: Дуже нечепурна фамілія [сміються].

Євдокія Петрівна: Так шо я на прізвищі своєму. Народилася в селі, ну не маленьке воно було. Батьки – колгоспники. Сім’я була хароша, дружна. У матері було немало дітей, а залишилось тільки двоє. Два роки, три роки і діти вмирали. Я ще пам’ятаю Вітю, Васю... Всі вони, всіх їх хоронили на кладбище, і я знаю те місце, де похоронені всі. Один син загинув на війні, і одна сестричка ще є. Ну жили, як жили.

Батько – Петро Сергійович Д’яченко, був, як і всі. Весь час був у колхозі. Це, як тільки колективізація стала, поступив в колгосп. А до колективізації, ну шо? Ну, – селянин, нічого ж ніде. Просто була своя земелька – кусочок, небагато землі було, працювали. А в нього було три брати ще (їх разом – чотири брати). І, бувало, вони разом зустрічаються там на полях. І в кожного свій кусочок був, но небагато. Шоб вони там багаті були, ні. Мама така собі жіночка, теж із селян, більш-менш неграмотна. По-моєму, класів сім кінчила, так і добре. Добра була людина. Батько чотири класи кінчив, писав, читав, такий був грамотненький. І уже, коли стала колективізація, завжди був на керівних роботах: то бригадирував, то завфермою. І коли війна почалася, він забрав весь скот і одправляв у Ставропольський край. Один брат, Костя, теж був такий, завжди участь брав у формуванні. Особливо, це коли у 19-х, у 21-х там роках, 23-х, формував колгоспи, ферми організовував і так до кінця свого життя він завжди був так. А один, Степан, цей збирався буть учителем, ну чого ж він чогось не став, я не знаю, а дружину взяв учительку. Був один син у нього, загинув теж. Ще один брат – Андрій, був селянин, пішли з сином на війну, там і залишилися. Ну, як вам сказать, село у нас небагате було. Жили ми в бідненькій хаті, нічого в нас такого не було із обстановки. Пам’ятаю, знаєте, старий сундук. У тому сундучку було всяке там лахмоттячко, одежа. Я не бачила ніколи на мамі шось такого харошого одітого. І коли тут був голод, це вже в 33-му році, так сестричка в мене була, роки три, влізла у той сундук, пальчиком притулилась, притулила на дно, а там трошки пшона було, і вона кричить на мене: ”Ось, ти бачиш? Ось, ти бачиш? Пшоно!” І ото в рот бере і їсть... Голод... Шо таке голод – ми відчували, відчували, шо це голод і все. Батько і мама дуже бились за нас, якось старалися. Якось ми виживали, но трудно було дуже, трудно. Школи сільськії були – ходили пішком далеко, дуже далеко.

Підійшов час же війни. Як війна, батько евакуювався, мама залишилася з нами двома. Брат у армії служив, у кавалерії. А тоді так сталось, шо він не по тій частині став, ну і загинув він.

По-моєму, в 41-му чи в 43-му році, я була познайомилася з одним військовим. І він був десь аж в Болгарії і звідтіля прислав листа: "Дуся, я вичитав, шо єсть підготовчі курси в Запорізький педінститут". А я тільки кінчила дев'ять і трошки класів. А як же їхать, з чим же їхать? Це ж треба шось. Ну, рішила поїхать у педінститут на підготовчі курси. Десять місяців були підготовчі курси і разом з тим я закінчила середню освіту там же. І поступила на мовний факультет української мови. Було в нас там 60 чоловік, і самі дівчатка. Один тільки хлопчик і той без руки однієї, правої, десь за лікоть, а одна ручечка була та й з одним пальчиком. Багато він робив, навіть більш, чим ми: прив'язував ручку до ліктя, писав конспекти. А ми часто дивувались, як він може робить все оце таке трудне. Він для нас був приклад, як вам сказать, не тільки прикладом, а і до душі такий був, шо ми його всі любили. Він один був, а нас багато. Не тією любов'ю, як говориться, а просто ми його поважали. Де в кого шо було, ми ділилися. Жили по квартирах. Ага, ми ще як кінчили, як тільки нам дали атестати, тоді робили нам вступні екзамени, і ми поступали в інститут за правилами. І екзамени здавали, все здавали. Ну довгенько училася я, ну як довгенько, – 2 роки. Трудні, трудні роки були, інтересні були, бо це студентські були. Багато з нас стали такими якимись рідними, такими близькими, бо ми знали, шо таке горе, бо ми знали, шо таке злидні, бо ми знали, шо це таке, коли немає на чому писать, бо ми знали, шо нема чим писать. Всього було! Писали і на газетках. Писали на зроблених блокнотах всяких бумажок, яких ми могли тільки зібрать, бо не було ж, не було. І ото цей знайомий мій, колись, вислав зошитів декілька і газет. І ото в мене було велике подспор'є, і я ще й мала хароший конспект. У нас був вчитель української мови і літератури Забіяка. Так він було говорить: "Цей блокнотик свій нікуди не дівай. Нехай буде на пам'ять нам, бо ви, як стінографи пишете швидко, ми там все розберем, нехай буде для нас". І я, як написала той увесь зошит, так і йому віддала. Не знаю, де він може бути... Він уже вмер, немає. Немає Забіяки, українську мову і літературу читав (зітхає). Це людина, яка на все життя увійшла в пам'ять. Ноги не було, два костилі, шинель ото сіра військова. І пізньої осені, і ранньої весни, і зімою, всі два з половиною роки він ходив в одній і тій шинельці. Хоч ми були і невеличкі, хоч

і молоді, а розуміли все оте, шо це страшне. Це було і сум, і страх, і обіда, або образа. Читав завжди лекції чесно, чисто, на одній нозі, на двох костилях, як сідає і ставить біля нас. Так хто сидів на передніх партах, бувало таке, шо костилі падали, піднімуть, поставлять, то була його опора, а наша, ну, як вам сказать, людина, яка давала нам путівку, можна сказать, у життя.

Бували такі дні в інституті, коли нас збирали, частенько збирали на збори всякі, розказували, за те, яка у нас професія буде, те, шо вона потрібна, шо треба ж учиться (може десь хто там недоучував). Було таке: екзамени, а він з дому не привіз того сухаря, і там столовочка була на вулиці Гоголя, тоже бідненька, сіренька, все ріденьке, а треба його їсти, бо більше ж нічого. Прийдеш готуваться до екзамену до хазяйки (ми жили по квартирах), зав'яжеж голову полотєнцем чи рушничком та й читаєш вслух, а тоді ще й переказуєш, бо боїшся, а може і не запам'ятається, а нада ж відповідать, стидно ж було. Особливо, це була в нас Ніна Петрівна Москальова. По-перше, вона, як жінка, вела себе дуже хорошо. Чоловік у неї десь на фронті, дома були два чи три сини. Така вона була сама акуратна. Так ми за нею слідкували, як в неї платячко новеньке. А в нас же ж було таке, шо на два роки одне: постірали, попрали та в тому ж і ходимо. А в неї було міняються платтячка. Не заздрили, но все ж таки – дівчата, хотілося нам.

Не знаю, мабуть на другому курсі (це ж у нас був з однією рукою (ну, без обох нормальних), а тоді ще один прийшов студент, а то все дівчата. Вчителі, абсолютно всі вчителі, видно, були виснажені, і бували такі моменти, шо можна і заплакать. Сидить так, говорить, говорить, а тоді поклав голову на стіл, ніби заснув... А він – втомлений, того шо тоже, мабуть, голодний був, особливо вчитель української мови. А то – зарубіжна, історію української мови читав. Були й такі моменти, бачили, шо вчителі теж були такі виснажені, ну шо ж. Завжди ходили на роботу, бачили ми, шо вони йдуть на роботу, ідуть, готові, із конспектиками. Дехто постарше, той міг говорить так, а більшість – дивилися і в щоденники свої, і записи якісь там. Ну а взагалі, вчили нас абсолютно повному курсу: і української мови, і літератури, і зарубіжної.

Я з подружкою своєю [направлєніє отримали у] Старосамбірський район, село Воля. В районо забрали швидко, і відправили швидко. Їдем над селом нашим, тією Волею. Дорожечка зроблена із дерева, сосна чи шо там таке. Їдем бричкою, – торохтить, коні, і дві вчительки: Євдокія Петрівна і Даша, нині покійна. Їдем у село. Шо

село? Село далеке, забите, одна вуличка, тільки одна. Спустилися вниз, так, як оце гора, ліс, спустилися вниз, видно, якась хата така довга, велика, і то, кажуть, – школа. Ну, школа, значить школа. Звичайна хата, а в цій хаті парти стояли. Простенька... Но справа в тому, шо там були люди, і там були діти, і там були діти – неграмотні. Хто їх учив? Мабуть же ж воно там і мадьяри, і румини, я знаю, но дуже неграмотні. Їх у школі, у класах було по 30 чоловік. А то, навіть, і більше.

Шо дуже хорошо, мої діточки, це те, шо я все своє життя, це до того року, пронесла ім'я, по батькові, прізвище своєї першої вчительки. Я переписувалася з нею завжди. З початку війни вона із чоловіком (він був кагебіст) виїхала, а тоді вернувся вже після війни. Я знала, шо вони вернулися (в Ужгород). А я її шукала завжди. І бувало таке, оце, як я студенткою вже була, я її шукала, і так шукала, від душі шукала. Встала з поїзда і мені здалося, шо то вона, шо то Олександра Євдокимовна. Здалося, вона, перша вчителька моя. Вона швидко іде, і я за нею. Вона ще швидче, і я теж. А тоді я наперед зайшла. Вона так подивилася, і я набралась сміливості, спитала: "Це Ви, Саня Євдокимовна? (ми її Саня звали)". А вона: "Ні." Но я ж тепер бачу, шо це не вона. Ну, час же пройшов, я могла уже й забуть, яка вона на вид – війна. І до цього часу зберігаю я її фотографії, які вона присилала. Но справа в тому, шо я душею все життя жила першою вчителькою. Її откриточки я писала на випускних вечорах, я прививала діткам любов до першої вчительки. Вона заслужила цього. Хоч, можна сказать, більшість з нас, учителів, уваги заслуговують.

Євдокія Петрівна [сміється]**:** Помню, у молодості, в нас були різні дитячі ігри. Я жила за селом, і біля нас нікого не було таких сімей, де б були дівчата. Одна була, і то не приймали, лукавенька була. А мене приймали. Я дуже любила грать з хлопцями. Ото – в "чурки". Різали такі ломачки, і такий держак – здоровий! І – б'ємо! Мене звали в дитинстві Дуня. "Дуня! Давай, давай!" Дуня біжить, бере ломаку ту і цурки б'ю. На коньку плавала. Зробив мені братик коньок один. Як зараз пам'ятаю, така желєзячка, так завернута була і обшнурована. Вони харашо шнурують. Іду туди – на лід, туди, де хлопці. Вже там – Валєнтін, Микола. Вони зараз вже покійні, а то ми все життя згадували (сміється). Шо ж ми тільки не виробляли за тим млином! Був там млин у нас, а шо то за млин, хто його збудував? Та, мабуть же ж, якийсь хазяїн був, не знаю. А тоді, якось його називали і млин, і паровик. І ото ми на льоду зимою за тим паровиком. Я на

коньках плаваю, і до того плаваю, умію плавать. Тепер чоловік каже на мене: "Ото ж, ти ж на одному коньку плавала, то ти така і бойова" (сміється). Ну шо? У "спічки" грали: так ямочку виривали і качали отакі невеликі намистинки або таке – крем'яшек. Но не знаю, ми грали: ямку вириємо, і називалася "пічка". На ці свята, де крашанки, на Великдень, у "битка" грали. Такі крашанки крашені, і ото б'ємо. Хто розіб'є, – той переможе, і кричить: "Ура!". А бувало таке, шо крашанка пагано зварена і пагано розбивали, так вона вся розбігалася. Грали ми, ну, як **називали, у "квача".** А "квач", – ставили два пальці, робили дирочку, і ставали в ряд: хто за ким буде плювати. Наплюємо ото в дирочку, а шо цим ми хотіли доказать? Я даже і не пам'ятаю. Но факт, то шо грали. Ми ще в цього грали, ну не можна такого й казать, у "сракача" (сміється). У "Панаса". Да, грали ми в таку. Ставали отак. Поряд стоїмо багато. А тоді – як дадуть, як дадуть. Так дехто по совісті б'є, а дехто і здорово! Но факт то, шо це була гра, і дитяча гра. Ми цим були задоволені. Шо вони казали, хто бив, я не знаю.

Іван Леонтійович: Той, кого вдарять, як угадає, хто б'є, значить, тоді він встає, а як не вгадаєш, то остаєшся стояти (сміється).

Євдокія Петрівна: Да-да, було таке. Ну іще шо хорошого? У дитинстві я пам'ятаю, як ми (зітхає) бачили перший трактор, маленький, ХТЗ тоді якийсь був. Там у нас багато було, не ХТЗ?

Іван Леонтійович: Та ні, – американський.

Євдокія Петрівна: Не знаю, казали на нього ХТЗ.

Іван Леонтійович: Він похожий.

Євдокія Петрівна: Ну нехай похожий. Я знаю, шо казали ХТЗ – трактор, – такий "комар". Не трактор, а чудо. Ага... І ото в мене була маленька сестра, і кричить: "Ой, Дуня, дивись, оно Тонька поїхала, Тонька поїхала!". Яке це диво було, бо того ж не було! А в селі якось появився. І колеса були такі страмні... І той шо сидить, ну, – поганий. Ну, а на той час це було диво. На той час, я знаю, це історія, я її досі пам'ятаю! І до цього часу! Десь поїхав, а ми за ним бігли. І так далеко бігли за тим трактором у степ... А він чогось поїхав, не знаю, нікого ми не питали, там же ж тракторист сидів, і не знаєм дядька того, справа в тому. Ну а звідтіля верталися, і хлопці, шо робили? Тоже гра така була, тіки це нікому не можна розказувать. Повставали хлопчики і поробили отакі ямочки, і пісяють... Понапісювали туда, понапісювали, пиляки понаробляли, тоді знімають і б'ють. Як ударять: "Грім!", а ті кажуть: "Молнія"! А шо воно за гра, яка гра? Но справа в тому, шо була в нас така дитяча гра. Не така, як зараз у дитячих садочках! Не

така, як зараз, десь у таких організованих місцях. А ми самі організовували, і нам до цього часу приємно. Згадує Валєнтін, шо завжди вигравав. Микола Нєстєрєнків, той завжди помагав ще в чужу ямочку напісять (сміється). Ну шо ти будеш робить! Так це було. Так це тепер нам смішно, і дико, і стидно, а воно було, а воно ж було. Тепер я говорю, шо, шо, бігли до того трактора, давай розважаться.

Взимку я тіки пам'ятаю, шо коньками розважались. Та й ходить далеко було. Чоботи в мене великі. Ой, Боже милостивий. Туди йду, у школу, і звідтіля, зі школи – загрузну, а витягти нікому. А шо ж робить? Сумка ще сіра, мама із полотна шила. І батько шили, обоє наші шили. Була машинка, їм подарували. Так мені пошили сумку. І я в якомусь сіренькому кожушку. Я знаю, один раз дуже плакала, бо як загрузла, вилізти не можу, чоботи здорові... Я витягаю, ногу витягаю, чобіт – там. Ото тіки тьотка там одна почула та й витягла мене тоді. Кричить: "Мар'яно! Іди, – он Дуня загрузла!". Витягають Дуняшу, тягнуть додому... А воно ж, у снігу вся... А шо ж зробиш? Таке дитинство, такий час був, шо ж зробиш? Ні підвозу не було, а ходить далеко в школу було. Школа була, як їдеш на Велику Білозерку. Там, де ото церква, там була школа. Немає, розбили її при німцях. Наші спалили багато, бо було зерна багато, хліба багато, попалили все абсолютно. А тоді розібрали вже, хароша школа була.

А ще ж, є на пічі, так називається, – комін. Як воно називалось? [Звертається до чоловіка] Ну, те, шо ми сиділи на печі? Як воно? Піч та і всьо?

Іван Леонтійович: Піч.

Євдокія Петрівна: "Черінь", "черінь" називалось оце. І ми там ото сидимо-гуляємо. Багато так посходиться дітвори. Коли у хаті холодно, так ми на піч. І ото на печі сидимо, і ото розказуємо всяке... Хто прийшов, ми з-за димаря виглядаємо. Ага, той прийшов, той прийшов. І один раз, в мене ж братік ото був, ну йому було вже більше 10 років, і хлопчики посходилися. І часто збиралися потягти цигарочку. А мама, як немає батька, значить це їм весело. А в селі у нас, недалеко од нас, була одна сім'я, де мачуха не любила дуже сина. Вийшла вона заміж, не любила хлопчика. Ну а того Ваню обіжали. Він і спав біля паровика біля оцього. А ми, було, кажемо з Васеюбратіком: "Ма, давайте возьмем собі. Заберемо".

І ми ото собі взяли й забрали того хлопчика. І він дуже багато знав отаких ігор, у чого грать. І от грали ми. Каже він: "Давай, Дуня, в "долоню". Даю долоню, і він ото б'є по долоні, б'є по долоні. Й реготу,

сміху... По долонях вдарить, і реготять... Якшо, значить, харашо вдарив, як тільки плоско, то – пагано. Но біля себе клав трошки... Шо там, я не знаю, но – дать шо-небудь: кусочок хліба там, чи шо-небудь. І ми ж старались, шоб шо-небудь виграть, отака гра була. У дитинстві, я вам говорю, шо ми дуже любили, як вже колгоспи організувались, любили ті місця, де коні, де лошадка. Підемо туда, ага...

Вільного часу в нас було багатенько, і саме основне, шо ми гуртом. Шо разом, разом. Не було у нас ніколи драки, ніколи в нас не було бійки. Може деколи й було, но наша компанія не билися. Ні, не билися хлопці ніколи. Та, правда, одна дівчина була паганенька, вони її не любили і били трошки, і одганяли. Я не дуже давно і звонила ще до неї в Дніпрорудний, казала, приїжай до мене. Вона каже, ти приїдь, ще жива. А так уже всі повмирали. Вже багато повмирали, це я довго живу, 75 років, а я ще так багато говорю.

Іван Леонтійович: Народився я у Великій Білозірці. Ну, в перший клас пішов в 27-му році. Малесенький, сумка-торбина, чорнилка – невиливка. Чи ви не пам'ятаєте? І тоже к сумочці прив'язана, через плече. Зіма... Вихожу я з хати, а кучугури снігу! Тоді зіми були страшні! Вихожу, а один двір був – наш і дядька. І їхній гусак, як нагнав мене в кучугури. Я як закричу! І загруз у кучугурі снігу. Ну, – нічого, дядько вискочив, визволив мене. Пішов я в школу (школа недалеко була). В нас вчителька була, – славилася на весь район, а може даже і на область. Старенька вже була. Голос, вправна така, і строга, і добра, і шутлива. Одного разу, значить, (сиділа вона всіда коло грубки, на парті, бо дуже грузна була, за столом не сиділа) сидимо, і хлопчики балувались. Вона: “Встаньте!”. А парти були на чотирьох, не на двох, як зараз, а на чотирьох. Встали хлопці. Обратно ж, як глянуть друг на друга, і сміються. “Станьте више!”. Стали вони вище. І обратно хлопці... А тоді вона взяла й бумагою роти кожному позакривала. Позакривала роти, а поставила зошити, як же, так уже ж неудобно стоять, як глянули, а Вітька Вороб'їв, з куркулів був такий, ну, як би сказать, равний такий, важкуватий, як глянули на нього, а в його слина тече, розчервонівся, як чмихнули, – і бумага та вилетіла. Ну шо, – на тиждень без обід. “Станьтє в угол!”. І всі в углу поставали. Оце таке було. А тоді було один попросився в туалєт. “Іди”. А вона в нас руська була, руська, ну говорила і по-українськи. Вела ж урок по-українські, а як ругать, – по-руські ругала. Вийшов він. Нема довгенько. Коли заходе. Заходе, сів. А уроки тоді не 45 минут було, а в скільки вона вкладеться. От, тут велика перерва, випустила

на ве лику перерву. Коли дівчатка, одна кинулась... А в коридорі в пальті, в кармані, пиріжки були. Нема пиріжків, пиріжки покрадені. Вона ж приходе: “Катерина Дмитровна, хтось пироги покрав”, – і плаче. “Ну а хто ж?” – “Та хтось же. Може Василь Заєць? (той, шо виходив)” – “Ану, подивись у Васілія”. Позвали. “Ой, ні! Їй, Богу, не взяв, Катерина Дмитровна, – я не брав, їй Богу, не брав!” – “Ну, хто ж ? Ну, а хто ще може покрасти?” – “Та ні, тільки він!” – дівчата кричать. “Ні”. Ну, шо ж? “Продайвода, – фамілія була така, – Продайвода, пойді к дядє Ванє (це її чоловік), – і пусть даст ножик, ми Васілію разрєжим живот. А с чем пирожки билі?” – “Із сиром”. – “От, єслі в животє будєт сир, значит Васілій покрав”. Той побіг по ніж, а цей – признався [сміється], начав плакать і признався, шо він покрав пироги. І всьо, той приніс ніж, а вже – вже...

Я самий менший був в сім’ї. Найстарша сестра – на 18 років старша за мене. А тоді так ото, – на сім років, брат – з 907-го, сестра – з 901-го, брат – з 907-го, сестра з 12-го, а я з 19-го.

Грали тоже: і у волєйбола грали, і в м’яча. Ше, коли менше були, грали в м’яча. Так називалось – в “Панового”. Дві команди: там був пан, і там, там – підпан один , і там – підпан, і одинаки називались. А одинаків вже було – чоловік 5-6. Площадка, лінія. Стоїть одна команда тут, а одна – в полі. Значить, панові давалось бить. Був – підкидає м’яч, а гілка отака завбільшки, палка, підкидає, і б’є подальше. Хто ухвате цей м’яч, значить ці вже переходять у поле, а ті будуть бить. Ну трудно було ухватить, дуже трудно. Пан бив п’ять раз, підпан – тричі, а одинаки – по одному разу били, хоч і трава. Хто буде паном, а хто одинаком вибирали так – хто старший. В мене була – я був паном. В мене була команда з дівчат (сміється), я брав тільки дівчат... І більше ми били, чим у полі були. А чого? В мене команда так: “Дєвочки!”. Вплоть до того, шо – загорися палиною, а ухвати цей м’яч! І – ловили (сміється). От так.

Якось, коли я в перший клас ходив, а мій брат (він старший на 12 років) працював на Дніпрогесі (будували Дніпрогес). Ну він приїхав у суботу, і привіз мені фуражку нову, “капітанка” називалась. Ну в неділю вийшов я гулять, а тут – хлопці, однокласники. Ну й один каже: “Знаєте шо, хлопці, пішли кавуни красти, на степ”. А це там, де й наші, це ще індивідуально жили. І наш баштан, і їхній, і других. А наймали сторожа, сторож там був. Ну, пішли. Продайвода Олексій каже: “Підем. Так, якшо сторож буде, я так скажу, шо хлібину вам нада давать, цьому дідові, так мати ще не спекла...”.

Ну, так по-дитячому розсуждали. Да, ідемо, уже доходимо, ідемо дорожкою, з правої сторони кукуруза, з лівої – тоже трошки кукурузи, а за тією кукурузою зліва уже й баштан починався. Ми тіки появились, так уже сторож нас замітив. І вже йшов. А сторож кривий, на двох патрицях ходив. Но він ішов так, кукурузою йшов незамітно. Собачка вибіг, а цей Продайвода каже: "Та то сучечка, я знаю, нехай". І йдемо ж...Коли порівнялися ми з дідом, дід виходе, бо він у середньому рядку кукурузи був, як піддав костиль, як крикнув! Ну всі повставали, нас п'ять чоловік. Стоять. Він зайшов, познімав у нас картузи та й пішов до куреня. Ну як стояли, так посідали, і найбільше горював я, бо в мене новий картуз. У хлопців – то казирьочок переломаний, старенький, а в мене ж нова "капітанка"! Ну горювали, горювали ми... Коли, десь, може, з час, приїхав Горобець – фамілія, – батько хлопчика, який з нами в школу ходив. Тільки він меньшинький був, маленький, маленький. Його в шести годах оддали в школу. Приходе він, каже: "Ідіть, хлопці, дід сказав отдасть картузи". І ми пішли – зраділи. Приходим так. Не доходя, повставали. Він: "Ідіть сюди, забирайте". Ну, думаю, в мене ж новий картуз, так я першим пішов. Прийшов. "Чий ти?" "Кобилчин". "На тобі картуз, я батькові ще скажу". Ми пішли.

Була у нас невеличка вулиця, називалась вона Багачанка. І мій батько там жив. Мій батько по соціальному стану звався "маломощний" середняк. У нас була кобила, два воли, то єсть не воли, а – бички, корова була, вівці були. Ну так, свині були. А в їх – і молотарка була, і четверо-п'ятеро коней. Ну вони називалися куркулі. А в бідняків нічого не було, нічого. Вони наймалися. Ну хата, город. Вони наймалися. І мій брат і сестра тоже наймалися у цих багатих на сєзон, літом. А гуляли ми разом всі ці хлопці, які зі мною у школу ходили, разом ми і в їх на печі гуляли, і в нас. Ну, вобщем, ми не знали. А коли ми одного разу прийшли в школу зімою, а нам вчителька і говорить, шо у нас поменьшало учнів, вивезли за межі України. Ночью під'їхали гарби, шо можеш положить в гарбу, дітей там все, вєщі. І вивозили. Ну вивозили більшість у Донбас. Там вони оставались, там вони працювали, а кого може й дальше. І тоді, коли уже приїжали дехто з тих, кого вивозили, так розказували, як вони були раді, шо їх вивезли, бо вони робили тут, ну як каторжники, – день і ніч робили. А там – 8 годин одробили, у них квартіри теплі, хароші зарплати. Ну, хто туди попав – на Донбас.

Як колгоспи організовувались, чого ж, пам'ятаю.

Це вони організовувались в 29-му році. Ну, не знаю, мій батько с удовольствієм пішов в колгосп. Тож батьку надо було управиться і з коровою, і з волами, з конякою, свиньми, з вівцями – одному ж... Говорять, ой, тоді було...(Ну, шо ж? Буду говорить правду), шо тоді в церкву, як тільки дзвони задзвонять, і пішли...Так до тієї вечері нада управиться, все зробить, а тоді піти. Так же і в неділю утром: тоже нада управиться, і напоїть, і вичистить, і дать, ну вобщем це...А коли колгоспи стали, – конюх своє діло робе, ті шо на полі – своє знають, роблять. Батько в мене був полєвод, чотири класи він кончив. Ну, він...Тоді вчили, так: як чотири класи закінчив – це харашо. Він умів, мог вищитать любу площу землі, колодязь, яму і так далі...Практичний був. Весь час робив полєводом.

Закінчував школу там – у Великій Білозірці. Початкова була, там, де і я ходив. Вчителька, правда, не та. Не пам'ятаю, хто його вчив.

Іван Леонтійович: До колгоспів – впрягалися. В кого є одна коняка, в того є косарня, в того плуг, в того сівалка, в того полінка, в того віялка, і впрягалися. Ми впрягалися із Максименком Федір Яковичем, от. Сіяли шо? І жито, пшеницю, ячмінь, овес. Обробляли. Ділились, то батьки ділились, ми малі були. Інструменти були, якими обробляли, – це ж – плуг, сівалка, косарня, віялка, шо очіщала, коток (молотили котком). Це такий кам'яний вирубували шестигранник – це камінь отакий завбільшки і отакого діаметра.

Євдокія Петрівна: Тьорка ще була.

Іван Леонтійович: Коток укріпляли, станок робився і то запрягались коні – пара, а ззаді – "драчка" така зроблена, це для того, шоб мільчить на полову.

Євдокія Петрівна: А ти катався?

Іван Леонтійович: Катався.

Євдокія Петрівна: Можна верхи кататься.

Іван Леонтійович: Ну тоді вже вистилали такий круг, готовили тік.

Євдокія Петрівна: Ціпи брали.

Іван Леонтійович: Ціпами, хто бідніший – ціпами. Знаєте ціп який? Ціпами били, перевертали. Було таке, називався не вила, а баштармак дерев'яний, з чотирьма, з трьома руками. Ми ними перекидали. Перекидали, шоб низ попав на верх. Бо там оббите вже зверху, а внизу ще. Поперекидали. Перекинув, тоді обратно. Я сидів верхи на коні, пара коней і їздив кругом.

А як вже колгоспи, то спочатку ми побачили трактор американський. Як ми бігли за ним! Це значить 6 кілометрів од нас комуна була, Пархоменкова комуна. І то в комуні вже був трактор (СОЗ – спільна обробка землі). І ото в їх перший тарктор був. Вони підчипляли гарбу, їхали на Пришиб, на станцію, це 54 кілометри. Якісь хімікати, шось таке там. І ми, як побачили цей трактор, і вся детвора (дітей тоді багато було, в кожнім селі багато було), і побігли за трактором. І не зчулись, коли ми уже в степ вийшли. А степ – 5 кілометрів од нас, у ту сторону до станції. А тоді ж полякалися, вертаться нада, а це було в полудні. Ну йшли ми, йшли, а добре ж дорогу не запомнили – на трактор дивились. Ну, таке, дійшли додому.

Євдокія Петрівна: Сіяли тросник.

Іван Леонтійович: Тросник – це тросникове просо, таке, як сорго, тільки сорго – солодке тросникове. Тоді вижимали сок, варили мед. Тоді самогону не варили, Боже упасі! Стіки не було п'яниць. Це в нас один був, знаю, і то, про нього ніхто не знав. Це – тепер.

Євдокія Петрівна: Сіяли коноплю.

Іван Леонтійович: Коноплі, сіяли коноплі, обробляли, вимочували... А потім нам приходилось, терниці були такі ручні – оббивали, а потім – я, мої браття, сестра старша... Воно нада мнять, оце прядиво. Бо оці малесенькі не нужні там.

Євдокія Петрівна: На гребінь тоді вичисували.

Іван Леонтійович: А тоді на гребінь, на веретено, а в кого прядка була, прядкою, пряжу добували, тоді ткали. Носили полотняні штани, сорочки, все було. Моя мати вручну мені шила сорочки, а штани ще легше. Кожен умів, а хто не вмів, оддавав. То ходили дуже бідно...Жили, та Боже мой, – ні трусів не було, ні кальсонів не було! Ото, яке порвалося, – уже під низ. Страшно бідно жили, страшно бідно до колгоспів. Це до колгоспів. А вкривалися зімою ліжником. Ліжник – це, значить, основа з нитки з прядіва, а то – вовняна пряжа. Тоже ткали. Ну скіки там було вош, бліх, страшне. Оце так до колгоспів жили. А ще бідніші за нас, ще хуже жили!

Євдокія Петрівна: А шоб кашу зварить, треба самим було витовкти зерна вручну.

Іван Леонтійович: Мати було каже: "Ваня, вручну, або ногами, треба просо потовкти на пшено, ячмінь на крупу, і все це в ступі, ногами". Ага, робили, робили... Мати каже: "Ваня, возьми сапетку і назбирай ломачок, шоб зробить кашу". Ви з села самі? Ну, це, як плита, – капиця. Оце там – казан, чавун, ото цими дровцями... Я:

“Ма, а шо будем варить?”. Я дуже любив затірку. “Будем затірку варить” – “О!!!” За 10 минут уже повна корзина!

Євдокія Петрівна: Йому було півтора роки, коли вмерла мати. А це – стара мачуха, привела своїх двох, і їх п’ятеро. Кому кому, а йому найбільше роботи доставалося. І збирав, і сушив.

Іван Леонтійович: Ще готували борщ, суп, каші. Корова була, от у кого була, а у кого ж і не було, у багатьох не було. Каша кукурузна, теру на крупу, ну і шелуха була, конєчно.

Євдокія Петрівна: Зварили. Варили не на кабиці на плиті, а в печі. І для того, шоб зварить борщ у печі, треба такий герун, називався, череп’яний, ото туда кидають.

Іван Леонтійович: Рогач, рогачем посилаєм.

Євдокія Петрівна: А не було ж морсу, не було соку. Були помідорчики, дуже манюнькі, їх на зіму сушили. Насушать, да в сумочку, і на припічок, там, де тепленько, де воно може не пропасти. Беруть тоді, но не зразу вкинуть, а – в череп’яну миску, в тій череп’яній мисці труть.

Іван Леонтійович: Магокон називається. І пшоно – розмочено.

Євдокія Петрівна: І ото заправляли борщ, заправляли так борщ. Ну червоненький був, а невкусний. Досі пам’ятаю, шо він невкусний. Дуже вкусні в печі, – це бублики. От бублики пекли дуже харашо! Як вони на рогач, оце натоплять харашо, натоплять, а тісто намішено уже, туго-туго, і нада оці бублики красіво поробить і в воду повмочать. Тоді – проварюють у солоній воді. Проварять, – тоді отака була лопата дерев’яна, і на цю дерев’яну лопату витягають бублики і сажають у піч прямо на чірінь, а чірінь уже туда. На одну сторону й на другу, а посередині вони присмагнуть, присмагнуть, та й такі добрі ще були, вкусні! Ну, де яка хароша хазяйка. А в якої може й пригорить. Так цей попіл обтрусили, однаково поїли.

Іван Леонтійович: Бублики пекли особливо всі на “сорокамучеників”, це – на свято сорок святих.

Чи осінню, чи весною, не пам’ятаю.

Оце в мене учителька, перша вчителька, як сказала, шо Бога нема, так для мене з того часу його і немає, бо дуже багато таких єсть у мене версій, шо нема Бога.

А батьки вірили. Вірили, а тоді перестали вірить, бо воно неправдоподобно, абсолютно неправдоподобно. Слухаєш і зараз,

слухали і тоді. Звичайно, дуже неправильно зробили, шо руйнували церкви. Не треба було: хай би ті, хто вірив, хай би ходили, молилися. Дуже неправильно. Я пам'ятаю, я вже в п'ятий клас ходив, коли познімали хрести з церков. І наш вчитель по фізкультурі, Зерноклюв фамілія, поліз аж туди без нічого.

В мене сама старша сестра була дуже віруючою, дуже віруючою. В селі не було такої од душі віруючої, як вона. Вона вчаствувала, ще невеличкою була, в неї голос хароший, і вона в пєвчій церкві участвувала, там хор великий був. І вона, скільки була церква, участвувала. Їй вже було 93 роки, коли приїжала сюди до нас. Так ще заспівала перед кінцем свого життя.

Євдокія Петрівна: Влітку не було у нас газової пічки. Кабичка на дворі така невеличка і без кружків. Так нада ставить. А пахне те, шо там вариться страшно, бо воно бідненьке. Яке воно там уже? Суп, галушки там чи затірка, інакшого ж не було! Не було ж таких великих рецептів, ніхто ж не знав, як це зараз. Ну добре було. Та, правда, готували: пиріжки пекли з сиром, і варенички. Ну шо хароше було, так це – пироги із пасльоном. Була така невеличка рослинка тоді у моді. І ото, йде мама, колись, так напоминає: "Нарвіть, нарвіть." Нарвемо, насушимо, а так, і харашо було. І воно й корисно було, якось, я не знаю, заготовка така була. І ми її і їли харашо, і збирали харашо.

Великої ж цибулі не було. Дрібнесенька, тож тепер всякого роду. Помідори малі, цибулька невеличка. Тоді ще шо ми збирали? Горох, фасоля, чечевиця була. Багато раніш таких. Зараз не садять по городах, а раніше чечевиці було повно. Тоді ще шо хароше було? Ну город сажали, правда, не в порядок. Ото – сажають картоплю, заразом розсівають буряк, заразом розсівають капусту... Немає ні рядів, не розбереш. Як почнеться було полка, та ще ж і плужком бувало таке шо переорюють. Так розсівають під плуг, а тоді картошку сажають. Но попробуй тоді знайти, де воно шо там. Ну такий був чи закон, чи порядок такий. Всі вміли так – не було ж агрономії ніякої! Хто ж нам розказував, коли, як його сажать, чим його поливать, та чим його кропить. Ну і шкідників, правда, якось менше було. Було, шо родило все погано... Була картошка й хароша, а було і дуже мало. Фруктових садів... Ну в деяких хароших хазяйнів було, а так – сама дичка. І дичка невеличка, особливо груша дичка. Так багато було в селі! А збоку село – нема нічого, хоч і хароші землі: значить там народ не хотів, не вмів. А ми їм

возили продавать возиком. Кілометрів за 20 возичком веземо ті грушки продавать малесенькі! І беруть люди. Ніколи не було в них деревини. А зараз там сади такі... А зараз хароше село.

На святвечір і кутя була, і узвар хароший був, і піріжки були. Моя мама пекла з маком пироги, це на Маковія, мабуть, на свято було. І коржі з маком хароші. Зараз ми такі менше робим на Маковія. А на весілля... Ну на весілля, шо де було. Шоб було там пишне, не було такого. Ну хватало поїсти, тільки не таке розкошне. Була й картопля, було й варене, було й печене, і м'ясне було. Ну, шо хароше було, то це – короваї, то оті різки, то оті шишки! Оце вже було у достаток, бо це такий був продукт, без якого весілля не повинно було обійтися. Це різка для дівчини обов'язкова, коровай. Чому обов'язково? Це як символ якоїсь молодості. Завжди ти повинна бути такою стрункою, такою веселою, такою доброю. Там ще вішають було і конфети, і лєнточку червоненьку вішають, все повинно буть в тебе протягом всього життя в ажурі. Нада, шоб оті різки були дуже правильні, необломлені, бо обломлені, то вже признак чогось... Ну то може просто "предрассудки". Пекли шишки. Ще й тепер печуть шишки. Ну, шоб од душі робить так, і щитать все за обов'язок, то вже ні. Напекли, купили, роздали, і все, а тоді – ні. Тоді ні. Як немає тих, різок, ой, не можна, будуть все віддавать, а тіки, шоб різки були...

Ой, шо співали на весілля, те украли. Я переписала було зошит цілий, і в мене вкрали той зошит. Тож було я ходила по тинках, переписувала, і весільні, і які хочеш. Ну особливо весільні, я співать люблю. Раз іти до дівчини, то треба ж було брать...

Іван Леонтійович: Це на сцені треба було іти зі старостою.

Євдокія Петрівна: Він дуже харашо на сцені грає. Ваня, розкажи гумореску, як треба ходити сватати.

Іван Леонтійович: Да, це ж життя було на сцені! Я у першому класі був.

Євдокія Петрівна: Трошечки розкажи оце, як ти женився. Як ти ходив сватать, по-сценічному.

Іван Леонтійович: Оцю гумореску?

Євдокія Петрівна: Да, трошки розкажи.

Іван Леонтійович [розказує гумореску]: "На багатьох я бував вечорах, весіллях, а останній раз довелося побувати в Донбасі, на весіллі свого онука Василя. Справляли весілля не в хаті, а в палаці культури, бо це було не просте весілля, а комсомольське.

Вареного, печеного, жареного, шквареного, і питва було скільки! Грали, співали, танцювали, веселилися так, що не передати. А надарили молодим, і мануфактури, і посуду, і пральну машинку, і пилосос, і дитячу коляску, і, навіть, самоката на трьох коліщатах. Та й згадалося мені, як я колись женився. Хочете розкажу? Жили ми тоді на Мокрій балці. Жив я з дідом, батьком і матір'ю. Мої батькі були в селі перші ті, про яких казали голодранці. А раз вони були такі, то і я через них мусив бути таким самим. Коли я підріс, уже міг тримати в руках держака, доглядав панську худобу, а коли підріс і під носом почало чорніти, став частіше вмиватися і по вечорах уже заглядати на вулицю через перелаз. А по вулиці до левади сходились хлопці й дівчата. Парубки були в нових свитах, сивих шапках, а дівчата в червоних стрічках і у намисті. Стою я під тином і дивлюся на них. Колись, одного разу підходить батько і каже: "А що, Кіндрате, і тобі вже хочеться парубкувати?" – "Хочеться, – кажу, – тату, ще й дуже хочеться". – "А не рано?" – "Не рано, тато, вже ж 15 скоро". – "Гаразд, – каже батько, – на ту неділю і ти підеш". Діждалися неділі. Мати вийняла із скрині батькову вишиту сорочку, він теж у ній парубкував, сімейні шкапові чоботи, якийсь офіцерський капелюх, дід його привіз ще з турецької. Намастив я дьогтем чоботи, довелося довше готуватися, чим гуляти, бо прийшов я до гурту парубків, а парубки зараз нагадали за магорича. Хочеш бути парубком, став могорич, а ні, – то сиди краще вдома. А я не ставлю могорича і не обіцяю. Схватили вони мене за руки, за ноги, віднесли до ставка, вкинули в воду, викупали добряче, потім викачали в пилюці, і прогнали. Прийшов я додому, батько й мати лають, дід сердиться, бо в його капелюх загубили. Сижу я вдома і більше мені на вулицю не кортіло ніколи. Коли це так, через рік, може трошки й більше, батько каже: "Женись, Кіндрате. Ми з матір'ю вже слабі, жіноча жива поміч нам потрібна. А тобі ж уже 16 стукнуло". Довго я не хотів, а потім таке погодився. "Тільки, кого ж мені брати" – питаю. А батько й каже: "Сватай Хіврю, вона засиділась у дівках і за тебе піде". А мати: "Ой, ні, ні, не треба, не треба мені Хіврі. У неї в роті чорно". Ну, думаю, раз батьку так хочеться Хіврі, приведу йому Хіврю. Пішов, пішов я к старостам. А староста, – дядько Панас. І питає мене: "А чи ти ж, парубче, знаєш, як треба говорити з дівкою?". Такої, чого б і не знати. Пішли, заходим в хату. Не пам'ятаю, шо ми спочатку говорили, тільки знаю, що Хіврін батько й каже: "Нехай Кіндрат сам

з дівкою поговорить”. І показав мені пальцем на двері в другу кімнату. Зайшов я в другу кімнату, дивлюся і сама Хівря сидить на ослоні, копирсається голкою в рушнику. На мене й не дивиться. “Ей, – кажу, – Хівре, а чи ти знаєш, чо я до тебе прийшов?” – “Ні, – каже, – не знаю”. – “Так от дивись сюди і слухай, я зараз буду починати тебе сватать”. – “А як я за тебе не піду?” – “Не підеш, то й не треба. І тоді не хочу тебе брати. Так ще моя мати казала, шо в тебе в роті чорно. Ану роззяв рота, я подивлюся”. Ех, як прискочить же Хівря до мене, як шльопне мене по пиці, в мене в очах 12 каганців засвітилось, а тоді схватила мене за плечі, вивела мене з хати, ми там і хлібину забули. Минув місяць, батько знов наказує іти женитися в сусіднє село Глухарівку. Сват стоїть, забрали старостів і пішов. По дорозі мене повчають старости: “Як зайдеш у хату, спершу привітайся до дівки, потім попроси дозволу сісти коло неї, а потім уже й ближче до діла, а головне – треба розвеселити дівку”. В село Глухарівку ми прийшли пізно ввечері. Підійшли до хати, в хаті темно, всі сплять, постукали в двері, – глухо. Потім кулаками у вікна. О, нарешті засвітився каганець. Ми не признавалися, хто ми такі, а спочатку просилися ніби ночувать. А вони кажуть: “Підіть, он там єсть багатші, до багатших попросіться ночувать”. Прийшлося признаваться, хто ми такі. Одразу відчинили нам двері, пустили нас спочатку в сіни, а потім і в хату, розбудили свою Веклу. Векла виходить, позіхає, і знов нам наказують іти в другу кімнату на переговори з дівкою. Зайшли ми в другу кімнату, а Векла позіхнула так смачно, а я присів і подивився, чи не чорно в роті. Ні, не чорно. Ну, думаю, діло буде. Як мене повчали сторости, попросив дозволу сісти біля неї. Вона показала мовчки, ще раз позіхнула, і показала пальцем на лаву. Я сів і хотів шось перший сказать, а вона перша: “А як же тебе, парубче, звати? І відкіля ти?” – “Кіндрат” – кажу сміливо. “Так ти отой Кіндрат, шо свататься на Хіврі хотів?” – “Да, – кажу. А відкіля ти мене знаєш?” – “А чула, чула про таке”. Та як зареготить, та я й собі, як зарегочу. Та сміявся, поки вона сміялася. Як вона перестала, і я перестав. Потім, шо дальше. Та й каже: “Так ти й мене так будеш свататься, як Хіврю?” – “Так, так точнісінько”. А, як заверещить моя Векла, як кинеться до мене, як учепилася за мою сорочку, пошматала сорочку, я встав на ноги, відкинув із себе й кричу: “Та в тебе й в роті ніби не чорно, а ти ще зліша за Хіврю! Нехай тебе там чертяка схвате” – я на неї. І вискочив я до старостів. Дивлюся, старости і Веклин батько

понапивалися, обнімаються, цілуються. Вийшов я надвір, у сусіда під тишком сіна переспав, а рано-вранці прийшов, забрав старостів і почвалали ми додому. Після того, скільки батько не посилав мене сватати, я нікуда вже не пішов. А там років через 3 чи через 4 до пана прийшла дівчина одна, до корів працювати. Сподобалась вона мені, і я їй. Погуляли ми місяців зо два, побралися, і не треба було ні старостів посилать, ніяких церемоній оцих не було. Пішла вона за мене, і прожили ми більше 50 років. Єсть у нас син і дочка: дочка – вчителька, син – інженер, вже на пенсії, внуки дорослі. Не вірете, правду кажу. От, як приїде вона од внучки Галинки, самі розпитаєте її".

Іван Леонтійович: Пам'ятаю такі слова: "Всє еті совєтскіє школи, Тімофєй, только наваждєніє дьявольскоє. Це я говорю, – піп...".

Євдокія Петрівна [хвалить свого чоловіка]: Шо грає він добре, то добре, це гарантія.

Іван Леонтійович: Уже я ходив у 7, у 8 клас, уже мене брали в колгосп, я ніде гулять не ходив, ніде не ходив гулять – в клуб на репєтіцію. Кончив 10 класів, дальше в – районній...

Євдокія Петрівна: Ну як, – паганенько він гуляв [сміється].

Іван Леонтійович: Я не гуляв.

Євдокія Петрівна: А вообще – у мамки брали трошки зерна. Пішли. Однесуть бабі, оддадуть. Тоді каже баба: "Приходьте, будете гулять".

Іван Леонтійович: Ну, як досвітки були. На досвітки сходилися парубки й дівчата, сходилися у тій хазяйки, давали там чи жито, чи пшеницю, платили за хату. Хто шо дома вкраде.

Євдокія Петрівна: А як же ж весілля у нас проходило?

Іван Леонтійович: Ми виходили так. Я у Західній Україні працював, 5 років там жив у Івано-Франківську. Так я у шинелькі, в ватних брюках, зімою це діло було, посиділи трохи. Нікого не... Тіки мого товариша запросив, він тоже з Білозірки, там був.

Євдокія Петрівна: Но доля зробила так, шо він один остався. Дитячий будинок там був. Я робила там завучем, а він – вихователем. Він одинокий, доля така, і я.

Іван Леонтійович: В неї синок, і в мене.

Євдокія Петрівна: Добрий він, хароший. Дуже добрий і розумний. Його доля наказала й мене. І в нього дитиночка осталась, і в мене ж на руках дитинка. Ми поділили горе пополам. Я молодша,

він старіший, старший, я більшенька, він меншинький. Не звернули увагу ні на шо, хоч розмов може десь там було... І ми зараз прожили вже 50 років.

Іван Леонтійович: В цьому року, осінню, буде 50 років з нашої свадьби.

Євдокія Петрівна: І не зчулися, коли вони пролетіли. Мені здається, шо це тільки ми начинаєм жить. 50 років – так багато ми пережили, так багато ми людям добра зробили, дітям. Любу дитинку спитайте у селі...

У мене он там десь зошит, так штук 100 пісень записано. Було "Шевченка" подаю (в школі) – я співаю:

Гамно та шумно на базарі –
Жінки чоловіків продавали.
Як прийдеться до ладу,
То я свого поведу
Та й продам.
Під лик мотузок зав'язала.
Взяла свого милого залигала,
Та й повезла на базар.
До терниці прив'язала.
Як наїхало покупальних,
Як наїхало торгувальних.
Стали думать і гадать,
Що за цього мужа дать.
А за цього мужа треба дати,
А за цього мужа треба дати
Пару коней вороних
Ще й сто рублів золотих.
Ой, стала я подумала.
З кіньми треба возиться,
З грішми треба носиться.
А мій милий чорнобривий
До роботи не лінивий
Він для мене знадобиться.
Він насіє, наоре.
Не для кого, для мене.
Ой, мій милий, серденько,
Пожалію я тебе

[Сміється]. Оце таке.
Ой, на горі больниця стояла.
А в больниці Маруся лежала,
А в больниці Маруся лежала,
Чорним шовком головку зв'язала.
Чорним шовком головку зв'язала.
І за-за моря зіллячка бажала...
Де взялися три козаки в гості,
Розв'язали Марусі головку.
Перший каже: "Я Марусю люблю".
Другий каже: "Сватать буду".
Третій каже: "А я молоденький,
Єсть у мене коник вороненький.
А я конем на тім боці стану,
Я Марусі зіллячка дістану".
[далі – забула].

Євдокія Петрівна: "Понад берегами"... Як же, вчора знала, сьогодні – забула... Щас, підождіть одну хвилиночку. Така пісня давнішня, я не дуже знаю. Вона дуже давнішня...

Ой став же він зіллячко рубати,
Стала йому зозуля кувати:
"Ой, не рубай, козаченько, зілля,
Бо в Марусі цього дня весілля".
Бросив же він зіллячко рубати
Та й поїхав понад бережками,
Та й поїхав понад бережками.
Зустрічає Марусю з дружками.
До дружечок фуражку знімає,
До Марусі шаблю витягає.
У козака шабля заблистіла,
А в Марусі головка злетіла.
"Оце ж тобі, Маруся, весілля.
Щоб не слала козака по зілля".
У неділю усі дзвони дзвонять
То подружки Марусю хоронять.

[Говорить російською, цитує]: "Єслі в жизні у тєбя так, что ти одінок, как в полє колосок, то ето неправда. Оглянісь вокруг сєбя, вокруг себя і людей – ето счастье". Саме основне – не дать себе в обіду нікому.

За городом качки пливуть, каченята крячуть,
Бо дві дівки заміж йдуть, а багаті плачуть.

Бо дві дівки заміж йдуть, з чорними бровами.
А багаті вдома сидять з кіньми та волами.

Ой, ти б чула, дівчинонька, як я тебе кликав.
Через твоє подвір'ячко сивим конем їхав.

Ой, хоч чула, хоч не чула – не обзивалася.
Темна нічка-петрівочка – вийти боялася.

Ой, не бійся, дівчинонько, не бійся нічого,
Бо я хлопець молоденький, не зрадив нікого.

Ой, не хоче твоя мати мене бідну знати.
Хоче собі багатую невістку шукати.

Нащо мені на подвір'ї воли та корови?
Як не буде в моїй хаті любої розмови.

Ой, десь гуде, ой, десь грає скрипка, витинає.
Оце ж вдова своїй доні весілля справляє.

Стоїть явір над водою,
У воду схилився.
На козака пригодонька,
Козак зажурився.
Нахилився яворонько,
Іще ж зелененький.
Не журися, козаченьку,
Ти ще ж молоденький.

Євдокія Петрівна: Важко мені цю співать, не будем, це пагана.

Ой, чий то кінь стоїть? Та білогривонька?
Сподобалась мені, сподобалась мені
Тая дівчинонька.
Не так дівчинонька, як біле личенько.
Подай же, дівчино, подай же, гарная
На коня рученьку.
Дівчина підійшла, рученьку подала.
Ой, лучче б я була, ой, лучче б я була

Кохання не знала...
Кохання, кохання, з вечора до рання.
Як сонечко зійде, як сонечко зійде
Кохання відійде.

Так, ось такі в мене ще є: "Закувала зозуленька", "...Гей, приїхало до дівчини три козаки в гості...", "Дивлюсь я на небо" Солов'яненка...

Лугом зелененьким,
Поза лугом зелененьким
Брала льон дрібненький.
Вона брала, вибирала,
Вона брала, вибирала,
Тонкий голос подавала.
Там Василько сіно косить,
Там Василько сіно косить,
Тонкий голос переносить.
Кинув косу додолоньку,
Кинув косу додолоньку,
А сам пішов додомоньку.
Позволь, мамо, вдову брати,
Позволь, мамо, вдову брати,
Перестану пить, гулять.
Не позволю вдову брати,
Не позволю вдову брати,
Вдова вміє чарувати.
Чарувала мужа свого,
Чарувала мужа свого,
Причарує й сина мого.
А я чарів не боюся,
А я чарів не боюся
Та й на вдові оженюся.

Оце тоже таке, ви знаєте, воно правильно: "Мамка каже – слухайся, а шо серце каже, те роби".

За туманом нічого не видно,
За туманом нічого не видно.
Тільки видно дуба зеленого,
Тільки видно дуба зеленого.

Під тим дубом криниця стояла,
Під тим дубом криниця стояла.
В тій криниці дівка воду брала,
В тій криниці дівка воду брала.
Та й пустила золоте відерце,
Та й пустила, засмутила козакові серце.
Ой, хто ж мені відерце дістане.
Той зі мною на рушничок стане.
Обізвався козаченько з гаю,
Обізвався козаченько з гаю.
Ой, я ж тобі відерце дістану,
І з тобою на рушничок стану.
Нехай туман випливе на долину,
Якщо доля – забере дівчину.
Хай виплива туман на долину,
Якщо доля, – заберу дівчину.

Євдокія Петрівна: А лікувалися так: як горло болить – ліпьошки з житньої муки робили і прикладували. Тоді, якось, були ми хворі, Катя (сестра) і я. Трусило якось, чи я не знаю...Так, помните, такі "грицики"? Було, нарве тих "грициків", в блюдечко поставе на ніч, і каже: "Їжте, і вас перестане трусить". Чи малярія була, чи шось таке. Може воно й помогло, я знаю, но "грицики" їли.

Як грижа, кажуть, можна обійтись без хірурга. Брать цибулю, варить у пітку, і прикладать до живота, якщо воно на животі. (Ну, більше ж вона буває пупова). І ото нада кругом обкладать, на ніч прив'язать, а тоді скинуть. І так днів десять. Кажуть, помогає, но я не знаю, правда чи неправда.

Іван Леонтійович: Ну, ще раніше лічили так. Прийшла бабка: "Дітей в мене нема". Ага... Плаче... Йодом помазав. Всьо. Нічерта не получиться (сміється).

Євдокія Петрівна: А от, як тебе баба лічила на ринкі, розкажи (сміється).

Іван Леонтійович: Ходив я в восьмий клас. І у мене була малярія, "глітуха" – така, шо не трусило мене. А от сяду я серед двору, і сиджу, як дурний, – голова не моя. І так проходе врем'я, а один мені і каже: "Ану, піди по Ганну". А вона на нашій вулиці була – Назаренко. Я пішов. А вона: "Та ти ж будеш сміяться, ти ж

комсомолець". – "Не буду", – кажу. Шось вона взялась за мене, за голову. Тоді вийшла в другу хату, а ще пошептала шось, вийшла в другу хату. Відтіль волоче – така бумажечка кручена і ниткою перев'язана. "Носи, – каже, – на шию, і носи три дні". – "Я ж, – кажу, – в школу, ну як так, шоб не на шию?"(Може, ще подумають, хрест). – "Ну, носи в кармані. Через три дні ти береш це і спалюєш, не читай. Прочитаєш – недобре". Мабуть, там якась молитовка була, бо вона малограмотна зовсім була. "Три дні пройде, – спали. Як не зробиш, прийди ще раз". Проходе два дні – мені лучче. Проходе три дні – мені ще лучче. Я спалив ту записочку, а до неї не йду. Через п'ять днів – мені харашо. І після того, уже мені 83 лєт, в мене ніколи голова не болить!

При опіках раніше – жовчь, як опікся, ще – рибій жир, а як нема риб'ячого жиру, – олією мазать.

Євдокія Петрівна: Ну а самий хароший рецепт... Як болить голова, побільше їсти яблук, обов'язково, і – рябіна, – найсильніша ягідка. Один кілограм ягідок рябіни, один кілограм сахару. Ягідки перетерти, змішать з сахаром, і вживать по чайній ложці три раза в день, перед їжею хвилин за десять-двадцять. Рябіна продається. Гречану кашу, хоч і кожен день їж. Вари і їж. Молодий часничок, два-три зубочки кожен раз, кожен день.

Вершкового масла, перемеленого та підсмаженого жита, розчиненого в воді вапна – все перемішайте і змащуйте те вражене місце, доки одужаєте. Як ногу вдарили.

А ось такий рецепт [читає із зошита]: На дві-три частини кислого молочка взяти одну частину дрібного посіченого полинудику, перемішайте до утворення м'якої маси, накладіть у вигляді аплікації на хворі місця. Тримати до ранку. Повторювати щовечора або вдень. Біль мине. Оце хароше, да.

Село наше так називається, кажуть, бо коли приходили турки, і перемогли, і біла зірка зійшла. Зірка-зірка біла... Ну про це спитайте у мого сина. Він вам порозказує все те, чого й Махно не розкаже. А про Махна розкаже, – цілий день будете сидіть і слухать про Махна.

Олефіренко Любов Андріївна, 1937 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Дідів-прадідів я не знаю. А от бабушку свою пам'ятаю. Ми приїхали із Воронєжа, з евакуації, у Черкаси, так мамина бабушка там була іще жива. І вона сказала: "Я так ждала, Марійко, тебе! Я знала, шо я тебе дождуся". І вона оце тільки сказала, і вмерла. Там була мамина сестра, вона її доглядала. Вона вже була старенька. То я так цю бабушку знаю. Її звали Лукерія – бабушка Лукерія.

А оце батькова бабушка була, – то я вже по расказах мами знаю. Вона казала, що не любила мене, бо я була дуже товста. І вона виганяла мене рогачем до криниці і казала, шоб у хаті не було. Бо, як я стою коло печі, то їй немає як заглянуть в піч: чи правильно вона топить, чи ні. Оце я так по расказах знаю. А батькових батьків я не знаю. Мала ще була. А вони старі. А от з батька і матері я більше ціню батька. От всі за матір, а я... Ну, він у нас такий якийсь добрий був. Він у нас з комезана. Як ото починалися колхози, тоді ще не "голова" називався, а – комезан. І от, коли розкуркулювали, зійшлись на сходку оці, шо не хотіли в колхоз іти, усіх комуністів зібрали в одній хаті, закрутили там і підпалили цю хату. А потом, як вони через вікно рятувалися, – їх розстрілювали. І оце стріляли і в мого батька. Ну, він живий остався, тільки зір потратив. І це як началася Вітчизняна війна, він на фронт не пішов, бо у його зреніє було пагане. Був ранений у голову і оце потєряв зрєніє. У нього було одинадцять процентів. А робив він нічого. І тоді став головою сільради у Черкасах. Це вже потом, як була війна...

Пам'ятаю, як нас, чотири сім'ї, евакуіровали. А батько нас догнав у Полтаві... І ми уже тоді їхали з ним. А там (в евакуації) його поставили головою колгоспу у Воронезькій області, (Бутурліновка, Анухінський сєльсовєт). А тоді, як Україну звільнили, його сюди відізвали, і був він зразу в Києві. У сорок третьому році це... Потом у Лисянку ж прийшов, це коло Зимнєгородки. І знову став головою сільської ради. І так він був і до пєнсії, і після пєнсії головою Бужинської сільської ради.

Як приїзжаю додому, – бігом на кладбище. А в нього на могилі завжди квіти. Хтось приходив, і хтось казав йому "спасибі". Це ж і взимку живі квіти...Ось, за що я ціню мого батька. Оці ж вдови, оці

[1] Опитування провели Б.А. Бровко і С.М. Білівненко (2 липня, 2001 р.).

ж діти, оці ж сльози... А були ж такі, що й біжать оце: “Андрій Леонтійович, іди, бо он там же горілку варе отака й пересяка., оце ж знає, як це не можна...” Каже: “Прийду. Добре, шо сказала. Прийду”. І нас серед ночі буде: “Діти, біжіть, скажіть Опросії, що до неї зараз прийдуть, горілку трусить будуть. Хай поприбирає все”. Так ми біжимо. А було таке... У тридцять третьому році... сусідка наша. Багато дуже дітей пухліх. А оце продналог не платили, там, не здавали м’ясо – їх судили. Батько каже: “Знаєш, Василино, візьмеш завтра свою коровку, продаси – завтра базар. І на ті гроші, шо зможеш, купи чи крупів, чи зерна, чи хліба. І поховай у горшки. У горшках ми шукать не будемо”. Отак з дітками доб’єшся до жнив. Бо ти продналог не платила. Завтра прийдуть тебе описувать і заберуть цю корову. І вона так зробила. Прийшла міліція (ну, вона не міліція тоді називалась). Її як почали ругать, а вона каже: “Мені голова сільради сказав”. І батька забрали і воєнний трибунал судив. Він шість місяців сидів під слідством. А потом без суда його випустили. А це ж був воєнний трибунал. При Сталіні. Як це ж було тоді трудно. А його випустили без суда. Це за доброту його.

Мама тоже була добра. Но мама – як мама. Нас же багато. Як розсердиться на нас. А річка була близько коло нас. Ми, якось, пригнали коров – і в річку... А вона: ”Ось я батькові скажу“. Вона, колись не каже, а колись і скаже. А він нас ніколи не ругав. Було приходе і маму ругає: ”Оце сидиш дома, дітям раду не даси”. А ми, хто куда, бо батько з мамою ругається, повага така якась в сім’ї була.

Батько – голова сільради, а мама – з сапою з молодицями. Батько не розрішав їй займать якісь такі посади пристойні. От вона з сапою і буряки полола, і коло молотарки була. І кругом вона була обикновенна робоча людина. Може за це нас поважали.

Взуття у нас не було. Я і Женя, сестра моя старша, босі у школу ходили. А у нас така річка була – велика-велика... Як примерзне, можна було перейти ту річку. А школа була на тій стороні, за річкою. От ми пробіжимо босі по тому льоду... А раніше треба було обов’язково на зарядку йти. І от Тетяна Сергіївна каже: “Діти, виходьте на зарядку. А ви, Люба і Женя, сидіть у класі. Накрийте платтячками ноги і добре тріть, тріть – і вони у вас червоненькі стануть”. Бо ми ж по тому льоду бігли і ноги у нас побіліли. Босі ми у школу довго ходили. А тоді мама нам зшила бурки з чогось і калоші на високому каблуку... І ото ми туди буряк уставимо у той каблук, шоб нам було удобніше іти. Такі ми були діти голови сільради. У таких страшних умовах жили.

У Черкасах я зразу закінчила сім класів і пішла в завод робить, у пекарню. І заробила... Перве, шо я собі купила, це таке плаття і тапочки. Це ж я дуже добре одіта була! Пішла у заводський клуб (у нас сахарний завод у селі). А там Міша був, він тоді пізніше художником став. Закончив інститут художній. Він ходив у школу, тільки старший мене був. І він пригласив мене танцювать та й каже: "Яка ж ти гарна! Чого я в школі тебе не бачив? Виходь за мене заміж!". А я йому дулю закрутила і втекла. Розплакалася і довго не ходила в клуб. А потом закінчила десять класів вечірньої школи. Робила у колхозі, як усі: і ланка у мене була, і три гектари буряків. А потом Станіслав, – мій брат, каже, шо на колхоз прийшло дві заявки: на зубного врача і на баяніста, на художествєнного руководітєля. І в такий спосіб я вирвалася із того села. Як закінчила, треба було одробить три года. Я одробила в своєму колгоспі. А потом рішила: ну, баян, то баян. Музику всі люблять, но платять мало. І надумала у Ржищівське педучилище поступать. Та не пройшла по конкурсу. І вирішила: додому вертаться не буду, поїду в Херсон. Там одкривалась фабрика штучного волокна. Думаю – поїду, а потом вже додому напишу, шо не пройшла по конкурсу. Ну, і самий дешевший білет – це по Дніпру. Доїхали ми десь там нижче Полтави, десь до Кременчука. Сідає одна сім'я – чоловік і жінка. Молоді такі. І оце в моїй каюті. Розбалакались. Кажу: "Не пройшла по конкурсу. Їду, десь устроюсь у Херсоні. Не хочу в село. У мене так руки лопаються од буряків". Коли, той, чоловік (а він, оказується, директор школи Білозірки), каже: "Чого ви їдете на ту ткацьку фабрику? Якщо ви музикант і поступали в педучилище, ідіть до мене в школу вожатою. Будете музику читать. А на слідуючий рік поступите". Знаєте, якби у мене було двадцять копійок, щоб заплатить десь переночувати (за їду я вже не думаю), я б не согласилась. А так... Думаю, – робота вже єсть, це харашо. Рік я поробила. А тоді прийшло з Ржищева пісьмо: "Вибачте, ми передивилися ваші оцінки. Вибачте, шо ми так не тактично з вами повелися. Ми вас зачислюємо студентом нашого училища. Приїздіть, будь ласка". А жінка його каже: "Якщо ти хочеш [бути] педагогом... У тебе є середня освіта. Поступай зразу в інститут. Чого ти будеш в педучилищі". Я її послухала. В Бердянську в інститут поступила. Закінчила. І так в Білозірці і осталася.

Як приїхала вже сюди, мені стидно було просто в клубі... І мій теперішній чоловік (Ваня) предложив мені вийти заміж. А я вже була стара –мені вже було двадцять п'ять років... І я не любила

його, нічого, просто вийшла за те, шо він мене пригласив. А у них така багата сім'я була. І я йому так благодарна, шо він побачив мене і взяв у таку багату сім'ю. І пізно лягала, і рано вставала. Дуже хотіла їм понравиться, шоб не вигнали мене. І так і осталася. Троє дітей вже.

У мого чоловіка дуже строгий був батько. Він чоловік такий, грубуватий, но мене любив. Свекруха в нас хворіла дуже. Вона в больниці лежала. У нас ні зерна, ні муки не було...А мама ж, якщо й пекла, то коржі, чи шо... А тут треба було хліб пекти. А я ж не знала, як його робить. Побігла до сусідки: "Тьоть Дунь, у нас хліба нема. Я не знаю, як його пекти". Каже: отак і отак роби. Не забудь: на челюсть кинь борошна, як почорніє зразу – то піч дуже гаряча, підожди, а як тліє – то сади, буде хороший хліб. Ну, я там, мабуть, не розібрала. Посадила – погорів хліб. Чорний такий став. Витягла його – як уголь. А свекор підійшов, а я кажу: "Тату, я хліб весь попалила". Плачу. Він каже: "Ну й дурна, шо плачеш. Хліб на перший раз отлічний. У Фроськи зовсім на уголь погоріло, а у тебе ще й їсти можна". Він такий справедливий був. Він ніколи не наказував, шо, може, не так шось роблю, чи шо... Мене чогось любили всі в селі... і діти, було, біжать до мене...

Як сватали, то приходили із старостами. Оце – чоловік і два родичі – чи дядько, чи хто там. Слова говорили. Цілі декларації розповідали. І мене тоже так сватали.

Було це так. Я ж тут жила на квартирі. Коли приїхали, директор школи з жінкою до себе запрошували. А я думаю: вони молоді, чого я до них піду. А потім побачила його кабінет директорський (а школа була нєсколько корпусів) і кажу: "Нікуди я не піду. То ваша хата, а це буде моя. Диван тут є. Я тут і спатиму". Він: "Чого ж ти тут спати будеш? Це ж школа! Це мій кабінет". Кажу: "Нічого". Коли він пішов у клуб, привів хлопця. Дмитра Яковича. І той Мітя каже: "А звідки ви?". – Кажу:" Та я з Черкас". – Він каже: "І я з Черкас. Звідки ви?" Кажу: "Я з Лисинки, Лисянського району". – "А я з Ватутинського". І оце прямо райони наші – сусіди. Каже: "Я їду в Запоріжжя учиться. А оставляю одну маму. І мені хотілося б, щоб хтось коло неї був. Щоб вона не сама. Пожалуста, согласіться у нас на квартирі жить". І ото пішла з ним. І чоловік мій до сих пір називає його братом, а його мати – "матірью". Туди ж і приходили мене сватать. Я їй чужа-чужісінька. А вона – баба Устя – і стіл накрила, і горілки наварила, і згоду давала... Вона ж

знала, шо мене прийдуть сватать. І директор школи приходив. І так мене сватали, як всіх.

У кімнаті я не була, а коло пічі, як обично. В їх було на дві хати поділено. Оце гості там, в тій другій, чистій хаті, а я ж – коло печі. Кажуть люди, шоб добре жилося, треба с комина глину скрібати. І я ото стояла, шкребла ту глину. Аж поки не погукали мене, коли вони договорилися... Розсказували, в яких условіях я буду жить, договарювалися, шоб мені добре жилося. Я не зразу соглашалась (це так положено), а потом – согласилась.

Ми поженилися, як положено. Свадьбу одгуляли, обичну сільську свадьбу з шишками. Оце на Октябрську була в нас свадьба. А на канікули, на Новий рік, думаю, повезу ж покажу чоловіка свого. Каже: "Ми не поїдем". – "Чого?" – "Ми не розписані". Ми не чоловік і жінка. Ми про ту розпись і не думали. А тоді бігом у сєльсовєт...Нас швидко розписали. На розпісь таку велику увагу не приділяли. Головне – одгулять свадьбу, висвататись. Такий був закон. Вище закону не було. А пізніше вже розписувались. Нас зразу розписали. Предлагали дві неділі на обдумування. А ми сказали, що вже півроку, як поженилися, і нічого ми думать не будем, бо їдем до тещі. Тоді якось раз женились.

Після заміжжя продовжувала у школі працювати вожатою-музикантом, і сюди приїхала теж так працювала. Директор школи каже: "Я тобі другої роботи не дам, бо у тебе ця харашо получається". І я ото була вожатою-музикантом, робила. А потом родила сина. І у мене було зараженіє крові і три года хворіла. В Запоріжжі лежала, і в Києві, і в Харкові – кругом. Була інвалідом першої групи, – двадцять п'ять рублів пенсія... А потом свекор каже: "В общім так, Іван, де взяв, туди й вези. Уже і Степан построївся...". Тоді була мода старі хати цеглою обкладать, криши шиферні робили. Тож вони були під соломою, чи черепицею. "Всі уже перестроїлись, а ми в такій розвалюсі живем. Вези її додому". А у мене костилі. Я на дев'ять місяців була загіпсована. Пояс із гіпсу. А він каже: "А я не повезу, тату. Я сиротою виріс, і я не хочу, щоб моя дитина так... Я при мачусі виріс і цю чашу вже сьорбнув. Так хай хоч моя дитина... Хай, скільки їй судилось, тут живе. А тоді видно буде". А тоді гіпс зняли, і я через три місяці пішла на костилях в садік робить, шоб не вигнали. Пішла в садік, бо в школі на костилях не можна. Мене прийняли. Отак поробила я три місяці, а тоді взяла палку – костилі бросила. Навчилась харашо ходить і

забрали мене в нову школу. І на пенсію пішла з цієї школи. Це теперішня школа, тільки раніше там було сім корпусів – сім хаток,і в кожному свої класи.

То попівська була хата, приходська. Там то церква колись була, то сторожка в будиночках отих. І так вони були довго. Вже, мабуть, після сімедисятих потом построїли нову школу. А потом у войну воно ж усе розрушилося. Все порозбивалося. Оце кажуть, шо сталінський принцип, шо закривали церкви. Ні. Тут вона діяла ця церква. Ніхто її не розрушував. І до війни вона працювала. А у війну німці зразу там зробили госпіталь. Там і кладбище німецьке було. Потім воно було усе розбито. Хто його знає, хто розбив?

Німці розбили, чи наші? Бо тут така битва була... Отут у нас огороди, так вони були всі перекопані окопами. В цих окопах лежали наші. Од Тімошовки наступали німці. І отам, коло школи була страшенна битва. У тому госпіталі і німці були, і наші. Марія [мешканка села] каже: “Мені мама казала: і та, і та людина, жить хоче. Всіх перев’язуй. А там розберуться... Винен – накажуть, а не винен – хай іде до діток, його там мати жде”. Отак, німці лежали, навіть, у нашому госпіталі. Ті в одному корпусі лежать, а ті – в другому. А люди їх спасають, тягнуть сюди всіх живих. І ото, знаєте, якось вони, навіть, ділились. А от вже після війни, ми ж, українці, оце німецьке кладбище розкопували!.. Доски витрушували, і строїли з них парти, такі лави, скамєйки такі, на які по сім чоловік сідало. І за тими партами вчилися. Таке врем’я було... Мій син був парторгом. Прийшло з Германії пісьмо. Одна німкеня пише, шо тут, саме на території нашого радгоспу, похований її чоловік. І дуже просить, шоб їй точно вказали, де саме його могила. І він каже: “Мамо, а шо їй отвітить?” Нема чого. У німців є наші могили, а тут не сохранились... Чи дуже обідили нас, шо ми такі були жестокі?! Я не знаю. Це німецьке кладовище було велике і дуже ухожене. Австрійці за ними ухажували. Їх німці присилали специально. Прямо алеї були посажені. Де школа, був парк. Він так і назирався – “німецький парк”. А потом воно усе стерлося. Як строїли школу, усе те розгортали. Навіть кістки і ті порозгортали. І зробили таке... Отам за школою єсть пам’ятник невідомому солдату. І там є могилка з отих кісток. Бо там же було німецьке кладбище. Значить, то – німці.

Раніше ж коноплі сіяли і самі ткали полотно. Одяг шили, білизну на постіль – самі. Мати до нас кажуть: “Так, біжить до Опросії по полотно”. – “А куди це йти?” – “На край язика”. От вона ніколи не скаже,

куди це йти, де живе та Опросія!? Ми виходим на вулицю, у людей самі питаємо, а тоді йдем.

Самі ми не ткали. А були у нас в селі ткалі. Та і я умію, і мама уміла і ткать, і прясти, і в'язать. А то були верстати. Дерев'яні, старовинні такі верстати. Як вони сохранились під час війни, я не знаю. Но були верстати і люди ткали.

Ми сіяли коноплі, а потом уже мняли ті коноплі ногами. Це була у нас така робота, – після школи стоять коло грубки і мняти коноплі. Їх у річку намочували, камнями привалювали. Потом у річці хорошо вистірували їх стебла. А тоді розкладували сушить. Як висохли, на спеціальному пристрої дерев'яному одбивали ті дрючки. Як палички одбили, саму пряжу, оці волокна... ото стояли коло груби і ногами мняли, шоб воно м'ягкеньке стало. Шоб курява у хату не йшла, грубу одкривали. До того ноги боліли... Воно ж колиться, а все одно – дитяча робота була. Тоді мама його розтрусе, розтрусе... А, коли веретеном пряли, і нас учили. Тонкі нитки мама робила, а вже товсті, шо там одходи, – то вже ми пряли. І з товстого робили рядно, а з тих ниток, шо мама робила – носили ткати. Потім з того шили сорочки й одяг. Грошей же не було, так просто домовлялись за харчі. Шо попросять, те й давали. Наприклад, була у нас корова, то ми виносювали молоко на пункт. Хочеш-не хочеш, а нада літрів шістсот сдать молока государству. Кой-коли на місті давали нам відро віяного, і ми з того віяного і кашу робили, і так пили. А все одно ж молоко односили туди, у государство. І вона ж ото скаже: виносите за мене сто літрів молока. Носимо і за себе, і за неї, за те, шо наткала нам полотна. А самі так оставалися...А шили вже самі, да. І шо характерно, шо шила я сама. Мала така була, а якось приспособилася. І тату, і мамі... Така тонесенька голка, і тонесенька пряжа. Її з двох сторін його ж нада було кріпко зашить. І мене просили – у мене харашо получалося. Тоді на глаз шили і все руками. Казав чоловік: “Мені дід Слива пошиє штани, так, такі широкі калоші, шо було метр біжу, а потім пойму, шо я зачепився” (сміється).

А в магазинах ми не купували, бо у нас грошей не було. А у інших людей до того тканей усяких було... Жінки було вкрадуть буряків, продадуть. Гроші появляться і купують. На Паску, на Рождество, чи на Новий год діткам щось новеньке завжди купували.

А пізніше, як оті продналоги трохи менше стали, шо ми могли вишні хоч продать і те, шо на городі уродило (тоді були такі

прийомні пункти, куди після війни багато було привозили товару). Було Ієром Васильович на тому пункті каже: "Одінь, Люба, оце плаття, воно на тебе й шите. Іди кажи матері, нехай вишні рве, і купить тобі те плаття". І ото я в ньому і в село приїхала, і заміж виходила.

Ігри були якісь дитячі, до того були дитячі якісь, задорні, веселі. Ото ямку викопуємо, а тоді ложимо маленьку паличку. А великою нада піднять і точно вдарить по ній, шоб далеко одлетіла. Чим дальше одлетить – той переміг. Хто більше може, шо не промахнеться – той переміг. То "бринь-кач" такий. У "жмурка" грали давно-давно. В "гусей" грали, що й зараз грають: "Гуси-гуси – Га-га-га". А після війни ігор не було. Зразу у нас були то міни, то снаряди. Помагали солдатам. Солдати збирали. Ми то шо піднімемо, помагали грузить на підводи. Звозили снаряди. Таку велику гору назбирали за селом. А хлопці, як хлопці... Вони з нами тоді зовсім не грали. Лазили туди й розкручували ті снаряди. І мій брат, Станіслав, тоже. А наше завдання було – порох, шо вони витрушували, приносили додому, бо тим порохом підпалювали піч. Потреш-потреш, не нада ні спічок, нічого, і він загоряється. І ми той порох приносили додому. Тоді після війни ігор не було. Годи чи два, чи три. У нас друга робота була, не ігри. Батько ж у нас постійно в сільраді. А наше (дітей) завдання було: поїхати в ліс, привезти дров, назбирать хмизу, натопить хату. Діти літом побіжать, колоски збирають. А нам не можна. Ми ж діти голови сільради. А Галя, там сусідка була, каже: "Та шо ти, Люба, поки він з роботи прийде, ти б уже і наїлася. Пішли з нами". І було ні мама, ніхто не знає. Беру торбинку з дівчатами, колосків назбираю. Принесу. Ми їх повіємо, на сковородке піджаримо, тож кулешик у нас уже єсть. Та тоді ганяли. Не розрішали ці колоски збирать....

Їсти ми привикли тільки гаряче. Як ото, було мама картоплі зварить, і висипе на стіл гаряче, а ми зразу беремо руками, хто скіки схватив, і ото дуже гаряче привикли їсти. Головне – картопля в лушпинях. Капуста була, огірки... Найдобріша була – наквашена в діжці капуста. А ще на капустяних тих великих листках ми хліб пекли.

Зразу після війни, коли голод був, особенно сорок сьомий год, головне, шо ми їли – це лободу. Дуже раділи лободі. Її можна було накришіть у ту воду, скіки хочеш. А тоді укропчик посходив. І мама укропу багато в ту лободу кришила. Ми їмо, а вона плаче.

Ми: "Мамо, чого ти плачеш? Таке добре. Ти завтра більше звари, шоб ми всі понаїдалися". Лободи з укропчиком наваре – таке добре було. В цей час все-все здавали государству. І картошку, і капусту, і шкури свинячі. У сорок восьмому году вже вродило, дожили до урожаю. Дали зерна нам.

Борщ і раніше варили. Тепер і стараєшся, а він якийсь вийде... А тоді такий гарний був... У борщ клали все. Оце зразу і буряк, і квасолю, і капусту, і картошку, і моркву – все це разом клали. Заправки там ніякої не було. Не було ні томату, нічого. Для кислоти яблуко кисле різали. Це такий борщ. Ставили в піч до вогню. Мама іде на степ, а нам каже: "Як тато прийде, дістанете горшка із печі, борщу йому насипете". І оце він коло того жару кипить, поки батько не прийде. А тоді їли. Все переварювалось, канєшно. І картошка, і капуста. Розповзуться, як каша.

М'ясо ми все здавали государству. Куриця яка була чи шо – все треба було здать.

Пригадую, якось був Святий вечір, Рождіство, а мамин чоловік возив буряки на завод, бо у нас же в селі сахарний завод. І мама зварила картоплю таку мілесеньку на Святий вечір. І нічого у нас більше немає. А ми ж ждем. Такий празник! Каже: "Як дядько Олекса заїде, тоді дамо йому цю картопельку. А як не заїде – то ви поїсте". Ми ждем. Заїхав той дядько Олекса. Мама поставила ту картошку у лушпинні, капусти йому трошки оставила... А він каже: "Ото така вечеря?". Мама каже: "Яка є". Каже: "Голова сільради. Я думав, ви так гарно живете, а у вас ото така вечеря". І він ото поїв ту картошку, капусту і поїхав. А ми те лушпиння поділили на кучки і їли, ото у нас була така свята вечеря. Бо все-все тоді здавали государству. І ніхто не жалів.

Коров в людей було мало. А в нас була корова Проста. Там ціла історія з нею. Мала була, а помню. Почалась війна, і нам сказали евакуіроваться, а мама прийшла у сарай, схватила корову за голову і так плаче: "Прощай, Проста. Прости мене, шо я тебе взять не можу. Може, тебе тут і вб'ють. А хто ж нас годуватиме?". І вона плаче, а я почула, і йти нікуди не хочу. "Як же ми без молока будем?" – думаю. Мене на руках несли, бо не хотіла їхати. Це ж Проста осталася. А тоді вже, як поліцаї зайшли, побачили, шо це хороша корова, і собі забрали. А вже в сорок третьому году, як батько прийшов, з Росії як вернувся... Йому сказали, шо наша корова в поліцая. І батько пішов і забрав її. А тоді ми приїхали. Так Проста дождалася нас із війни.

Впізнала нас. А потім довго-довго у нас була, аж до п'ятидесятого года. А тоді осліпла.

Як евакуіровались, помню, їхали через мост. Тоді бомбьожка була така страшна! Воєнні ідуть, скот женуть, потім евакуіровані їдуть. І от німці розбомбили той міст. Половина евакуірованих на одній стороні, а ми – на другій. А річка якась дуже стрімка була. Захотів коник наш, Орлик, води. Випрягли. А берег крутий дуже. І він посунувсь по тому берегу прямо в річку і понесла вона його. Я біжу, кричу: "Орлик, хто нас повезе?!". Всі люди плачуть, а я руки тягну до того Орлика. Так і унесла його річка. Міст справили, а ми осталися – нема з чим їхать. А вночі такий дождь. І нас, дітей, положили під коробом. І дождь намочив дуже землю, і ми намочилися, а на утро мороз. І ми там попримерзали до тої землі. Мама нас обкутує, бо вогнище не можна палить – німці побачать, оп'ять бомбить будуть. І не може нас одірвать, бо нема у шо нас одіть. Оце так диха на нас, плаче. Я кажу: "Мамо, не плач! Мені не холодно". А тоді комусь сказали, і нам дали коня. Кінь нас довіз до Воронєжа, до Тєрнова. Почалась зима... Ми там і осталися.

Із худоби ще свиней держали. Та не багато, одну і те було важко викормить. І тоже з свині государству треба було тридцять п'ять кілограм м'яса віддать, і шкуру здать. Один рік тримали. Весною купили, осінню зарізали. Там уже у п'ятидесятих годах почали і поросят куплять. Держали птицю. Річка ж була недалеко. Так у нас і качки, і гуси, і кури були. Тільки птицю і крашанки також – все треба було здавать государству. Та нічого, і у нас оставалось. У нас і п'ять, і шість кур було. А якщо десяток курей, то це вже вважалось, що багаті люди.

У сорок шостому не вродило, тільки трудодні писали. А в сорок сьомому був дуже голод великий. В сорок восьмому уже трошки лучше. А в п'ятдесятому уже харашо! Уже гроші почали давать. А пісні які були!.. Хорошо ми жили. Можна було наїстися, шо аж не хочеться. Почали строїтись. Кожну неділю у когось заміс. Просто так, можна було построїти, поспівати, поїсти. Сьогодні одному строїмо, просто так, ні за які гроші, завтра – другому... Раділи, шо можна його построїть, шо можна харашо жить. І були щасливі тоді. Як раділи, шо війни нема, що є, що їсти, де спать, є чим укриться. А ото ляжеш було на житі, мати щось постеле, під утро – прохолодно. Потягнеш на себе простирадло, а жито колюче, повпивається у тіло, потім поки повитаскуєш. А тепер все за гроші...

Раніше не крали, а людям – довіряли. Замків ніколи не було. Якщо сусід прийшов, він ніколи в хату не зайде, як двері закриті, і віник стоїть під дверима. Це значить, шо нікого там нема. Бідно жили, а не крали, не ругались.

Як варення варили, у макітрі або в каструлі, сахару дуже мало клали, но дуже довго варили. Було зав'яжеш якоюсь полотнинкою, воно тобі і два годи стоїть. І не зацвітало, і ним можна було користуватися. Тримали в погребі. Кладовки, як такої, не було, но був такий уголочок. Капусту, огірки – в діжках квасили. Риби привозили хто-зна скільки. Яблука, груші сушили. Навіть спеціальні сушарки робили (це в Черкасах). Воно з димком таке. На сонці сушили все, в сумки клали і зберігали на горіщі.

М'ясо і сало просто солили. Натирали соллю, скручували. Нічого, ні мухи не сідали, і не пропадало. Просолиться, сіль ту струшували, підсушували – на сонце виносили, вішали на крючок під хатою – і так зберігалося. Сушку нада було періодіческі пересушувать. Там чи шашель, чи шо заводився. А в м'ясі нічого ніколи не заводилось. Ото солили і все.

У нас у Черкасах – були такі міста – Слобода, Кучурівка, Зарічка назывались. Слобода – це низина така велика, там береги великі... Дуже красиво. Дикорослих дерев, кущів багато. А то Кучерівка – Кучер багато фамілій таких. І прямо так і вулиця називається Кучерівка. А Заріччя – так і кажуть: пішли на Заріччя. За річкою, значить.

А тут – "хутір" називають. А чого, я й не знаю. Мабуть, хутір колись був. А тоді стали добудовувать будинки й об'єднались в одне село. А оце були хуторяни тут.

Ставок у селі є. Отам коло моста із шахти – вода... Підземні води. Я приїхала сюди, мабуть, у п'ятдесят дев'ятому... Дороги нема. Косовиця як підійде, трактори носяться – курява як підніметься... Сонця не видно! Колись, кажуть, була річка. Та колись-колись. Село почало строїться... коло цеї річечки. А потом вона зникла. Може, і село назвали, через цю річку, шо вона Білозірка. Но я приїхала – нічого не було. І вода то гірка, то солона. В Черкасах такого не було.

Жмиря Катерина Яківна, 1920 року народження, Жмиря Володимир Олексійович, 1939 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Жмиря Володимир Олексійович: Дід мій – Жмиря Григорій Андрійович – звідси родом. На скіки мама моя знає, працював він тут, у колхозі в охрані і конюхом.

А прадіда не пам'ятаю. Зовсім вже... Батько – Жмиря Олексій Григорович. Був секретарьом комсомольської організації. Закінчив десять класів. А потом добровільно пішов у армію, у політшколу, в Луцьк.

У селі нас називають Жмирі, прізвиська не було. А от інших, знаю, одні (цей край села, за дорогою) – Морози, а на ту сторону – Дзюбівка. Це такі два кута було.

А ось вулиця наша зберегла свою назву – Партизанська. Це назва була і раньше і за радянських часів. Це, мабуть, ще з років громадянської війни. А взагалі назви вулиць при мені так не мінялися часто.

Школу я закінчив тут. Знаходилась вона в центрі, де ото общежитіє. Ото красний корпус. І там їх 1, 2, 3, 4, 5, 6... сім корпусов було. А первоначально тут, де базар був. Я туди з першого по четвертий клас ходив. Це сюди. А в п'ятий вже туди. Вчителів було багато.

Жмиря Катерина Яківна: Там чи 10, чи 12 було. А то Василь Васильович... той Ісайов. Це директор. Люба – його жінка. Ця ж... Василя Васильовича жінка теж вчителька була... от... Тоді німкеня була. Вчителі місцеві були. Учнів було де-то чоловік 350.

Володимир Олексійович: До війни я ж ще дитиною був, не помню якось нічого.

А от у війну... Пам'ятаю тільки один раз. Німці, як одступали, забрали на окопи маму...

Катерина Яківна: Та бігли, та стріляли... А він (син) біг та кричав. А мене в окопи гнали. Я ж іду (це благодаря, шо така добра племенничка була).

Володимир Олексійович: Моя двоюрідна сестра.

Катерина Яківна: Ага, мого чоловіка ж була. Родичі ж, брат і сестра. Та догнали ж отуди. А він біжить: "Мамо, мамо..." А вони стрельнуть, а він оп'ять схватиться та й оп'ять. Так тоді вона шо

[1] Опитування провів Б.А. Бровко (3 липня, 2001 р.).

зробила? Оце там... в Ленінському тоді... Нас собрали ж оце, а вона ж його привела. Так я (де в мене сила була бралась? Він вже величенький був!) на руках держала весь час. Так мене не погнали, бо я ж його на руках. Це ж добре, шо вони додумались. Шо, кому воно нада? сиротка? Батько ж на войні іще. Так ми тоді... Нам сказали (і віттіля тоже хароші були)... так взяли, сказали, шо завтра край села будете окопи копать. І я його брала, і несла і окопи копали. А він переляканий був. Шо ж було? Як ми жили... Схватиться. Так ото ніхто так не туже так за покойником, як він: Мамонько!... і ото схопиться. І я його держу, так держу було, шоб не вискочило. І він красний. Ну, переляканий. Стріляли ж. Зрозуміло – дитина.

Так я і вчителям казала, як уже ж він вчився, шо ви ж, канєшно, увагу звертайте на нього, бо він, бідний, переляканий, без батька...

Як ми жили?... Рано встану, а він сам... Так, кажу, шоб ви його не обіжали. Понятно? Може, шо й не так. Понятно? А тоді трошки переріс. Переріс... Ото так при нємцах. А як при нємцах?.. Плохо було! Дуже плохо було. Коровку запрягали ми і на степу скирдували. Приїхав чи комендант, чи який, побачив, шо корова не запряжена і не робим. Він бить нас. А шо ж ми? Корови голодні. Я ж должна підпасти їх. Ото дуже плохо було.

Ну їхній, чи переводчик. Но не наш. Не наш. Їхній ото це. Не наш. Ми його боялись. Казали: буде пльотка. При нємцах ото ми так. А як ми самі жили... до войни... тоже нам плохо. Вдовам нам плохо було. Заставляли 28 виходів у місяць зробити. Бо засудять... Така крошечка маленька. Нада в школу вирядить... Мене поставили, шоб я ішла на ферму коров доїть. Ну, встану, йду. А хто ж маленьку дитину вдіне? І він, бідненький, ходив два годи вперва... Ну походив, а тоді стало холодно. Ну шо ж ... Це нада вдіть, а мати в чотири часи до корови пішла. І пізно прийде. Отож... Вдовам дуже плохо було!

До війни грошей не давали за трудодні – паличку писали. А на паличку... шо попаде. Оте у нас тут колхоз був. І туди далі... Як улиця – і колхоз. Ну, тоді на проізводство не їздили, так казали, шо "Крохмаль грає (це – предсідатель) на гармошку, а Мараховський – гопака. Дожилися в тій артілі по сто грам на їдака" (сміється).

По сто грам давали. Було того, шо копиці зросталися... Судили. Багато людей судили. Десь колосок украв, чи шось. Це тільки заради того, шоб дітей нагодувати. Ото наша вуличка ото до перехрестя... Нас шість душ засудили.

Про громадянську я таке нічого не знаю. Я ж 20-го году рождьонна. Як було мені дванадцять год, я пішла теляток у колгосп пасти. Це в тридцять третьому році, робила я у "Чапаях". Я така заслужена була, мене понімали. Дуже мене понімали. А тоді вже я заміж вийшла. І живу тут.

Володимир Олексійович: На вигоні.

Катерина Яківна: Ну да.

Як установили колхоз, першим предсідателем тут був Олійник. Ще я знаю до войни тут Каба був. Я йому, Кабі, благодарна за те, шо він мій труд ущітував... Це 35-й, 36-й, 37-й, 38-й роки. Ну, він, бідний, погиб. Дома вони померли. Старуха хвора була. І він затопив і задушилися. Діти з города приїхали, а вони подушилися.

А після Каби багато було предсідателєй. Тоді часто їх міняли. Тоді було кажуть, нам у мішку привезуть... [сміється]. Не знали, хто він і звідки. А як оце посліднє врем'я нам цього Карамана Губатовича привезли. Він не наш. Не наш. Не по-нашому балакав. Ми кажемо: "Та нехай цей – наш..." Він: "Та він хворий". Кажем: "Підлічіть...Та й хворіють усі..."

Після войни одразу Григоренко був. Після Григоренка Мельник був. Оце... Григоренко. Тоді Мельник. А тоді вже з'єднали. Вієнко... привезли. А тоді... із того були... Кругляк якийсь там. Казали, семеро у його дітей. Тоді – Ісаєв Яков Захарович, і Варченко був. Оце всі вони були оці предсідетєля.

Володимир Олексійович: В общем, як проштрафився, або в районі комусь шось не понравилось, – убирають і – нового.

Катерина Яківна: Після війни село було вісімнадцять кілометрів.

Володимир Олексійович: Наша вуличка – це два кілометра. Оце, як ростроїлося, а далі вже не пішло. Люди стали на проізводство їхать.

Катерина Яківна: Це один був колхоз. І оце гарбою їдуть. Повна гарба людей була. А тоді стали нас із'єднувать. Три колхози. А ми: "На шо???" "Чапаї" – вони там, в базарі, вони ледачі. Не нада, – кричимо, – не нада, ми самі будемо хазяйнувать". А тепер, шо ж би ми робили, хазяї? Коли ці – старі, а молоді на проізводстві? Ну, це я робила. А оце онуки і син. Ну, син у колхозі був, а онуки... пішли. Валера ж в Москві, а ця – у школі. А раніше всі водичку носили, і пололи. Усі дітки...

Володимир Олексійович: Нада комусь і дітей учить.

Катерина Яківна: Раніше молоді хлопці й дівчата так же, як і тепер зустрічалися, у клуб на танці ходили. (Клуб був там, де трансформатор.) У нас тут ще й постанову становили. Я ще й сама надівала вишиту рубаху. І ролі ще знаю, які казала: "Дівчата! Он, які хлопці! – як сказала. – А великий! А здоровий!" [сміється] Так сміялися всі чисто... А тоді вийшли й танцювать усі в клуб. Да...

Володимир Олексійович: У нас все було організовано.

Катерина Яківна: Коли Троїця, так тоді і жонаті, і всі кажуть: з колодязів знімайте канати, бо кажуть – гілки. Даже маленьке дерево спилювали і стовп укопували. А тоді віху робили. Це на Троїцю. А на Івана Купала у вінках стрибали. І ніхто нам не забороняв.

Володимир Олексійович: На работу не виганяли. Після войни було так. Бригадір іде в 4-5 часов по дворах: "Іди, Клавко, на роботу, сьодня з вилами або з сапою. Іди". А тоді в другий двір отак.

Катерина Яківна: Тоді бригадір казав: тобі туда... Тоді, як я стала ланковою, приходе бригадір, і каже: іди туди, іди туди. Я була ланкова на бавовні. І то нас десять душ. І вдобряли ланку, а тоді садили і пололи. А потім на кукурузі ланкова була. Так сказали, хто харашо ті грядки посаде, шоб ото ж квадрати, так будуть продавать тому шехванер. Так мені один тракторист і досі каже: "Бабо, ви вже баба стали?" Кажу: "Так". Каже: "Шо ж, ми з вами дзеркало не заробили тоді? Нада було заробить". А я кажу: "Не вийшли, мабуть, наші квадрати".

Я на хвермі робила, не всігда ходила до клубу. Це ж животні. Там до пізна... Рано йти... Зімою ж холодно було, а літом в – степу... Нас вивезуть у лагерь, і ми там телят пасли. Тоді ж не так, по часах, а поки сонце сяде. І телят пасем, пасем, пасем.

Володимир Олексійович: Після войни вона работала дояркою. У степ отак вигнали і все. А мені п'ять років було, а коровка була. Так я і коровку доїв, тоді за хазяйством ухажую. Усе... А дома боявся. Ото ж каже, шо я переляканий був. У нас груша здорова була, так я усе було поприв'язую до неї, а сам на неї залізу і сижу...

Катерина Яківна: Да, він хазяйственний. У нас ягода була. Він ягід нарвав, а я на роботі. Пішов і продав і козеня купив. Я ж, було, пізно прийду, а він під дверима сидить, а курчатка у горщечку... Руку поставив. Я підхожу, а він руку звідтіль – курчата запищали. А козеня: ме-е-е...

Володимир Олексійович: За нєвєсту, як понравиться, було билися хлопці. Один одного одганяли, морди набивали.

Катерина Яківна: А до мене хлопець, який мені понравився, аж у степ приїхав. Понятно? А я сміюся... Я стахановка була. Заслужена. Сфотографірували і у клуб почепили. Аж на степ приїхав і приносить фотокартку. "А це, – кажу, – шо?" Каже: "В клубі зняв і приніс тобі". Понятно? Це тьотки Нютки Бурлакової брат. Гриша був. Мати вмерла, а він сирота був. До сестри, було, приїде, а от ми з ним дружили. Кажу: "Ой, Боже, я ж така нещасна телятниця... Ті ж грамотні, а я коло телят".

До війни молоді не розписувалися. Боже сохрани! Ніде нічого. Жили та й усе.

Я не була розписана. Якщо дитина народжувалася, теж свідоцтва не давали. Із больниці ж той давали... нарожене...

Трудно було. А я була інтєрєсна. Понятно? Мене сім раз преміровували. Послідне врем'я я багата була. А вчителя бідні страшне були! Зійшлися ми з чоловіком на Октябрьку, а на Новий год з чоловіком, батьком його, вже пішли до учителів. Так мені ж область Дніпропетровська була подарила двісті рублів за те, шо я харашо работала. І я купила костюм красивий. А колхоз у той час черви [шовкопряд] держав. Так мені кожного разу шовку давали. І кохта шовкова, і плаття красиве – все у мене було. А оце Май, тоді Восьмого марта, тоді на Октябрську – все преміровували. Хто трудивсь харашо – преміровували. Таке єсть. Був учитель у нас Шапка. Я ж прийшла така наряжена. Чоловік біля мене притих. А вони бідні страшне були!!! Учителя. А батько його з кладовщиком пішли у колхоз, набрали усього скіки нада було у кладовій, бо був кладовщик із нами. Це ж началася совєтська власть і секретарю комсомольської організації вже доступно було.

Так ми три дні гуляли. У нас і конхветів на столі було багато. А учитель той, Шапка, було, на мене каже: "Бачите, що труд робе? який чесний труд? Дивіться, яка!". А я кажу: "Це благодаря людям чужим, шо, значить, область премірували". В степу вся молодость моя, в степу була.

Шили самі. Були сільські портні, були...Да. Бабка якась. По наслєдству переходило. Бабка навчила плаття шить. А розраховувались як договоряться.

Самі хліб пекли. У печі пекли. Закачаєшся, хліб був!!! Я сюди прийшла, як заміж вийшла, нас сім душ було. Я пекла хліб. Татко й мамка ж оце, свекори... Мамка – рука боліла в ній. І я вивчилася хліб пекти. І хороший хліб. Сначала опарку парили. Оце в нас тут баби були, так казали: хліб хороший на ціду. Значить, кипить вода, тоді хміль кидають, тоді штук скіки картоплин і цибулин... От. Тепер, – мука... І ото ж "на ціду" кажуть. Ллють опарку ж... Вона закипіла. Тоді

м'якесенький хліб і вкусний. А тоді ж із хміля дрожжі робили. І дробленими дрожжами, чи опаркою, заправляли.

Тож парили, а тоді опаркою запускали. Тоді опарка добре виграє, виграє, а тоді туди добавляють. Замісять харашо. Отако-во, шоб воно тугеньке було. Воно виграє, аж лопається. То, "як головка", кажуть. А тоді отак же ж на столі...

Володимир Олексійович: Висівками закачують, обкачують висівками і на столі... як затірка раньше була. Отак притирають. Потім на столі, на клійонке розсипають, воно висихає, і – сухі дрожжі.

Катерина Яківна: Так шо перше – це нада опарку запускать. Ті дрожжі намочують, вони добре намокнуть, що трошки аж бульбочки. І запускають, і виграє все це. Виграється опарка, а тоді ввечері пізно вже, прийду з степу, як тоді вже учиняємо.

Володимир Олексійович: Намочили дрожжі. Дрожжі начали підходить.

Катерина Яківна: Та це запускать опарку, а учинять – це друге вже. Це аж ввечері учиняю. Шоб не перекисло – учиняю. Якщо єсть – сироватка. Так я на сім душ – літри чотири сироватки. А тоді муки добавляю. Ну й бійся, шоб не вискочило. Шоб у тепленькому було. У тепленькому як буде, утром рано вставать, встаєм, замісемо харашо. Вже підійшла повна макітра чи каструля. А тоді вже викачуєм, і в піч. Харашо викачаєм...

Володимир Олексійович: А як Ви знали, що піч готова, шо можна садить? [питає син]

Катерина Яківна: Кірпічу накидаємо, а тоді ще й пропихаємо, шоб нагоріло. А тоді ж була така лопата. Тоді на лопату я, було, газетку, чи там шо отако поставлю. Як загориться - не нада, бо пригорить. Тоді вп'ять – раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, восім, дев'ять, десять. До сімнадцяти. Уже не загоряється. Уже охолола трошки. Тоді садовимо. Хліб хороший був.

Володимир Олексійович: І півтора часа сидить хліб у цій печі. Було часто піде на работу, а мені, каже, – витягнеш. А я й витягну. Каже, щоб був льогкий, і шоб спікся. Як у носа буде пекти – це, значить, сирий ще. Як не буде пекти у носа – значить, – готовий, спікся. Свого рода термометр.

Після трохи просихав він. Значить, на столі ложили, і брали збризкували трошки і рушником, чи там, скатертиною – чим-то накривали, і він сам одходив і м'ягкий ставав.

Катерина Яківна: Це раніше ще... Ото капуста і листки широкі були... подовий хліб був, ой вкусний!!! Так ото під і на листки і садовили... вигребуть харашо, шоб черінь була. Тоді ще хліб подовий, закачаєшся, був ! А потом послíднє врем'я нам ніколи було робить це. Ми в сковороди. А тоді в мене була каструля, тоді плохо на щот цього, а вона потекла. Так я ото у каструлю кину, воно підійде, а тоді, як вийде, так воно, як паска така. А я було у Запорожжя приїду до сестрів, а діти вдивляються – там жеж такий хліб! В Запорожжі не дуже хороший хліб пекли. Отут у нас луччий. А вони дивляться – шо це така хлібина? А мені в каструлі лучче. Вона кругом така... І шкоринка оця ж хароша.

Володимир Олексійович: Трудилися харашо при Сталіні. А тоді пішли поблажки, поблажки... раньше в чотири часа вставали. А тоді зробили на сім, на восім часов в кантору. А на восім в степ виїдуть, а в півдесятої у загонку заїдуть. В полчетвертого із загонки до бригади, а в п'ять часов вже дома.

Катерина Яківна: А пололи... Тепер механізація, а тоді пололи вручну.

Володимир Олексійович: Розкажи, як... Приїжджають в поле – полять жінки. Приїжджає первий секретар райкома. "Ну, як тут у вас?" – "Все добре. Все ж харашо?" – "Ой, все харашо, і робили б ще та немає чого їсти. Немає з чого їсти варить." Предсілатєлю: "Чуєш?! Люди голодні! Шо, в тебе немає бичка якого зарізати? Заріж і людям дай. Щоб люди не голодні були. Всьо буде". Одходять, каже: "Я тобі заріжу! Як заріжеш, то й тебе заріжуть". А перед народом піднімали собі авторітєт.

Катерина Яківна: А пятілєтки... Одна пятілєтка, друга – все доганяли Америку. Ще й на воротах написали, шо "Догнать Америку". [сміється] Так її можна догнати?

Ой! Варили і борщ, і кашу, і кампоти – все готували. Український борщ готували хороший, пироги пекли. Із хруктою пироги пекли... мололи муку – пшениця не така, як оце – тоді хоч і темна було, но вкусний хліб був. Аби багато! Послíднє врем'я у нас хліба мало було. Відтіль скупляли, а привезуть – він не хороший був. То полиньом, то гірке, то таке... То самі трудилися: і косили, і молотили... тоді готовили харашо.

Володимир Олексійович: На території нашого колхозу було четире чи п'ять млинів.

Катерина Яківна: Да. Край села.

Володимир Олексійович: Даже одним млином її дядько завідував. Її дід був. Ще до революції це їх був млин.

Катерина Яківна: Тобі був дід і дядько Петро і дядько Василь. Це по батькові. А по мамці у дядька Семена був млин. І в нього бідного під час колективізації забрали той млин. Він пішов требувать його назад, а відтіль, бідний, не дойшов. У возику діти привезли. Вмер.

А взагалі люди дружньо жили. Допомагали один одному. Тоді, як рідні були! У нас раніше отут піч була. Сарай під соломою, так шоб не загорілося... на вулиці. Я сьогодні я печу хліб, сковороди мої... все. А баба збоку каже: "Ну, а я завтра буду пекти. Не прибирай сковороду. Я завтра печу". Вона пече. Погріб у нас був. Я – під одним боком глечички стоять. Баба та (Царство Небесне) – під другим. Цей, же, бідний, малий ще... Так вона погукає, дасть шо. А дід був – його розстріляли – ходе, ходе, гукає їсти... Жару не було – бідні ж були, сірника не було – жару у печі... Є, є жар! І по жар ходили. Отоді ми жили дружно.

Володимир Олексійович: Різали кирпичі (кізяки) і топили у печі. Хліб пекти – так оце таке топливо було. Так, шо жар... довго воно тліло, тліло... Це було дуже велике щастя, шо жар остався. І мені єсть, і сусідам єсть. Розпалить тріску якусь... Дров не було – соломою топили. Соломи після війни вже не було. Я в первий клас ходив. Вона [мати] на роботі. Ото там біля балки дереза росте. З лопатою ходив або з сокиркою, зрубував.

У кажному дворі пошти була худобинка. Ну, молоко государству односили, но й собі ж чашка була. Коров пасли і отой навоз собирали... бере, несе. Но не всі так жили, не всі, канєшно. Це ми, бідні, так жили. Це ж пішов його батько на дєйствітєльну...

Добровольна, а потом дєйствітєльна армія. У Луцькій [області] воєнно-політєхнічєская школа була. І отуда, щоб учіться, офіцером стать і пішов мій батько. А война началась, він їхав у пополнєніє, і десь ешелон розбомбили і бєзвєсті пропав. Півгода мені було. Це – в кінці тридцять дев'ятого.

Катерина Яківна: Так... Записали в сорок втором годі, щоб дитині не дать помощі. А він пішов у тридцять дев'ятім! Так у мене у районі "рука" була. Вони мені давали і сиротам моїм давали. Батьки ж померли – це свекор і свекруха. А остались хлопці – Іван, і Любка. І я на їх на трьох получала. Давали потрошечку. Ну, це ж благодаря моїй товаришкі – Дар'ї Моісєєвні, яка була суддею... Предсідатель була у районі. І вона мене і туди вербувала. Ні, кажу, не піду я нікуди. Буду вже тут. Шо Бог дасть. Може, хазяїн прийде.

Володимир Олексійович: Вечір... Оце, я знаю, після війни, як вечір, управилися, і до кого? До нас. Тоді не пили так. В карман насіння брали. Сиділи, лузали і анекдоти, шо знали, те й розказували. Одна одній. В молодості. До одинадцяти посиділи там. Чи до полдвінадцятої і порозходилися. Лампа була після війни...

Катерина Яківна: Гільза.

Володимир Олексійович: Гільза од снаряда. Сплюснута, дірочка збоку пробита. На дно наливалося керасіну, качаном закривалася. А вмісто фітіля – кусок з шинелі. І горить.

Катерина Яківна: Фітіль жеж ото. А дітки ж сироти. Я було ввечері (не дуже ж вдіваться було добре), а я кажу: ідіть у малу хату, гуляйте. І він з ними. І це ж Любка, Іван (старші ж були) і сусідські дітки. І гуляють вони собі. Я не забороняла нічого. Кажу: "Сидіть собі. На дворі холодно. А в чому ви підете гулять?" А хочеться ж посидіти дітям!

А раніше гуляли не такі свайби здорові, як тепер. Ну, і тепер свайби гуляють не всі. Хто чесним трудом трудиться, то вони так гулять не будуть. А хто на дурниці, канєшно...

Родичі приходили, аякжеж...Хазяїн розчитує, на скільки. На двадцять, чи на тридцять, чи на сімдесят чоловік, чи на сто пятдесят. Все... по карману.

Володимир Олексійович: Отут цеглу у нас Шевченки робили. І в "Чапаї" була, там, возлє ставка цегельня своя. І в "Дружбі" була цегельня. Це – колхозні. А потом "Міжколхозстрой" став черепицю робить. Я після війни, після армії, як прийшов, так мотористом був. І там постійно працював. Бачите, скільки організацій було... Вони платили, но мало платили. Тепер більше платять. А трактори з МТСу були. Наші люди на них працювали.

Катерина Яківна: МТС знаходився, де церква. Це – де у нас общєжитіє. Оце та церква, що напівзруйнована.

Це, значить, нас бабушка водила у церкву. Мені було... це, значить, я у тридцять третьому пішла на хверму, вже я в церкву не ходила. У тридцятих годах вже менше правили. Уже забороняли. А ми ж у школу ходили... Ну, якжеж це так? А у баби тоді ж, яке правило було? Становись утром "Отче наш" кажи, вечіром лягаєш спати – "Отче наш" кажи. Баба каже: "Становіться, моліться". Лампадка горить коло образів. Ми становимось, молимось. Так завтра у школу. Чуть світ – ідемо плащаниці цілувать. І щоб це ж ніхто із школи не побачив. В церкві... ідемо... плащаниці цілувать. А перед Паскою, це ж плащаницю треба поцілувати, а тоді страть, яка ж баба рада була. Ми маленькі... Свічки

поробе (баба сама свічки робила) і ми йдемо. Повна церква... А яка красива церква була!.. Два хора: мущінський хор і жєнській. І серед церкви – мій дядько Окопний. Він такий красивий на глазах був. Голубі глаза, а високий!.. І було у церкві (а церква ж висока була)... лунко... Як заспіває! Свічки тухли. Ой, красивий був. В двадцять восьмому (або тридцятому році) закрили ту церкву.

А руйнували во врем'я війни.

Володимир Олексійович: Да, бо я знаю...

Катерина Яківна: Не німці її руйнували. Наші руйнували. Як німець одступав, а тут таке грязище було страшне. Так із цієї церкви брали камні, кирпичі, і оце дорога, що в нас на бригаду йде, на степ, оце тут насипали дорогу з цієї цегли.

А батюшка не наш, не місцевий. Жив коло церкви там, в ограді. Ограда ж красива. Кругом жеж так огороджено. І хата тут скраю... Ще й дівчина Таня (дочка) у школу ходила зо мною. Сам він грек, красівий, чорнявий був!!! Фамілія його – Касьян. Ми до нього "отець", "батюшка" казали.

Володимир Олексійович: Ця Таня должна в архіві церковному зарегістрірована буть. В архіві аж у Лєнінграді. Оце ми прибирали в церкві щас, так знайшли надгробницю. Надпись на тому – двадцять три года.

Катерина Яківна: А матушка всігда прийде, не становиться, де женщіни, по цей бік. Становиться, – де мужчини. А мужчин було скіки?!! Даже на хорах були.

Володимир Олексійович: Я послідній раз ходив на одкритіє церкви, правили три батюшки, так мужчин оставили отдєльно, з правої сторони, а женщин – з лєвої сторони. Так, як і подобає.

Катерина Яківна: Ми малі зі свічками стояли, а тоді нам спать захотілося. Так нас бабушка посадила. Ми поспали. А тоді у школі про нас однаково розказали і коло дошки стояли. Заприщали, шоб ми не ходили.

Тоді ж гонєнія були. Це я вже запам'ятала добре. Казали – куркулі. Так ця ж банда вбила Касьяна. І Папенка вбили, шо кантора ото була, і ще якихось. Поарестовували і убили. А тоді отут ставок був і коло ставка повкидали. Я хоч і мала була, а помню, казали, що поубивали. Ой, місцеві! Свої бандіти убивали... Оце мій батько... Чого він каліка став... Действітєльна була армія – служив, - а тоді казали ЧК... Ну, попав у таку часть ЧК... Ноччю привезуть вагон людей, згрузять. Нада всіх вистрелять і вивезти. А по коліна

крові. А він, бідненький... Як думаю за його – так жалко!... А ці шо супостати?... А шо вони робили? Шо ж вони робили? З хати вигнали. Він же ж каліка... А бабушка?... Перший же син – Трохим – на войні погиб, другий син –каліка. Не їв нічого... Руки трусились. Посадять – годують... Ложку дадуть в рот – ковтне. Тоді другу ложку дадуть. Отак було. ...Ну, ми труну зробили батькові. Це ще на місті. А вони вигнали з хати. А ми маненькі, скіки ж нам було год?.. Так вони шо?... Вигнали... Такий супостат зайшов!... Його вигнав... Так ми в труну живого його поклали і – до тьотки переїхали жить. Він трохи пожив і умер. А бабушка – Бог дав їй – не далася в руки супостатам. Вона Богу молилась і вмерла. У неї, видно, ноччю розрив серця... Так трудилася... Діти ж... Не таке, шо як зараз, помагають... А тоді ще вигнали з хати... каліку... І вона вмерла. Вмерла. Ще її дома поховали. А ми уже по кватирях жили.

Тут – прямо кладовище, і на вигоні кладовище. Було культурне кладовище...

Володимир Олексійович: На територіі "Чапаїва" чотири кладбища було. Там, де мельниця січас, на вигоні... потом наше центральне і возлє церкви там... і четверте було, аж возлі ставка, воно "єврейське" кладбище... Давно воно в народі так називалось.

Катерина Яківна: А коли стала совєтська власть, люди самі і хрести попалили. Людям нада було протопить і їсти зварить. Хрести познімали – ні одного хреста не було, дерев'яного, ні одного... Усе поунічтожали... Це уже коли стали чуть-чуть жить, то уже зробили... Я сама заказала на покойних желізні. Стала трошки, оклигала. Трудилась...

Володимир Олексійович: Вони всі кладовища старі. Триста років нашому селу, триста років воно так і йшло.

Катерина Яківна: Не було оце таких гробниць, а були дерев'яні хрестики, покрашені, красиво оброблені. Дощечкою пооббивали отак. Батюшка ходив правив, ще говорять: "Панахиду будем править. Харашо наносіть землі". Настеляли скатерті (клейонки не клали), рушник хороший, вишитий, поклали отак на скатерть і над могилкой... оце і пасочка, і свічка, і кутя, і крашанки – хто шо напече. Пєвша співала... Садочок такий – хто шо посаде. Напинали, значить, тими застьолами... і там отой читає... Краматки покойних усіх вспоминає. Люди платили, канєшно. Він і граматичку всіх-всіх перечитує покойних. Так було красиво. А на проводи

(ми маненькі) возиком їдем. Люди кирпич клали, і там варили, поминали. Дуже красиво все було. Поминали. Дружні були. Все харашо було.

Тоді общій котьол робили, а січас кажний собі. Наготовлять катлети, холодні закуски, бутилку беруть. Возлє могилки кажного столик єсть, лавочка... Йдуть і поминають. А як раньше ходив батюшка по кладбищу, розрішали там пічатать, править возлє своєї могилки, то й січас розрішають (от уже три года) виход батюшки на кладбище і править. Гроші заплати батюшкє, випиши квитанцію і він прийде до вашої могилки і одправить панахиду, і похрестить, і посвятить. Усе, як ви хочете. А шоб гарячого борщу не поїсти – дома поїдять. Холодні страви поїдять і там.

А тоді було інтересніше. Рушники ото як простелять, і садовлять, садовлять усіх. А ми ж малі – так як це нам інтересно! У гурті поїсти, там, чи борщу, киселю.

Володимир Олексійович: Ну, це народний стародавній обряд такий – поминать на рушнику на кладбищі. Ну, а на тому кладбищі... не на цьому, а на тому, шо возлє мельниці, так там, шоб не на рушниках – поставили три труби, а на труби поставили бетонну плиту. І на тих плитах тепер поминають. Бо там єсть братське кладбище. Радянські воєнні з часів второй мировой поховані. Не німці. Наші. В селі їх порозстрілювали і там поховали. Це як одступали німці. ... Як наступали німці, війни такої не було. Бо вони свободно пройшли. А як уже німця гнали, тоді вже кроваве одступлєніє.

Катерина Яківна: Так от інтересно, які німці. Щож вони нам предложили?.. от супостати! Становиться машина із мікрохвоном: “Виїжджайте в степ. Буде село горіть”. Ота і отак. А ми ж, дураки, взяли, склали там шо і поїхали в степ. Боже! Хіба ж можна було так?! І наші ж есесовці там були, здорові такі поліцаї. Повтікали од власті, бо думають, це ж власть прийде, так їх подуше.

Так вони шо? Взяли, скирду підпалили! І ми чуть не погоріли. Коровка була. Її забрали. І корову, і тачку. А ми вже зі своїми вєщами вже пішки доходили. А уже, як зустріли своїх, оцих солдатиків... Вони ж, бідні, голодні. Так ми їх вже вгощали, вгощали. Самі ж вже, що там їсти було?... В степу сиділи. Не варили нічо. А, дураки, ж послухали.

Володимир Олексійович: Ну, значить, менше жертв було. Тут в той момент, як одступали... ми ж то повиїжджали, хати не

замикали. А хто замкнув хату – ті попалили хати. Там, де двері були одімкнуті, ті хати остались цілі.

Катерина Яківна: Як колхоз установляли (це після війни, тіки увійшли.) предсідатьольом тут був Барзьонків – інвалід, а його наставили. Мене ж тоді знали, шо така була стахановка, шо трудилась, поприходили... Ой, страшно! Да. Так як установляли, хто крашанку, хто дві давали... полвулиці. Я ходила по дворах. Стала заведущой хверми... Нада ж встановлювать... І шо ж ви думаєте? Поїхали...Покойним не було міста.... Отам же ж, де парк був. Там німці поховали своїх, руминів... Вони шо робили? Повидовбували труни. Кістки повкидали туди, а труни попривозили в колхоз.

Володимир Олексійович: Столи поробили. Із трун.

Катерина Яківна: Із трунів. Якось, я їду – колхоз дав конячку.– Насобірала двісті крашанок по людях (Шевченки і ми). І здали ж у "коптах". Нам курчаток дали. Їду у труні. [сміється] Дивляться... а ми, на трунах сидим. Боже милостивий! На трунах сидимо. Ще й курчатка. Попереживали, шоб курчатка не подушились. У мене ні одне не задушилось. А у мужчини одного не так (з другого колхозу). Йому сказали (це ж на "коптахові"), шоб вони не позахоложали ті курчатка. Він поки сюди-туди... Так всі курчатка подушились. По пітдісят штук тоді давали!

Володимир Олексійович: Я от ветєрінаром проработав всю жисть у колхозі. Маленьке курчатко однодневне, на нього треба вже писать акта. І списувать нада. Це його, того чоловіка, посчітали за "врага народа". Жостка політика була. І вона, покуда колхози не порозганяли, вона така жостка була. Воно малесеньке теля... Воно ще й не дихало, а вже акта на нього треба писать. І списуй, бо воно зарегістріруване було як "стєльная корова". А зараз ще більше заболіваній. Сто восімдесять заболіваній у одних курчат. Врачеві треба тіки подумать, чого вони іздихають, ті курчата. Менше заболіваній у нас було, і в Росії, і вєздє, пока спартакіада не пройшла. Так і курчат. Як стали брать із заграніці, так і другі стали заболівать. Колорад де взявся? Біологічєска война – без одного вистрела. Нада, шоб народ голодний остався. Всьо. Після війни на кожній пачечці спічок було:"Собірайте колорада". Даже премію дадуть, хто унічтожатиме. А січас?...

Катерина Яківна: Так ми курчат розвели. А тоді по людях (роздали). Поросят, коров привозили нам.

Володимир Олексійович: Но тоді мало коров було. Зовсім мало. Голів сім.

Катерина Яківна: Та ні – двадцять! Чого там... у людей були корови – трохвейні раніше казали. Люди ж награбили колхозного. І ми забирали в людей.

І шо ж ви думаєте? Як же ж воно вийшло? Кнур кусався, а баран бився. По вулиці гнали, іде жінка, він як підсаде – вона впаде. Бугай тож бився. Я тіки прив'язувала. Дівчата: "Ой, Клаво. Ой, Клаво! Шо ж робиться?". Я його то гладила, то те... Мене не було – пастуха взяв на роги, і сидить він на рогах. За одежину, значить, зачепивсь. Ну, шо ж, давайте вибриковувать. Короб. Поклали ж цього кнуря у короб. Поклали двері. На двері ж цього барана. А бугая, той, шо бився, - прив'язали. Їдем, баби, у район здавать.(У Велику Білозірку) Як розходилися наші вояки... А мужчин не було. Ми самі. Я не знаю, що робить. Оце, кажу, нам тут смерть. Шо ж це буде? Насилу їх довезли. Кнур кусався – не дай Бог! Дівчата не хотіли... А я ж завєдующа. А тоді уже зіма підходе. А в колодязі були каменюки. Цеберку тіки впустять... шо? Цокне і не набереться. Ну, я придумала. Взяла із гільзи лампу – у цеберку. Засвітила. І на ніч опустила. Кажу, єслі буде цілу ніч лампа горіть, газу не буде. Завтра дівчата будуть мене у колодязь опускать. Так зробили. Прийшли... лампа... на тачанці такий дрючок... опускають мене туди. Я беру каменюку таку – діти накидали - прив'язую, тоді вони мене витягають. Витягли. Каменюка є. Друга. Так це ж велике діло! В колодязі – це ж не на дворі, не нести. І так повитягали камень. І вже зімою ми жили у тепломy. Воду гріли...

В Малій Білозірці кладбище було німецьке і румунське. Знаходилось, де построїна січас десятілєтка ота. Якраз на тому місці. Там парк був...Тепер поставили школу. Там, як фундамент рили, так кості викидали, а зуби золоті, і часи красиві, і персні – брали. У Широкому теж німецьке кладбище єсть.

Володимир Олексійович: Із ігор я помню раньше була "вибігачка"(так казали). Маленький м'яч обикновенною палицею, як удариш... Полетів... Пока схватить той м'яч, а ти должен примірно двадцять п'ять метрів пробігти туди і назад вернуться на ісходну позицію.

Катерина Яківна: Не дуже тоді гуляли. Не дуже. Тоді в степу, як літо підійшло, люди старі пололи, а малі – воду носили. Ну, пить носили. Пізно приїздили. Ніколи ж було. Ніколи. На затіркі не дуже бігали.

Володимир Олексійович: Тих, хто мав середню і спеціальну освіту у нас у селі було не багато. До війни – зовсім не було. А після війни... Оце у нас – Шурко Ревеньків. Це люди 1939-го року

народження вже пішли після війни поступать в вузи. Зразу після війни ФЗО забирали. І большинство оставалися там.

А хто приходив, то із села мало їх випускали потом. І я прийшов з армії 27 января 1962 р., пішов у сєльській совєт: "Дайте мені паспорт – я поїду вчиться". Так мені предсідатєль сєльського совєта каже: "Іди... Ми тебе поставим щас бригадіром...І вся твоя учоба. Які у тебе документи?" – "Механік артилерійських тягачей". – "Ну, ти уже будеш брігадіром". Так я не пішов, а поїхав до дядька у Вінницю. Там мій рідний дядя був. Так я там получив паспорт в тіченіє двух неділь, устроївся там на роботу щотоводом у райпотребсоюзі. А потім, через два місяці, мене послали у Вінницький кооперативний технікум на повишеніє кваліфікації і на курси ревізорів райпотребсоюзів. Так я закінчив там ті курси. Поступив у кооперативний технікум. А до осені женився і мерщій додому, до своєї хати приїхав. Потім я з того технікума перевівся у Василівський зооветеринарний. І кончив Василівський технікум. Ще – годічну Молочанську школу животноводов, а потім – технікум. Так до цього дня тут... у своєму гнізді.

Сільська бібліотека була. Для всього села була на балансі сєльського совєта. І книжки брали люди. І при школі бібліотеки були. Багаті. Даже бібліотекарі самі носили книжки по місцях роботи. Приходили і з собою штук двадцять книжок брали, предлагали.

Катерина Яківна: Багато книжок було. Я ж телят пасла і скушно було...

Володимир Олексійович: І колхозна бібліотека була, і сєльська, і школьна була бібліотека. Нащот інформації і культурного досуга – це було...

Катерина Яківна: В мене родичка була, племенниця, тоже на учителя вчилася. Анна Карповна. Як їй трудно було! Боже!.. Поїде (як моя мама в Запорожжі жила), так як же ж вона... їсти не було чого. В гуртожитку жила. Бідна була, страшне. А моя мама трудяга була і така... любітєлька. Так вона прийшла: "Я буду іспити здавать. Можна у вас три дні...ну... попідготовлять?". Так шо ж вона? Вона уче, а мама моя (спеціаліст, тим жила) попорола льогке пальто. Покрасила. Перелицювала. Спідничку перелицювала і покрасила. Так вона в технікум, як пішла – так її не вгадали. Кажуть: а шо ж? Вона ж поперекрашувала. Нове, чистеньке, поглажене. А де це ти так оділася? І, каже, це не рідна тьотка, оце те все зробила. Я й сама (бідна сім'я була) було перелицюю, покрасю, полатаю. І бідні ж були, а вчилася і вчителювала. Весь час вчителювала.

А шоб поїхати навчатись, так не дуже й справки давали. Оце Володькі нашому не дали з колхоза справки. Це вже дядько там поміг – йому і паспорт дали... А тут не давали справки. Ну, та і правильно. Святу землю нада оброблять. А то шо? Всі повиїжжали в город...

Пам'ятаю, коли в селі з'явилось перше радіо. Я коли прийшла сюди, до Жмирів (це, значить, у тридцять восьмому, другий раз заміж йшла), а батьки ж бідні були. Нада було проводить радіу. А за шо ж? Так от чим ми розбагатіли: у колхозі сурго сіяли. Так він привіз із колхоза гарбою ящик отих віничків.Та каже: "І собі трошки оставим, – буде і курям, і корові, і топить". Я було на степу нароблюся та ще й дома до дванадцяти сидю, чистю... А віники продавали і сдавали, і копійку мали. Так купили патіхвон. А я ж думала, шо це можна підключать патіхвон к цьому радію [!]... А ті сміються... А як собрали, він патіхвон як завів, та тут півулиці собралося... Слухали пластінки. Це Володькі було вже, мабуть, годів п'ять. Патіхвон у нас був і у вій-ну.

Помню така тарілка була. Спершу по землі було стовпи і по дроту.... А свекор платить не хотів, потому шо бідні були. А хотілось, шоб як у людей оце балака... А в нас не балакало (радіо).

Замрій Петро Іванович, 1917 року народження,
с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Замрій Петро Іванович. Я 1917 року народження, 12 липня (30-го – по новому), якраз на День Петра і Павла.

Народився я не в цьому селі (не в Малій Білозірці), бо тут ще не було тоді села. Ми вийшли сюда, коли я був семирічним – у 1925 році. Села не було. Нарізали на цій місцевості дві вулиці. А потом, на другий рік, почали люди будувати свої будинки. А мій батько один на цій вулиці збудував будиночок. А на тій – в первий рік було два доміка всього. А вже послідуючі роки – 26-й, 27-й – переселились сюди. В основному із Малой Білозірки тут переселенці. Як тоді називався – Пантелиманській приход. Взагалі в цім селі було чотири приходи. Село величеньке. Всі називають "Мала Білозірка", а село величеньке було. Оце ми сюди переселились. В первий год п'ять господарств було всього на цій території. Ми були тут перші. Зімували

[1] Опитування провели Б.А. Бровко та С.М. Білівненко (липень, 2001 р.).

одні... Дико якось було – ні дерев, нічого немає. Перші... Я з матір'ю на печі. Мати була безграмотна і батько тоже. Були релігіозні дуже вони. Мати мені все врем'я молитви читала.

Батька мого звали – Замрій Іван Якович. Працював він, можна сказать, рядовим. Він охранніком був полєй. Він даже не трудоспособний був, як колгосп організували . Він із матір'ю був одного року народження –– тисяча вісімсот шістдесят четвертого. То вони вже були не трудоспособні. Мати звали – Наталя Назаровна. Дівоче прізвище – Мордовець. З "Дружби" тут. Дружбівська вона була. А дідусів і бабусь не пам'ятаю. Я їх не застав. Їх не було вже при мені. Тоді не дуже докопувались до своїх корнів.

Ми ж, думали зразу харашо жить начинать. Оце ж десь кілометрів сім звідсіля, "Свинолупів" хутір був. Така назва була. Три дома. Подвали там сумашедші були, колодязі... Кіньми тягали воду, крутили там барабани. І обкладене все каменем. Ну, його ж розорили ще тоді, ще в гражданську. А тоді рішили ще індивідуально школу тут построїть харошу. І камень привезли нєсколько підвод. Я ще був малий – годів восім. Навозили камню повно. Думали строїться. А тоді щось... Ну, це ж громада! А тоді власть не взяла на себе отвєтствєнность якусь там, кошторис. Так той камінь й розтаскали. Так все й пропало. Школа була б хароша. Село було б хароше. Це сімдесят шостий год був би йому, як начали строїться...

Голодомор був у 1921-й рік. Мені всього було чотири годи. Дитина в такім возрасті не помне нічого. Помне тільки шо... – переляки. То я й запомнив. У нас у сім'ї було там ще хоч на коржики. Спекла мати якось коржів і поклала, не накривши. А батько і мій дядько (це ж – брати) поділили між собою хату. І нам – кухня досталася, а дядьку – велика хата здорова. Отож мати напекла коржів, пішла до тьотки. "Синочок, – це, шо я запомнив, – гляди нікого не пускай!" А защепочка була так низенько – це ж не в конюшні, а прямо в хаті. Тільки пішла мати, а дядько, як заглянув, і показав чи ніж, чи мені показалося. Побачив, шо мати (по халатності) не накрила коржі. А голодний був чоловік... "Одкрий!" А я: "Не одкрию, бо мамка сказала". – "Одкрий, бо заріжу". І я ото, з переляку, одкрив. Побіг у хату. Поки мати прийшла (це було в однім дворі), так уже нема ні коржів, нічого. І то я так запомнив. А так я більше той год не помню.

А 1933-й... В мене трохи пухли ноги. Уже ж я юнаком був. Шістнадцять уже год. З дівчатами дружив потрошку. А ноги пух-

ли. Їсти хотілось. По степах ходив, добував, хоч потерти колосків там, хліба трошки, чи шо... А я думаю, тоже неправду це кажуть – "голодомор", "голодомор". Неправда! Тоді засуха зробилась, страшенна засуха. Я ж помню. Правда, менше, ніж у 46-м і 54-м році. В 1933 році багатенько померло. Наша сусідка зовсім сама осталася. Всі діти в неї померли. Так вона одну яму якось вирила і возиком одвозила на кладбище дітей у ту яму, і посліднього загорнула...

Школа в нас тут була четирьохрічна. Батько й мати мої безграмотні. Я тоже не ходив у школу. А старший брат – з 11-го году, на шість год старший – кончив півтора класи, та й не ходив більше. В Білозірку не пішов, шість кілометрів було – не отдали. А тут не було іще школи. А тоді одкрили, мені було, мабуть, дванадцятий год чи одинадцятий... Та раньше ж в школу ходили з дев'яти даже, а тоді вже з шести. А то було з дев'яти тільки в школу приймали – в моїм возрасті. Но я не ходив. Я старший був із всих у школі. Мене брат вивчив грамоті. Пішов я вже в другий клас. Три тут кончив, в п'ятий – туди пішов, в Білозірку. Не вдалося мені середню кончить. Центральні красні там були школи в Білозірці біля старої церкви (в одній там січас радіовузол). То наші класи там були. Я кончав там дев'ять класів. Я ще й старався работать. У мене була невістка братова. Така грубовата. Каже: "Оце, якщо одно будеш читать, так наробиш..." А те, що я старший був і работав грузчиком в Благовєщенкє – зерна носив, шоб заробить і шоб учиться. І так не доучився. Хотілось вчиться. А сама заробе за год 120 трудоднів, а я по 160, по 170 за літо заробляв!!!

Діти тоді самі пішки ходили. Тоді одходили з четвертого класу до дев'ятого, хто до десяти – пєшо. Весною водою ж як заллє. Отак бувало провалишся у воду, як у школу ідеш. А тоді в колхозі, до войни, машини вже появилися – полуторки.

В Білозьоркє три церкви були, а четверта – в хуторях, дерев'яна. Правда, невелика.

В "Калініно" – це така, шо розбитий кусок стоїть. Раніше ж храми були – в каждім приході – свій.

Тепер я вернувся трошки назад, считаю, що та "армія атеїстів", все неправду нам казала. Бо коє шо воно є, хтось нами руководить – космос, чи шо воно там?

Ми організували свій колгосп у 1929-м році. Колгосп назибався "Освіта". Це – перший був. Я вже їздив верхи на конях. Полінкували. Все робили: граблями загрібали, другі роботи виконували, які могли...

Перший трактор, помню, бачили – з Балок їхав... Як ми бігли ото за ним... Жєлєзо саме іде! Так бігли, проводжали. Було це десь в 30-му, чи в 31-ому... Колхози, як начались...

А тоді шось зробили з нашим господарством, шо його... знову розтягли по домах. А потом знову організували. Назвали його “Перебудовой”. Так і січас. Хто назива... А ми [кличемо] “Нова Білозірка”, а кой-хто називає його “Перебудова” – як назвали було колгосп... Його вже й нема. А в 1958 року з’єднались ми с “Калініним”.

Спочатку наше село було Балківського району. А потом його ліквідірували. Вже став Василівський район. Було і Кам’янсько-Дніпровський. Всяке було... Чотири райони з’єднували, а потом... Спочатку було Балківський район і Шмальківська сільрада. Голова сільради приїжджає, було, конем (тоді люди кіньми їздили). До нього повага була, сільська рада якийсь авторитет мала. Люди не те, шо боялись, а поважали, можна сказать, раду чи керівництво. Тоді (пізніше) воно потірялось. Почались колгоспи, голови колгоспів більшу мали власть, чем голови сільрад.

Я до войни харашо не помню пошти... Получилося так, шо я все ждав армії. Мені одстрочка була у зв’язку з плоскоступостью. То ж я був трішки відстрочений і замість 37-го, в 39-му попав у армію. Якраз Фінська война була.

В армії пробув – два рази ранетий був. В Естонії один раз, і другий раз – під Ленінградом. Хотіли кольцо прорвать Ленінградське. В блокаду я там не був. Наше завдання було – прорваться туди до них. На Ухвінське направлєніє. Там був Ворошилов – нарком оборони. І він там командував. А тоді вже молоді взяли кадри. І Будьонний отож був. Потім пішли у відставку. Воювали вони іначе трошки в ту войну.

Одвоювавши, прийшов додому у 45-м годі, як інвалід. Война ще не кончилася. А я декілька разів був комісований, признаний негодним, знятим з воєнного учьоту. Через дві-три неділі – знову комісія, знову комісія, знову знімають... І так... Нада були люди. Дуже великі жертви понесли ми. Багато зря, із-за непорозуміння... Це ж таке, це – скрізь... не тільки нашого села касалось. Погибло було багато і наших людей зря. Взяли їх посчітали виновниками, шо вони тут остались. Я не був тут, не знаю... З 39-го по 45-й мене не було в селі.

Війна розорила все... Та скоро наше село відновилось. Пішло розвиваться. Харашо було. Начали і огоражуваться люди. Ліс стали переправлять. Все пішло возобновляться. Бур’яни поунічтожали. А

тоді Хрущов... Я считаю його неплохим. Йому хотілось швидко комунізм построїть. Комунізм. А так же ж не дєлається. Ну, так койде... ошибки були в нас. Вобщем, я считаю його (Хрущова) неплохим. Брежнєв – він неплохий, но не при здоров'ї він був. У нас так було заведено – до смерті держать.

Отак ми возобновили господарство. В господарстві займались і зерном, і худобою, порівну. Воно ж як – зерно на корм скоту, а навоз на удобрєніє. Ми даже й хлопок сіяли, бавовну. Це сіяли уже, чи в п'ятдесят вторім, після войни. А кліщевину (рицину) – все врем'я.

Хлопок поганенький урожай давав. А проте багато здавали і доход давали. Вручну збирали. Буряки, канєшно, тільки кормові сіяли. Худоби у нас так до чотирьох тисяч було. Не дуже велика кількість. Но надої молока були. Найбільші – в районі. Урожаї у нас хароші були. Земля у нас тут – два склони – туди і сюди отділяють нас. Північний і південний. Посередині – трошки рівнина. А то склони і змитий чорнозем. Но, благодаря хорошій агротехніці, уходу, добивались хароших урожаїв. По 40, по 44 і 50 центнерів пшениця давала. Багато урожаю було.

Я багатий став... Був бухгалтером вивчився. Тоді воно теж в газетах можна було знайти, шо можна збуть, там... – кавуни, насіння і прочєє (воно ж тепер реклама на рекламі, бува аж набридає). А тоді було я пишу... Пропоную. І ми у 50-х годах так швидко ринком, можна сказать, зайнялись були. І бистро збагатілись. І наш колгосп найбагатший був. Хоч і маленький був – 1200 гектар. Даже у нас було 1100. А то вже, як присоєдинились туди – 1200. Ми були багатенькі против других. По сім карбованців получали на трудодень грішми. А другі – копійки, і тих не давали на ращьоті. Получали натурою багатенько. А то безплатно: і мед, і кавуни, і проче, проче. Жить можна було харашо тоді. А ті дуже бідні були... Присоєдінили до трьох колгоспів. "Калініна" був, "Кірова" і ми. [Восім гектар]. Найбільший пошти в районі колгосп був.

Трактори у нас були "Універсали", ["Натіки"]. З МТС присилали. Вони МТСівські були. Наш колгосп (ми ж багатші були) викупив ті комбайни і трактори аж в 57-м годі. Індустрія у нас не дуже була і ця техніка... Ізоляція (СРСР) – це теж було пагано.

Наше МТС – у Балках, унизу було. А ця МТС – у Білозірці, отдєльно от Балок. А потом ми викупили. І другі колхози позабирали у 57-му годі. До войни комбайни, то всі "Комунарчики" були. Із Запоріжжя йшли. Я сам на ньому дьоргальщиком соломи работав.

Стояв на комбайні і дьоргав. Прицепні були комбайни. І “Сталін” називався... Такий великий! Це з Ростова, мабуть. Вони прицепні ті були. А після войни – вже самоходні комбайни стали.

У 1954 році засуха дуже була. Організували у нас бочки, поливали ми. Линеш із відра води, а воно раз, як на сковородкі зашкварчало. І все. Хватило б. Но, правда, і те забрали, що трошки вродило, паганенько вродило. У нас було, правда, 100 гектар пару. І він дав по 10 центнерів... Ні одного дождя не було... А остальне – чорне... Кукурузки отакі завбільшки, як цибуля, посиніли... Покосили їх вручну і звезли гарбами, у ями посікли, потрамбували. А скот одправили в Сумську область у плавні. І часть спасли там. 100 гектар – полова, солома була. Так її хранили... На вєс золота була! Видавали там корзинку на скотинку. Це в 54-м отаке получілось. А тоді Хрущов приказав. З Казахстану привезли нам хліба і дали по кілограму, і спасли. А тепер – спасайтеся, як хотіть. Тепер і з Америки привезуть, і звідки хочеш, а тільки, якщо нема за шо купить, то голодний будеш.

Зате тепер вже все вгробили безповоротно і окончательно, як кажуть – ні кооператива тобі, нічого...

Наше село було красивим. Огороженим. Тепер залили Каховське море, а тоді плавні були. Возили лозу. З ліси плели огорожу. Красиво плели. 1956-го року протікала тут річечка. А тепер нема і сліду. Замулило. Воно ж, як стали колгоспи, почали низи розорювать тут. І воно замулило. А то ж протікала річечка, Білозерка називалася. Ще мати за це багато розказувала (вона, хоч і безграмотна була, та багато мені розказувала). Невеличка річка була. Вона раньше ще більша була, но моя мама застала, шо ну, можна було в її тіки влазить. Вона протікала десь з хуторів, десь дальше брала початок. А потом будто, кажуть, позабивали родники вовною. І ото маленька стала та річка. Вона текла у Велику Білозірку, а потом в Білозірський лиман, десь у річку і аж до Дніпра. Була і рибка в ній. Розказувала мати, що і вовки водилися тут, бувало. Кріпацтва вона, канєшно, не застала...

В общім, я хотів навіть написать про наш населений пункт. 75 років в прошлім годі було йому. Хотів описать, як він начинався – історії шоб не забувать. От зараз смішну історію розкажу...У нас дехто оцей хутір назива “Ульмер”, або “Ульмерськ”. А хто не дочує, каже – “Мурманськ”. От був у нас колись економ Іваненко. Іваненко був великий, а Попов – був найбільший помещік. До п’ятдесят будто тисяч десятин (гектарів) мав. А у Іваненка – до двадцяти тисяч гектарів,

чи шо... І ото ми на його землі поселились і так і назвали Ульмерськ. А фактіческі – Нова Білозерка. У нас тут був даже случай. Дєд один приїхав до нас руський. Жив тут. Його послали коровками (це після війни) на станцію, на Пришиб. Приїхав – там солдати. Як раз ешелон приїхав. А він з усиками. Сосульки зимой поробилися – холодно, понамерзали. Солдати запитують: "Дєд, откуда ти прієхал" – "З Мурманська, дітки, з Мурманська". А вони думали, правда, з Мурманська. "А чєм же ти?" "Коровками". – "Нєбось, мєсяца тричєтирє єхал?" – "Что ви! Ноньчє приєхал я". Вони дивляться: шо ж він? З Мурманська коровками приєхал? А він Ульмерськ "Мурманськом" назвав. Ото такий фокус був!

Ігор у дитинстві якось у нас тоді не було. Тоді воно все інакше було. У нас же не було ні радіо, нічого. У нас трансляцію і радіо сюди провели у 57-м годі. По вечорам подросточками вже такими порядошними ганяли якісь "тушканчики". А підросли – то вже у клубі. В колхозі клуб був. Обикновенна хата одного названого розкуркуленого.

[Відволікається]: Я і тих не оправдую, і нинішніх – теж не оправдую. Не знаю, який я. Я теж і комуністом був. А 50% тих комуністів, як тепер говорять, – "перевертні" були. А були і чесні. А були, які тільки для себе брали від власті...То я не називаю їх і комуністи. Ми коє яких не приймали, а нам їх уже приписали із трудових організацій.

Сімдесят год назад у стосунках між хлопцем і дівчиною все було якось трошки іначе. Тоді набагато скритніше було. Тоді скривались дужче. Гуляли, у клуб ходили. Вже ж був клуб. В домі одного дядька построіли. Я організував гурток драматичний. Сам не знав, шо воно, як воно, а – художній руководітєль! Організували музичний гурток, драматичний, прочєє. І там ото знакомились. І танці там були. Балалайки, гітари, домра даже у нас була. Купили домру. Маленьку бібліотечку купили. Місцеві самі грали. Я не грав, правда.

Сватали обикновенно. Старости приходили. До мене не приходили, бо я з армії прийшов у сорок первим, одвоювався тоді вже. Мене два рази ранило. Раз в позвонок, раз в ноги. І більше я нє воював... В Сібірі жив майже п'ять місяців, в Іркутській області (Черемховський район, угольний басейн). Евакуіровали нас туди – на Урал. І там жив, пока освобонили нашу Україну. Потім прийшов... Ми познайомились з дружиною. Свайби не було. Тоді у нас ще й невістка жила із старшим братом. Так мати дала мені подушку у придане,

рядно. Тоді простинів не було, одіялів не було – рядном укривались (так називалося тоді одіяло). Миску здорову і ложку. То таке у мене було придане. Яка ще могла буть тоді свайба?

А хлопцем іще на свадьби бігали! Це ж інтєрєсно. Обсипали молодих. Гроші кидали й конфети. Хватаємо, хто більше схвате. Пробиралися туди малими й більшими. А як один раз товариш мій женився, так я не боярином був, а так сидів, як товариш. На Западі (Західна Україна) більше знають тих обрядів.

Куцело Петро Васильович, 1929 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Куцело Петро Васильович. Я 29-го року народження. Народився у Львівській області, село Піскровичі, район Ярослав, Польща. Там жив до 1946 року. Жили харашо, добре.

Батька звали Куцело Василь Іванович. Діда не знаю. Не пам'ятаю. Мати звали Настею. По батькові дід – Кондратович. Діда маминого я пам'ятаю. Він вже старенький був. З того ж села. Теж хазяйнував, мав хазяйство. Занімався ремеслом, такі діжки округлі робив, – зсипати зерно чи шо. Ще до нас прийшов тут, плів. Виплів таку діжку. Десь 70-80 років мав.

Колгоспів там не було. Пани були. Но за пани ми жили добре. Пани мали своє хазяйство, а ми мали своє. Хазяйство не так, шоб велике. Мій дід мав 150 ектарів поля. А батько вже пороздавав те поле – сестрі, брату. Ну, хто хотів. Він інвалід був на дві руки. З Першої світової тої війни, це – 17-й, 19-й рік. Робити не міг.

Там люди робили на нім. Він получав пенсію харошу. Йому хватало. Гектарів п'ять чи шість лишив собі і все. І так ми жили.

Як я малий був, батько давав завдання: коров випасати, коням їсти зготувати. Своїх коней пасли. А був більший, то і сам вже робив у полі. Брав, підкидав, снопи возив додому. Хазяйством занімався.

Коров тримали, аякже. Спочатку – батько й мати біля них поралися. А як ми підросли, то гуртом. І вичищали тоже гуртом. Складували на кучу навоз. А вивозилося воно навесні і зімою на поле. Або осінню. Там не так: там два чи три рази вивозили гній. Завжди вивозили зімою. Розкидували гній на поле, щоб потім навесні поорати.

---

[1] Опитування провели Б.А. Бровко та С.М. Білівненко (липень, 2001 р.).

У школі у нас один раз на тиждень руський був. Український вчили. Два рази в тиждень – мову. Природа, історія була. Із вчителів була у нас і українка, і поляк. Вона вчила первий і третій клас. А він вчив вторий і четвертий. І вони ніяк не мирилися, бо вона була українка, а він поляк. А от до українців і до поляків ставились однаково. Не було різниці.

В дитинстві не було коли грать. Там таких ігор, як футбол, не було. А в "свинара" гуляли. Ну в "свинара" – то така ямка, значить, і такий м'ячик. Він ото гоне ту "свиню" у ямку, а я відбиваю. Як загоне, то я вже бігаю. Гойдалки робили гойдатися. Не дуже було врем'я грати.

Були вже старші хлопці і дівчата, то ввечері йшли в ліс, красиво співали, гуляли разом. Від батьків не ховалися. А як женитися, то приходив хлопець і договорювався з батьками. Спочатку він сам домовлявся, з батьком приїжджав. А потом вже сватів присилав. Свати приходили. Даже шуткували. Спрашували в батька: "Чи продаєш тьолку?". А батько казав, наприклад: "Я поки шо не продаю". І там договорювалися і всьо. Брали горілку, брали... Ну, більше нічого не брали. Тільки горілку. А де дівчина – закуску ставили, тоже горілку. Рушниками в'язали. Посватали, значить, сватів обв'язували рушниками. Дівчина сиділа за столом з усіма. На стіл подавала, шо треба. Не виходила. Сватали, договорювалися, скільки там батько дає дочкі поля (тепер – гектари, а раніше ще ж морги були), чи корову, чи коня. В залежності від того, який батько, який хазяїн був. А корову обізатєльно давали, як вона йшла за невістку. Порозписувалися потом і всьо. Такого, щоб взагалі нічого не давали, не було. Хай буде двадцять п'ять сотих, а все одно давали. Ну, мабуть, як дівча, то й придане зараньше готували. Готували подушки. Без подушок вона не пішла ніяк. Свекрів дівчина називала мама й тато. Батьків чоловіка дуже слухалися. Як батько сказав, значить, всьо.

Все в родині вирішував батько. Як він сказав, так воно і мусить бути.

Якщо хлопцю сподобалась дівчина, а батькові вона не подобається, тоді вже скандал йшов... Були такі, шо зі світу пішли обоє. Було таке. Чи дівчина бідніша була.... Батько не розрішав ніяк, то шо вона бідна. І обоє пішли зі світу. Сказав, мало хазяйства дали.

Жили добре. Ніхто нас не чіпав. Де хотіли – туди поїхали. В любу страну. Зайвих документів у нас не требували. Пішли в сєльсовєт. Написав голова справку, шо ви дєйствітєльно такий-то чоловік.

Печать поставили. Взяв ту справку і міг їхати, хоч на край світа. Аби гроші мали на поїзд.

А в церкву ходили кожної неділі. Батюшки не строгі були. Ні. Кожний знав, шо як неділя чи празник – то він має йти в церкву. Не було такого, шоб робить в неділю. Боже збав! До обіда всі у церкві, а приходять, це після обіду, вже жінки собі збираються, а мужики – собі. І балакають.

Горілку купували. Самогону не робили, бо запрєщєно було. Ото там, де річка йшла, був дуб – чотири чоловіки тільки його обнять могли, і там було позбираються мущини. Посідають, в карти грають. А жінки трошки дальше собі гуляють. На празник свиню різали.

Храм у селі хароший, красивий був. Батюшка місцевий був. Церква – греко-католицька. Поляки були римо-католицькі. А ми були греко-католицькі. Значення ніякого це не мало. Служба на українській мові була. Якщо назначають батюшку – то все, до смерті він тут живе. Хазяйство було при церкві. Десь 15-20 коров і п’ятеро коней.

В кожному селі була церква. То хіба можна в кожне село приїхати єпископу? Але приїжджав біскуп. То була така байка. То не байка – правда була. Були ж у нас і поляки, і українці. Та українцям роботи не давали. Казали: “Треба “прописатися” на польську”. А вони не хотіли. Так їм біскупи давали таку роботу – панів грабити. Ідуть вони і гроші забирають. Тільки пишуть спочатку такого-то і такого будемо, приготуйте гроші. А тут, якраз, до польського ксьондза пішли. Написали йому значить. А він і гроші приготував, і визвав міліцію, шоб їх спіймати. Приїзжають машини – виходять біскупи. Міліція очі повитріщала, як побачила біскупів. Старший дав команду їх привєтствовать – взяли “на караул”, значить, і пропустили до ксьондза. А вони до цього ксьондза: “Ну шо? гроші приготував?” І забрали в нього гроші. А на груди поклали йому яічко і кажуть: “Рушишся – розірвешся”. Вийшли. Сіли у машину і поїхали. Міліція їх пропустила. Шось нема того попа. Приходять, а той – лежить з яічком на грудях. Називає їм по фамілії тих, шо гроші забрали. Та де ж їх вже знайдеш? Ото такі біскупи були.

Як росіяни прийшли пам’ятаю. Нас не трогали. “Польщу” не брали в армію. Це ж польський президент і Сталін договорилися, щоб вигнати українців сюда.

В 39-му році почали колгоспи організовувати. Ми тоді в Тернополі жили.

Як приїхав у Тернопіль, то були УПА. А у селі там у нас не були. То вони більше в Карпатах були. А до Карпат далеко було. Ну вони шо? Їм не можна було брати.... От прийшли вони до вас. Боже збав їм чужу корову взяти! Ми ж там жили! Брехня, шо вішали, били. То все брехня.

Ганяли людей. Ганяли. Помню, я дома не був, як приїхали. Я робив на желізній дорозі. І поїхав в район. А вже їхав назад увечорі з району, та й зустрів друга. Він мене до себе пригласив переночувати, а то каже: "Прийдеш додому, а тебе зразу схоплять. Бо всіх зганяють у школу, у колхоз записуватись". Переночував, а на утро ж іду додому. Бачу чоловіки все бігають-бігають. Коли це і мене доганяють: "Стій!" Пішли у школу". Пропонували заяву писать і бригадиром зразу в колхозі буть. В школу визивали, в сільсовєт визивали. А я не хотів. Не став писати заяву. А людям і пальці дверима притискали – так заставляли писать заяву у колхоз, викручували руки, шо тільки не виробляли!.. А як записався, якщо маєш дві корови – отдай їм одну. Коні всі оддай. У нас троє було коней – всі оддай, без разговору. І копійки не дали, нічого. Ото так "висвободили", "свободу" добру дали нам... Батько не записувався довго в колхоз. Поле забрали в нього й порізали. В 51-м році записався тільки, весною. Дав вже заявлєніє. Пара коней була – забрали коней. Поле забрали. Ми вже не сіяли. А гектари, шо були – давай зерно державі. А де його взяти? А податок плати. Я кажу батькові: "Я вже не нароблю, треба їхати, купляти". Так робили. Хочеш-не хочеш, а ми – заставим. Оце така політика (радянська).

Дружина Куцела: Радянські війська прийшли в 39-м годі. А тоді шось назад пішли. Від нас там кілометрів 5 границя була. Ми тоді були під німцями. А оці поля – під руськими. А руські, як перший раз приїхали, три дні побули у нас. Понищили всьо. Ставки спустили, риба завонялася. Все понищили. Корови забрали. А коли німці прийшли, німець назад все установив. Люди самі пooддавали, і ніхто нікого не мордував.

Петро Васильович: І до церкви дозволяли при німцях ходити. Аякже? Ще й заставляли. Так було за Польщі, так було й за німців. Разниці не було. Німці добре платили. Брали скот на м'ясо, но платили. А наші задаром брали. Грабували задаром. Я знаю вже, як сюди приїхали у 1946 році, так, считай, задаром – по 17 копійок платили за

кілограм м'яса. Я з корови взяв 50 рублів. І шо я міг купить за 50 рублів? Ніц [Нічого].

Один раз прийшли до нас німці. І спрашують: "Де можна купити кабана?". А мій батько по-німецьки добре умів говорити. Відповідає, шо є в мене. Приходять. Зарізали нашого кабана. Мама ще сміється, каже: "Получиш гроші..." (Думали, що ми руські). Уїхали. Місяць проходить, другий, третій. Півгода. І воєнні ж взяли кабана!.. Через півгода приходе чек – іди гроші получать. 700 марок за кабана. Батько пішов, получив. Всьо. Гроші є! А наші взяли коні, запрягли і поїхали! І по сьогоднішній день. І, навіть, не подякували. Забрали. Німці у нас теж брали коні, но платили, шоб ми собі нових купили коней. Німець того не робив, шо наші робили. Наші ще здівалися над нами. Хоч привезли сюди, а здівалися... Звідси ж нікуди не виїдеш.

Дружина Куцела: Зразу між поляками і українцями ворожнечі не було. А потом було. Десь з 43-го, 44-го року. Тоді тут була така політика, шоб українці їхали на Україну. А українці не хотіли залишати тут своє хазяйство. Так тут страшне, шо творилося. Спершу акції такі творили: всіх підряд вбивали. Якось зігнали у школу всіх і підпалили. Одна дівчина випадково жива залишилася. Друга акція була – тридцять душ зразу зарізали, дома наші підпалювали. А третій раз акція була – це комендант наказав вбивати всіх мужчин, а жінок не трогати. Це чужі поляки робили, не нашого села. З нашими ми харашо жили. Було і свята, і українські і польські, разом відмічали. І женилися, і не було різниці. Наші поляки помагали нам ховатися, ну, як родичі, допомагали.

Петро Васильович: У нас мало було поляків. В основному – українці.

Дружина Куцела: А тоді тих поляків стали предупреждать, шо якщо будете ховати, то прийдемо і вам достанеться. Так нас було в хаті тримали тільки до вечора, а потім просили, шоб ми уходили, бо і в них будуть проблеми – розстріляють і вас, і нас... То ми ж розуміли. І тоді вже давай тікати до лісу. То так ховалися по ямах, по горищах. Хати палили. Як ото показують по телевізору, як німці палили людей. Так і у нас було, що хати горіли, а вони брали дитину і кидали в той огонь.

Це гражданські поляки із сіл сусідніх були. Казали, шо їм Америка відкрилась. Так, забирали і коней, і зерно, і одежу і шо було – все забирали.

Місцеві чоловіки нас не могли захистити, бо ж палками, без оружжя, хто захистить? Страшне у нас було.

Петро Васильович: Кого раньше нас вивозили, то, кажуть, – "оборона" вивозила. А, як нас вивозили, так їхали вже з козаками. Ну це армія була совєтська, тільки у формі козацькій. Воєнні ж. На конях. Кавалерія. Називали їх – козаки з Дону. Вони приїхали ноччю. В хатах ми не спали ще, а в лісі. Привели нас в штаб. Спрашують: де, що, як. Ми розказуєм. Тоді кожен пішов додому. Ще хати стояли. Тоді вони кажуть: "Хто хоче виїжжати, виїжджайте. Ми оборону дамо". Так ніхто не хотів. Вони тиждень стояли у нас. Коні паслись на пасовиськах. Ніхто не хотів їхати. Тоді козаки поїхали на Ярослав. І ми з ними. Приїхали на станцію. Там, правда, нам поляки нічого вже не казали... Не били... Но там і охрана була. Там – по вагонах, і – в Тернопіль. Одправляли ще і в Дрогобицьку, і в Тернопільську, і в Одеську область... Хто куда хотів. Де ешелон був, там люди і їхали.

Як дізнались, шо в Одеській – голодовка, вирішила мама їхати в Тернопіль. Но спочатку поїхали у Миколаїв. А потім – в Запорізьку область попали.

Як привезли сюди, кинули, як кота у мішку, і всьо. Нігдє не виїдеш. Як не старався. За границю виїхати не міг. У мами двоє старих братів лишилося там. Хотів сестру забрати саму меншу. Старався два роки. Приходить лист, шо вона не хоче їхати. Це за неї там дали відповідь. Тоді начали пускать в отпуск. Мама виробила документа і тоді поїхала до брата. Розказала йому, як все було. А він каже: "То вони самі зробили так, нібито люди не хочуть їхати". І так не пускали нікого. Я б тоже не був тут. Назад би поїхав. Тепер можна їхать. А куди я поїду?

А тут не дуже нас принімали. Скажуть: "Ти – Бандера". Отак. А в кантору прийдеш – кажуть: "Іди туда, де родився". А шо ж ми винуваті, шо нас звідти вивезли? Люди нехароші.

Діти ніколи з батьками не сварилися матом. Ніколи. А хлопці між собою – канєшно.

Продукти на зиму всі самі заготовляли. У нас завжди все готове було на зіму. Весною, літом – сіяли, садили картошку, капусту. Всьо-всьо було готове на зіму. Квасили в діжках капусту, огірки, гриби. Крупу робили самі. У нас все своє було у своєму хазяйстві. А муку наймити мололи, були в нас. А так і жорнова вдома були свої – два каменя невеликі. Вдома мололи. Це – ручний. Аякже? Раніше ж свєта не було – керасінові лампи. Були мельниці водні – на воді

робили. Вода те колесо штовхає, крутить. І так мололи. Як вийшла мука – знов мололи, знов мололи.

Дружина Куцела: Зерно своє було. Як погане зерно, то й мука пагана. І вже тільки у мене вона остається, ні до кого не попадає. І на дерть мололи. Да. Це ж і є висівка. Ми ніде не возили. Просо й пшоно самі робили. А діжки ставили у підвалі. І капусту там теж квасили.

Петро Васильович: Почистиш ту капусту. Потім були такі – шаткуниці називалися. І шаткували. Нашаткував багато – засипав в діжку трохи. Солив. Моркви там... чуть-чуть. Ноги помив. Заходиш у ту діжку і – пішов товкти. Засипаєш знову – і знову... І так повну діжку наклав. Зверху – круг. Каміння положив. Капуста була, як золото. Ми ногами їй нічого не робили. А от, хто палками бив – той пагану капусту мав.

Олії мало там було. Конопля і льон, в основному. На зиму сушили ягоди. І малини були, і кузенки (як суниця у вас). А скільки грибів було! Там всілякі були. І "буряки" були – такий краснобілий грибок. Ой, сладкий був! Всілякі були.

Хліб теж самі готували. Да. Дрожі брали та й розчиняли. У нас завжди були хароші дрожжі. Не портилися довго. Сухі, розсипалися так...

Пироги пекли. Все готували. Кашу пшоняну варили на молоці. Варили багато, а ми й їсти не хотіли.

М'ясо коптили. Сало робили так: розрізали до шкіри, тоді солили. Складували, зшивали до купи. Дошечками стискали, канатиками перев'язували. Коло печі прив'язували – воно стікало. А потім – на піч дня на чотири. А потім – до комори підвішували. Було м'яке, вкусне. Було й коптили. Спеціальні коптильні були. Кожен міг зробить собі. Коптили з кістками, з усім.

Дружина Куцела: А ми було дірку у мішку зробимо і як ідемо гулять, то через ту дірку всю ковбасу до праздника повитаскуємо.

На свята крашанки воском красили. Краски всілякі були. Знаходили кулю, а в ній у середині – вовна. Ото нею і малювали крашанки.

А цукерки їли. В магазині купляли. Дуже хароші були. Таких тепер нема. А сельодка яка була в банкє!!! 32 гроша стоїла (це – 32 копійки). В стікляній посуді хорошій (посуда ще гарніша за ту сельодку), вкусна, по 10 штук. А була і в бочках. Вимачували ту сельодку самі у воді, бо солона дуже була.

Петро Васильович: Пісні різні співали: польські і українські, нродні і церковні. Каждий вечір співали. Не дуже то і було врем'я нам співати. А в Тернополі – кожний вечір [МГБ] засади робив. Ніхто не ходив і не співав. А тут співають тільки українські.

Ісаєва [Ольга] Яківна, 1927 року народження,[1] чоловік, Лютий Дмитро Іванович, 1927 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[2]

Ісаєва [Ольга] Яківна: Батьки мої звідси родом. Дєдушка тут родився, по мамі, а бабушка – ось село Балки, тут біля нас. А бабушки батьки по мамі тоже жили в Балках. Звали їх Ольга і Григорій. А по папі – баба Харитина і дід Захарій. Бабуся Харитина про своє життя розказувала. Як вони малими осталися без батьків рано. Пішли кругом по наймах. Бабуся Харитина з Благовіщенки. А діда звали – Захарій.

Лютий Дмитро Іванович: Оце бабусі Харитини сестра, [Гарбишка], вона була у Іваненка (господаря Благовіщенки) гувернанткою. А дочка цього Іваненка була за Врангелем.

[Ольга] Яківна: А моїх батьків звали Анастасія і Яков. Мама родом з 1905 году, а папа – 1904 году. А от маминих – [18]85-го і [18]87-го. Вони всі тут жили. У дєдушки, у маминого батька, синів мало було, були дочки. Так от трудно було, бо землю ділили на синів, а на дочок – ні. Так це як мама моя вийшла вже за папу заміж, то це дєдушка такий радий був, шо був мужчина. Він ото коней ходив доглядав, виїжав у поле. Вже легше було. Дітей було п'ятеро. А у моїх батьків: оце я і сестричка ще в Києві, а третя – маленькою померла від шкарлатіни.

Мій батько був організатор першого колхозу "Червоний партизан". Тоді ж одна вулиця все господарство держала і ферма хороша була, сад хороший. Ну, шо не кинься, все було. Виноград був. До тридцяти тисяч людей тут було раніше. А тепер, правда, кажуть, сім з половиною.

---

[1] Ім'я встановлено по розповіді Кругляк М.В., 1916 р.н., яка згадувала молодшу від себе на 10 років двоюрідну сестру – Ісаєву Ольгу. З'ясували, що вона є серед опитаних.

[2] Опитування провели Ю.І. Головко, В.В. Полякова (липень, 2001 р.). Дешифрувала аудіозапис опитування, створила транскрипт, передала науково-популярним методом Н.А. Бєлік.

Пам'ятаю 1933 рік. Їсти було нічого. Ото і лободу, і буряк їли. Я його не могла їсти. Його і варили і пекли. А я не любила його їсти. А батько мій міг з кармана жменю зерна достать і так пережили.

Закінчила я 4 класи і пішла з мамою у поле. Мама становила поруч з собою. Канікул зовсім не було. Все був степ. Було мені 11 років. І таких дітей, дівчат, було багато. Робили всі – тільки зіп'явся на ноги. Та трудодні і мені ставили, не тільки матері. І зарплату начисляли.

[Ольга] Яківна: Як німці прийшли помню, як зараз. Гуляли біля мого дому в "круг". Дітвора, оце затишшя було. Тоді дорога ішла не тут, де зараз, а по тій стороні. Мотоцикли з колясками. Ми ж не бачили, ми туда бігали. Лізуть у чорних плащах оце такі, із автоматом. Вони на нас автомати. Ми попадали в ровах і тоді тікать. Знали, що це не можна. І оце ми так побачили, що німці заходили. Скільки разів оця Білозірка бралася із рук в руки. Оце, де дорога – там німці, а оце тут – наші, позаді. І били гарматами.

Дмитро Іванович: Ось я ще розкажу, як война почалась. Ось там, де дорога, по тій стороні була обикновенна хата. І там була кантора. А у дворі був турник, сєтка, що у волейбола гулять і ми дітвора ото гуляли там. А раніше, як сповіщали? На коні їздили, розсильним його називали. Коли дивлюсь, їде він на коні по вулиці. Виносять стіл на двір, скатертиною красною накритий. А він об'їзжає – згоне людей до контори. І тут об'являють, що началася війна. Ну, до нас ще не дуже доходило воно. Ну ми вже знали, що в чотири часа в неділю почалась війна із хвашистами.

А ще помню, німці об'являли з рупорів, їздили на машині і нам сповіщали. В основному, наші наймані були, бо на нашій мові говорили, шо збирайтеся всі за Дніпро, виїзжайте. А ми що робили? Запрягали корівок у брички, збирали своє барахлішко і тікали в степ, до сараю. Ото там ховалися.

[Ольга] Яківна: Німці перше, що зробили, так пішли по дворах і забрали яїчка, масло, вигнали в нас здоровенного кабана.

Дмитро Іванович: А тут началась мобілізація. Начали молоді хлопці сходиться, начали машинами забирать. Мені було років 11-12. Ой, ще нічого ми толком не знали! І батька мого не взяли зараз, бо залишили його, поки не вигнали всю скотину (евакуація) з колгоспу. Тоді ішов і сам. Так і трапилось, шо батько в останню чергу поїхав. Німці не догнали. Ішли вони аж за Волгу. Ну батько оце скотину

здав, усе здав, а тоді його забрали. В армії був, в основному, Чехословакію захвачував. Там же йому і закінчилася війна. На 9 травня батько прийшов додому.

Як зараз пам'ятаю, як німці одступали. Оце, як би ви бачили: на степу всі скирди підпалені і танки лізуть німецькі, горить вогнем земля. Одступають. До нас під'їхали і кажуть: "Запрягайте своїх корівок у брички". Нами прикривалися і їхали. А потім далі самі полізли, ми тут позаду йшли. Наші не могли бить уже. Тоді німці побачили, що це довга басня з нами, серед поля викинули нас, наші торби, корівок з повозками забрали. Самі посідали в ці повозки. Хто вернувся тоді, а хто й ні. Невеличкі хлопці там були, один без ноги – його посадили корівок гнать. Як ми вернулися з поля цього, поховалися, де окопи були. Коли під'їзжають два мотоцикли. Думали, знов німці. Коли кажуть: "Виходьте, ми червоні". А ми не вірили. Коли правда. – Молоді хлопці. В орденах всі груди. Допомогли нам на слідуючий день – дали гарбу. Зібрали ми наше барахлішко і доїхали до села (це 12 кілометрів їхали). Під Цвітковим ще билися з німцями наші сильно.

Дмитро Іванович: Тут яка дурістика була. Тут багато поосталалося таких у 43-му. Я – це самий менший, а двадцять шостий, двадцять п'ятий зразу підгребли, і тих мужиків, що попали в плєн, були в концлагерях – забрали і під Цвєткову на фронт. Ноччю, значить, під конвоєм послали голими руками проти автоматів і пулемьотів!

[Ольга] Яківна: А ще, як прийшли німці, наші найманці, шо були, як Верходуб – поліцаї, скільки вони людей видали – партизанів. Це ж плавні тут були. Так їх забрали у Великій, вирили противотанковий рів і постріляли. Оце ось сусіда нашого та інших... Хоть партизанів у плавнях не дуже багато було. От діда Степана вбили, Куця...

Дмитро Іванович: А чого ж не розказать, як мене на степу ледь не вбили. Я сиджу, на балалайці граю. А вони – брось, бо й нас повбивають. А він (німець) ото дивиться, а я граю. А пам'ятаю, як облава була. Німці налетіли самольотами. Біля нас були чоловіки. Полягали вони в сараї. Ми, дітвора, понакривали їх одіялами, посідали, і наші налетіли. Тоді німці тоже в сарай забігли. А наші хотіли спочатку той сарай бомбить, а тоді побачили, що ми там. Так німці остались живі. А як дід Іван забився в колодязь. Чуть гранату не кинули йому...

При німцях так само робили. І полоть ходили, і зимою нас ганяли. Особливо на ферму. Нами керували наші, найманці. Вони слідили за нами. Назывались вони тепер не предсєдательом,

а старостою. У старости були підлеглі. Вони платили, як трудодні писали – з урожаю хлібчика давали.

У 1944 році мене забрали на фронт, а мого сільського товариша Гордія одвезли на станцію, посадили у вагон і одправили на Донбас, на шахту робить. Освободили ж були. І на Дніпрогес аналогічно. Був наряд: колхозу виділить 10-20 підвод з бричками. Техніки ж не було. Один бурильник "Сандірсон".

[Ольга] Яківна: У 1947 році я вже у школу ходила, в дев'ятий клас. Було в школу іду – стакан молока і якийсь коржик з'їм. Ото все.

Дмитро Іванович: Самі тоді виживали, без колгоспу. Як сам зможеш, так і буде. Я в 1947 році писав Хрущову, він був секретар ЦК України, щоб допомогти матері. Так дали овса і гарбу соломи.

[Ольга] Яківна: У нас свадьби не було. І сто грам не випили. Після інституту робила я у Гюнівці. Мені дядько мій допоміг у Запорізькій області залишитися. Він же у мене був секретарьом горісполкома. А він (дід) [чоловік] з армії прийшов і притьопав до мене пішком туда. Ми пішли до секретаря сільради і попросили, щоб він нас розписав. Розписала і всьо. А до батьків приїхали на вечерю. Гармошка знаю, шо була. В основному подарили нам: посуд, чашечки, терєлочки. Ото таке. А так, шоб великий подарок якийсь – так ні. Дві подушки курячі, одіяло – це батьки. Вони не бідні були. У його був шифанер із фанери. Ні в кого не було такого по вулиці. І ще був у нас патіфон. Це дід з армії привіз. Ні в кого не було тоді.

Дмитро Іванович: У мене і пластінки досі є. Правда, нові. Старі – дівчата порозтягували. Наприклад, були: "На позіцию дєвушка...", вальс, старі пісні, Утьосов, Лєщенко. Я на його концерті був у Руминії.

[Ольга] Яківна: У нас і новий телевізор був у самих перших – "Верховина".

Дмитро Іванович: А до війни – у 1939 р. і 1940 р. ми з братом купили велосипеди, теж ні в кого не було. Так ото я і брат по селу їздили на велосипеді. А за нами черга, чоловік сто. А колись біля Юр'ївки сів кукурузник. Так ми бігли 12 кілометрів, щоб подивитися (сусіди побачили), а потом ще чоловік 500 зібралося.

[Ольга] Яківна: Викладала я історію, біологію. А потім ще закінчила інститут на диплом вчителя української мови і літератури. Получилось, математики тільки не викладала. А так все викладала. Вчителькою сама захотіла бути.

А дід тільки демобілізувався, і зразу в школу поступив фізруком. Два місяці поробив. А потім бачить, що дівчата молоді чіпляються...

А дісципліна в мене ідеальна була. Казали, що на мене рівняться можна. Взагалі успішність у нас гарна була, стопроцентова.

Ходили в школу строго-настрого в скромному. У мене костюм був, пригадую, коричневий, красивий такий. Був темно-зелений і голубий, нічого не було блестящого.

Кольца і сєрьги нам не розрішали носить. Директор казав, шо із району прикази були.

[Ольга] Яківна: Кукли в нас були з тряпок. М'ячики були не резинові, а самі шили теж з тряпок. Ігри були, ну як, різні. От по ньому б'єш, і так, і сяк, як упаде м'ячик на землю, значить програв. І ще. Вже як тіки сніг із землі, можна десь сухеньке місце знайти, значить у "круга" ми гуляли, по чотири чоловіка отак ставимо на метр, на стіки. Чотири чоловіки стає, м'ячик перекидаємо, а чотири ще в середині. Ми б'єм м'ячиком, вибиваємо. Як виб'ємо всіх, значить наш виграш, не виб'єм – програєм. А тоді ще була "вибігачка". Ломачки клали в одному кінці, а тоді м'ячем ломакою били і треба було вибігать. Ну, а хлопці ["крокет"], чи як воно називалось, що ставили та били.

Мамі звичайно помагала. Після чотирьох класів – я корову доїла. Це така радість була. Збиралися всі дівчата у чотири часа дня дивитись, як я одна хазяйка в домі, бо мама на роботі у степу, а бабуся теж десь ходе, колосочки збирає, а я корову дою. Ще запам'ятала, як тіки вишні появились, а я батькам вареників наварила. Плита яка була – кабиця, бо кружків не було, так прям чавун, і я до того рада, тільки таких здорових наліпила. Вони мене дуже хвалили. В основном я водичку носила. Вода не в кожному дворі була добра – у кого добра, а у кого – гірка. І нам ту добру приходилося носити навскоси. І я в шостому чи в сьомому класі вже пробувала носити коромислом воду. Це таке задоволення. І корова в нас була, і тьолка, свині, вівці, кури.

Ще була в мене робота – в домі убирала. Оце таке завдання було. Яка мода тоді була – зараз переспимо ми, і одежа остається у кімнаті, а раніше – закон був: перед хатою огорожа була, як лоза. Так ми обов'язково виносили всю постіль надвір: подушки і одіяла до вечора на сонці вижарювать. А на вечір із сестрою, по черзі, трусили і заносили в дім.

Дмитро Іванович: Того що було блох багато.

[Ольга] Яківна: Це тільки літом. А взимку не було. Постільне вишивали. Подушки були з курячого пір'я, бо гусей і качок тоді мало

було. Як німці даже були, нитки робили вовняні. Плели крючками, голками.

Були у мами старі настоящі ікони в рушниках вишитих. Батьки передавали батькам. Як заміж виходила – благословляли іконою.

Посуд купляли. Отут на углу був гончар і робив горщики, глечики, миски. А то як ото бабуся Харитина була, так була в неї миска така черепняна, на ній давили помідори.

Розказувала мені мама, як я народилась. Хати тоді були – називались “сіні”. Ну а тепер кажемо: вєрандочка, коридорчик. От ми зараз лазимо на чердак знадвору, а раніше була драбина у сінях. Так ото в тому місці я народилася. А коли спитала, яке число було, мама сказала тільки, що тоді мух було багато. Були в домі ще батько і бабуся Харитина. На другий день, в окремій кухні, де у нас стояла велика кадушка, посадили маму у цю кадушку, у гарячу воду. Кажуть, шо ми одпарюєมо її. Одпарили, натоплена піч була. Мама полізла на піч і на другий-третій день уже поралась по хаті. Оце так робили. І, як бабушка казала, після цього ніяких осложнєній не було. А працювали вагітні до останнього дня. В той же день, як мене мама народила, вона ще у степу була.

Раніше всіх людей, не тільки вагітних, застерігали, щоб не працювали у свята – це, наприклад, от – Миколая, Марії Матер Божої, на Воздвиження, як у нас храм тоже, кажуть, оберігав, Пантелеймон – великий святий, що захищає от всяких бід.

Були у нас й батьки хрещені: мати і батько. Батько завжди з Запоріжжя привозив моїм дочкам “Гулівери”.

Колядувати я не ходила, бо я вчителька була і нам було заборонено. А тих, хто до нас ходив, приймали, всіх. До нас, в основному, мужчини приходили. А колядували, приблизно так:

“Коляда, дайте дядьку пирога.
Коляд, коляд, колядниця, добра з медом паляниця.
А без меду не така, дайте, дядьку, п’ятака”.

Давали канхвети, печиво, гроші. Ну, а мужчинам – по “100 грам”.

На Різдво ставили на стіл багато чого.

Дмитро Іванович: Кутю варили. Католики – пшеницю, в основному. Тепер кутю з рису варять, раніше – з ячменю. Ото у нас перед праздником ступи були такі – товкачі і ми товкли ячмінь. Оббивали, поки стане одне зернятко, і з нього варили кутю.

[Ольга] Яківна: На Свят Вечір варили не борщ, а капусняк з кислої капусти, туди ще пшоно клали, картошечку, олійкою зажарювали. І узвар варили із сушених груш. Оце на вечерю. А на утро і ковбаси були, і сало. Ковбаси самі робили. Яких ми великих свиней різали – по два центнери! Помню, мама наробляла ковбас тоненьких корзину. А холодильників не було, були кладовки холодні, так там на поличках складали, або все в макітру, і заливали сальцем і так лежали до самої весни.

Кутю варили на воді, один к трьом. Чашка зерна, три – води. Сольки клали. Їли з медом. Варили узвар, у кого був сахар – із сахаром, або варили буряк сахарний. І оцим соком солодким робили узварю. Тоді накладали куті мисочку і поливали соком. Оце настояща вечеря була.

Сахар вже давно був. Мене часто подружка Рая приглашала до себе. У них піч здорова була, бо десять душ дітей. На комині сумки великі лежали – там сахар був, голубий прямо кусками. І ото ми ласували. Це ж він і до революції вже був. А в селі ніде не купиш.

Оця сусідка, що десять дітей, бувала, як стірала платтячка дітям, так гукала мою маму, щоб дала якесь плаття вдітись, поки вона своїм постірає.

Нам більше мама руками шила, пізніше вже – машинка появилась.

Мама раніше готувала у печі і борщ, і кашу, і картошку. Томат у борщ взимку добавляли із сухих помідорів. Влітку насушимо – взимку розпарювали, як свіжі.

Дмитро Іванович: Помідори брали "дичку". Вони кислі такі, невеличкі. Пополам різали і на сонечко. І сухенькі – в сумочку. Не пропадали ніколи. В печі, у коміни теплі клали їх.

[Ольга] Яківна: Ще сушили грушу в печі, теж "дичку". Мама було протопе піч харашо, вигрібе все відтіля і засипає. На другий день вигортає в корзину. Знов протопила і знов засипала. Насушували мішки. Потім в основному озвар варили. І вишні так само робили.

Дівчата носили коси, більш за все, дві коси і лєнти вплітали.

Мама вчила: "Знімайте, дєвочки, чобіт і кидайте, куди носком впаде, звідтіль жених буде". Бумажечки писали з іменами женіхів, у трубочки скатували і під подушку, під голову клали, о 12 годині ночі – витягували. Мені Мітя достався. Точно співпало.

Мені й ворожити було не можна (я ж у школі робила), а подружки ворожили. Та більше цигани ворожили. Мені наворожила, що один раз заміж вийду – так і є, а подружці – чотири. Точно збулося!

Були раньше знахарі. От бабка Шанчиха, наприклад, младєнчеське моїй середній вилікувала, а то кричить дитя всю ніч.

Була ще Марія Яковна Дякош. Та ворожила... Предсєдателі сєльсовєтів ходили. Як якась комісія їде – до неї, прєдвєщала, шо чекать.

Казки бабуся розказувала. Ну, в основному які, про сірого вовчика, про лисичку. А мама у мене дуже красиво колискові співала.

Дмитро Іванович: Оце "Єрмак" була в його [діда Захарія] пісня. Оце шо я казав, був він замдиректора, потом предсєдатєлєм. Його любима пісня була "Вперьод дівізія шестая..."

А так, на день народження, народні пісні співали. "Ой, зійди, зійди ясний місяць..."

[Ольга] Яківна: Була "Копав, копав криницю у зеленому саду..."

Дмитро Іванович: "Ой ти, Галю, Галю, Галя молодая..."

[Ольга] Яківна: Та ми на свадьбах мало були, бо я не мала права на свадьби ходити. Ну, а люди співали обрядові, народні пісні.

Дмитро Іванович: Понапиваються і танцюють до упаду.

[Ольга] Яківна: Дочку старшу отдавали по всім обичаям. Збирали більше двухсот чоловік. Дід зробив павільйоном: верх накрив, а боки всі відкриті були. І ото на весь двір столів. Нівєсту не крали, а от туфель – крали. Зустрічали з хлібом-соллю на рушнику. Бажала їм життя гарного, злагоди, миру, щастя. А вони казали: "Приймаємо".

Лютий Дмитро Іванович, 1927 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Я, Лютий Дмитрій Іванович, 1927 року народження, в цьому селі і народився. Мій батько сам був із Балок (1895 року народження, загинув під Сталінградом), а мати тут народилася. До війни жили в Великій Білозірці разом з батьками. Брат у Німеччині погиб. Крім брата нікого у нас більше не було.

[1] Опитування провели Ю.І.Головко і В.В.Полякова (3 липня 2001 р.).

По батьковій лінії у Балках рідний брат батька жив. Жив 98 год, не разу не болів, даже грипом. А потом як настав час – ліг на койку і каже: "Бабо, шось мені погано", – і все. Ніяких ні мученій, нічого. Тьотка Параска 95 год прожила, друга – 90. Ну, работали багато, і всьо. Мій брат двоюрідний інвалідом прийшов з войни, помер уже год 15 назад. А по материній лінії – ті слабші оказалися. В матері була тьотка, знаю, Пріська, дядько Іван, Михайло. Мати і Соня вмерли. Дядько Михайло, десь такий як батько, був суддьою в Мелітополі. Іван – у Криму, а Дем'ян – у Василівці. Погибли вони на фронті. А брат двоюрідний – льотчик, з 30-го году, в Севастополі живе. Сестра вмерла. У колхозі двоюрідна сестра секретарьом робила. Дядя рідний помер недавно – год 5-6 назад. Він був старший лейтенант.

Я помню батькову бабу Кальчиху – це по-вуличному кличка. Це в чоловіка фамілія і кличка була. Ось моя жінка по-дєвічому Ісаєва, а по-вуличному – Майориха. Це так заведено. Прізвище і клички давали за те, шо шось зробив. Була, наприклад, домосєдка, то не казали по фамілії, а Домоседчихою називали. Так бистріше понімали. Так і вулиці: от єсть вулиця Висранка, ото вона там біля кантори. Назвали так, бо навєрно, хтось там усрався, ізвініть за вираженіє.

До революції названій вулиць не було. Так ото по-народному називали: я на Морозах жив, ото через дорогу, там Гарбузи на Шевченках, там – Мордувці, Матня, Вигон, Чопи.

Назва Білозьорка пішла, кажуть, от чумаків, які возили сіль. Як велика зірка вставала, то вони їхали, і сюди доїджали, коли мала зірка сходила. Оце од цього Велика Білозьорка. Наше село було з поселеній казацьких, тут крепосних не було, а у Василівкі поміщіки були. А тут свободні. Тут ще за Столипіна заселяли. От був хутір Самовільний, но вже його нема. Тимошовку він заселив.

Я, можна сказать, потомствєнний казак, ну, не я, а мої предки. Я був у Києві, читав історію. Там стрічався кошовий атаман Лютий. Якраз Богдан Хмельницький тоді був на Січі (От, Садимон, Чайка тут, у "Калініна" був – це точно козацького роду). Но я не буду казать, шо це нєпосрєдствєнно мій прєдок. А от шо у Махна два дядьки служили – це я знаю. Мені це батько розказував. Батько був партизаном і служив у Красній армії Пархоменка. А мені сказав, шо два мої двоюрідні дядьки служать у Махна, але казав, шоб я мовчав, бо ще в Сибір заберуть.

А чого я вспомнив фамілію, так в “Запорізькій правді” друкувалися воспомінанія жінки Махна, з книжки уривки взяли, вона упоминає: “Грицько та Федір Лютий були у Махна тєлохранітєлями, коли я зайшла до нього”. Ну, не знаю, чи це правда, увірять не буду. Махно був селянський атаман. Він воював за освобождєніє: “Долой панів, землю – крестьянам”. У Махна єсть орден Красного знамені. Ну а коли у нього розбєжності з Леніном пішли, под Перекопом його армію розбили спеціально. Часть з Махном людей за границю пішла. Ото такі діла. Махно у нашого поколєнія – бандіт, мародьор, но мародьори є і січас. В Отєчественну, наприклад, і з нашої сторони були мародьори. Як прийшли в Германію – грабили, брали все. Сам бачив мародьорів. “Тройка” собралася, бумажку написали: “Іменем СССР “тройка” приговарює к растрєлу” – і всьо...

Мати розказувала, що в косовицю, (вони зажиточно жили, 20 десятин землі мали, косарка в них була) було, в три часа ночі виїзджали, поки доїхали – розвиднилося. Старші накидають у гарбу солому, а вона (їй сім год було) граблями підгрібає колосочки. Коні ж були у всіх. До революції за віз давали 10 рублів, то брали 10 рублів бомажкою, бо золотом можна загубить. А 10 рублів – це коня можна було купить.

Батьківська стара хата була вистроїна ще в 14-м годі. Там було 4 комнати у старій хаті: 1 спальня і 3 кухні. Вкрита була черепицею з самого начала. Її привозили з Александровська. (Потом ми її на битон переробили). Димарь виводився із середини, із ліси – з лози виплетений і обмазаний. Туди можна було заходити, шоб закривать трубу, шоб тепло не виходило. З соломи криша не текла. Моя тітка (в неї криша з рогози була) не хотіла шифером крить до смерті. А от як умерла, тоді вже накрили ту хату шифером. Бо рогоза тепло зберігала, не пропускала. Були спеціально люди, які вміли класти з соломи, жита, криши, снопики в’язали – ну, це було іскуство. Під соломою потолок – комишом, досками забито було, потом обмазувалося, валькувалося, хату робили з вальків. Самі їх робили. Чоловік 20-30 собиралося, викладали вальками, які мішали соломою. Висохло – ще клали. Тоді вже після войни почали з цегли робить. Був спеціальний станок – робили цеглу з глини і соломи. Вона висохала – і все, можна класти. Поли були глиняні, нічим не стелили. Клали або сіно, або солому на них. Доріжок ще не було.

Лави понад стіною стояли. Стояли, були, сундуки, ну, шифанерів не було. У сундуках хранилося всьо – драгоценності, плаття, придане, як хто заміж виходив.

У хаті була піч, а біля неї лежанка і дерев'яний пол. На печі й жінка було спала. У мого діда жило в хаті 3 невістки і 3 чоловіка, а в кожного по дитині – ото всі вмісті і жили. Такий устрой був, бєдность. Тоді вже пізніше, по мєрі возможності, отдєлялісь. Ото хата, де баба Феська жила, туди син отділився. Батьки гуртом помогали дітям строїть...

Церква була 1745 року... Розвалилася в період совєтської власті. В 30-х роках розвалили її – там був склад. А січас готовиться місце для застройки: все порозчищали, люди ждуть, коли строїтелі прийдуть. За церквою там кладовище – козацьке. Церкву смутно помню, бо тут не жив. Та це не церква, а храм Крестовоздвиженський, собор. Він високий такий був, стіни високі. А купол у церкві був не круглий, дзвіниця була пірамідальної форми.

У 30-х годах з'явилися колгоспи. У "Піднятій цілині" все правдиво розказано. У 53-му начали укрупняти, бо було 15 чи 16 колхозів. Сюди увійшов "Комунар", "Партизан" і "Чапаїв". До войни скота небагато держали, бо займалися в основном зерном. Було около 200 голів коров, були вівці. А також сад, виноград – здавали в государство.

Батько работав зампредсєдатєля колхоза, а мати – домохазяйка, а вже після войни мати в колхозі робила. Даже в войну вона робила.

Мати варила нам вареники, борщ з м'ясом, кашу. Борщ з м'ясом – обізательно. Ми 2-3 кабанів держали на год. Корову держали, сметана своя була. Моя задача – кота підстерегти, бо в погріб лазив і вершки з'їдав. З молока масло били, ізлишки зливали. Холодильників не було, того хранили в погрібі. Глечик стоїть, молоко устоюється, на обідку сметана підходить, а кіт як забереться – і позлизує. За кота вам історію розкажу. Оце була тьотка Пріська, шо замужем за Шовкоплясом, а її чоловік жив, був предсєдатєльом колхоза. Ми поїхали туди, а мені там кіт понравився. Ну, і подарили його мені, а він дикий, малий сам по собі, а ушей нема. Тхорів брав кіт, ото вони йому вуші і позгризали. Тхори – це ті , шо курей душать. Їх ніхто не бере, собака не брав, а кіт ловив. Кота Буржуй звали.

А хліб, хто який пік: і чорний був, і білий. Мати теж пекла хліб білий. Смотря яка мука. Після войни сутужно з мукою було, а як мельниці построїли (у Знамінці була, в "Калініно"), то стало краще.

Як не було мельниць, то мололи вітряками, то мука сіра получалась. За Білозіркою 12 млинів-вітряків стояло. Після войни лише в "Комунарі" лишився один, а то всі німці попалили. А таке ж добро: ні бензину не нада було, нічого. Прийшов мірошник, поставив проти вітру і всьо. А мірошнику платили і трудоднями. Брали мірчу. Я 100 кг пшениці здав, значить 80 получу, а 20 кг – мірошнику оставалось. А зразу 100 кг здаю, а 50 получу. При німцях млини теж робили. Було підемо чоловік 6-7, шоб можна було крутить – такий круглий камінь. Ото двоє і крутять вручну, бо електрики не було. Ноччю ходили, бо проізводітєльность млина мала була. Того занімали очередь: хто дньом молов, якшо очередь доходила, а хто і ноччю, шоб було шо кушать.

Раніше всі ходили до церкви, а як освячували недавно, то чоловік сто було. Мене теж хрестили. Дітей всіх теж похристив я. Кумів вибирали із знакомих. За хрестини я точно не скажу. Ну, підносять, цілують хрест. Дарують по возможності. Мої куми померли.

На іменини ходили з подарками. Ми іменини одмічали.

У школу ходили з 7 год. У класі дітей 25-30 було. Мати була дуже хароша портна. Ну я помню, як були перші вибори в 39-м году у Верховний Совєт. Мені мати пошила полотняні штани і покрасила чорнилом. У школу підтяжки носили, а книжки за пояс клали. Портфеля не було, були полотняні сумки. Я або за поясом носив, або зробив з ломачки ручку і носив сумку як чемодан, зошити були. От щас я не бачу глобусів, а в нас дома був глобус, і в школі були глобуси, наглядне пособіє.

Дітьми ми грали в войну – це пацани. Робили з дерева пістолет, винтовку. Самі робили. Помню, у Великій Білозірці дєтдом був, туди за балкою, щас там маслозавод. Так ото тільки прийду – за прут і вперьод, дралися з дітдомовцями з колхоза Ворошилова. Ну, дралися за те, шо й зараз розборки є: пришли, наприклад, до чужих дівчат. Вобщем, юності у нас не було. Було дєтство, а в 25 год я вже з войни прийшов.

У Білозірці до війни був ресторан, де грав джаз-оркестр, там ще друг мій грав, Борис Тарасенко. А ще там у них був іподром. Помню, перед войною, скачки були: так всі там на таких рисаках скачуть, а один на такому хилому чорненькому коненяті скакав, так обігнав усіх.

Помню, в Білозірці перед войною прийшов новий трактор "Сталінець", ХТЗ, мощний, а то були ХТЗ "Універсал" на жилізних

кольосах, без шин. Ними після война пахали. Та раньше механізатори – дай Боже. День попахав – ремонт. В колхозі технікі не було. Вона принадлежала МТС, а потом в кожному колхозі стояла палуба, де вони стояли – на місці церкви. Там треба одстроїть її.

Перед войной жизнь уже наладилась, люди в колхозах хліба багато получали, зарплата була. Война сплутала карти.

Вобщєм, получилося так, началася война: батько мій був замп-редсєдатєля райісполкома, директором комнархоза. Началася война, батько в істрєбітєльном батальоні був. Коли начали німці наступать – на Каменкі хронт стояв, на Дніпрі. Нас 3 чоловіка – Білецький, помню, Василь, і ще один, не помню, – утекли на хронт. Там у Кам'янці троє нас прибули, ми пройшли через заграноотряд. І нас у полку сам командир полка накормив і каже: "Єслі б вас було один ілі два, то взяв би синами полка (нам по 14 год було). Но вас троє, а це багато. Вас у дівізію треба". Ну а тут, буквально через 3-4 часа, німці наступать начали, а батько був в істрєбітєльном батальоні, і я встрічаю там батька. Батько ото за лозину: "Ти чо тут!" Ну, значить, прогнав і пішли ми додому, ні, вєрнєє, один пішов додому, а ми з Василем осталися. Покрутились там – а це сутки, і пішли додому. Ми, значить, пішли додому, а батько вивіз нас з Великої Білозірки в Малу Білозірку. На цій вулиці жили; там, під край, в дузі, жила материна сестра. Туди нас вивіз. Я, буквально даже не знав, шо де й ми жили. Зайшов у Велику Білозерку, а тут німці уже нажимають, наших немає, красних. А я побовтався туди-сюди, магазини грабить уже начали. Ну ми шо, я сігарет набрав. Ну, мирне населєніє. Усе, нейтральна зона. Наші одступили, красні – я по-старому кажу. А ті – німці – ще не вступили. Ну ми, як пацанва, значить, шо нас інтері-совало – сігарети, бо ми вже курили, канфети, різне таке. І пішов я на Малу Білозірку додому... помню ящичок такий, з-під посилки, ми на радіоузлі батарею взяли.

Прийшов сюди до Вовчої, до Малої Білозірки, тут трактор розбитий стояв, ХТЗ, а він без кабіни. А по путі я ото насобирав патронів, гранати дві штуки взяв, і на тракторі стою, проволкою підв'язую патронташ, чую – шось заторохтіло. Я, значить, глянув – мотоцикла два. Один з каляскою, а другий той. І в уніформі – не наша форма – німці. А я змикитив зразу, патронташ бросив, а гранати в карманах вже. Витягать, думаю, гранати з кармана, кидать – замітять, очі розіб'ють і все. Я руки – в карманах, він скочив до мене, питає: "Де рус?" – "Не знаю, я іду відтіля". А німець з люлькою. Закурив, на

карту глянув. Ну, вони бросили мене і поїхали самі. А тут буквально слідом – полуторка, красноармійці наші. Наші красноармійці ото питають: "Німці були?" Кажу, шо німці тіки шо проїхали, назад не верталися, ніби в кукурузу заїхали. Це осінню було, в сентябрі місяці. Вони, значить, попитали, сіли і поїхали. Ну я, значить, іду до Вовчої, в Білозірку, тут передова – окопи – наші красногвардійці. Я ото сігарети їм роздав, ото, мунштуків пороздавав. Ну уже сонце начало сідать, а вони – "Ну іди додому, бо дома, значить, ждуть тебе".

Я пішов, а не знаю куди. Пріблізітєльно знаю, шо Зубовка. Ну от я вийшов, коли дивлюся – мати. Вона і каже: "Ой, боже", бо счітала, шо я погиб. А тут же вечором увійшли й німці. Ми в погрібі сиділи. І бої начались за селом, за Знамянкою, там ров протівотанковий був. А я ото отсижувався у погрібі.

Інтересний случай мені був 2 рази. От, кажуть, шо Бога нема, Хранітеля нема. Шостинська хата була, там свинарник був. Я удрав утром рано, дивлюсь – за селом взриви, снаряди, а утром тихо – і стовби стоять. І буквально виліз ото на хату, на димарь, а тоді зліз – міна як шарахне в димарь прямо. Думаю, ще 10-15 секунд і в мене б попало...

Сидимо в погрібі – а я ж при матері не курив. Ну, думаю, піду покурю. А це вже днів 3-4 прошло. Межа оце, там акація посажена і бліндажі пориті – ото, заліз, викурився, а тоді на порогі погріба лежу, там стріляють, там стріляють. Вже підійшли румини. Німці одійшли, а сюди руминів бросили. Дивлюсь – румин підходе, гранату виняв і туди – в окоп. І так і підняло його, бліндаж...

Началась окупація. Повернувся ще і брат. Батька забрали на фронт. Він був політруком, командіром батальона під Сталінградом. А брат (він 25-го года) евакуїровався, бо їх одрізали і вони попали в окруженіє. Шо таке окупація, сказать трудно: і били, було, ну, вобщєм, під ярмом були. Работав я і брат. 42-й год закінчився і нас зганяли на роботу. Брат організував подпольну організацію проти німців. Я помагав їм оружіє стаскувать. Но їх предали і гестапо забрало брата. Страшно били, професіонально. Поставили і сказали: "Держи ноги". А резиновим шлангом били. Іздівалися десь місяць, а потом в Германію забрали. Там він і остався. У конц- лагері вони готовили побєг, но там він і погіб. Я й не знаю де. Про це мені розповіли Ходус і Варченко Михаїл з 24-го года, із Запорожжя.

Як фронт був, то багато німців було у селі. А як перейшли – комендант і чоловік 12 було поліцейських. Коменданти з своїх

обиралися, німці назначали тих, хто підходив. Працювали вони дуже харашо. Ото, помню, на бугрі ми гуляли (нам год по 15 було). Поліція як налетіла – один носаком, а другий пльоткою, бо комендантський час був. Після війни часть цих поліцаїв повтікала, а часть порозстрілювали. Начальника поліції Верходуба забрали – і з кінцями. Матвійко Іван брата мав з 23-го года. Ну, він тихий хлопець був, ото і поліцейський такий був.

У поліції били кулаками. Баштан начальника поліції виходив на вулицю. Ну ми після роботи і пішли туди. А в начальника дочка була така як я, ми ото гуляли разом. Ну хтось видно і розказав, а кавуни були ще бурі. Начальник поїхав туди, а там же їх набито. Ну він тоді і визвав нас, і побили нас там.

У 43-м году була облава і мене забрали у мєсний концлагерь, рить окопи. Під Скелькою, за Василівкою рили. Там нас з собаками охраняли. Ну настоящий концлагерь. Шаг вправо, шаг влєво – стріляють на місці. Разговор короткий. Я настільки може молодий був, шо страха не було ніякого. Було, гонять нас в строю (колона 8 чоловік) з роботи, а друга йде. Годували 2 рази в день. Я умудрявся тут позавтрикать, а дорогою перебігав у другу колону, яка йшла з роботи, і їв по 2 рази. Я такий шибутний був. Мені мужики казали, шо дограюся, шльопнуть і все. Я з концлагеря 3 рази тікав. Раз з Борисом Яковичем, який работав на почті – з машини плигали, бо німець з гитарою в кабіну заліз, а ми в машині чоловік 20 битком набиті. Ну і пригнули в пиляку і давай в кукурузу (це було під Василівкою). Ми пішли додому, но під Шмальками нас зловили. Вони нас в общій строй – і іди рой. Старики казали, шоб не сідали, бо пристрелять. Німці страшно не любили, коли нічого не робили. Хоч стоїш, должен трохи ворушитися. Тікали і другий раз, коли нас переганяли. Нас половили коло Маячки і знову в кучу. Заставили нас (1000 чоловік) скотарник обгоражувати колючою проволокою. Ми ноччю – двері забивали – з внутрішньої сторони гвіздки позагинали, а дошки, шо забивали, понаживляли і ноччю ушли. Там балка між Маячкою і Дніпрорудним є. Нас втекло 5 чоловік, ми через проволоку перелізли, дощік тоді моросив. Зразу у кущі, у балку. Там пещери з глини, де ми ночували. Ноччю чую, як шугонуть – і в ту балку чоловік 100. Там у Василівки партизани були вже, а німці з пулємьотів били по балкі цілу ніч. На тому і кончилось.

Зайшов я у Балки, де жила тітка моя рідна Лукерія. Поїв у неї і пішов додому. Ніч переночував у копиці соломи. На другий день

мати нагріла води, покупала мене, обстригла, бо вошей було багато. В 3 часа ночі чую, автомат під вікном, – облава, німці ловлять. Куди тікать? А був хлопець ще, то він у піч заліз, а я поверх, мати заслінкою закрила. Рядниною прикрився. Но вони парня забрали, а мене не найшли. Через 2 дні бої начались за Білозірку і всі потікали в степ. Бомбили, стріляли, – перебули.

Вступили наші. Начали строїть, поставили мене бригадиром, председатєлєм був Мельник Петро Охримович, тоді Яременко. Я літо робив. Робили на коровах, борони тягали на плечах. В 44-му мені було 17 год, коли в армію забрали.

Попав я в 166-й запасний пункт, де був 2 місяці і на фронт. Вобщем, був я пулємьотчиком у Болгарії. Кончилась там у мене война. Із молодих набирали на флот в Севастополь. Я в 45-му году попав в учебний отряд. Попав я на тральщик, шоб кораблі підривать. Два буї і трос: два тральщики трос тянуть, їх обривають. Нєудачно получилося, шо мені сюди осколок попав, шрам є. Потом перейшов у спеціальну команду і попали в Англію. Ми принімали танкер "Фіолент", горюче. В 67-м году лінкорн "Новоросійськ" підірвався, перекинувсь у Севастополі. Більше 1000 чоловік погибло, це бивший "Юлій Цезарь" італьянський.

Я з флоту в 47-м прийшов. Я був командир штурманських електриків там, вєдав компасом електрическім. У 47-м годі "Фіолент" приняли і пішли в Албанію, де і принімали лінкорн "Новоросійськ". Там була часть моряків з другого судна, а ми були заправщики. Привезли з нами командующого. Ми після войни участвовали в битвах там. Оце як січас в Албанії ідуть бої з Югославією, а тоді в Югославії були "усташі" – профашистська організація, яка полізла в Албанію. Так нас моряків туди чоловік 400 бросили. Ми вибили їх з Албанії. Лічно бачив і здоровкався з Ервер Ходже – був тоді прем'єр-міністром, генсеком ЦК, який приходив на корабль. Демобілізувався.

Після войни мені в 47-му отпуск дали, якраз голод. Люди лободу їли, ховрахи. Та не дуже багато померло. Тоді Хрущов був при владі. Я йому письмо написав, шо я такий-то, такий-то, служу там-то, мати одна, батько і брат погибли, а вона голодає. Через неділю приїхав возиком – дали пуд овса і гарбу соломи привезли. Очень просто.

У 1947-му ми з моєю жоною тоді познакомилися. В мене 15 суток отпуск був. Вона в інституті вчилась в Запорозьком. Ото через

5 год, коли демобілізувався, поїхав у Гюнівку, де вона (майбутня дружина) работала і ми одружилися. Взяв за руку й повів у сільсовєт. Там росписалися і даже 100 грам не випили. Батьки знали, бо ми 5 год встрічалися. Нічого не було, бо срєдств не було. Тоді рідко свадьби гуляли.

Після войни свадьби були такі, як і січас, нічого не ізменілося. Так же і сватали, і випивали. Батьки собиралися, складалися і гуляли свадьбу.

Я півтора года кіномеханіком работав в Великій Білозірці. А тоді перейшов у колхоз "Чапаєво". Переїхав сюди, а тут радіоузел строїли, а я ж розбирався у радіотехнікі, електрікі і став заврадіовузлом. Ото год 4 він був, а потом передали його у связь, а я в колхозі работав старшим електріком. Поставив електростанцію – дізель ганяли, ферму засвітили. На степу поставили дінаміку і як засвітили свєт, так предсєдатєлі колхозов на тачанках, бо машин не було, з Піскошино, "Дружби", Знамянки, "Калініно" приїхали, бо думали, шо шось горить. Коли глянули, а то лампочки, свєт в степу горить. Ото в мене такі начинанія. Я первий якось внедряв, як і радіоузіл. Тут нема стовба, шоб я на нього 20 раз не злазив.

У 50-60-ті у магазинах було повно, чого хочеш. Колись стоїмо в Дніпрорудному в магазіні: випить хочеться, а молода дівчина-продавець стакана не дає, так ми взяли баночку ікри, яку висипали, а потім з баночки пили.

У 70-му году поступив заочно в гідромеліоративний технікум в Мелітополь. Надвигалась ера орошенія. В 70-му я його закончив, а образованіє у мене 7 класів. Так я достав справку, шо кончив 7 класів, а були молоді, які і 10 кончили. Я став главним гідротехніком у "Чапаєво". 3000 гектарів землі орошалося у нас, 14 поливалок, 15 агрегатів. А тоді прийшла перестройка – і все пропало. Січас нема ні одного гідранта, все порозбивали і розтягнули на металолом.

У 84-м годі я ще год работав, 3 года – гідротехніком, а потом 2 года механіком по трудойомким работам на фермі. Вже і перестройка закончилась. Тоді здоров'я підкачало – ноги отказали (це і раненія, і вода холодна)...

Було у мене 16 вуликів. Прошлий год осталось 3, а тоді – ну нема сил за ними ухажувать, тягаться. Довго, год 20 держав. Медом лічився. От, простудився – перемішав наполовину з алоє чи горіхом, попив – і вилічився. Вобщем, мед од всіх болєзнєй. Нема болєзні,

шоб мед був во вред. І дньом, і вечором – ложку меду водою запив, всьо – сон буде хароший і обще состояніє здоров'я. А вони, дурні, жвачки жують. До войни тож держав, но тоді прощє було – не було болєзнєй. У нас тут повишена радіація. А вони, ізвініть за вираженіє, брешуть, шо все в нормі. Датчики показують це... Наприм
єр, у нас сухо, а на Западній – заливає.

Раньше, як і щас, літо було жарке, а зими були все таки суровіші, холодніші. Снігу намітало багато, впояс. У 67-му годі мати в марті вмерла, так з двору сніг бульдозером вигортали. Тоді і дерева змерзали, ну, виноград можна було прикидать.

До війни городина менше хворіла. Яблук червивих вобще не було, колорадського жука тоже не було. Було ж багато птиці. До войни уборка як кончалась, то спалювали стерню, а значить унічтожався вредитель. А зараз чого ми такий паганий хліб їмо? Того шо хліб не обрабатується, а клоп-черепашка виїдає з зернини білок увесь – тоді не замісити тісто, ні пирога не спечеш, нічого, бо тісто розпливається. А до перестройки за цим слідили: із самольотів обрискували, удобрєніє було. От за перестройки я не помню, шоб хоч 10 тонн навозу вивезли. А при райкомі тут і техніка була спеціальна, шо навоз розвозила з ферми. А зараз його і немає.

Раніше і не пили, бо ніколи було. Ото зимою рюмочку водки вип'ють, бо так було заведено. Управились, в карти пограли, випили, і всьо. Гнали самогонку так само, як і щас. Гнали, в основному, із жита, буряк після революції почали гнать. З фруктів не робили, бо їх не було. В Тимошовкі тільки 20 год назад начали фруктові дерева садить, бо садків не було. За самогон і в тюрми сажали, ну, як кажуть, запретний плод сладкий.

Після войни появилися вже п'яниці: бо йшли в бой і для смєлості давали 100 чи 200 грам водки, ото война і розбалувала, розпустила. Я сам, як з войни прийшов, випивав. Но потом перестав, а в 75 – бросив курить. Хотя курив з 1-го класу, бо пацани всі курили – значіть нада було і мені. А батько і брат не курили. Курили ми махорку, ганяли нас, но ми нишком курили. Помню, "Мисливська" називалася. Батько дава гроші на канфети, ну, а ми купляли махорку, вона стояла копійки. До войни тоже магазіни були, де все можна було купить.

До речі, учасників бойових дій у нас 4 чоловіки осталося, а було около 100. З війни більше половини не прийшло, я рахував – около 120 чоловік.

Денисенко [ ] Дмитрівна, 1906 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Денисенко: Родилася я тут, у Білозірці.

Село здорове було. Воно, всередині хтось і построївся. А краї, які вони були, такі і є. А чого село називається Білозірка, я не знаю... Мені дід Волоха розказував (оце що жив у цім дворі, що я купила його), так оце тутечки вулиця – це не було ні хат, нічого, пустиня була. І дикі коні були тут. А оце тут було три чи чотири хати построєні, а оце все пустиня була. А це все болото було, а постєпєнно люди настроїлися. Це дід мені вже розказував.

Батьки мої вже померли, немає. Вони теж тут родилися, звали їх Митро і Мотря. Мати – Григоровна, а батька – Давидович. У матері дівоче прізвище було Борисенко.

Мама замужем була, і то їх чотири мужчини було, батько п'ятий. Та один кожушок був на всіх. То мама дивилась, дивилась та й каже: "Давай у економію наймемося, та хоть шо-небудь справимо". Та й пішли, та трошки ото справили хоть одіться йому. У мамки-то було що, а в його не було.

А раньше економії отам були, у нємців. Там такі економії, такі хазяйства були. Всі туди йшли на заробітки. Так там такі дома були! О-о-ой! Там же кругом економії були, а оце совєцька власть поразоряла, до ума довела.

А нємци там хорошо жили, канє-ешно! Усі ж там, считайте, такі наймити робили. Шо вони там платили, ті рублі. Як, каже, за літо якісь рублі чотири-п'ять заробить, так і хорошо. Ага, а ти думаєш шо?

У сім'ї нас було чотири хлопці і три сестри. Семеро. Нема нікого вже. Самий старший був Демид.

Родичка, присутня при опитуванні[2]: А, Демид, – його нема. Потом дід Фанасій, дід Юхим, потом баба Катя, потом Ви, дід Федор, і баба Оля. Менша умерла, оце може три годи буде. З 15-го года менша. А то старші.

Денисенко: В школу я ходила два годи. У нас всі у сім'ї ходили. У селі там хати наймали, були учителя, і ото так ми ходили. Поки

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко, В.В. Полякова (липень, 2001 р.). Ім'я опитуваної не встановлено.

[2] Прізвища присутньої при опитуванні родички зазначено не було. Ймовірно, це онука, близько 1960 р.н. Жінка уточнювала відповіді, голосно задавала запитання, оскільки респондент недочувала, переповідала спогади опитуваної, які вже чула раніше.

до весни – зімою. А як весна начинається, тоді свиней пасли. Тоді вже не ходили. Розписатися для себе як-небудь зможу. А я не грамотна дуже.

Хазяйство своє було. Посьолок був. Наймитів не було, самі все робили. Мама і папа тут находились, а ми на посьолку находилися. Не було наймитів, самі справлялись. Вони всі здорові були, а на шо нам наймити були? Якби ми багато жили, то наймити були б. А як ми не багаті були...

Корови дві було. У селі одна була одна у баби й мами, а у нас дві. Ну, коней було четверо, а свиней я вже і не знаю скіки там їх було. Я вже позабувала, шо там в нас було. Були і кури, і індюхи, і качки були. Тоді вівці були.

Своя земля була. Тоді на всіх дєлили землю...

Ну тоді канєшно шось продавали, аякже. Шо було лишнє – продавали, чого не було – купляли.

Пшеницю сіяли, ячмінь, підсолнухи, кукурудзу. Все було. Так як січас на городах сажають, так і раньше сажали.

Багаті люди? Канєшно були на селі, так їх же повиселяли! Оце совєтська власть повиселяла! Поразкулачивали, позабирали, а їх на виселки повиселяли. От і усе.

Нас не розкулачували. Фанасій, той уїхав відсіля зовсім. А Юхим у Білозірку переїхав. А мама й папа тут жили, а Юхим ото купив собі там хату і переїхав, і робив у колхозі. А менший брат, той у армії був. Із армії як вернувся, уїхав у Севастополь, він тут і не був.

Родичка, присутня при опитуванні: Ну ото получилось, шо вони між собою розібрали все, і всьо. На сім'ї розділили.

Денисенко: Як заміж виходила, тоді ми самі ще жили. Свайбу гуляли, а шо ж. Я до свайби його і не знала! А дядько був у старостах і прийшли сватать мене. А я його й не знала. Ну а шо ж, понравився, так і пішла за його. І жила з ним. Свадьбу гуляли харошу. Людей було багато, накликали. Тепер машинами їздять, а тоді тачанки були. Каталися на тачанках. Саме в суботу такий дощ пройшов! А хлопці ж на посьолку живуть. Ну, думаю, це вже мене не покатають, не приїдуть. Дощ такий, грязь така, вода на вулиці! Коли вони приїжджають. Та куди там не покатаєм, так як катали, так усі в грязі були. Під'їдуть до казьонки, водки візьмуть, заїдуть у переулок, дівчата – з бутилки. Понапивалися, п'яні, усі в грязюці. Їдуть, коней гонять, а бризги летять.

Так коли вінчалися, я вся в грязі була. Да. Отак не переоділися, а так на вечерню поїхали вінчатися. Така ото і свайба була. Це мені в 30-м було двадцять чотири годи.

Батьки нас благословляли, а як же ж. Тоді давали дві ікони, благословили.

У придане мені давали постіль, корову, двоє свиней дали, і троє овечок подарили. Ото мені таке придане давали. Уже ж на отдєлє були брати, і зять. Ті подарили по овечкє. А папа корову подарив. А мама свиней подарила.

Сундук у мене здоровий був. Десь у Акимовкі він остався. Кровать привезла, от Оля їздила, привезла. А сундук там остався, у Панасенків. Там воно все осталося. Ми не везли відтіль нічого.

Тоді в церкві ще правили, ще були. А та, в якій ми вінчалися – її ж нема. Там у "Дружбі" ото школу построїли. А як стала колєктівізація, після неї тоді й церкви поламали.

Родичка, присутня при опитуванні: Каже баба, тут така була красива здорова церква. Да, ба, тут була сама більша церква?

Денисенко: Саму перву її тут строїли. Сама більша і сама лучча церква. І ото в "Калініна", да, і ото там у "Дружбі", і у "Знам'ї". Чотири церкви. Ті менші, а оце одна главна була. Колокола були, а як же. Все познімали, порозвалювали, позабірали, порозграбляли. Як оця церква була, Боже! Яка ж була церква! Усе позабірали, порозграбляли. Совєтська власть довела до ума.

Як колхози стали, ми уїхали. Я у колхозі не робила. Ми уїхали звідсіля на Кавказ. Це його брат [чоловіка] жив на Кавказі, і нас забрав туди. І ми в колхозі не були. Там ми жили годи два чи три...

А назад, я не знаю, коли ми приїхали. У Токмаку зразу ото там роботали, а тоді з Токмака ми переїхали. Брат жив у Акимовкі і ми переїхали до брата. І жили ото все время у Акимовкі.

Да, перед війною ми вже сюди переїхали. Тут уже ми жили. А то голод саме ж був, так ото ми туди уїхали на Кавказ. Там голоду не було. А тут канєшно сильний! Писали нам письмо, що даже сім'ї вимирали в хаті. Нікому було хоронить. Такий голод був! Ну, наші не пострадали.

Родичка, присутня при опитуванні: Вона розказувала, що у них же тоже тоді все забирали, а батько в землю позаривали десь там... Це вони поїхали, вона ж заміж вийшла. Баба казала, шо вона у 24 годи вийшла – у 30-м году. Отам трошки прожили. Вийшла заміж, а дуже сім'я бідна була у чоловіка, і пили... Батьки

не розрішали, а вона вийшла. І тоді вони уїхали. А ці батьки ж осталися тут. Кажуть, що успіли поховать зерно і ото тим спаслися.

Денисенко: Як началась війна, так ми в Акимовкі жили. А як нас вакуірували, так ми одстали відтіля і оце сюди добилися, у Білозірці були. У сестри жили.

Його [чоловіка] забрали, нас вакуірували. Ми одійшли у сторону, нас не погнали туди на Каховку. [Починає плакати] Коли осталися тут, його узяли і вбили. Тепер я сама осталася, нема нікого в мене.

Родичка, присутня при опитуванні: Чоловіка її забрали, а він близорукий дуже був... Його нельзя було брать, а його забрали. І каже, десь тут зразу і погиб. Ото таке.

Денисенко: У війну, а що ж, легко було, чи шо? Я осталася сама, шо на мені і всьо. Не було ж нічого. [Плаче] Так і переживала ж так. [Родичка: у них хата згоріла] Тоді ж ото як німця погнали, так у больницю поступила работать. Та ото работала там, та трошки приоділася. [Плаче]

Кофточка та обірвалась, та попросила у врача, він виписав мені два метри марлі, та кофту пошила. [Плаче] Роботала у роддомі і кухарила, додому не ходила. Раз у тиждень прийду ото, а то цілий тиждень там у больниці і находюся.

Так шо дівчатка, після війни я нічого хорошого не бачила і не бачу сейчас.

Голод я не переживала, я оце у війну переживала, а тоді до війни я голоду не переживала. Ми на Кавказі були, нам хорошо було там, нам було шо їсти.

Як малі були, у квача гуляли. Отак-о плювали. Як зачепиться слина за палець, ото квач. Ми бігаємо од забора до забора, а та лове, як квач була. Як уловили кого, тоді той лове, а вона бігає. Ви ж уже культурні були, у цього не гуляли.

В жмурки гуляли. Де у кого солома, ми ховаємося, а той біга, шукає. А тепер, як видумають, як у скаженого теляти...

Кукли робили з тряпок. Самі кукли дєлали з тряпок, тряпок надеремо та наробимо самі. Ігрушок не купляли. Тоді хіба такі сім'ї були як ото тепер?

Тоді було дощ як пройде, по вулиці калюжі, так ми як побіжемо, позабейкуємося! Так було. Прийдемо додому та ще й лупки дадуть, шо так позабейкуєшся. Бігаємо ж по калюжам, а вода розбризкується...

Взимку вибіжем на вулицю та поплигаєм по кучугурах. Тоді снігу врівні з домами намітало. Та ото по тих кучах санками маненькими. Полазимо, побігаємо та й додому йдемо. І мерзли, а хочеться ж погулять. Снігу понабираємо у сапоги...

Як малі були, так то візьмуть лозину та лозиною наказували. Як возьме за руку, та як напоре тобі боки. А вже як взрослі стали, тоді вже словами наказували.

Малими дома, що нам мамка загадувала, те й робили: то позамітаємо, то поприбираєм. Підемо, то свиням дамо, то позамітаєм, то соломи принесем, потрусимо. Тоді хіба дорожки були. Тоді соломи нанесем у хату, натрусимо долівку.

Хата у батьків була, ну, така оце, може трошки лучшенька. Під соломою була, з глини. В нас хата не дуже хороша була.

Родичка, присутня при опитуванні: Вона до сих пір стоїть. Баби онук там живе щас, з матір'ю.

Денисенко: Коли я ще дівкувала, а шо я дівкувала... Хіба тоді дівкували, так як ви тепер дівкуєте? Тоді раз у тиждень, як неділя, то вийдем на вулицю, посидим, погуляєм та й усе. Ми не знали ні кіна, нічого не знали.

Десь там під калітою посидимо, погуляємо, та і все.

Гуляли: щоб була дома в оце врем'я. Не так, як тепер, як пішла і до утра. Ми з братом умісті ходили. Брат менший мене, так як він раньше прийде додому, так він не гука, щоб одкривали. Дожидає, поки я прийду, щоб разом заходить. Було ж ідеш, та десь простоїш з якимось хлопцем... А він дожидає, пока я прийду.

А у мене часів не було, які там часи. Так у хаті часи є. А ми, коли прийдем уже, ну часов до дванадцяти, і довше не гуляли. А тоді всьо.

Родичка, присутня при опитуванні: Вона розказує, як у неї менший брат, дядя Федя, такий був красивий, аж на дівчину похожий. Кучерявий ото. Каже, запнуть його, вдягнуть як дівчину і ідуть гулять. А тоді до нього з чужих вулиць хлопці пристають [сміється].

Денисенко: Досвітки наймали. Хату ото, в кого наймаємо – платимо каждий за себе, на зіму. Ну тай шо. Чужі хлопці з чужих вулиць приходять. Усяк приходилося. Не так як тепер ви дівкуєте.

А вечорами дома зимою пряли. Прядиво було таке, терли та м'яли, та пряли на рядна. Тепер, бач, одіяла, а тоді рядна були. Ну,

таке прядиво росло. На йому таке насіння було, його помнемо, а тоді молоко з його робимо. Біле, да. Це спеціально сіяли, щоб прясти: полотно ткали, рядна ткали, все це робили. І ткала рядна, простилки оті.

Рушників ніколи мені було вишивати. Рушник вишила, та у мамки він остався. Вона брала узор собі вишивать, ну так він і остався у неї.

Стирали милом, мило було. Порошків не було. Мило варили люди, ми не варили. Мама наша варила. Варили із сала, або смальцю давнього. І брали, такий був камінь, що ото кидали, варили його, що роз'їдав усе. І мило так варили з нього. А то купляли, у кого гроші є. Ну у нас мама варила.

Дітей мили у кориті, у ваганах. Тоді не було бані, так як тепер. В кориті обмиєшся та усе. А я з косою ходила, у мене ще одрізана там коса лежить. В мене коса хороша була. Я все время ходила – коса заплетена і лєнта в косі.

Їсти раньше усе готовили, як і тепер. Підеш на базар, купиш і готовиш. Усе, шо було з города, своє було. А тепер шо ото, як нема нічого. То було підеш і м'яса купиш, і сала, і маслечка. А тепер шо купиш?

Було і два рази на неділю пекли, і раз. Ну, та яка в кого сім'я. А більше припікали чи пиріжки, чи вареннички, чи орішки. Усе припікали.

Тоді ж хіба так пекли, як тепер печуть. Тоді в печах пекли, випікали його хорошо. І такі буханки, як спечеш, а вона така завбільшки. Хранили хліб у хаті, на полиці. І не черствів, не зацвітав, так ото цей...

З молока сир робили, масло били. Не продавали ж тоді його. Хранили у подвалах, і не пропадало. На молоко кувшини були. І ото наливали, стояли у підвалі, поки воно стягнеться. А тоді піднімали і збирали верх. І масло б'єм, а сир розтопляли. Тоді ж кувшини були, а тепер культурно...

Родичка, присутня при опитуванні: Вона це розказує, як на Пасху готовилися завжди. Все з самого лучшого. Там такі паски пекли, що як розкаже...

Денисенко: Да, пекли самі паски, яїчки красили. Дожидали празника. Носили святить. Тепер же дньом, а ми тоді тіки ноччю носили святить. Дньом не святили, а ноччу після дванадцяти. Це ж воно всю ніч у церкві правиться, а перед утром тоді вже він начинає святить паску.

Пост держали обязательно! Шість неділь посту. А їли у пост огурци, капусту, компоти варили. Отаке все пісне їли. Такого нічого не їли, ні, ні. Ото все пісне. Рибу їли, аякже, купляли, сільодка була, риба була. Тоді все було.

Вечерю носили на Новий Год. Ходили по дворах, носили вечерю людям. Не так, як тепер – родичам, а тоді з хати в хату ходили. Люди давали і гроші. Хто копійку дадуть, п’ять копійок, а кому десять. Що схочеш, те й купиш. Тоді були канхвети хароші, прянички, бубліки. На п’ять копійок накупиш отак-о. Все давали.

А було, як обходимо вулицю, так як попритаскаємо – понадають люди. Це ж ми самі не ходили, нас хлопці водили, старші водили, бо ми самі боялися ходить. А нас ото старші проведуть у двір, ми вже у хату ідемо, а вони на дворі стоять, дожидаються нас. А ми потім і їм давали. Аякже.

Заходили в хату: “Добрий вечір, нате Вам вечерю”. Принесем, вони розв’яжуть нашу миску, подивляться, що там у мискі. А воно усе отак перетокмачиться. Тоді нас обділять, оддадуть миску і ми ідемо опять у другу хату. Отак з цією мискою обходим усю вулицю. Тепер бачиш, печуть то піріжки, виносять, то вареники. Де таке що з’їси, а то собакам кинемо. Ні, тоді не голодні були.

Щедрівки співали: “Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала”. Підійдемо і питаємо: “Тьотка, можна щедрувать?” – “Можна!”. І ото під вікном кричимо, щедруємо. Ну, це поки ще в школу ходили. Малі, малими ходили.

Родичка, присутня при опитуванні: Як там у притчі про Білозірку? Як її звать було? Розказували, як ото турки сюди найшли і була дуже красива полонянка. І як вона тікала від хана... І у Великій Білозірці вона зробила якось остановку велику, а у Малой вона якось бистренько ето... Ото так і назвали – Мала Білозірка, і Велика Білозірка. Вона була дуже красива була...

Джеміла Євдокія Андріївна, [ ] року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Євдокія Андреєва, фамілія – Джеміла. А дєвіча моя фамілія – Гринь. Оце дєдушка мій жив, де сейчас принімають..., де вєт- участок. Ото там його дом був. Батьки мої тоже тут народились. Тут от, Грині. Звали їх – Ганна та Андрій. Нема вже їх, померли. А матері дівоче прізвище було Ходус [запис перервано].

У сім’ї нашій шість душ було. Три сестри і три хлопці. Нікого нема вже, одна, правда, є сестра. Як ми малі були, то жили коло батьків.

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко, В.В. Полякова (липень, 2001 р.).

Іван Іванович оце... [запис перервано]. А тоді він работав в кіно, передвижка була, і ото куда перекинуть. І у Великій, і у Красному, та скрізь. Він був родом з Балок.

А ми тут жили, купили хату, да.

Звідкіля таке прізвище – Джеміла? Ну, мабуть, однофамільці є... [запис перервано]. А якось Коломієць чую... Його, Макар Михайлович. Батьків його звали: батька – не знаю, а мати – Ганна.

Тоді бідно було. Тоді оце-во барахло було – важко і тяжко. Моя мама неграмотна, а їздила в Москву, торгувала, тоді в очередях стояла, набірала мануфактури і оце пішачком, не так як сейчас машини та автобус. А то пішки та возиком.

Даже не скажу, шо вона продавала в Москві. Шо вона продавала там? А потім сама шила з того, шо привозила. Шила, кроїла, сама як пошиє... [сміється], [запис перервано].

А ходили... Мені вже було шістнадцять год, а я – полотняні рубашки в мене і плаття. І спали – соломи настелимо, полягаємо і спимо. Отак жили. Плохо їли тоді.

Їли гарбуз, картошку. Картошка тоді не родила, отака дрібна! Чавун наварять, кругом посідають і чистять, а тоді в піч. Тоді печі були, знаєш які?

Їсти – оце кандьор, знаєш? Оце пшоно, ну і картошечка там маленька, і олійка. І не так, шоб там жирно! Ложечку! Кашу варили в печі, кукурузяну. Витягують і мастять, не дуже мастять, чуть-чуть. Отак ми жили. Гарбуз, той, буряк, пекли. Розтоплять у печі, там жар, вигребуть насіння, а його половинки туди, у жар. Тоді спечеться, витягують, а він же в попілі, – на двір. Вихолоне, обчистим і їли. І який сладкий був! А щас, щас не сладкий. Усе перебродилося... [запис перервано].

Оце так: субота, старші в мене дві сестри в суботу йдуть гулять. Оце скажуть – до таких часов. Уходять часика на три, на чотири. У неділю й у суботу. [На роботу, як йдуть] скидають оце барахло хороше, а погане одівають, ну старе. А щас? Їдуть на роботу, як глянеш... [запис перервано].

На кашу кукурудзу мололи такою мєльницею, для крупи. Крупа крупная і крупа мєлкая. І ото кашу варять каждий день.

Варили борщ, без м'яса. М'яса не було. Олійкою зажарять. Всьо. В борщ клали картошечку, бурячок, капусточка. А раньше і капусти не було... В кого є, а в кого і не була. Помідори. Тоді отакі кадушки були. Насалювали помідор у кадушку, огурців, і капусти. І ото на всю

зиму. Всякі кадушки були, відер на п'ятнадцять, на двадцять. Разні були. І ото насолювали огірків на зиму.

А сахарю – то ми його і не бачили. Мама піде на базар, ну шонебудь продавать... Крашанки ми не бачили, тільки на Пасху. А так нє-є! Підуть, куплять, отака "камса", як ми її тоді їли, малесенька, плесковата така. Отака-во, як палець. Яєчок продасть, а цієї камси купить. Або у неділю нажарять насіння гарбузяче, соняхове і на нас ділили. Ото стакан, і по стакану каждому. "А! Тому більше, мені менше!" Крик [сміється]!

Хліб пекли. Оце, ячмінь мололи, кукурудзу, тоді жито росло. Висівки були. Раньше дрожжі ми не бачили. Ото закваску здєлають, розітруть і ото такі були дрожжі...

Закваску робили із хмелю. [Сідають батарейки під час запису, голоси нерозбірливі]: Тоді хмель росте, а там шишечки такі були. Шишечки, цвєточки такі, наривають, вода кипить, пучку хорошу туда. Запарять. А тоді ота ж вода, шо кіпєла, туди хмель. Накривають, становлять на тепле, і воно сходе, а тоді раза чотири добавляють потрошки, а воно грає, грає... А вечером сіють муку, вода, посолять, скіки там надо муки. Оце опара... [далі нерозбірливий фрагмент].

Овочі зберігали у погрібі.

Худобу батьки держали, корови, свині були, коні були. Було двоє коней. І земля була... [кінець розмови нерозбірливий з технічних причин].

Рубан Степанида Семенівна, [ ] року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Батьків моїх звали Семен і Марія, фамілія їх Рубан. У них було семеро, кажись, дітей, а то побиті, то померли... І я оце ж пишуся Рубан. А хто воно зна, звідкіля така фамілія [сміється]. Хто її давав, раньше то Рубан, то Гноєві... По-уличному нас ніяк не звали, тільки Рубани і всьо.

Раніш сім'ї були великі. У людей було по дев'ять і по одинадцять душ, нас-то було мало.

Ми нікуди не виїзжали, тут жили.

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко, В.В. Полякова (липень, 2001 р.).

До війни люди жили хорошо, самі хазяйнували, коней держали, всього було багато, а тепер шо? У нас були коні, тільки не багато – пара, а у людей і по троє, і по четверо, корів держали...

Чи батьки у цьому селі родились? [Сміється] Звідки ж я знаю, вони не казали. Родичі у батьків в селі були, а тільки ми там жили у "Леніна".

Я тут живу давно, та ще ж глуха, дурна...

У батьків була своя хата, своя... Хату строїли, ще пара коней була. Тоді все вбивали у хазяйство. Хата була велика, під соломою. Було на городі жито сіємо, молотимо ціпами, парки в'яжемо, укриваємо... мазали харашо, все. У хаті був то сундук, то кровать дерев'яна, то образи, то занавіски з марлі раньше були, батьки ж багатіли... Тепер не чіпляють.

Раньше на селі і багаті були, і бідні... Були, були... Один дід ходив попід дворами із ціпочком і його багатий-багатий [Трифон] забрав. Казав: "Давайте заберемо, у нас дві корови, четверо коней... Поїдемо на степ, приїдемо, дід у дворі, коло колодязя водички натягає, коров, коли прийдуть, зажене у загін..." І взяли чужого діда. Годували його і поховали його. Куркулі вони були. А тепер і у двір не пустять такого старця. Догодували чужого діда. А тепер? І вбували, і одягали, купали. Їх було два брати, і вони діда взяли й забрали. А тепер куска хліба не винесуть.

Як служила в куркуляки, помагали хорошо. І косили, і возили, і молотили, все робили. Пережила багато.

У гражданську війну, скіки ж це год мені було? Тоді ото у степ виходили з рогачами, із вилами, відтіля йшли, а вони звідтіля. Були такі, шо йшли, не пускали в село. А кого? Солдати йшли, друга власть, так не пускали в село.

Коли в селі колхози появилися, я не знаю, бо не грамотна. В школу не ходила, я служила у куркулів. То верхом їздили, то молотили... Я у них, а вони нам то покосять, то помелють і привезуть верхом у двір зернечко. А менша сестра – та ходила у школу. А я – ні.

Тут багатий був чоловік, коней держав, млин (вітряк). І казали – куркуль. І його розкуркулили. Посадили на підводу і повезли. А куди? А ми стоїмо плачемо... Посадили жінку, невістку, дітей, – і повезли. А сусіди ж повиходили проводити, стоять плачуть. А куди їх повезли, хтозна. Може десь вивезли та повкидали...

Посажали на підводи, поїхали, а ми стоїмо плачемо. І кажуть куркуль був, да?

Добро їхнє розкуркулили і забрали. А в них вітряк був, четверо коней, дві корови, дід ходив, підібрали чужого, і я в них служила. А вони покосять, помелють і в двір привезуть, а кажуть куркуль...

Господарство в нас було – город, багато не держали, бо вже багаті. Садили таке, шоб потом їсти. Картошку садили, збирали, їли. Було й продавали, бо копійку треба було. Тоді ж базари були... Коровка, курочки. Землю держали, але віддавали людям. Нам косили, молотили, привозили у двір зернячко. Тоді бідно люди жили. А у нас було три двори – куркулі (Гноєві, [Білясі], Гноєві)...

Одежу купляли, матерію набирали, люди шили... Голі не ходили.

Боліли раньше – тиф був, грип, малярія... Це не в каждого. А лічили – то траву варили, то таблєтки в аптеці брали. Були і больниці.

Ворожки були, ходили, дурили людей. А я сама не гадала, як молоді була. Я не грамотна. А в церкву ходили. А тепер оце все у дворі, нікуди не хожу.

Хазяїна у війну вбило, як забрали на [Качкаївку], там і остався.

Війна була, так вони там стояли на Качкаївці, довго-довго билися. А у нас тут дід був один, Кіндрат, і ми їздили кіньми. А отут за Білозіркою була балка. Ми питаємо в нього, а хто оце там лежить? "Наші брати..." І лежать голі! Хто їх ходив туди розбирать? А були такі. Забула, як їх звать. Приїхали туди, зайшли, лежать солдати, сплять попід стєнками... Ото таке... вже забула.

При німцях забирали коров, свиней, сидиш у хаті та й усе. Шо ти зробиш. Кого працювати заставляли. Заставляли окопи копать, за село вигоняли. А війна як була, вікна подушками закривали. А вони підходили, подушки виймали, яйця і молоко спрашували...

[Далі про Рубан С.С. розповідають її родичі: жінка і чоловік, прізвища яких не було зазначено]: В неї мати була з Росії, по руськи балакала. А батько тутешній.

Стара хата тут була длінна, під соломою. Поли соломкою потрусять, стіл був, кроваті, піч була здорова, лежанка.

Про голод до війни розказувала. В її сестри діти померли на руках. Багато в селі тоді померло, люди навіть не могли яму викопать. Ото так у лохмоттєчко... і ховали і дітей, і старелньких. Щирицю їли, ховрашків.

Ще розказувала, як розкуркулювали... Вони хоч і бідні були, а в них яма була із зерном, і те зерно забрали.

Коли їх евакуіровали, то вона на степ із дитиною пішла. Робили там такі халабудки, а то все кидали в хаті. ... І коров туди гнали...

Дуже сильно бомбили село. А повернулися, то біля хати вже все порозтягували, порозкидували... У німців тут якесь радіо було в хаті.

Розказувала, як їздили в якесь село, де можно було на стакан муки чи крупи виміняти плаття. Туди траппя возили, на Пєскошино (Веселівський район). Тут голод був страшний, а там не було. Так їздили і плаття, покрій якійсь вимінювали за стакан муки. Варили, так і спасались. А у 47-му року був голод і був тіф одночасно.

Тоді вона розказувала, шо були трудодні. На трудодні давали 20 копійок. Так нічого не брали, а ще й должні оставались. Долги з року в рік переходили. Ми бачили цю книжку, де трудодні ставили. Люди робили цілий год, нічого не брали, а ще й должні були.

Задорожня [ ], 1920 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Моя дівоча фамілія була Вертигел. Чоловік був сирота. Був у мене і брат. Він в армії не був, а пішов на війну (тоді войнa началась і його забрали) і так він і погиб. Немає, і так я осталася в цьому домі, домі моїх батьків. Батьки померли. Своїх дідів не знаю. Ну дід і баба у мене були, ну померли. Я їх не бачила, це ще до мене було. Дід і баба тутешні. Ну, це вже давно було. Ну, та і мені це вже восімдесят перший пішов от января місяця. Ну я була на дівочій фамілії – Вертигел. Це і по вулиці фамілія, і так фамілія наша. А тепер кажуть – Задорожня. А по іншому не називали. Є, знаєте, йменння прикладали. От, хто що скаже, – прикладуть. Ну, нас оце так називали.

Як революція ця була, так у селі, батьки розказували, так на них і стріляли, все. Ну, той же, чи Махно? Шось тут таке було.

Мої батьки були бєдні, а його (чоловіка) батько був середняк. І тоді ж, коли ще не було колхозів, так у нього була самоскидка, косарка була, ток. Знаєте, що молотить на току? Це ж ви не знаєте. Ну така камінна, і вообще було. Ну його батька хотіли на Соловки висилать, а він до утра вмер. Це розкуркулювали. Но він не був куркулем, а так, – середняк. Работав, трудився чоловік. Він оце тільки дівчат на полоття найме, а так він не наймав, сам робив.

[1] Опитування провела Ю.І. Головко (липень, 2001 р.).

А мій батько бідний був, бідний і неграмотний, та ще й враг народу! Все считали нас, за що?! І ні одної букви не знав. Так мій хазяїн, покійний, казав: “От враг народу... І буквів не знає!” [сміється].

Як колхози на селі появилися, я вже трохи дівчинкою була. Не хотіли в колхоз. Ну, знаєш, там же в каждого було своє. А тоді вже, коли обжилися, не хочуть тепер і розходиться у колхозі. Ну, як руководитель хороший, в колхозі було неплохо. Хліб давали, грошей-то, правда, не давали, а хліб давали. Батьки зразу пішли. Давали зразу дуже хорошо (робили ж на трудодні). Заробиш там, чи на два кілограми, чи на три. Ну скільки вручать. Давали. І вигодовували і свиней, і коров. Держали все. Ми держали корову, все время держали, поки сил не хватило. Сил не хватило – все!

Ми корову держали і з хазяїном, і з батьком. Держали, поки сил було держали. Ніхто не держав, а ми держали. Держали корову (там, бичок чи тьолка) і здавали государству. А государство ж нам платило. Землі в батька вообще не було, а в його (чоловіка) батьків, я не знаю скільки.

Батьки вступили в колхоз, здали і корову, і все, що було, все здали. І оце в його (чоловіка) батька, і фургон був, так поїхати на степ щоб (ну, це ж таке, як короб) щоб, як дождь – заховаться. Вообщем, все було. І усе здали. І коней (коні були), і все здали.

В колхозі батьки робили – хто куди пошле. Шо надо, робили: чи там косить, чи шо... Шо загадають, те і робили. Оце і мій дід. Грамотний був. І завфермою був, і на птицефермі був. Вівці [в нього] були, на вівчарні був. А тоді, це ж ви вже не знаєте, батіг, ну, – кнут. І робив він на тому – на конях. Кнутом же ж погоняв. Той його, чи кукургузку ломали вручну в отой же короб, чи що там... усе це. Куди хто посилав, туди й йшли. Ото так.

І чоловіка батьки тоже в колхоз вступили. Но мати в голод умерла, в тридцять третьому, і сестра вмерла, а батько – ото ж на виселку вмер. Так тоже: у них була картопля, усе було, но – у ямі! Ну такі були активісти, що все забрали. І ото мати з голоду вмерла в 33-му. А до колхозу в нього все було: і оце косарка, що скидать, а тоді самоскидка. Усе було. Пара коней, воли були. А землі... Та щось на десятини, ну, не багато було.

Роботу в колхозі розподіляв бригадір і учьотчік. Я і до войни вже робила, і після війни робила. Ніхто не грузив на машину зерно. Хай і сусідка [Горбенко] скаже, і усі. Сємдесят кілограм на машину

і з машини! І тоді на Пришиб поїдеш. Так оце зерна – така куча, як оце у нас дом! І оце на таку кучу поставляють доску, а тоді поперебивають планочками. І ото, хоч корзина (ну, обшита, щоб зерно не висипалось), і ото на плечі, і нада на верх винести! Або мішок подадуть, піддадуть. І оце я лічно носила! Можете і спитать, от там у нас на Куркулаці жінка є, – я носила! А скільки тоді год мені було, я не знаю. Но це до війни.

Голод був – в 33-м і в 37-м. Як люди виживали? Та не дай Бог! І кісточки їли, і лободу, і оту – з акації кашку, ласкавцю. Яка ж вона гірка! Пекли з неї патарженики. А тоді пішли, якось, з племінницею... Там сорго, ото, що на мед було давали сто грам... І хороший бригадір був. Ми підлітки, но і ми те зробили, що (дорослі) люди. А бригадіру кажуть: “Вони підлітки! Того пайка не давайте”. Він, хай тіки царствує, – хазяїн був! Каже: “Як же я їм не дам, як вони зробили те, що ви зробили, ще й лутше!” Ніде не отставали!

Я як з 36-го года пішла робить, і робила, робила усе врем’я. Узькоколєйку при німцях клала: трохи не од Михайлівки і сюди, от Вербового і, аж у Велику Білозірку! І що я тіки не робила, а в мене ж і діти були! Троє дітей було. Дорогу в Царинкуті... Була... Та де я тіки не була! Не думайте, що я вихваляюсь, можете спросить людей.

До війни в колхозі воли були, і коні були, і трактори ж появилися. Усе було. Помню, помню... бригадір був... Та їх, і предсєдателей було стільки! До війни був предсєдателем Андрійченко Василь. Хороший був, пішов на войну і не вернувся. І бухгалтер був – Худолій Єлісєй, тоже хороший, і він не вернувся.

Тоді премію давали два раза на год (хоч на плаття). А мені послєдний раз дали здорове дзеркало. А тоді ж мені кажуть, що я вже підростаю, то вже на другий год ми тобі кровать дамо – вже ж заміж. Сміх і горе, ну, це правда! Рама в мене є із того дзеркала, бо, як війна була, розбили – наші ж воєнні переходили і розбили! Тепер нам ніхто не віре, сміються з нас, стариків...

Війну, конєшно, помню. У мене брат був, з 10-го году, тут жив. Він і щас тут на Ульяновці живе. Так каже: “Як місяць пройде, як вій- ни не буде, так і добре”. Коли так. Об’явили в сільсовєтє. Начали забирать усіх. У мене два брата в армії були. Один – в морфлоті, а один – так був, а менший – не був... Мамка ж посадили їх усіх та й каже: “Шо ж вам, сини, снилося? Чи вернетесь, чи не вернетесь?” Менший сказав: “Я, мамо, не вернусь. А ті – повернуться”. (Но нема вже їх – і той, і той умер.) А тоді ж – мобілізація. Звали до сільсовєта

і везли. Як забрали мого хазяїна, і забрали мого молодшого брата, і мені приснилось, будто в первій хаті стояло відро води. Так я і досі не забула: мій хазяїн випив з того відра – обратно вернувся. А брат ні... І так і получилось. І я до сих пір не забула, нічого не забула!

Вобщем, прийшли німці із Веселого. А батько, покойний, якраз вийшов, а вони ідуть відтіль. А по-сусідські мій дядько рідний жив. Так того застрочили (убили), а мій батько утік. Ну прийшли: "Яйця, молоко..." Корови у нас не було, були тьолки. І батько возив молоко (тут у нас, у базарі, у Чапаєва). І дали йому битон сметани вершкової, шо віяли. Наколотили ми масла. Так німці у нас і не забрали...Тіки попав снаряд отуди во. Макітерку, як обвело, а масло ціле. "Яйка! Курка!" – кричать. Брали – но ми мовчали. А тут одні те..., так одвели двох туди..., аж на Чапаєвській... І там розстріляли.

У селі німці стояли. Стояли. У нас у домі стояли: австрійці були, і німці були. Солдати. Ну ми їх не трогали. У нас оцево була комната, а так, туди, – були дверчата. Так ми ото там... А вони туточки. І ото ті двері вони запірали, боялися партизанів.

Вони самі собі готовили, у них тут кухня була. Чи їхня, я не знаю, а до нас їх денщик носив. Денщик тоже був з двадцятого году, німець, як і я. Так він боявся мене, бо думав, що я по-німецьки що понімаю, а я нічого не понімаю. Хазяїн понімав, а я не понімала (він грамотний у мене, хазяїн). Німці, що тут жили, нас не трогали.

Як румини переходили, так у нас там, де кровать стоїть, раніше піч була. І оце у мене хлопець сорок первого года. А тоді ж воно кроватів не було, а полочок. Так ото – старики отут лежать на поличку, а я – на печі, хоч і як жарко (другий раз хліб печеш), так знаєте, як сковорода! А лежу, боюся. Тепер як глянеш – мов не цигани, а тоді – цигани! А отут у нас сіни були і двері. А двері такі... – не замикались... Вівці були у нас – так покрали. Овець оставили, а ягнят забрали.

Отутово дорога була, сєйчас, хоть яка, та рівненька. (Оце ж в мене нога болить, не йду, а перечипаюсь). А то – хоч вір, хоч як, – така (дорога) була! Ото танки йшли – їхні, наші... І надо було перелізать через дорогу "рачки". Де колесо – вибої страшні!

Якось схватили мене на окопи, і не тільки мене. Сказали: "Єродром строїть". Схватили та завезли у балки, ну, тут, – у плавні. Так я і там була! Як налетіли наші самольоти! А німець (один був противний, а другий – хороший був для людей), так каже: "Як освітять наші ракети, так, хоч надіньте платочки, хоч поскидайте, та сидіть тихо і не ворушіться!" Так голки можна було собірать! Куди там

нас не видно! А в мене ж був хлопець малий. Так я і ще одна... пішли кормить в обід, і управиться ж треба – корова ж, і усе... А у них аеродром був, у німців. І що ж ви думаєте? Начали люди отдихать, в обід. Так вони, як начали самольотом ото лякать, чи хто зна шо.

Німці до нас не касались, ми робили своє. Як началась война, окопи тут рили, а то ще там, за краєм, де був фронт. Так ви знаєте, була мерзлота, зима така! Ломом це надо мерзле... А тоді вже, там, лопатою, тоді вже нічого. Це ми у своїх работали. Коли ще наступали німці. Наші ганяли окопи рить. І багато, багато людей рили.

А тоді було таке. Як не схотів який німець воювать (ну, нам так казали), так їх посилали, що не схотіли, розмінірувать степ, – туди, до Михайлівки. Чи воно так, чи не так? І вони ото ганяють. А ми ідем узкоколєйку строїть. Так і жалко – тоже ж людина! Та ідеш, кусок хліба й кинеш, а він баче, що кинув. Ото йде й жига, жига, жига... – міни шукають.

А мій чоловік пішов з самого начала. Тільки прийшов з армії і пішов на войну. І якраз попав під Харковом у плєн. Тоді Жуков казав, що виручить, а Сталін не те, і попав в плєн. Так, як розказував, не дай Бог! Оті колодки... В Германії був, работав. І тоді попав до хазяїна. А він у мене був, я не той, що вихваляюсь, він що возьме – та й зробе. Ну і не лодарь. А тоді виприснув він відтіль і з Никополя ще один товариш. Як то щось перемінили. А цей хазяїн, – Шпіцер його фамілія, каже: "Е-е...Так не буде діла, так ото работать!" І цей старик, німець, зняв з нього колодки і ото трохи приодів.

Утекти з Германії не можна було! Каже, раз підняли проволку, місяць начав сходить, і ходять патрулі вооружоні. Уже ослобонили їх американці. А ще шо було. Їх охраняв (ну, він розказував), чокнутий... А тоді ж: оцей хазяїн пообіщав його брать. Був такий порядок оце в лагері: як ти послідній виходиш, усі ті позаправлені, підмів усе... А того хазяїна нема і нема. А мій хазяїн, хай тільки царствує, розказував, шо все зробив, а той прийде та штовхає його. А він взяв та й отняв карабін. Так він мені, як розказав, я не знаю, як він шо остався живий? Могли ж зразу взять і убить, і всьо. Ви що шуткуєте? А тоді ж пішов до цього хазяїна (таки його забрали). А він і каже: "Алекс, ну чого ти такий зажурений? В тебе чи болить щось, чи шо?" І питає: "Вахмани вас б'ють?" А мій: а хтозна, шо казать? Може скажу, і мені шось дасть... А тоді признався. Каже отак і отак. "Я, – каже, – отняв карабін у того вахмана". А він: "Ніхт". І

ото дівчина його веде в лагер, да. Каже: “Поки ти прийдеш, його не буде”. Каже – так! Приходю, мене хлопці зустрівають (ну, хлопці нічого не знали), зустрівають, кажуть: “Чокнутого у нас нема”. А він питає: “А в чом діло?” Кажуть: “Не знаєм”. Да, і ото убрали того. А поставили до нього стариків. А тоді американці захватили, так він сказав: “Що, хлопці, в мене є, я вам дам, і тікайте”. Ну а куда тікать? Якби ж то взяв і пішов. А це ж надо поїзд, чи що там. Правда? Це ж така даль! Каже: “Я стрілятиму, но стрілятиму вгору!” Ну і й до американців приглашали, а прийшов додому.

Тоді, після того, його – у плавні на лісрозработку. Він ще був і начальником. І німці там були, плєнні. Ну і розказують (німець один одному), розказують, шо, мол, дома ж крашанки їдять (Паска ж). А наш іде та каже: “Ех, – каже, – та той город – одна церква осталася...” Да. Одна церква... Американці розбомбили. Вони журяться...

А тоді ще що. Украли пилу і сокиру. І ото поставили у шеренгу (це ж вони – наші вже). А, як вони там були [у Германії], де що проштрафляться, і оце – раз, два, три, а третього – по вуху! Ну, а в мене чоловік... сини-то здорові, а чоловік – малий, так що нічого йому було биться![сміється]. Не бився, і хороший був, да. А то там є такі мужики, добрячі. Украли, і ото раз, два, три, а третього – по уху. І призналися! Призналися і отдали.

Як німці отступали, так набили руминів багато тут... А невістка жила у нас з дітьми... (було в неї троє дітей). Тут же старики, і ми всі гуртом. І от, не знаю де, ну її хлопці десь набрали білля. Та настірала невістка білля вєрьовку. Хтозна, де взявся румин. А я з цим сином, з малим. Ну, слава Богу, румин познімав те більйо та пішов. А тож міг убить та і все. Ну так правда ж? Мог би вбить... Ну забрав, спасибі йому, і пішов.

Чого то казали, що німець не схотів, щоб румини воювали. Так їх (руминів) ішло страшне скільки! Німці отдєльно були, а румини – отдєльно. А як вони між собою – хтозна! Вони ж, зразу тут румини, а тоді німці. І вони ж, як те, так зразу руминів посилають, а тоді руминів отправляють, а самі йдуть. Там, у “Дружбі”, аж край, були румини. А тоді німці прийшли. Із Веселої суне їх... Розудіті! І, вообще, в їх техніка... Наші бідні солдати, – плечима своїми! У нас же не було ніде. На п’ятьох одна вєнтовка була! Це я сама бачила. Да, сама бачила!

Що ж ви думаєте? Я з дитиною, невісткою, і старушка з нами була. Мені – нічого. А невістці німець загадав блини пекти (на

вулиці плитка). І так: дом – туди, і їхній дом. Коли... щось тільки – "тю" і встряло у причілок. Я ж не понімаю, шо таке? Вони: "А-ла-ла, а-ла-ла". І палатки забули, і опять на Веселе вернулись. А воно – наші, розвєдка.

І було... Це своїми очима я бачила. Воно ж холодно, а нашого плєнного розбули, а своє кинули, а воно на нього не налазе, та не дай Бог!

А ще... Прийшов солдат. Ми ж раді, раді усе отдать, якби тільки той. А куриця плигнула на другу половинку (двері). Тоді "тю" – куриця упала! А воно ж – десь той, снайпер. Так він, як побілів і... пішов!

У війну хазяйство я держала: і корова була, і свині були, все було... Німці не забирали. Брали таке: яічка... оце таке... Німці брали, бо шо ж вони голодні будуть, чи шо? Їхнє ж право, їхнє все. Ну, і мовчали, а що ти зробиш? Він вооружонний, а ми що?

І був у нас при німцях тут комендант (так, як оце голова, а то – комендант), чи два чи три года. Була бригада – пшоно шеретувать построїли... Сидимо, віємо. Котками ж молотимо, згортаємо, та на віялку – сартіровку ж робимо. Удвох сортіровку! Тепер мотор! А ми руками крутили! Це не то, шо брешу, – істина! Та, я кажу, я пльотки не бачила. Так він на нас нічого, а мужики сиділи... Ми сіли їсти. А він наскочив, як кричить, як свистить ота пльотка на мужиках!!! Да. А тоді у нас тут, на тім боці клуб був і хліб. А в мене брат був старостою (ну, – назначили). І хліб...І вони хотіли, як виступать, хотіли запалить хліб. А мій брат і спас, і не тільки мій брат ще. А що ж тут було? Боже мой! А тоді розібралися...Він плохого нічого не робив. Він німцеві ж не отдав! А хліба намолотили, намолотили...А отут, на вуглу, його кума жила. І вона не була на степу, бо хазяїна забрали, а діти ж були. Каже: "Кума, іди хліб получать!" А вона каже: "Та мовчи!" "Іди хліб получать". Так він хліб роздав. Ой не дай Бог, що було.

Партизани були. Оце ж і мій брат був. Большинство – по Плавнях. Но і в селі вони появлялися.

А після війни нічого. Зразу, я ж кажу, начали мале й велике работать. І враз – там те построїли, там те. І в нас і пилорама була, і млин був. Ну все було! Село не дуже згоріло. Було, де снаряд попав...У нас, отам тоже, було, стіну звалило. Зразу ж, як кончилося, ми замісили заміс, заладнали, і так кажен! Техніка після війни була, но не багато. Ну, – самотужки. Косарка... Оце таке. Це ж

запрягають чи пару, чи чотирьох коней, чи волів і тоді воно косе, а ти сидиш. Я й скидала! І, було, встанеш – мокра! Не тільки я, а й вообще, женщини. Ну і тоді були дівчата такі: я робила, а та не робила. Ну мені надо було робить, бо у мене батько й мати старенькі і діти були.

Був у нас учотчик, бригадір-учотчик. Він считав, учитував, якийсь був порядок. Норма була яка-то, як зробиш: чи переробиш норму, чи недоробиш, ставили трудодні – палички такі. Давали і премії, і награди – медалі чи гроші. Що давали, то давали.

Дітей своїх народжували дома, больниць тоді не було. У мене мамка була акушерка. Їй дев'яносто три года. В неї багато дітей. Вона вже плоха сєйчас, а тож була акушерка. Як було неправильно ребьонок іде, вони якось поправлять. А я, як оцей божий день, нічого не понімаю. Вона всіх дітей приймала. Дочка п'ятдесятого году, і, якраз родилася в январі. А воно холодно... І снігу було на рівні з домами. Був уже роддом. Та куди там, як повезти, як нема чим? Волами? Віл застряне та сидітиме. Так мамка прийняли роди і все. Потом ото почали роддом. Тут, у нас у "Дружбі" було. А тоді в Базарі, туди в "Чапаєві".

Імена дітям вибирали, як кого назвать, так: в мене брат був Тімоха та і син є Тіма. Так, як якийсь праздник, надо було назвать хоч Юрком, хоч Тімою. Ну, а то ж брат був Тіма. А мамка, покійна, каже: "Та нехай вже буде по-дядьковому, як дядька так і..."

Як дитина родилась, ніяк не одмічали. Не було такого. Я оце і батьки не знаю, коли родились, а тепер бачиш, знаєте. А я не знаю.

Дітей хрестили: кум, кума. Я ж не їздила. А тут одна (тоді ж не розрішали хрестить), так тут у мене крьостна є. А крьосний вже умер. А у Михайлівці, це ж, нишком хрестили. Вона і зараз жива, робе в Дніпрорудному і живе в Дніпрорудному. Так, сміється, каже: "Хіба ви мені крьостна? Ви мені рідна". І мене батьки хрестили. Тут, де оце школа, була церква. І ото, де той магазин, – отам. Там були німецькі кладбіща. І оце, як набили, були, отих руминів. І отуто у нас гробки, вони викопали там большущю яму, і один на одного склали. А тоді тамочки ото школа стоїть. Да. А тоді, як вже втихомирилося, вони тих руминів вибрали, і туди поховали...І ото там охрана і усе. І що ж ви думаєте? Ми ж отих німців викидали з ям!!! Надо було, бо дерева не було. І ото, цих німців у землю висипали. В мене невістка, но немає її вже (вона старша за мене), каже: "Та ти, може ще поживеш!" І ото, я одгортаю до труни, до

труни одгорну. А вона каже: "Тепер я буду, мені всьо равно!" Та ото, як прогрузне. "Ой, – сміється, – мене румин ногу вхватив!" І сміх і горе! Да, і ото откинемо, ото прах. Були там і часи, було все. Ото висипаємо...А ті доски – там на Коркулаці построїли хату. Не знаю що там – чи потолок, чи що? Та баба умерла, так сини ще билися за ту хату.

А як похрестили дитину, бувало й справляли, а було і не справляли. Сядуть, покушають, вип'ють, як кому іде. Пили потрошку, собірались, гуляли. Куми дарили і всі дарили, так, як і тепер. Приносили – хто дєньги, хто шо, шо в кого є, те і давали. Я думаю, що це, як хороші куми, так тоді ж компанія... Та ходимо, друг другу помагаємо. Оце я думаю так. І це Бог... Чи він є? Чи його немає? Совість! Саме главне – совість! Якщо совісті нема, то ні Бог, нічого не поможе! І должен шось буть! Як би в мене здоров'я було, я б робила поки б і не впала. А то кажуть: "І завтра праздник!" Тепер праздників багато. Тоді як було я газету "Запорізьку правду", ну, – день я не получу! А тепер цілу неділю нема тієї газети! Я не виписую, бо нема тих грошей. Василівську "Таврію" виписувала. А то ми з дідом... (і дід невелику пєнсію получав, оце вмер, – 96 гривень) виписували, і "Комуніста" виписували. Я йому кажу: "Ну, шо вони тіки доказують, а не роблять ні ті хорошого, ні ті". А що неправда? Ніхто не робе хорошого. Ото тільки пишуть та і все!

Я на досвітки не ходила, це старше покоління ходило на досвідки. Я в клуб ходила. Ну, танцювать – ні, я не вмію. І хазяїн не вміє. У клубах люди танцювали, а ми дивилися. Так, просто гуляли. А тільки, як ото, було, рагачів покладуть, так дід мій так "зайчиком" стрибав, як ніхто! Оце так: рогачі – так, а тоді так (навхрест). Ніхто не вискака було, як він! У клубі, бувало, і гармошка... А, бувало, як колхозні збори, так оце поки збори начнуться, – танці, пєсні! Боже мой! Кончиться, – тоже остаються, танцюють, грають! А тепер що роблять? У нас дом культури який був! Оце тоже недавно були збори, но я не ходила.

Як малими були, гуляли, вообще, як діти. Кукли були не куповані. Було, мамка нашиє із тряпок. А на дворі, було, скакалку малюєм глиною білою та стрибаєм, та й все.

До війни були на селі свадьби. Справляли... Страшне! Свайби були, то не дай Бог! І оце, було, от, як по-вашому, – теремок, а ми кажем солоденьке, що отак ліплять. Шишки. І оце молоду вже привезли, і ото за столом. І оце ще всі тут... Не ті, шо приглашоні,

а ті, що прийшли, танцювали, грали там. А тоді роздадуть шишки, солоденьке отим людям. Хоч по капелькі, а всім дадуть. Да, а тоді розходяться ті, що неприглашоні, а ті, що приглашоні, сідають гуляють. А приглашали... Оце шишка зроблена і платочок. Приходять і приглашають. Молода – своїх родичів, а молодий – своїх.

Свадьбу гуляли три дні. Оце сьогодні – на батьковому. На другий день, ото той, а тоді – "курей" зносять... Ой, та добрий борщ, багато курей там! Оце ти, наприклад, гуляєш і я гуляю, і кажен – та й по куриці. Приносять, а тоді готовлять. І – кури, і яїчка, і картошка. Усе. Ну до війни теж вінки були, фати були. І пісень співали, спеціально для свадьби люди, що приглашоні. Ну які я вам вже не скажу, забула. Радісно було.

Чому село Білозіркою називається не знаю.

Вода оця це вже при мені стала, вода. Це недавно зроблена. Ну, кажуть, що і раньше вона була, а тоді не було, а це пустили.

Раньше на селі були збори. Оце, чи як голосувать, чи що. Собирають просто, і по хатам. Собирали і поясняли, куди, що, до чого. А тепер ніхто нічого. Збирались, оце як договоримося. Було і в мене в квартирі. А ні, – так ходили (у нас був клуб, театр був). Ну а тепер його немає. Говорили, чи голосувать за кого, чи що там таке. Ну, вообщем, там були чи комсорг, чи парторг, чи голова, було там, чи бригадір.

А як сусіди полаїлися, то на сільський суд подадуть, ото таке. Їх розбірали. Суд був у селі, у них уже там вибрано було. Раньше по хатам не крали. Такого, як тепер, не було! Война кончилася, поплакали... Хто не вернувся... І взялись работать! Раз! Піднялись і кажем: "Будєм работать за того солдата, що вбитий!" А тепер?! Молодьож... Ну, я не виноватю молодьож. Молодьож бовтається: мак не посій, бо і город витопчуть! І вообще, я не знаю.

Раніше за порядком слідили – голова сільради, предсєдатель. І якось і закон був, порядок був. Був і міліціонер на селі. До нього зверталися. Мені не приходилось, не буду казать, люди зверталися. Розслідували і все робили.

Було по селу люди ходять, звідкільсь. То винесеш кусок хліба, чи що він там просе. А тепер – я б і рада винести. Но хоч і проситиме, я не дам, бо в мене самої немає.

Я ж на колхозній пєнсії. Колхозні всі документи пропали... Тепер нам ніхто не віре...

Тут одна – індичат... Я як "усліпилась" у ті індичата... Трудно з ними і все, а я борюся. Хтось, комусь... Воно-то м'ясо хороше... (тут

один каже: “Я б м'ясо їв, – та як ухажувать – не хочу”). А так... Я оце тим тільки [і живу]. Цей год я трошки продала, і ото ж – за свєт заплатю, за телефон заплатю.

Раньше лутший порядок був, як тепер! Даже у войну в нас тут лутше було!!! І хверми були і все було! І ми оце самі робили: вальки качали, строїли. А мені так чудно (у нас радіо та Кукуля – ну, кореспондент), та кажуть, шо розікрали... Приїхали вони на якусь ферму. Ферми хороші такі, і, – прицеп за прицепом розбірають ферми. Вони під'їхали: “В чом дєло?” Кажуть: “Це наша получка така”. Ну, хіба це таке можна?

Тепер оце нам дали дві пайки: дідова і моя. У нас вже документ є, а чи земля буде моя, я не знаю. Мені не віриться...

Бобровна Марія Яківна, 1909 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Звуть мене Марія Яківна Бобровна, 1909 году. Народилася в цьому селі. Я тут на цій вулиці родилася і тут оце живу, у цій хаті [сміється]. Батьки мої з цього села. Тут вони жили, тут і померли. А я сюди перейшла.

Батька мого рідного звали Яків Гордійович Матечко. А мати – Харитина, вроді Якимовна. Дівоча фамілія матері – вони ж Піскуни. Ото як у нас Білецькі, а тоді – Бобровні. Воно ж пристають у прийми, і тоді на їхню фамілію йде, і воно ото ж плутається. А моя дівоча фамілія – Матечко. А за Бобровими оце прийшла і живу скіки год вже.

Звідкіля у мене така фамілія? Ну, це потомство... Оце тут Матеччіні живуть, Надька Матеччіна. Це фамілія по моїй лінії – Матечко. А по-вуличному мене ніяк не називають, – Бобровні і усе.

У часи війни мій батько, Яків, у погонах був. Ото його брали. Батько прийшов, і погони в нього були. Тіки його взяли, там трохи побув і помирилися, затихло. Він не розказував, де він воював. Як війна, так тоді всіх брали. Ще я мала була, а помню. Скіки мені тоді годів було?

Батькового батька помню, знаю, – дєдушка Гордій. Він лежав, я його було пою, питаю: “Дєдушка, може вам водички, чи шо?”. Так я оце його знала.

[1] Опитування провела Головко Ю.І. (липень, 2001 р.).

Дід разом з нами жив, тіки хатина окремо стояла, у другій хаті. Він хворий був, лежав, але понімав усе. Тоді нічого такого не було, полежить людина, а тоді вмирає. А зараз то рєжуть, то одрізають руки, ноги... Не дай Бог.

Дід з нами в однім дворі жили, в одній хаті, тіки ото дєд комнату другу, а ми в цій. Тоді ж печі були... Ті на печі, а ті на полу, а те й долі... Соломою трусили...

Тоді всі так жили. Тоді полів ні в кого не було. А тепер і поли, і все, тіки жить. А воно чогось, бач...

Материну матір, знаю, шо була. Їздять, балакають, білий волос. А я було питаю: "Бабушка, чого ви такі як свиня біла?" А вони кажуть: "Внучко, ти як доживеш, то й сама будеш біла..." Воно й досі держиться, а шось інше ураз забуваєш. Ото шось покладу, і забула вже де. А як бабу звали, – не скажу, забула. Бабушка, та й усе.

У батьків нас було шестеро дітей. Чотири дівчат і два хлопця. Я сама менша була з них.

Як малі були, у крємняхи гуляли. Камінці з рук в руки перекидали, їх самі виточували: кругленькі, або розплескані як п'ять копійок. Іграшок тоді не було, як зараз. Куклу самі шили. На дворі і чужі, і свої діти грались, гуляли на вулиці у м'яча. М'яч з тряпок шили.

У школу я мало ходила, дітей гляділа. Не взросла була, а було дітей глядю. Помагала. Тоді мало хто вчився. А більше дома трудилися, шоб було чим жить. В мене ж брат старший був, невістка, у невістки були діти і я було дітей глядю, племінників.

В сім'ї реліквій таких не було. Тіки книжечка маленька була, так ми було ото, читаємо. Букви я вже знала. В ній писалось, шо жиди Христа розп'яли. Гвоздями ручки прибивали, вапною напували, жовчою умивали... Оце була отака книжечка, а ми читаємо, шо воно таке.

Було жебраки їздять по селу бричкою поманеньку, виносять їм люди в кого шо є: то хліба, то сала кусочок, крашанки. Було кажуть: "Дивись, Марійко, ото там їдуть, собирають..." Бідні, а звідкіля вони були – не знаю.

Махновців згадували, а які вони були? Тоді балакали про них, батько згадував. А шо, не знаю. Тільки чула, шо балакали про них.

В селі були до війни сходки. Собирали сходки, чи собранія. Казали, будем людей чистить. Було називали: куркулі, середняки і бідняки. Оце розділили людей на три часті і надо вивезти тих, куркулів. І колхоз начався. А ті люди просять, давайте ми все поздаємо, бо і

корови були, по дві корови, пара коней.... Іще шось. "Будемо здавать усе у колхоз, тіки не вивозьте нас!" Були люди і хати бросали, а в колхоз не йшли. На Пришиб, – там робили і там тоді постєпєнно їм і хати дали, і все. А єсть вивозили, вони просились, а їх вивозили. Вивозили на Вологди. Це мого чоловіка брат, так його тоже вивезли. Він середняк був. А хата була довга, під соломою, а їх було чотири. А вивозили... Бо тоді комісія ходила, хліб трусила. Іде комісія, а ми трусимося! Боялися, бо ми ж трошки заховаємо хліба, а як найдуть, тоді заберуть той хліб і хазяїна засудять. Та було багато... Оце шось вспомніла. Главноє, шо й досі живу, бо таке пережить... А тоді людей вивозили, а тоді ж війна була.

У батьків хазяйство було – пара коней (і чотири хлопці, і троє дівчат, сім'я ж велика була), – то середняки і їх не займали. А мого оце, там же ж нічого... Ми не держали робочих. Ну тіки вигнали з хати та усе. Вивезли їх туди за Білозірку, де німецькі колонії були, дома такі німецькі... Ну вони не були багаті, самі трудилися, пара коней, дві корови, хата під черепицею...

Були багатії на селі... На нашій вулиці, мать, три чи чотири хазяїни вивезли, а то середняки та бідняки. Багатий – ну, в кого багато... Хто багато жили. Хто під черепицею живе – куркуль. В куркуля – пара коней. Я як зараз оце подивлюсь... А тоді і полів не було, соломою вкривали. Середняк був бідніший. У середняка – одна конячка, а то спрягаються з кимсь.

Знаю, шо раньше ділили землю, так вторі були, перві (ото там коло колодязя, як на село їхати, забула як їх називали), тройки... А по скіки сажень давали – забула. На хлопців тіки давали, а на дівчат ні. Таке було життя...

Як організували колхоз, собраніє було. Ми приходимо, нам читають, шо буде отак, шо будемо усі однаково жить. Ще батько мій читав. Воно, мать, робилось так, шо кажуть, будуть усі одинаково жить. Мій батько не встиг в колхоз вступить. Він хотів, а його не приймали. Казали, шо куркулі, ненадьожні люди. Їх не можна держать, може шось случиться, то будете отвічать. В мене сестра була, то її чоловік конюхував у колхозі. Коняка іздохла, ну його і засудили: "Ти не так доглядав". Його арештували, а сестра вмерла. Десь він проживав, а тоді вернувся. Вернувся, а жінки нема, діти померли... Так було, хай воно ніколи не приходить...

Я в колхозі працювала з самого початку, як він начався. Все время в колхозі робила. Як колхоз став, то косарки були, і коней трохи

було, корови. Чотири корови, і нас чотири баби, але це вже у війну. І косарка. А один був, шо над косарками дивився. Одна скидає, а друга стягує граблями з косарки, а третя – сидить на сідушці – коров гоне, а четверта – веде корову. Оце ми косили так. Тоді вже стало лучше, комбайни... Іначе пішло.

Председателів колхозу – було їх багато, вже забула. Перший хто був – не знаю. А то був Несторенко, шо я помню...

За роботу в колхозі ми тоді розписувалися тільки, нам нічого не платили. Виходні були, а ми спішили на роботу, бо записували. Тоді вже стали нам платить. Хорошо було жить, гроші давали. Ми вже і хати обіклали...

Трудодень – шоб ти трудився сьогодні, тобі назначено.

А у 1933-му голод був у селі... Ото тоді моя сестра вмерла, одна і друга. Діти в неї вмерли. Самі їх ховали. Було на возик покладеш, да могилку одкидаєш, у колисочку дитинку покладеш... у сестри ж двоє вмерло. Ото одкидаємо, і покладемо.

Багато людей вмерло. Траву їли, вона зелененька, весною кашка цвіла. На Пришибі макухи купимо, потовчемо макуху, кашку, ще й висівок вмочимо. Перемішаєш, а тоді коржики були...

Колхоз не помагав тоді. А шо тоді давать, як воно не вродило, чи шо? А тоді вже і колхоз шось давав.

Техніка до війни в колхозі – заставляли коровами робить. А потім вже комбайн був, зерно молотили. А коровами зерно возили. Ми ото спрягаємося зі свахою, а корови вже понімають, голови повертають... Вже пізніше і трактори, і комбайнами, вже ми гарбами не возили.

Коли війна почалась, собраніє було і сказали, шо буде війна... Ми плакали. А тоді мужиків не було, робили самі баби. Плачемо...

Мій хазяїн болів, він робив на Донбасі, у Харкові, у трудовій армії – три годи. Його забрали, як война почалась. Робив на заводі, виливали миски, кухлі... То він ще кухоль додому у відпустку привіз.

Німці мучали, кричать, у двір біжать: "Давай яйця, молоко!" То давали, в кого шо є. Строгі були, а були й ні. "На шо нам оця війна", – казали.

При німцях люди робили в колхозі, вони були строгі, німці. Була тут бригада недалеко, так було тільки прокинешся, тіки почне розвиднятися, а вони вже кричать: "На роботу, на роботу!" Вони строгі були. Було йдемо степом, а тачанка їде, міліція така. А ми були нахиляємось, шо шось робимо... Завертали назад, додому рано не пускали.

Німці руководили колхозом, а наші тільки слухали і підчинялись, мовчали.

Тоді і пололи, кукурузку ломали, соняхи різали... То була війна, а тоді воно вже все пішло...

Як війна вже замирилась, передали нам. Йде сюди, і вже наші гонять їх. А вони вже відступають тут по профілю... Хати там палять, усі хати горять. А наша хата тоже під соломою була. А в мене двоє дітей. А вони кидають на хату таке, як карандаш. А воно по дворі покотилось і такий вогонь голубий. А напроти хата згоріла, була під соломою...

Багато хат погоріло за війну. Ну в нас оце на вуглі затушили хату, вона черепицею вкрита була.

У нашій великій хаті багато ранених лежало, їх привозили ноччу. І той просить, і той просить, жалко їх. Тіки то вже наші були, тільки ранені. Їх уже у тил направляли.

Чула, шо згадували про партизан, а шо воно таке, не знаю.

Батьки пост держали, усі пости держали. Діти маленькі – то ні, а старі – усі. І я держала, а тоді вже, коли колхоз почався – ні. А щас – коли який день.

Я народилася, як мати казала, у піст, у четверг. Піст тоді був, сім неділь. Говіли, скоромного не можна. Старі, а тоді молодші. Дітей причащали...

Мати мене дома народила. Бабу гукнуть, чужа баба, шо вона приймала роди. Мати всіх дітей дома народжувала.

Мене хрестили, була в мене мати хрещена, вона напроти нас жила. Куми було повечеряють і пообідають. А для дитини – гостинця понадають. Їм вечерю носять, передають. В мене і досі є – хрещені і хрещеники. Вони як вечерю принесуть, так я кажу: “Це ж мій хрещеник, тобі більше дам і грошей, і гостинців”. Так вони оце приходять, вони тут недалеко живуть. І досі приходять провідувати.

Я своїх дітей туточки народжувала. В больницю не їздили. Було баба прийде, прийме дитину, я полежу, а вона і місце прибере.

А як вагітна ходила, теж працювала. Тоді тут бригада була. Бригадир каже: “Ти вагітна, тебе далеко не надо пускать, будеш тут на бригаді дивиться”. Ну вже як дуже видно було, тяжко, то вже дома дожидалась часу. А після родів ходила на роботу. В мене ж старша дівчина була дома. Я іду на роботу, а та піде у школу, а я дам сину на піч водички, їсти, шоб він ще чимось забавлявся. Хату замкну, а він буде гулять, поки Люба прийде зі школи. А тоді як старший став, то

там за сарайчиком курінь собі робить, грає, поки прийдуть з роботи. Тоді ясель не було, а пізніше лише з'явилися, шо приймали таких дітей маленьких, погодують їх, доглянуть. На роботу з собою дітей не брали. Шо ж він там буде робити? А були старші дома, доглядали.

Заміж я виходила у 1929-му годі. Сватання було [сміється]. Тоді ж їздили на тачанках сватати. В кого є, а в кого й немає тачанки. Два старости молоді, ото приїзжають і сватають. А як за мною приїхали, то казали "надо вже опрєдєляться". Я ж 9-го, а у 29-м скіки ж мені вже було? Казали, надо опрєдєляться.

Свати хлібину приносили з собою, хліб приносили. Та було шо ще й тікаємо, як приїдуть. Увечері приїхали, мати каже: "Іди балакай з ними". – "Я не хочу!". Отаке було.

Оглядин не було. Сама свадьба – неділі дві як пройшло після сватання, чи шо. Це було після Різдва, зимою. Тоді ми розписались. Вінчались.

Запрошували на свадьбу родичів своїх, а сусіди так приходили. Ходили самі, і з дружкою. Фату було надіваєш... Свадьба була у суботу, а тоді у неділю всі собираються, а то ще й на курей збираються (чи на другий день, чи на третій). Гості аж у понеділок розходяться.

[Далі нерозбірливо, сіли батарейки під час запису].

Як малою була, то було батьки не будять. А як уже більш старша, таке шоб дитину глядіть, чи ще шось, то тоді будять. А батьки рано вставали.

Снідали тим, шо мати варила. Шо вони їли, то і ми. На весь день варили. А вечеряли коли прийдеться... [сміється]. Ну як празнік якийсь, то вже шось лучше готовили. На Різдво – кутя, холодець зваримо. А на Пасху тоже приготовимо – паска свячена, крашанки, а тоді там молоко...

Як молода я була, я не ворожила. А ворожки були, до них ходили, я не ворожила.

Люди тоді не так боліли. Як шось болить, воно проходило й так [сміється]. Поболить, поболить і перейде.

Чому село Білозірка називається – не знаю.

Євтушенко [Параскева] Федорівна, 1912 року народження, донька [ ], 1935 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Євтушенко [Параскева] Федорівна: Батьки мої тут народилися. Батьків своїх помню.

Дід, материн батько, у церкві свічками торгував, сини хазяйством занімалися.

Донька: Дід – Шаповалов, Дяченківський. Ну це ж і січас є, оце шо продає [у церкві]... Работніки, помошніки, чи як. Ну і січас же є, секретарша, чи хто вона така, помошниця. Продає свічки, проскурки, хрестики... І раньше ж.

[Параскева] Федорівна: У них синів було багато, – Дяченки. Коні держали, хазяйнував. Багаті були. Коні держали... А скіки, ну, це вже повилітало з голови. У степу... Ну це тепер я вже позабувала, а то ще стукало у голову.

Донька: Ну не такі, шоб багачі, здорові, а середняки, трудилися. Робочих у них не було, самі вони сім'єю.

[Параскева] Федорівна: Трудилися. Тоді трудящі люди були, страшне. На степу обробляли землю. Сім'я своя работала, сини.

Материна мати була, звали її баба Катя. Сім'я здорова була, як усі сядуть за стіл... Було підем до матері у гості обідать, вони жили туди дальше, а оце батьки наші... тут кладбище недалеко було і ото на Перебудову була дорога... Трудились, добре вони трудились. Батьки хазяйнували. Імєлі коней, хазяйство.

Донька: П'ять синів було. І у баби Марії була сестра, нє?

[Параскева] Федорівна: Оце хлопці самі були, а от мати моя – одна, Марія її звали.

І був Петро, Андрій...

Донька: Шестеро.

[Параскева] Федорівна: У діда хата як хата була, хороша. Та тіки хазяї тепер лучче... А була хата соломою вкрита, соломою укривали раньше.

Донька: Як у Тараса Шевченка.

[Параскева] Федорівна: Самі вони хату строїли. Своя сім'я, там було кому строїти. Садок хороший був, фрукта всяка була. Кухня отдєльно. Всі, як хто зайде бува з людей незнакомих, кажуть: "А шо тут панахида?" Там же ж і кухня, і хата, і сини, і невістки з дітками під однією кришею.

---

[1] Опитування провела Головко Ю.І. (липень, 2001 р.).

Донька: Невістка була старша, менша, як там у вас було?

[Параскева] Федорівна: Дружно жили.

Донька: Сьодня одна готове, завтра друга готове.

[Параскева] Федорівна: І у церкву ходили по очереді. Та – сьодні (чи празник, чи неділя) готує їсти, а на другу неділю – друга. А та іде у церкву. А ну-ка, сім'я така була. Корову держали, коні, на горищі полізе мати.... [нерозбірливо].

Донька: Отакі загони були, бо там же стелі не було, криші тої, там же лежить сіно, полізуть, скинуть у корито...

[Параскева] Федорівна: Ходили в гості ми до них і вони до нас. Оце моєї мамки мати, баба, так вона у мамки і жила почти шо. А ну-ка, така сім'я, а дочка одна.

Донька: А баба була набожна, книжки читала, ближче до церкви баба йшла сюди, у дочки працювала тут, а потом йшла до церкви...

[Параскева] Федорівна: А ну-ка, така сім'я і одна дочка.

Донька: У баби Каті була Біблія. Тоді пізніше тіки у баби Каті Вашої і була. Бо Ви ж казали, шо прийде баба і у платочку замотане, і Боже упаси, шоб не замазали і не тронули! А так же ж... Вона грамотна була, читала, писала.

[Параскева] Федорівна: Були ті... Біблія. Достать тоді її не можна було. Достать трудно було, а оце ж материна мати читала. Оце від неї була книжка, читала.

Вона [баба Катя] ходила у церкву, а дід у вівтарі продавав свічки. Ото такі вони набожні були люди. Тоді розказували вони [онукам], і набожне розказували. Бабушка Катя розказувала молитви там усякі, пісні. Раньше ж ходили до церкви, і я уже стала ходить у церкву з бабушкою. Отак двері в церкву зпереду, збоку, і мужики по одну сторону, а женщіни по другу, і молилися.

Раньше у школу ходили, так мало. Більше самі ото. У церкву ходили... Грамотні були.

А в школу як почали ходить вже, так оце в Дячанків, я не знаю, як воно получилось, шо... А вони жили де ото кладбище, а туди на другу улочку, там Дяченки. І оце ж дядько Петро, мабуть, брат мамин, забула вже, піде у школу... і на кладбище зайде, і ото там сяде... Не хотів у школу ходить. Нема, нема і все. Тоді вже як почали учителя ходить, так батько тоді як взяв..., надо ж ходить у школу, аякже? І почав ходить і не отдихав. А так ховався на кладбищі, да.

Донька: Звідки прізвище дівоче її походить не знаємо, тоді цим не займалися... А Шаповалів як по-вуличному називали? Дяченків як по-вуличному називали?

[Параскева] Федорівна: Капусти. Оце Дяченки усі по-вуличному – Капусти.

Донька: І дітей називають, і батьків – Капусти. А та – Капустівка. Ну оце воно походило, ну любили капусту, знаєте, єсть такий рід, шо любе капусту... Одні там фасолю люблять і варять її, і жарять, і усього той... А Загрудні по вуличному усі Вибойки. А чого, Бог його знає!

Потомство їх було і не з багатих, і не дуже з бідних. Середняки, бо трудилися, своя земля була. Самі, своїми силами.

[Параскева] Федорівна: Я не знаю, ото самий старший, шось я його не впомствую, я ще мала була. Чи то він якимсь начальником робив... Бо батько, мій батько, одшукав оце ж оцього, шо в багача служив...

Донька: А, ну так це він служив десь у сахарнім заводі. Це вже мій батько, Федір, одшукав брата свого, бо він уїхав... У багача десь сахарний завод був...

[Параскева] Федорівна: У багача десь робив, і стрілись якось случайно. Трудно їм було, наймались... А із братом стрілись. По коні їздили купляти і встрітились. Уже брат робив у пана якогось...

Наш батько [Федір] добре грамотний був. Він у школу ходив, лікбєз, чи як він там називався? Оце були школи од церкви недалеко...

Донька: Дід не у лікбєз, а дід ходив у школу. Дід Федір грамотний був. Він і шив, і работав у магазинах, і работав на почті, тоді називали банки, на почті работав.

[Параскева] Федорівна: Портний був, не грамотний, а грамотний. Ми ж то на печі там сидимо, виглядаємо з печі, а батьки занімаються... Оце дньом работа роботою, а вечером шиють [далі нерозбірливо]. І ото чиє воно, кажде підписане (заказ). Батько добре грамотним був, і работав портним вечорами. Я сама бачила. Приносили йому матеріал. Були ото ми на коміні, на печі...

Донька: Мужське таке шили.

[Параскева] Федорівна: А так у нас квартира (хата) своя ж була, хороша, у порядку, красива така була. І оце лави оті ідуть збоку, збоку.

Донька: Кругом стін же такі стояли, називалися лави. Як крашені, то покрашені. А як ні, то ото як вишкребе ножиком, обточуть, ну це раньше.

[Параскева] Федорівна: Воду возили, отут був казенний колодязь, добра вода. То ще старий колодязь, там де кладбище.

Донька: То ще старий, а скіки йому, коли його строїли, то у Комова должно бить записано. Був той колодязь общєствєнний. Це ж церква була, і ото колодязь тут був, всі доглядали. Хороший зруб був, обкладений каменем, камінний колодязь. Це вже тепер...

[Параскева] Федорівна: Казьонний. Ми ще малі були, колодязь вже був...

Донька: Ну а казьонний він був, бо общєствєнний він був. "Поїхали по воду до казьонного колодця."

[Параскева] Федорівна: Ще якось оце два колодязі там, де кладбище, прості такі... Нема ж чим напоїть скотину дома. Коні ж люди держали, корови... І ото там напували худобу, біля простих колодязів.

Донька: І в цьому казьонному колодязі вода єсть і єсть, вона не вибуває. Ну січас вона не добра, того шо вона не стягується, і вже ж водопроводи пішли. І шахти викачали прісну верховодну воду, і вода не така стала. Застаюється, не збирається. І той, як постоє, то вона вже не хароша. А то з усього села туди їхали, брали воду, вона була чиста як сльозина. І брали воду.

[Параскева] Федорівна: І зимою було в бочках. Наливали, і пили, і їсти готували з неї. У нас усі ходили по воду. Усі. У нас був брат середовший, той один вчителем був. Три брати в мене було...

Донька: Дядько Іван, дядько Грицько, і той же ж... Стефан.

[Параскева] Федорівна: Стефан, – той по хазяйстві, у його і скотина, і все. І вже привикла скотина, як тіки врем'я води пить, напувать, хозяйнувать, вже до його підходять... Він сіда на коня верхи і сюди, до тих колодязів. Понапуває, і вертаються назад на місце. А було всього.

А батьків слухали. В нас було чотири хлопці і [п'ятеро] дівчат. Слухняні були. Бо мати в нас строга була. Батько работав. А вечерком було мужиче портняне, заробляв гроші. Мати була строга, а батько не строгий. Ото як малі були, навколішки в углу поставе і стій, як заработав. А мати, – бігом зняла пояс біля машинки, і дала по головам, шоб з платтями слухались лучче [сміється]. Наказували, коли не слухали, десь якусь шкоду зробимо. Оце в мене меньша сестра була, у школу вона ходила. Така ото неслухняна, прийде, поскида з себе одежку, – батько сам шив, і мати помагала. А мати перемовчить. Тоді бере її за руку і веде, ото так надо робить. А вона скидає, кинула на табуретку...

Раньше і робота була дітям. То молотили дома ж батьки, кінь був, на току ото старші брати... Ото тобі і ігри. Посадять його верхом на коня, і ото він поїзде-поїзде, тоді другу якусь йому работу найдуть. А так не ходили, як оце тепер бігають дорогою, так не пускали.

Іграшки були, купляли красиві такі, не оті магазинні, а спекулянти нароблять кукол хороших, і ото... носили, продавали. І самі робили кукол. З матеріальчика там якогось. А то не давали і робить. А потом як у школу стали ходить, тоді трошки легше було.

Помню, як в школу вже ходила. Отак от первий клас, другий, їсти хотілося...

До війни на селі збори були, коли все село збиралося, сходкою це звали. Собирали людей, бо і крадії були, крали все на світі.

Донька: Ну а собірали багатші, грамотніші, агітіровали у колхоз... Собірали сюди ж, в основному ж до церкви. Там сільська управа була.

[Параскева] Федорівна: Отут була сільська управа, площа тут була... До церкви, і школи були там. Добра церква була.

Донька: Була церква здорова така, кам'яна. І потім її розбить не могли, нічого. Вона строїлась на ізвєстковому растворі, на яєчках. І було там такі ікони понарисовані, такими красками, шо... Вже тоді Дом культури зробили, сєльський совєт, а церкву ж закрили... Так скіки його не замазували, та Матір Божа виходила... Чим не замазували, чим не закрашували, а вона проявлялась і все.

...І ото туди в усі звони звонили, оце значить село сходилось. По дзвонам. Ну, хто там грамотніший, чи верхи об'їдуть, скажуть... Десятники були, десятидворки... Десятника там ізвєстять, десятник обійде своїх же там, скіки дворів там у його.

В десятники вибирали такого стоящего чоловіка, розумненького. Були і неграмотні, хрестики писали, а були розумні. Це самі люди вибирали. Собиралися оце ж на сходку, давайте. Оце там той край, стіки-то дворів, кого ви виберете десятником? Оце того десятником.

[Параскева] Федорівна: І оце як те, як усі дзвони дзвонять, це вже чувствують, шо якесь збудство, хтось забудив, або так шо. Це як ноччу ото, тоді...

Донька: Ну це вони вже сходку знають тільки тоді, як оце колхози, 29-й год, це їм вже було скіки? Сімнадцять год було. Це вже колективізація була. Вони самі первi...

[Запис перервано]

Донька: Тут такої революції і не було. В Гражданську – було, було. Брат на брата шли. Помнють, шо і з рогачами воювали, брат на брата йшов. Це було розказують, шо вибігали на вулицю, немає, не хватало оружія, – хватали ломаки. Були красні і білі.

[Параскева] Федорівна: Отут-о, оце де кладбищє, [встрівся] син і батько, це вже Гражданська, чи Махно, хто воно зна. Так розійшлися із сльозами. Тут, де два колодязі було, вони стрілися.

Донька: Чуть не вбили один одного. Батько у біляків був...

[Параскева] Федорівна: А син уже з красними. Одного чуть не вбили. Вони воду тягли пить, чи шо, і батько узнав сина. Понятно? І ото ж познакомилися із сльозами. І батько рад, шоб його преручить, шоб не вбили! А ну, який страх був.

[Параскева] Федорівна: А тоді колхози почали зводить, а до цього самі хазяйнували.

Донька: Ну, дід же, їхній батько грамотний був, от він самий первий і пішов в колхоз, розумний був, понімав шо це таке. А тоді вже перві були председатєля. Нестеренко, це самий первий був, це основатель колхозу.

Донька: Запомнилась отака однорідна жизня, работали, трудилися і всьо. А сама ж уже пройшла от 29-го году ... Робота, колективізація...

[Параскева] Федорівна: Ой горе, Господі. Пам'ять була дуже важка...

Донька: А тоді це був голод, який воно год, шо Вони все згадують. Но вже то колективізація була. Тоді вже при совєтській власті голод був, шо люди мерли, падали з голоду, вмирали. Школа була, а тоді при школі організували столову для дітей. І ото діти сходились туди, їх там кормили...

[Параскева] Федорівна: По кусочку хліба давали.

Донька: Це вже як в школі організували столову, ходили туди. Ну це вже організовували грамотненькі, розумніші люди, бо уже той, падали... І не каждий ходив. Може знаєте, оцих куркульських дітей і не те. Або ж такі, шо не йшли. А може хтось пораньше побіжить, а другий зустрічає, і отнімає. Там же якийсь суп зварили, покормили, по кусочку хліба давали ж. І Вони ото ховались, шоб принести батькам додому: матері дать, чи батькові дать. Ото Вони і кажуть, шо в косу ховала отой кусочок хліба, бо могли устріть і отнять другі ж такі, пацани, голодні. Шо там, з'їло та йому мало.

Розказують, шо була яма викопана і ото туди...

[Параскева] Федорівна: Дітей кидали. А ну-ка, дітей в яму кидають, а батьки ж...

Донька: Іще їсточки просе...

[Параскева] Федорівна: І ручки погризені, вот так. Ми ж там недалеко от кладбища [жили]...

Донька: Яка там мати борща просила?

[Параскева] Федорівна: А-а, та то як її, ну та... Марченчиха. Везуть її на кладбище... Це ми вже взрослі, підросли трохи. Бо два сини її приїхали, надо хоронити, а вона ніяк не вмирає. А треба ж хоронить. Їхати нада синам. А ям там накопаних хватало. Того ж оцю матір поклали на возик, везуть її на кладбище, а вона просе борща.

Донька: То вона вже в сплячку впала, слаба була. Сини рішили, шо вона вже вмерла та й поклали на возик. Везуть її, а вона просить борщу. Ну, з голоду вмирали люди...

[Параскева] Федорівна: Заховали, а сини ж живі [нерозбірливо]. Сини її бідні були.

Донька: Обувка була одна на всіх. По очереді в школу в одних чоботах ходили. Сьогодні одно пішло, завтра друге пішло.

[Параскева] Федорівна: А дітки в каждій сім'ї були, в школу ходили. Ну вже наша пам'ять загубилась. Багато людей в голод померло, багато.

Донька: Коли людей у голод ховали, просто могили загортали та і все.

[Параскева] Федорівна: У голод зарили так і все. Як у когось хоч чуть-чуть єсть прикрить. А як ото був сильний голод, так яму викопали... Так ото вони ще живі, ото і дітки, і так як... під [загатрею] валяються, їх заберуть та туди. Дивишся оце, загата покладена, і під загатою лежать... Ручки погризені, і все погризено. Їсти ж [хотіли], а їх кидали. Батьки бросали дітей і все було. Самі собі руки гризли от голоду. Дивись там за загатами. Який же це год? Здається 1933-й.

Донька: Батьки померли, діти тоже, ну всі поголовно тоді.

[Параскева] Федорівна: Казали, шо неврожай був. Чи неврожай, чи шо.

Донька: Воно і неврожай, а іще ж було це ж.... Враждєбство тоді було, куркулі ж, ховали все...

[Параскева] Федорівна: Розкуркулювали багато, багато було. І мерли від голоду. Не їли бідні нічого. А тоді вже як оце куркульство рішалося, так аж із Криму їздили десь, по всьому світі скривалися, ховалися ж.

Донька: Тоді ж Соловки були.

[Параскева] Федорівна: Стали розкуркулювати, висилать оцих багатих людей, шо голод робили. Понятно? І їх стали решать тоже, розкуркулювать. В голод в основном бідні померли. А по селу було зерно у куркулів.

Донька: Вони спеціально не позичали, не давали хліб, було за шо. Куркулі були такі, шо держали коней багато, землі були, – їх називали куркулями. А такого, шо там заводи, фабрики – ніяких тут не було.

[Параскева] Федорівна: Та ось уже оце Варка, відтіль, із цієї ж хати повисилали їх. На ссилку їх висилали і все.

Донька: На ссилку – це вже з села, коли почали розкуркулення. Вони возражали, не давали, поховали хліб. Хто добровольно здавав хліб, а хто єсть попалили, позакопували в землю, не давали.

[Параскева] Федорівна: На Соловки зсилали.

Донька: На Соловки то цих, куркулів зсилали.

[Параскева] Федорівна: Хтось оце ж із нашого села закопав [нерозбірливо], зерно якесь поховав, понятно? А тоді вже не скоро образовалося. Це оцей дядько, який прикрив зерно, тоді ото знайшли...

Донька: Оця Настя [Пеклова], шо її зіслали... Ну батьків розкуркулили, прям у дитини на глазах...

[Параскева] Федорівна: І на Соловки зіслали, а вона мала була.

Донька: І вона десь була. Це ж знаєте, як було: тягли, крику скільки було, насильства, силою ж їх витягували, садовили на брички і вивозили.

[Параскева] Федорівна: Вона розказувала, де була, но вже... І багато, багато виселили, оце із бившего ("Перемога" називалась тоді), і зіслали.

Донька: Ну колхоз первоначально був "Перемога".

[Параскева] Федорівна: Були з них і поверталися, як вже налажувалося трошки...

Донька: Уже як колхози стали. Вони ж не всіх виселили, багато повтікали, поховалися. Не всих же отправили на Соловки. Та й на Соловках побули й поверталися. Ота тьотка, шо на Пришибі стрілися у магазині. Молодий парєнь під'їхав машиною, уже ж легковою. І другий пожиленький виходить. Той у магазин заходить, а пожилий звідти виходить. "Здраствуй" – "Здравствуй".

Той пожиленький каже: “Ти мене помниш?” – “Та будто би шось припоминаю.” – “А я тебе добре помню. А скажи, скільки твоя машина має кінських сил?” Ну він сказав там, чи 75, чи скіки. А той каже: “А ти ж мене за пару коней на Соловки одправив! А куди ж тебе тепер відправить?”

[Параскева] Федорівна: А оце ж Варки, моєї свекрухи чоловік, його зіслали, десь діли, так він отам за Великою десь шлявся, ну ховався. Так він місяць у Саньки, його жінки сестри, місяць поки там перебув, шоб остаться живому. У нас дві неділі побув, а тоді ще в сестри отієї неділі три був. І поки добився, шо жить [нерозбірливо]. Ну а тоді пожив трохи і вмер, не переніс організм. А ну-ка, скіки це ж він закривався.

Донька: Ховалися, а тоді верталися, і верталися у колхози.

Я сама з 35-го году, і войну помню у селі, я тут була.

Друга донька: З тазіком на голові ходила, як мати до батька водила...

Донька: Ну оце ж мати з нами осталася, Люба маленька, я невеличка тоже. А вулиця у нас крайня була, і якось воно, шо бої були, сюди ж воно степ, за селом. І оце бої були. А сюди друга вулиця, тут не так бої були. Край дуже зачіпляли. І оце мамка боялася сама з нами на ніч оставатися. Веде корову до діда з бабою, до батька з матір’ю, усі там до кучі сходились. Оце дочки тоже на ніч йшли до діда й до баби, до батька й матері. Усі в одну кучу сходились. І оце веде вона увечері корову, Любу на руках, а сама тоже [нерозбірливо]. А мені дала тазок на голову і каже: “Закривайся тазочком”. А пулі отак: тю, тю, тю, тю. “Йдіть дітки за коровкою, шоб пуля не...”. Ото так і ходили, сюди-туди.

А батько наш вернувся, у нас на городі якась станція стояла, і склад боєприпасів лежав. І оце ж як наших гнали, наші як тікали, і осталась та станція нерушима. І цей же склад боєприпасів остався. А тут же у плавнях партизани були. І ось командір часті дає одному заданіє: підійти сюди і взірвать станцію, виселити вокруг людей і взірвать. А батько як глянув, шо це на городі у його, його двір, просить командіра: “Дайте мені двоє суток, я розберу. Це ж моя хата, я ж її тіки вибудував...”. Ну і розрішили йому. І він оце дві ночі розбирав оцю станцію. А шо то воно за станція була, ми не знаємо. Ну якась була.

А на третю ніч ще зостався, ще закопував у підвал. Ото ще зарізав свиню, засолив сіллю, у ящики, і ото всю одежу, весь хліб, все зерно,

все туди поскладав... [далі нерозбірливо] І він же збирався підти, і не встиг. Ото полежав на кладбищі, двоє суток, а тоді німці зайшли, і він остався. Остався він і работав тут той, при німцях була пекарня, і його забрали рабочим на пекарню. А тут по сусідству була сусідка тоже. А мій батько був об'єзжчик [далі нерозбірливо, запис пошкоджено]....

У войну робили люди! Оце ж наші тікають, на степ як глянеш, – страшно! Скирди горять, хліба. Німцям же бояться оставить. Попідпалювали скирди, а хліб же як горить, – чорний дим! Страшно дивиться! Ну а однаково робили, як зайшли німці. І на фермах робили, і на полі робили. Ну вони не іздівалися, так шоб це там. Були так трохи, шо хлопці наші, оті шо йшли в поліцаї. Міняйлів тут був, такі шо той. Поліцаї були наші: [Грищенко], [прізвище нерозбірливо].

Ну, були такі, шо молодьож предупрєждали: буде облава, будуть забірать у Германію. Хто заховався, того не найдуть, а кого найдуть, – заберуть. Дуже багато молодьожі забрали у Германію. Оце ж Раїчка... Батько її пили ж з отією облавою, а вона сидить у скрині, Раїчка. А тоді як начитали хлопці, кого вже забрали в Германію, а вона стукає: "Відкривайте. Як того Василя (чи якось його іначе) забрали, і мене хай забирають! І я за ним піду!" І вилізла [сміється]. Батько плюнув, шо вона вилізла із того, і забрали її. Вона і досі жива. А він прийшов з Германії туберкульозний і вмер. Була Раїчка в Германії, була.

Діти у войну, от я і не помню, воду носили діти, як баби полять. А в школу... Я вже не помню. Ну підлітки роботали, сіяли, зерно загрібали, а так...

Був колхоз у війну. Роботали при німцях, аякже, сіяли. А хто там головою був, хто бригадирами? Іван Корнійович вже після війни, він на війні сам був. А хто був тоді председателем? Муха, чи хто? Чи то Муха був бригадіром? Як його ж? Да, бо той же ж, [Трипьолка] Гриша тоже був у канторі, тим [нерозбірливо]. Було каже: "Не вертаться вам, червонопузим, не вертаться!..." Да, був колхоз. А в селі знаєте хто був председателем? [Оришко], дід, шо біля тітки Оришки. Бо я помню, я знаю, було ото йдуть жінки справиться, бо надо топить, чи той, а він каже: "А шо я вам буду зірки з неба знімать?" [Олешко], а як його звать, забулася. Був він председателем колхоза, а бухгалтером був оце ж [Трипьолкін] Гришко, а бригадіром був... Ну як [нерозбірливе ім'я по-вуличному] фамілія? Ну він такий був гарячий. Тут тобі розсердиться, тут тобі вже пересердиться. Ага. Знаєте, як його судили? Шо він [ім'я – нерозбірливо] убив, він же ж тоже був бригадиром. Уже після войни...

А дівчат молодих! У мамки оце Люба була маленька на руках. Ну з дітьми вони якось не брали. У нас це ж тут, де ми збігалися до дєдушки, так тьотка сама меньша (вона 27-го году). У десятий клас вона ходила, чи в дев'ятий, і там ще друга, Танька [Щирчина]... А вєщі, так усі ж були позав'язані у мішках. Так дєдушка їх зав'язав у мішки, так дірки трошки поробив, і мішки на печі. Позав'язував і сидять вони. Бо дівчата молоді, а велика хата – там німці. Захватили нємци і гуляють, п'ють! А тоді бігають: дівчата були, бачили, шо дівчата були. А дівчата сидять у мішках зав'язані. Старий зав'язав, заховав отак. Ото таке, о-ой, Боже мій!

У нас були оставлені люди для підпілля і їх виказали, наші, тоже ж такі багачі, шо з куркуликів поостались. І у їх куркульська жилка ще осталася, кров у їх ще грала куркульська. І як тіки зайшли німці, вони одразу.

Друга донька: Своя обіда була на них.

Донька: Да. І вони видали тих комуністів, що оставлені були. І в нас багато людей забрали і тут розстріляли за Великою Білозіркою. Цих же розстріляли, наших активістів. Багато тут: Резніченко, [нерозбірливо], [Бакіїв]... Ось Ваня [Бакіїв] тут живе, батька його розстріляли. [Киценко] Микола, він був бухгалтером колхоза, ну багато. Тищенко, той директор школи був. Багато, багато. Так як тих покидали, то казали, шо двоє суток земля шевелилася. Туди ж і живі попадали. А людям не можна ж було, бо охраняли. А оце ж гнали їх ноччю із тюрми, тюрма у Великій [Білозірці] була. Гнали у степ. А там були люди, шо у кучках поховалися, прощалися. Чули, як один мужик (оцей Киценко Микола) просився, а поліцаї свої ж мужики були. І він просився, шо я ж нічого не зробив, – дуже плакав, просився. Оце ж розказували ті, шо сиділи у кучках, їх відженуть, а вони той... Ото таке.

А тоді вже пройшло врем'я, багатенько так врем'я пройшло. Вже як наші німців гнали, так оці протитанкові окопи здорові копали.

[Параскева] Федорівна: І я протитанкові рови копала. А ще як тіки очі роздерла, отдихнуть, – так і облава, облава і забірають. І ото копай.

Донька: А тоді началась евакуація, нас почали вивозить, уже з цього двору, з другої вулиці. Вивозять, оце на коровах, тачки, і ото погружали. Везли у степ, гонили німці, німці. Гонили, ото значить, у степ. І ми поїхали там у балку. Доїзжаєм, а там летить низько-низько самольот, развєдка, наш. І значить він скинув писульку, а в

тій писулькі: “Убирайтесь отсюда, тут сильний бой буде!” А балка Роздьори називалася, Роздьори там. І вин кинув ту писульку, шо сильний бой тут буде, убирайтесь отсюда. І ми назад вечір, назад у село в’їхали. Приїхали. А на другий день там такі страшні бої були! Шо там було, я не знаю, три, чи чотири, чи п’ять танків підбили. Танки були. Ну сильні бої були. І ми ж ото сиділи у хаті. А там у городі так був млин, вітряк. А дєдушка старенький, а для старих людей вітряки, це знаєте, ну дуже ж... І він ото одно ходив, одно ходив, а тоді вже смеркло, і цей вітряк підпалили.

І ото одступають німці, заходять у хату, хати палять! А у дворах же ж тоді соломи скирди були, сіна скирди. Хати ж під соломами. І оце вони верхом під’їжджають, у них такі здорові факела і ото підпалюють хати. Хати горять. А ми оце так, дєдушка старий, і нас онуків, ото ж туди всі сходились. Тіки заїзжає німець, а він падає навколішки, просить: “Кіндер! Пожалій кіндера!” А тоді я вже запомніла, один, здоровий кінь у яблуках заїзжає і наш руський, доброволець... А він засвітив той, і скирду палить. А дєдушка навколішки падає і просить. А він каже: “Тебе я не пощадив би, ну пощадю оцих дітей, в мене десь п’ятеро.” І ото взяв і потушив. У німців був, наш. Ото казав, шо тебе я б не пощадив, но пащадю дітей. Шо в мене десь п’ятеро, шо з ними, – не знаю. А тоді ноччю, вже як загорівся млин, дєдушка впав, сознаніє потєряв.

Друга донька: Млин той же кормилець...

Донька: І це не його, а просто общєственний був, строїли ж діди, ну воно так у городі.

І багато німців було у селі, но наші німців бистро гнали, бистро вони... Як зайшли – це тихий ужас. Сильного бою не було, як зайшли. Наші бросали без бою, і йшли-йшли-йшли, тікали. Без бою бросали Білозірку. Оце ж і німці заскочили по людям, все кругом бігають, де крашанки, де масло, де шо, забирають. Їсти, їжу забирають. Народ, вони населення не трогали, вони бистро гнали, бистро йшли. А тіки так отож: хватають, бігають. Гусей, курей, поросят оце жарять-шкварять. Там кури кричать, там свині кричать.

Тікали дуже бистро, дуже бистро їх гнали, так вони не могли. Єслі б бистро не гнали... Тут у нас був Шульц, німець, він був засланий до війни. І в нього сім’я тут була. В нього була дочка-комсомолка і вона викрила, вобщем, дала список комсомольців і партійців. А як німці тіки заходили, і він же ж зразу, тут же ж той... Німці заходили-виходили, руські, і її те... Приїхали наші, красні,

верхом, забрали там у Перемозі. Там у одному підвалі люди збиралися, збігалися, і її вивели. Прив'язали до коняки, вели її за конякою туди, там у нас Перебудова єсть. Там у кукурудзі її і вбили. Ну, дочку ту, Шульцеву, партизани розстріляли. Були тут плавні, і в плавнях були партизани. І партизани взнали, шо вона оце людей виказала. Тоді оце тіки зайшли і забрали.

Так він, оцей Шульц, вже як він став той, так він забрав же ж, поховав дочку. Так він казав: "Як ітиму відсіль, так я спалю усю Білозірку дотла за дочку!" Ну не вспів він. Дуже бистро гнали, дуже бистро тікали вони. У його був конюх їздовим, жінка була кухаркою – Денисенки, Федорка Денисенко і [Пєтько]. І їх сюди він до переправи відвіз, він його тайком ноччу вивіз на переправу, у Кам'янці переправа там була. Ну там сильно, вони навєрно там і погибли. А там у Дружбі була захована його дочка. Так він казав Петрові, ну Петро виполнив його просьбу: ноччу викопав її і перевіз сюди, на наше кладбище, і він доглядав ту могилу. Бо він же ж той, відпустив його, коні, тачанка... І сказав оте, виповни моє желаніє. Дуже бистро їх гнали.

Руминів дуже багато було, гнали. Навпроти двері тих руминів десятки два лежали, і биті, і поранені, і плачуть, просять водички ж. Мамка за водичку і побігла туди, бо плачить же мужик. І водички дала, напоїла, а він показує, шо "у кармані візьми". Мамка витягла відтіля ото ж таке портмане, чи шо. Він показує, шо "фотографію сюди поклади мені", двоє діток, жінка. А кошильок такий красивий і в ньому такі красиві ручні часи. Він показує: "Забери собі, забери". І мамка забрала, і той кошильок. І тіки відійшла, і [далі нерозбірливо, сіли батарейки]. Ну война, война. І оці часи осталися у той же ж...

Зайшли ж, млини горять, хати кругом горять! Ну, страшний суд. Війна – це страшний суд! Корови ревуть, собаки гавкають. Заїхала танкетка, Ванька [Чирчин] кричить: "Наші, наші заїхали!!!" Йому кричать: "Та тікай од вікна, тікай!" Вікна ото подушками позатулювані, шоб якщо пуля у подушку, так у пір'я замотається і далі не той. А баба уже там лежала без ноги, ото ж тоже дивилися на те... Оці ж румини ховалися, а баба казала, шо вона і не бачила, де він. А вони стріляли, поранили бабі ногу. Тут бігом у госпіталь, тут госпіталь був, і одрізали бабі ногу. Так ото Ванька кричить: "Ой, наші, наші!" Коли йдуть у двір, собаки гавкають, до сараю пішли. А наша корова ж тут у них, як зареве! Ой! Ті кричать: "Шоб вона тобі здохла, та корова!" Йдуть сюди потім до хати і стукають,

кричать: "Одкрийте, одкрийте!". Тьотка Маня саме лежала хвора, і оце ж баба Чирчиха іде без ноги, на костилях іде одкривать. Коли ж заходять: три звьоздочки. А вона ж тьотка – вчителька, грамотна, плаче: "Це наші, це наші". А то ж ходили такі добровольці, і вирізали сім'ї. Ну в нас вони такого не зробили! Вони їх бистро-бистро гнали. Вони так: сутки тікали німці, і на другі сутки вже наші зайшли. І німці ото біжать і кричать, "Рус, рускій Іван, рускій Іван, Михаловка, Михаловка!" Уже значить у Михайлівці руські. І так же ж на ніч, вже смеркло.

Ну а води ж напиться нема ні грамочки! Ну а іти треба по воду. Ось дєдушка з солдатом пішли по воду, бо шось же надо варить. Уже ж трошки дід [одозволився], той же ж догоряє вже, млин. Діда вже привели в чувство. І мамка побігла із солдатам по воду, сюди до Дяченків. Бо води нема нічого, а вони кажуть: "Ми так їсти хочемо". Хоч супу якось зварити. А тьотка Пріська тоже: "Я додому йду, ведіть мене додому, а то мій чоловік зайде, шо він мені скаже, шо я дома не ночую!" І ото дід повів тьотку, а ті ж принесли води. І баба Чирчиха, оця ж, що без ноги, каже: "Дайте, я перва нап'юся води". А тож кажуть, ви ж дивіться не пийте, бо колодці ж отравили. Ну в нас не вспіли. Баба напилася, тоді через десять минут каже вже: "Пийте всі воду". Отаке, нехай Бог милує... Страшне. Хай вона ніколи не вертається та война, хай її ніколи не буде, хай люди її не знають.

Донька [розказує про матір її батька?]: Ну шо, вийшла мати заміж, розписалася та усе. Його забрали у кадрову. Родився син у неї. Його [чоловіка] забрали в армію, і остався він там свєрхсрочно служить. Він на Дальнєм Востокє служив, просив її, шоб вона приїхала. А вона ж не схотіла поїхати, осталась із сином, тут жила. І мати свекруха з ними стара жила. А тоді ж війна, і він же ж пішов на війну. І один раз, це ще мій чоловік невеликим пацаном був, каже, шо заскочив солдат, ухватив мене на руки, питає: "Де мамка?" Я кажу: "Мамка на роботі". "А баба?" "А баба на городі. Гукнуть?" "Ні, не надо". Він, каже, підкинув мене раза три, поцілував, видно батько забігав. "Я опаздую, синок", – і побіг [далі нерозбірливо]. І так він убитий...

У школу я пішла вже перерощею, я пішла вже після війни. А у війну воно то входили, то виходили. По хатах тоді школи були. Було ж таке, шо школи попалили. Ото ідем, із стулом із своїм... І було таке, шо дядько розсердиться, вижене вчительку. Вчителька жила там, де й школа. Прийдемо, вона піч натопе. Оце, хто босий,

щитай, прийде, мокрий, вона на піч його той... Ото на пічі, на комині посуше. І ото так. В мене ж той Букварь, шо були викопали із підвала, так був на всю вулицю! Сказала вчителька: Буквар на всю вулицю! І давай, я вже вечором забирала той Буквар, вчила.

Це в 1947-му великий голод був, тоже ми перенесли страшний голод. Ми лободу ходили собірали, їли. Ну це вже після війни. Мати осталася, троє дітей. "На букву "Си" дай мені, на букву "Си". Отам під сволоком високо сховали, шоб я не дістала. Посідаємо на печі, піч, лавки були дерев'яні, матраси солом'яні. "Ма, дайте на букву "Си", дайте на букву "Си"! Не кажем "сала", а на букву "Си". Вона одріже маненький кусочок, а хліб житній з печі, шкарубке таке, і ото намажем... Так ми привикли так...

1947-й год – дуже спас ховрах. Виливали ховрахи. Тоді весь степ був уснований ховрахами, то так вже Бог дав! Ну, ховрашки. Оце ж їдуть з бригади, з колхозу їдуть коровами, тачки, і на тачках бочки з водою везуть. І оце виливають тих ховрашків, в нори. Ну це обично женщини більше ходили, мужчин то не осталося. І оце вечором привозить мамка цілу кучу тих ховрашків. Сідає за лампою, там світиться гільза така... Снаряд протитанковий був, ото як заїхали оті, так їй зробили, дали солярки, наточили... І начинає мамка дерти оцих ховрашків. Воно гризун був, він їв зерно і травичку. Ну, не благословенне було для їжі, ну поганого не їло. Курка у десять раз хуже їсть. І оце було надере оті шкурки. Були такі доски, шкурки розтягували. Шкурки здавались, прийомний пункт був. За шкурки давали тоді і сахару, і мукички, і манки крупи давали. І мамка оце ж боялась, шо б ми тоді не померли з голоду. Тоже ж тоді у 1947-й год багато пухлих було, багато померло.

А вона дуже боялась, шоб ми не померли. А сама не могла [ховрахів їсти]. Катлєти такі вкусні з них були, оце порублені. Тоді ж м'ясорубок не було. І ото у чавунчиках... А цей ховрашок похожий на нутрію, як криска. Вкусне м'ясо, на кроля воно більш похоже. Ну оце воно таке. І пахуще! Тоді ж печі були. Мамка їх нарубає, помиє хорошо, кусочками порубає і у піч, у дух поставив в чавуні. Воно рум'яне! Таке жаркое з них зробе, вкусне було! А сама мама їсти їх не могла. Ми їли, вона: "їжте, їжте дітки". А сама опослі каже, ото і виловлю, і зроблю, а їсти не можу.

А процес ловлі, ви не представляєте? Це ж норка етого хомячка. Беруть ведро води, ллють туди. Мало, ще одне відро, потім друге. Він

же ж з води вилітає, глазки закриті, в воді нічого не баче. Так стараєшся його за шийку схватити, хорошо єслі ззаді, а то ж він кусається. Ну, вобщем, вони на хомячків похожі, тільки мордочка отака-о, витягнута. У степу як стовпчики стоять, на задніх лапках, і свистять вони, висвистують. А були люди такі, шо прям на степу ловили, обдирали, чи ще не обідра, – на костьор, палили і там їх жарили, бо їсти дуже хотілося. Ну от оці ховрахи дуже-дуже тоді помогли, вижили. Єслі б не ховрахи, то більша половина людей вимерла би.

Ще була ласкавиця, така трава росте, і ото молотили. Таке дрібнесеньке, на льон воно похоже, мєлке-мєлке таке, плескавотіше. Ось чому ж багато образувалось і з желудками, воно прилипало до желудка. Хто там перемелював, там той. Курай ріс вже ж молодий тоді, – це ж перекотиполе. І ото дробили його, товкли і пекли такі лациндрочки, чуть-чуть трохи з мукою. Ну, як оце ж дадуть на кожки ховрашачі, і ото значить такі лациндрочки називались. Лобода росла, вона солона. Лободу молоду сікли тоже, і ото пекли. А тоді вже началося зернечко.

Пам’ятаю, як на колоски ми ходили і батогами нас ганяли. Вже жито наливалося, молоде таке жито, молочко. Ми тоді малі діти йшли з сумочками, залазили в жито і різали оті колоски, приносили додому. І оце мати намне, і такі ковганки були для сала, сало в ній товкли. В тій ковганці натовче мамка те зернечко і ото такі лациндрочки. А потом вже повне зерно було, ходили собірали вже по кошеному. Ну, тоді ж одстройка була, весь хліб вивозили. Мало шо давали. Сильно багато людей судили. За 2-3 кілограма давали 5-6 год тюрьми. Людина работає, було зерно, а тіки відправляли все в государство. А було ж таке, шо хочеться, бо дома ж сім’я, їсточки хоче. І було таке, шо їх судили. А ми вже були такі, шо підросли, і бігали собирали по ниві колоски. Гонили нас, гонили. Такі нетолкові люди були! Яке грамотненьке, воно понімає, ну ми ж то шкоди не робимо, ми ж собіраєм уже по стерні, уже по стерні, уже скосене, вбране. А ото ж там на тому є колосочки, ми собіраємо те зернечко, несемо додому, а тоді мати молоте вже зернячко. А були такі ж... дурнуваті сказать би люди...

[Параскева] Федорівна: А як той сидів за відро [нерозбірливо].

Донька: Оце же, Світличний Павло був, забірав. Активіст, ну... дурненький чоловік, глупий був. Ну його поставили об’єзжчиком:

“Дивися там, шоб ніде пожару не було, шоб не влізли там кучки, в посіви...” Ну, шоб гонить же так, не заставляли його. А він оце гониться за дітьми з батогами. І як гоняться з батогами, б’ються...

Був у колхозі Калініна прєдсєдатель, [Шитько]. Хай він на тому світі, но його, він і уїхав звідсіля, бо його були б убили хлопці вже.

[Параскева] Федорівна: Убили б вже.

Донька: Він дуже оце гонив дітей і бив батагом, жестокий був. Їде оце верхом і батура... Мамка було каже: “Ой, дітки, не йдіть у Калінінський степ, не йдіть, бо там Шутько б’ється”. Ото верхом їде, гониться, і батогом б’є. Так він після цього году, вже 49-го, десь у 50-х годах уїхав. Бо його вже було таке, шо і стріляли...

[Параскева] Федорівна: Удрав.

Донька: А в мене осадка осталася до самої смерті, бо він нас дуже гонив. Така балка там була, рів і він нас там ганяв. А не було ж тоді тих мішків, а в матері скатертинка така була красива, шерстяна, такими цвітами полоси. І зшила вона мені мішечок невеличкий. Приходить з роботи, а я ж плачу, нема утром ідти з чим, Павло отняв, дядько Павло отняв мішечок. Мамка темно, за той, пішла у кладову і питає кладовщика: “Гриша, Павло приносив мішки?”. Він каже, шо два приніс. А нас три дівчат було там: Ходусова, Павлова і я. Ага, а третьої немає. І мамка до нього до дому. Ніч, а вона пішла! Нічого не боялась, додому до нього пішла. Заходе, а воно якось тоді не закривалися. Жінка його там ще щось порається, а він уже лежить. А мамка як заходить, – вже стіл засланий тією скатертинкою. Розпорола жінка вже той мішечок і прослала скатертинку, заслала вже скриню там, чи шо. Мамка каже: “Настя! Це ж моя скатертина!” Та вона, ой Боже, упала навколішки: “Ой, Параска, ой прости, це ж він мені сказав, шо він найшов у балці той мішечок!”. – “Ах ти ж, ідіот такий,” – я до його, а він тікать. А мати в нас була така, ну знаєте, голод – не тьотка. Вона була така жестока, була готова задавить його, понятно? Вона собі пальці відрубала, бо корова наступила. Тоді больниця, шо за больниця? А воно не гоїться, а надо ж їхати на роботу... Я якраз по колоски ходила, приходю, а вона в хаті лежить. Поставила там шось такоє, зубило, молоточком, і цуп, відрубала його. А саме Микола Міняйлів наткнувся, акацію просив на хату, строїли, там водичка, а вона і сознаніє потєряла... Ну була така вона. Так вже послє вона нам сказала, а тоді ж поклялися одна одній. А та Настя, щитай, подруги були, в колхозі ж всі друг друга знають, в селі. І вони поклялися, шо ніколи не скажуть нікому, тоді

вже як пройшло, немає в живих нікого. А однаково в мене зосталося, як же ж він догнав.

Пізніше була вже контрактація телят, зелених телят. Ще коровка не отелилася, а ти запишися, шо ти його [теля] здаси. Після двох місяців ти його здаси. Ну а немає чим вже догодовувать корову. Мамка пішла до предсєдатєля, Загрудний був прєдсєдатель, каже, шо так і так, немає. Шо я тобі дам, як немає? Ну вона каже так: "Я віддаю троюрідній сестрі, як буде телятко, бо в неї є сіно, я поїду сіно привезу". Ну і поїхала вона, привезла це сіно, коровка отелилася і той же ж. І тоді отвела вона те телятко сестрі. А прийшли то до неї, бо записано на ній. Контрактація телят, де твоє теля? А прийшли уже ж члени правління. І ось вони одв'язують корову, а корова була тоді кормілиця, бо і на базар несли, копійку якусь, і накладали ж молоко. І ось вони одв'язують корову... Мамка кидається до них, ми кричимо, мамка Любу положила...

Друга донька: Вона мене положила, а він повів через мене корову...

Донька: Люба була маленька і мамка держала, а тоді поклала її на землю, думає: "Може ви не будете її вести". А він через дитину повів корову! Хорошо, шо це корова така розумна була, шо переступила і пішла. І повели до контори. Мамка біжить, кричить, і ми біжимо кричимо. Прив'язали її до акації біля контори і руки мамці в'яжуть. Ну, однаково. А не дуже далеко жив брат мамчин, дєдушка той. Ну він у Перемозі був, а це окраїна була. І ото ж дядько почув, шо материн голос, вийшов за двір і оце корова. А в нас ряба корова була на весь колхоз. Її спасли, коли німці не взяли, мамка сховала. Німці ж заходили, виводили корів... А вона, значить, узяла такою тонесенькою проволокою (а корова сама така жовта була з білими плямами), поперев'язувала їй ноги вище колін отією проволокою тонесенькою і отут, де роги. Вони виводять корову, а та падає рогами в землю, ноги ж зв'язані. А мамка пояснює, шо в них була корова хороша, так її забрали, а цю підбиту віддали (німці часто так робили). І ото таким способом вона от німців спасла цю корову. І оце була в неї така корова на весь колхоз, ряба така, красіва, забивала всіх коров, ніхто не хотів із нею спрягатися в упряжкє... І він як глянув, шо наша корова стоїть і прибіг. А мамка, ну єслі б не дядько, вона б навєрно предсєдатєля вбила б. Вона каже: "Я ж до тебе приходила, я казала тобі, шо немає чим, я віддаю, немає чим кормить". Дядько одв'язав нам корову, ми повели корову, а він як

заскочив сюди у кабінет до прєдсєдатєля... А такі чорнилки були, настольні такі скляні чорнила, наливалися. А була ж уздечка від корови, її зняли, уже ж канатом прив'язали, а уздечка була із ціпком. Так вона як розігналася ціпком, а він бистро схватився і плигнув на стіл! Єслі б він сидів, не зреагірував розумом, шо йому бистро надо схвачуватися, вона була б вбила його. І ото тоді як схватився, а вона як бахнула, – все, весь кабінет у чорнилі. Отака жизнь була, сильно жестока жизнь була. Це вже 46-й, 48-й, 47-й – оце такі года були. Одстройка була. Конєшно жестокость була з-за того...

Друга донька: Скіки було крашанок здать, м'яса, молока? М'яса ж немає, ну кролів держали, кролів здавали.

Донька: Курей, кролів. Ми не мали понятія, шо це шоб мамка купила конхфет, коли там поїхала торгувать, чи шо. Ми іміли понятія, шо вона привезе камси. Ну тоді була така розруха після війни. Сталінізм був, це при Сталіні так жестоко було. Ну а тоді вже пішло далі, далі легше, легше, легше, вже лучче і лучче стало.

[Параскева] Федорівна: У дитинстві грали у жмурка, ті ховаються, а ті... Мати розказувала всякі казки, ну вже я його позабувала. Пісні старинні співала, але я вже позабувала ті пісні. Оце як десь свайба, так там нєвєсту везуть, це весільні пісні. А як так було, молодьож гуляють. Так гуляють: оце наш забор був хороший такий і стільця виносили, там молодьож гуляла. І ми винуждєни були поламати ту хату, батько взяв і разорив. А так молодьож іде у неділю через цю вулицю, співають. "Яблучко", ну отакі старинні пісні.

Та всього було. І занімались молодьож таким ділом... Садки хороші були, і вони крали яблука. Там у нас, у Ходусів, сад був –– не налюбуваться. І ото ж парубки, хлопці, ідуть у край садка, його там поборють, прив'яжуть, і самі роблять шо хотять, нарвуть там. Положуть його на койку, прив'яжуть, а він нічого не може тоді, а вони зроблять, шо їм надо. А, не дай Бог, свої ж.

До дівчат сватались раніше із старостами. Бере жениха, як сваться, і іде. Сваха і сват, шоб було побалакать з ким. А свадьби гуляли до війни всяк.

Виходили тоді замуж так... [запис перервано] Сундук був. А наші батьки, оце батькова мати вже культурніше йшли. Був у них шкаф. Трошки тулились до культури, чи не знаю як.

Як свадьба, то це – неділя, у понеділок – ведуть снідать до нєвєсти... Гуляли у нєвєсти само собою, а у жениха само собою. А за нєвєстою тоді вже жених заїзжає на тачанкє і забіра. Женіх на тачанкє

возить нєвєсту по вулиці, де знакомі, – приглашають на весілля. І ото співають...

Садовили за стіл жениха і нєвєсту. Пісні співали за столом. Сіда оце жених, нєвєста, і боярин, і та ж женщіна. А тоді ж як розходится, забірає жених нєвєсту, а вона без [туфлі]. А жених зараннє шо-то наготовить... Та туфлі і так вертали, ну свайба, свайба. Все таке, культурно було. А бувало так, шо і скандали були. Як вип'ють вже на свадьбі, тоді ж...

На свадьбі і подарки давали, і обряди були в церкві... Багато було раньше, а тепер... А тепер добре, оженився, пожив трохи, і знов жениться, вже не так, а-а-а...

Раньше роди допомагали бабки приймати. Бабку на роди гукають. Больниць ще не було, бабків гукали. Мати моя дома була, бабку гукали. Ну хто шо їм там заплатить. А були такі, шо і заговарювали! Лічили від різних болєзней, як хто заболіє, лічили. Збирали, сушили трави усякі, а як називалося, ну ще ж не стукало у башку, малі були. А були бабки.

Тоді ото ворожки були. Оті, шо роди приймали, лічили, і вони ж і ворожили. І ми до них ходили ворожить. Ворожили вони на карти, карти були, і так ворожили, письмєнно. Ну є такі, шо вміє написать там, а як не тямить, бабка все ворожить. Карти були у бабки. А сама я не ворожила. А подружки ворожили картами, для себе, тіки як подружки збирались. Ну так не дуже. Кругом же бабки, куди не кинь, – бабки. І лічили вони.

Сердюк Євдокія, [1920-х] років народження,
с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Мама моя знала дуже багато казок: і про Королєвича, і про Красну Шапочку, про Котигорошка, про Іллю Муромця... Мама знала казок хтозна скіки, дарма, шо не ходила в школу! Самотужки вона вивчилась якось писать (неграмотно, правда, страшно) і считать. Це вона ні один день в школу не ходила, но знала дуже багато казок. Вона і моїм дітям порозказувала скіки українських і російських казок! Може вона й читала десь, а може й понаслишку. Така в неї була пам'ять хароша. А бабушка моя не розказувала. Я ж кажу, шо бабушка була в мене угрюма. Вона була хароша, вона добра була, як людина. Їсти давала, і ніколи не лаяла, ніколи підзатильника не дала.

---

[1] Опитування провела Ю.І. Головко (липень, 2001 р.).

Що мені співали, я не помню. А от те, шо моїм дітям співали, помню. Було, колискову "Котик" співали: "Котик сіренький, хвостик біленький..." [сміється].

Як я була маленька, так я співала пісню: "Уже красне сонечко припекло, ясне, щире золото розлило. На вулиці ж сумини воркотять, журавлі курликають та летять". Це, значить, весняна пісенька. Так я б оце й не знала, шо я її співала, якби старші за мене люди не сказали: "А ти помниш, як ти співала нам "Уже ясне сонечко припекло?" А я не знала, шо я співала. Це було просто так... Вивчили мене, так я й співала.

Я помню, як була ще мала, з батьками жила, ми завжди відмічали релігійні свята: Паску, Рождіство. Це було обізательно. І храм який там у нас був!

Батьки дуже держали піст. Строгий був піст, нічого не їли скоромного. Даже, якщо корова доїлася, так масло собирали, перетоплювали, підсолювали його. І творог тоже солили, і складали. Постували – да! Но ніколи голодні не були. Завжди були наїдені, потому шо, це залежить вже от хазяйки, як хазяйка... Ну, старалися, да. Я знаю, шо ми, було, насушуємо фрукти... Я ще тоді в дєтдомі робила (в нас там підсобне хазяйство, в Знамєнкі), так нам спеціально фрукти виписували. Сади великі були і фрукта, падалиця там всяка, і ми насушували. Узвар! Це не передать, який з цих груш узвар. І діти, було, ті груші хорошо поїдають. Того воно і не чуствовалося, шо це єсть піст. Потому шо все було хароше. Наготовимо хорошо. Ну воно ж у піст і пиріжки можна спекти на дрожжях пісні, хароші, з фруктою начинені, і з картошкою, от.

На Паску пекли паски, красили яїчки, напікали пирогів, обізательно з сиром. Да-да! Обізательно з сиром пиріжки, о. А на Рождіство, наприклад, кутю готовили, дванадцять страв і всі були пісні. От і думали, шо робить? Ну кутю варили, узвар варили. Якщо в мене чоловіки завжди на борщ нападали (щоб борщ був), так борщ пісний варили. А то ж вареники і з капустою можна, і з картошкою можна зварить, і голубці. Якщо пісні голубці, то рис з овочами. Кутю варили по тих временах так: товкли в ступах пшеницю і ячмінь. А тепер з рису товченого, канєшно. З рису швидше варили. Канун же тоді робили. Меду добавляли. А як при німцях жили, так не було ж сахарю цього, нічого ж не було. Сіяли сахарні буряки. З буряків робили мед, от. Їх, сахарні буряки, значить, натирали на тьорку і ставили в піч. А тоді сок вижимали і робили мед.

Ми завжди відзначали день народження всіх. Ми не збирали компаній. Мама завжди, якби не було туго, як би ми не жили, вона обізательно пекла пиріг всім. Це завжди. Ще й яке було варення... Пекла пиріг, і ми оце в сім'ї відмічали. А я і тепер сама печу. Ну, може не такий самий, вони у мами були другі...

Як мала була, щедрувать не ходила. У мене якось не вийшло. Бачте, як я була така мала, я в городі жила. Там цього не було. А в селі, як приїхала, я вже ходила в п'ятий клас. Мої однокласники ніхто не ходив. А от мої діти вже ходили. Ліда, наприклад, старша ходила, а Толька і Ніна, – ці, мабуть, не ходили. Як жили у дєдушки, у бабушки, так вони ходили щедрувать, колядувать. Ото пока повні кармани поприносять усякой всячини! В кого що є дають. Уже і внуки мої щедрувать вміють. Як, було, защедрують, щоб дали гроші ж їм, і гостинці!

Як малі були, грали в чого тільки не грали! Ну, в м'яча грали – у "вибігачки". Це ж дві команди. Одна стоїть – б'є м'яч, а друга – ловить. От. Якшо піймали, значить, тоді б'ють, вибивають. Як попобігаємо, так тільки держись! А то ж м'яч. Отакі ямочки – "пічечки". Котиш: чи попаде. Той тоді значить хватає і б'є того. Це ж воно считається очки, все... Та багато ігор було! У мене була кукла – голова була, з пластмаси, а всі остальні органи мама сама зшила. Така була кукла... Знаєте, я якось так росла, чи по-хлоп'ячому чи, як сказать? Як у городі жила, – там була кампанія така, шо в кукол уже не гралися, – дванадцять років. А, як сюди переїхала, тут в основному на городи шли. Помагали по всьому: фрукту збирали, помагали батькам. В селі роботи багато було.

Як були підросли, на вечорниці гулять ходили. Ходили! Бачте, шо в мене: якраз же на шістнадцять років я ще в школу ходила. Там у нас була своя група людей, компанія, були комсомольські збори, були в нас гуртки – хоровий і драматичний, там приймали участь. А при німцях ми наймали у когось хату. Глечик молока і хлібину давали тій хазяйці і в них остановлялись. Ну це було заборонено. Єслі поліція туди наскоче... Все було нелегально. А там співали, танцювали, балакали, в ігри грали: і в "шпильку" (булавку у руки давали, передавали), і в "спорченого тєлєфона", і в чого тільки не грали!

Дітей у нас називали по-різному. От, бачте, мене, наприклад, назвали Євдокією. Мати хотіла друге імя, а батько пішов і зарігестрірував мене Євдокією. Мама і плакала, бо друге хотіла ім'я, а батько каже: "Ось, дивись, яка вона в нас... Може, як буде мать ім'я святої, то вижи-ве!" Ну, от, так і називали...

Сестра в мене Дар'я. Вона тоже у березні народилась, як і я. А брат у мене Федір. А я вже своїх називала, як хотіла. Вважаю і тепер як я вже стара, шо нада мені було думать, як подобрать імена. А то я так: чиє ім'я понравилось, так і назвала. Називала, в основном, я. Чоловік мій хотів сина назвать Іваном. А я кажу: "Хвате, шо ти – Іван?! Буде Анатолій". А дочку, правда, старшу я хотіла Лілієй назвать, а він каже: "Ні, як би ти не називала її, вона однак Сердюкова. Хай вона буде Ліда Сердюкова, і ім'я непогане". А меньшу він хотів Вєрою назвать. А я – ні.

Як була ще мала, з батьками жила, ми завжди снідали всі разом, обідали всі разом, вечеряли всі разом. У нас в сім'ї завжди порядок ідеальний на счьот цього був. Це хіба шо, коли ото в обід хтось прийшов, хтось не прийшов із заняття, а вечеряли, снідали обязательно всі разом. І в мене в сім'ї, в моїй сім'ї тоже було заведено, шо оце, як утро, ідуть на роботу, уже всі снідають. Я, було, встаю хтозна коли рано. Встаю, шоб було снідання, шоб всі поснідали. І от вважаю, шо так правильно. Як людина іде, вона хоч щось повинна з'їсти, не йти на голодний желудок.

Ну, як ідуть вони на сємь часов, так і в мене вже в півсьомого повинно бути на столі шось поставлено, шоб вони снідали (як тут у нас автобус іде в сємь часов на шахту). А вечеряли, коли вже там вправимося. Коли в сєм часов, коли як. Коли буває, шо і у восємь, коли пізніше. Як з роботи прийду я пізніше, то пока корову здоїла, поки те, поки се... А ще ж нада шось, шо в мене немає.

Шо зранку готовили? І супи готовили, і каші готовили, і щось іще таке. Яєчок, або ковбаски з яєчками підживимо, і ще шось там. Там, як оце ж дома свиней держали, то й сало, все ж було. Це тепер нема, а так у нас годами, було, в ящиках сало стояло!

На обід на роботу з собою я нічого не брала. Бо тоді ж, при радянській владі, не брали. В мене син, дочка і чоловік робили на комбінаті. Так там столова була, і була дешева: за рубль вони наїдяться хорошо, ще й закурить куплять. Так вони не брали нічого.

А на свято старалися шось іспекти: якісь горішки або булочки, – щось здобненьке, хароше. Діти мої дуже любили фруктовий кисіль. Раньше ж він в магазині продавався: і яблучний, і такий, і сякий, який хочеш. Тепер його немає.

Хліб я печу сама. Печу, як тепер, по новішій технології. Значить так, оце я печу: на півлітри води півдесертної ложки солі, півчайної

ложки лимонної кислоти, дрожжей четверту частину пачки ложу, і десертну ложку олії. Оце я, значить, його у теплу воду все виливаю, і просіяної муки туди (уже я якось приучилась, в мене три совочки муки йде). Замісила, на тепле поставила на два часа. Два часа побуде тісто, воно вже висходиться. Тоді я його перемісюю і – у формочки. В мене нема такої, як хлібина, а я – у двохлітрову каструльку алюмінієву. Взяла замаслила і у духовку. А мама в печі пекла. Я тоже в печі пекла, а тепер печей немає. Ранше, там, було уже ж, як піч напалив, то всі разом (чотири, чи скіки) хлібин і печеш. Причому всі посадив, раз – і всьо! А тут же, чого ж мені напікать багато, коли черствіє? Так я через день печу. І хліб в мене свіженький. Тісто тоді інакше робиться. Тоді ми парили опарку. Запускали дрожжями чи опаркою оставленою. Воно цілу ніч висхожувалося. Тоді утром вставали, підчиняли і вимісювали. Було так, що в школу було треба йти на восім годин. Тоді я вже в півчетвертого або в три часа встаю і сажу хліб у піч. Дрожжі були куповані, а то і самі робили. Хміль заварювали (його шишечки), з мукою переробляли, давали йому, шоб воно попідходило. Тоді розтирали їх із висівками або мукой, висушували і своє робили. А то було кусочок тіста оставиш од того хлібу, шо ти пік. Оставиш тіста, у холодне винесеш з мукою і все. Тоді те тісто розмочиш і запускаєш. Запарив опарку, прохолола вона, шоб чуть-чуть тепленька, чуть водички виливаєш і воно висхожується. А тепер шо ж? Воно по новій технології швидше.

Я і зараз люблю те готовить, шо мати готовила. Ну, а як же? Вона любила борщі, харашо їх готовила. І взагалі, вона все добре уміла готовить, у неї все було: і пєлємєні, і чебуреки, і шо хочеш. Вона в Криму, як робила, так там цього і навчилася. А я пиріжки більше всього печу з чим будуть: з картошкою, з печінкою, із сиром, а то з фруктою, а то з повидлом. Якось я більше на пиріжки. Духові і жарені. Булочки, кой коли, но вони в мене виходять, якісь некрасиві. Я ото їх не печу [нерозбірливо]. Вони якось плотно один до одного пристають.

Я крепких напоїв дома ніколи не робила. Оце в мене старші – дочка і син, – справляли свадьби. А в меншій – не було нічого. Гроші були. Вони поїхали десь з чоловіком в ресторан, в Дніпрорудний, відмітили та і все.

Із трав раніше ми багато їли таких собі “грициків”, “козеликів”, “горішок” – розовий такий. Багато їли. Може через це і наше покоління було якесь, як сказать, сильніше, шо ми їли ото все природнє. А тепер все ж на... Як? – “Інсайт” та йогурт.

Батьки мої не самі хату строїли. Отож була хата мамина, шо вони самі строїли. Ну а тоді ми хату бросили, поїхали в Запоріжжя. А як знову сюди приїхали, купили собі хату. Ми з чоловіком тут собі теж купили хату (нам посовітували). Но мені так не хотілося сюди їхати! Я думала, шо я тут ніколи не привикну, а отак живу уже сорок третій рік!

Ми кота у нову хату не пускали. По прикметам, кажуть, треба. Но воно, якось, знаєте... Воно таке якесь насичене життя, насичене життя, шо ми все робимо, робимо, спішимо... Діти, робота, якесь хазяйство... Весь час спішимо, і до всіх тих прикмет і не дослухаємся і недоробляєм! А взагалі люди так роблять. І ото, кажуть, якось ще треба золоте кольцо там піднімать, і де воно качається, і там треба ставити диван, чи кровать.

Прикмети про погоду – це мені кажеться, шо раз на раз воно не приходиться...

Тепер ми збираємо і чістотєл, і мелісу. Бачите, оце ж в мене кругом, – і любисток, м'ята... Тепер я уже ж збираю, бо треба хворості лічить. І собі, і людям даю. А мама моя не збирала. Ромашку вживаю. Вже насушила. В мене і онучки дві світловолосі. Той рік, як приїхали: "Бабушка, дайте". – "Нате". Помили. "Бабушка, домой дасте?" – "Да". А це вже я багатенько насушила. Вже перетруждала себе, а багато насушила. Особливо тій, шо в Калінінграді. Вона світло-світловолоса... Воно ж тепер багато є книжок. Я читала. І в газетах же пишуть: в "Порадниці" і в "Сільських вістях". Раніше, як ми малі були, люди боліли не так часто. Мені кажеться, шо тепер люди більше хворіють, і молоді. Ну тоді тоже так було, шо і простуди, і у кого зуби болять. Ну може хтось колись і легенями хворів. Но шоб так уже! Зараз – поголовно, кого не возьми, – всі хворі! Ну як лікуваться, то вже до лікаря ходили. Но, дєло в том, шо і свої ж були срєдства: і липовий цвіт приміняли, і другі всякі – ті шо од простуди.

А малих, як ото кричать та не сплять під курі носили: де сідала куриця, туди підносили дитину. Ну, по-моєму, нічого воно не давало. Казали, що то значить: курі ж мовчать ночью, то, значить, і дитина не буде плакать.

Були у нас бабки такі, шо вичітували, були, но їх уже немає. Помагало чи ні, хто його знає? Воно, як іде на поправку, так все помагає. А, як іде на погане, так нічого не помагає! Мене до баби не носили. А от саму старшу, Ліду, із мамою вдвох я носила. Носила туди, на Перебудову, до бабушки Рябошапчихи. Вона вичитувала.

Як тварина захворіє, до ветірінара звертались. А самі, ну шо? Тож казали, шо, якщо не жує корова, то сала старого корові дать. Тож раніше шо? Хомса була ж дешева – 26 копійок кілограм. Кілограм хомси корові дав, вона посолонцювала. Або соль-лизень. Сіль для того, шоб спеціально лизала корова. От уже значить у неї лучше. Птиця, в основному, не хворіла. А тепер взяла: не успіла взять, так вони понадувалися. І так само кормили тим пшоном, яїчко давали... А тепер кажуть: "Яїчка не давайте". Давайте се, давайте те. Їздила на медпункт. Дали вітаміни якісь розвести, шоб напувать курчат, щоб вони ж росли.

Горбенко Єфросинія Кирилівна, 1922 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області [1]

Народилася я в іюні 22-го року, на Троїцю, в цьому селі. І батьки мої звідсіля. Да. А от чому у нас таке прізвище, вони не розказували. Ми ж манесенькі були. А тоді, як оце повиростали у батьків, всі заміж повиходили. Батька мого звали Кирило Петрович, мати – Ганна Івановна. Прожила я уже сємдесят восім год! Моє дівоче прізвище було Хібій. А матириного я не знаю. Їй Богу не знаю, й забулося.

Діда й бабу своїх я ж не бачила. Як вони раньше жили – батьки не розказували.

Мої батьки усе держали: і корову, і свиней, все держали. І город у батьків був. Садили і картоплю, і буряки, і соняхи, і кукургузку, все садили, все. Так, як я оце посадила, так і вони садили. Сіяли пшеничку. Ціпами молотили. Розстилали по двору і молотили. Тоді коток, конячка ж є, і котком... А землі в батьків було тоже, мабуть, скіки і в мене. На городі садили і сіяли. Пізніше були у нас городи длінні, а там – балка з водою. Тепер укоротили ту балку. Тополі порізали, порвали. А було балка ще й дерезою поросла. Дереза – це така колюча, і отакі "шпичаки" завбільшки! Так я, як корчувала, як корчувала, поки вивела!

Як голод був, то тоді жили пагано, конєшно! Дом великий, роботи багато. Ми не дуже тоді гуляли. Знали паш і тік. Шо, як нас було п'ять душ? Недоїдання було, пухлі ходили. Шо ми тоді знали?

---

[1] Опитування провела Ю.І. Головко (липень, 2001 р.).

Усього навсього три класи я кончила, бо не могла ходить, пухла була. Це ж голод 33-го на селі. Господі милостівий! Скільки ж там мені було? Ну, мабуть, годів шість чи сім. А якось же і вижили! Поїде батько та вторгує, та привезе крупу якусь, та намне, та й годує нас. А продавав шо там єсть, чи яка картоплина, чи що-небудь отакого... Ну, вобщім, пробивались. Думаю, голод був, бо не вродило.

Колхоз трохи помагав. По сто грам хліба давали. Багато людей вмерло од голоду. Як у нас сусіди були, де я жила. Так діток тоже, мабуть, п'ятерко було. Оце сьогодні, напрімєр, кашку варили з акації, буряк варили, їли, от. Ну, нічого. Вони так, дітки гуляють. На утро – немає. "А де ж Ніколай?" – "Помер... Пухлий... Ховаєм".

Як вже стало мені тринадцять год, пішла я работать в колхоз. Ходила вже з сапою на степ, і полола, і водички людям носила. Людям жарко... Така жара... Наберу у відро та й кажній бабці принесу. Дітей було багато, що працювали в колхозі. Канєшно. Дуже багато. Бригадір назначив і давав нам роботу. У тринадцять год я вже кухарці помагала картоплю чистить. Й ото так: там зварили, насипали, а я носила людям їсти.

До войни у нас предсідатіль був Бутенко Михайло. Хороший предсідатіль. Він нам паганого нічого не робив. Як ми для них хороші, так і вони для нас хороші.

Ранше був колгосп "Будьоний". Потом – колгосп "Каганович". Січас же нас збили у купу, змішали нас. Тепер ми шо?... А ранше, напрімєр, у нас був "Лєніна" колгосп, сільсовєт був Лєнінський. Колгосп "Сталіна".

Збори на селі ранше були. Ну, общім, соберуть нас всіх, побалакають, і все, і пішли. А про що? – Як жить, шо до чого...

Жебраків до войни на селі я не помню. Шоб ходили люди під дворами, такого не було.

Чоловік мій жив у Малій Білозірці, а я у другому селі. І він же ходив гулять до мене туда. І ото ми подружили з ним. А так, шоб я ходила по вечорах, ніде я не ходила (а дівчата, канєшно, ходили).

Война почалася, по-моєму, у 41-му. Почали ж забірать людей... і мого чоловіка в армію забрали! Вийшла заміж, а тут тобі – война. І отак осталася я... Написав він додому пісьмо: "Заберіть, хай вона в нас живе".

Мене, получається, не сватали. Прийшла свекруха, і кажуть: "Ну шо ж? Тепер забіраєм тебе і будеш ти нашою невісточкою, ти

согласна?" Ну а шо ж? Шо мені робить? Воля-неволя нада ж іти, потому шо моя мати осталася із дітками сама, а батька забрали, і брата забрали, а нада ж, робить! А тут же ж все-таки свекор був і свекруха була, і я з ними жила хорошо. Канєшно, вони не обіжали мене. Хороші люди були. А потім і чоловік з войни прийшов ранений, якраз у груди ранили. І на спині осколки, і в грудях осколки. Так і помер в осколках.

Німці на квартирах у селі стояли, но у нас не були.

Колхоз при німцях був, бригадір теж був, він і наділяв роботою. На полі робили, ішачили. А ще ж боялися, шоб нас не гахнуло. Було й окопи рили. За роботу німці нічо абсолютно нам не платили. Бригадір щитав, писав трудодні – палочку (чи 50 копійок, чи руб). Оце таке діло було.

Батько і брат в мене погибли без вєсті. І де ми тіко не писали за батька, – "бєзвєстіє"! Та і вони ж нам з війни не писали. Не то шо неграмотні, просто не можна, куди ж слать? Куди вони пошлють? Це аби була там чи пошта? Де вони воювали я не знала, но брали їх зразу в Матвіївку. Я сама лічно їздила в Матвіївку, коли забирали чоловіка.

А після війни у нас так було: як оце ми начнем, – розбіраєм, стелю, начинаєм вальки качать. Цей тиждень у нас покачали, другий тиждень – у другого покачали, тоді – в третього покачали. Ми оцім ділом занімалися. Один одному помагали строїть, напрімєр. От! А якщо у когось в хазяйстві неврожай або корова здохла, колхоз не помагав нічого, абсолютно. Здохла так здохла.

Ми з чоловіком не розписувалися, а так і жили. Тоді воно якось сільсовєта не було, нічого абсолютно не було. А тоді вже хлопчик найшовся у мене – Ніколай. А я його – на свою фамілію, на совість пішла. Другий хлопчик найшовся, – я на свою фамілію, так і стою. Коли ж, воно стало, утихло, сяк та й друге, пішли і розписались. І тепер я на його фамілії, отак! А як розписувались, нічого ми не гуляли. Узяли боярина, узяли дружку, прийшли, що-небудь зготовили їм. Поїли і всьо! Шоб ми розгулювали, ми не гуляли, бо не було за шо!

Воєнних наград у чоловіка не було. Він отримував вже по роботі, за харошу роботу. Був мєханіком, а потім то тракторістом, то брігадіром. Годів п'ять підряд їздив, отдихав по путьовкі у Ялті (бо це за те, шо ранений був). Все врем'я проробив, проішачив. А тоді пішов на пєнсію. Як хватила його одного разу тємпєратура до 40. Він

бросив трактор, людей бросив. Прийшов в больницю, а в больниці сказали: "Іди на роботу". Він взяв та пішов на поле, та і проробив ще одинадцять год після своєї пєнсії. Не мог біз роботи остаться!

Першого сина я народила вдома. Но не сама, була в мене свекруха. Мене ж, як хватило, а я бєз вніманія. Кажу: "Ой, дівчатка, чось так живіт болить!" А свекруха: "Та він перестане". Коли вони бігом побігли, бабку гукнули. Бабка прийшла. "Ой, моя дитина, ти й захолонеш!". Нагріла води гарячої, налила води мені в таз. "Становись, отак!". Тіко стала, раз – зродила! А так, як би бабки не було, і дуба б дала! А вже другого хлопця і дєвочку зроднила в болниці. Це ж у мене троє дітей, і в свекрухи троє дітей. І в мене два хлопці і дєвочка, і в неї. Дітей ми тоді носили в платках, або одіялах тьоплих, перерізаних пополам. А не так, як сєйчас, як набиндують дітей!

Я хрещена. І своїх дітей хрестила. Як хрестили, звали кумів. От я, напрімєр, взяла куму Олю Сердючку і Карнауха Андрія (дружили ми хорошо). Це я за другим [сином] взяла. А як ідуть хрестить, мати ж должна дать крижну (матерію), шоб обгорнуть дитину. Після хрестин кумів шанували. Єслі я возьму куму, то уже не маю права з нею спориться, не можна її разними словами обзивать. Як год проходе, дитині шо-небудь приносять, якийсь подарок. Хрещених батьків дитина називала "мама" і "папа".

Раньше імена ж не так називали! От, напрімєр, я народилась. Ну, значить, розкривають же ж книгу і дивляться, коли я попала. Значить попала я – Єфросинія. Єфросинія і назвали. Попав у який день, там, напрімєр, мій син Василь, – назвали! Попав, який день, там, Ніколая, це – Коля. Тоді не так, як січас. А січас же ж, бачиш як? Січас же звуть як? Як попало! Імена і раньше ж, значить, були – і Іван, і Петро, і все було по книгі. А січас, хто як схоче, так і назве!

До мене звертаються – "Кирилівна", так мені і кажуть – "Єфросінія Кирилівна".

Моїх сестрів рідних звали так: одна – Ксенія (це тоже ж, так само, як я), Марфушка, Григорій – оце так. Мої діти – Іван.

Якшо сусіди посварилися, подралися, ну, хто їх буде примірять? Тоді шо ж? Якщо не дуже харошо, то можуть і судить їх, на суд подавать. І суддя буде їх судить. А самі люди не розбирали їх. Но, шоб ми це скандалили або поганими словами обзивались, у нас цього нема. Оце ж як у селі... Напрімєр, я жила по-сусідські тут, і в мене два хлопці було. Ніколи я з ними не скандалила, ніколи. Оце вони й поб'ються, і подеруться. Додому пішли то й додому. Обернулись,

пішли вже балакають. А я зроду-віку з ними не спорила, з дітьми. Мене виховували мати й батько. Вони ніколи не сварилися між собою. І ми з сестрами ніколи. А зараз, може й поскандалила б, так нема мені з ким [сміється].

Ранше я обізатєльно ходила у церкву. Ходила, бо близько було, а сєчас – далеко. Хотя би автобус... Сів би та й поїхав.

Помню, ходила я з хлопцем. І так мені пагано було, так пагано було. А тоді й кажу свекрухі своїй: "Мам, як прийде Гришка з роботи (чоловік), так скажете – до тьотки пішла". А сама мовчки пішла до церкви, одговілася там, та й пришла додому, де й здоров'я було?

Я й пост держу. От щас піст – Петра називається. Тепер, як неділя, я не роблю нічого, бо неділя. Як якийсь празник, не роблю нічого. А хто мене заставить робить? Ніхто мене не заставить робить. Сама, шо схочу, те й зроблю.

В мене свекор був. Це він до Пасхи так постує, Боже сохрани! А розговляється аж на Пасху. Постував олійкою. Було, як піду на роботу, а він дома. Наварю йому борщу чи супу на олійці, чи картопельки, чи спечу на олії. Та й живі були. А сєйчас їдять скоромне, та й на шо вони похожі?

А на Паску і крашанок наваримо, і ковбасу можем купить, і сала купить, і курицю зарізать, і борщ зварить. Тіко оце ми варимо борщ у суботу, шоб був на неділю. А в неділю ми не готували. Крашанки цибулинням красили.

На празник одівали, шо в кого є. Плаття хароше надівали.

Мати хліб пекла такий здоровий, пухнастий. Я ранше хліб теж пекла в духовкі. Сєчас не печу, бо піч не топлю. А готую на кірогазі.

На Різдво і борщ варили, все, все чисто варили. Може де й кабанчика заріжуть. Ковбасу з нього зроблять і тушоночку.

Колядувать чи щедрувать ми ранше ходили, і сєйчас діти в нас ходять. Я дітей і сєйчас приймаю. Не знаю хто як, а я дітей приймаю. Якшо вже святвечір, готовлюсь: чи там канхфетів купляю, чи пряників наготовлю. І посівать ідуть – встрічаю, і рождєствувать ідуть, – я встрічаю. Тіко здорових ні, отих, хто п'є! Вони мені не нужні. А дєвочки, хлопці, то можна.

Щедрувать увечері ходять на Меланку. А посівать на Рождєство ходили часов у пять, у шість, у сім, зранку. І, хто знає "Дєви", ще й ходили "Дєви" співать.

Помню, ще співали богомольні не нашої церкви...Ходили, по-під дворами співали.... Ну, вобщем, не наша вєра. Понімаєте? Тут єсть у нас. Ну ходили ж. "Хочете – записуйтесь, хочите..." Ну, я свою вєру держу.

Колядували так:

"Коляд-коляд колядниця,
Добра з медом паляниця.
А без меду не така, дайте, дядьку, пятака!
А як посівали, казали:
"На щастя, на здоров'я.
Роди, Боже, жито, пшениця,
Всяка пашниця.
Здрастуйте! З празником!
З Новим годом, з новим щастям!"

Дітям давали щось обізатєльно! А чо ж? Гроші давали. Канхветиків давали. Аякже. Як хто дає, до тих і йдуть. А хто не дає, до цих не дуже і йдуть [сміється]. Вони вже знають, котора баба дає [сміється]. Я люблю дітей привєтствувать. І онуків люблю своїх. Дітей не обіжаю.

Ранше воспитували, вчили нас казати на батьків не "ти", а "ви".

Було дітям, коли канхфет куплять, коли там шо-небудь. Не так, як сійчас шикарно діти їдять, конєшно!

В дитинстві, як мала я була, мати, було, нажує пряників та у марлю дасть, і ото ми сосемо і лежемо мовчки, шоб рота не роздзявить. Ну, тоді ж трудно, голода ж були! А тоді вже, знаєте, то молоко десь возьмуть, то так шо-небудь.

А взагалі, мати все готувала. Було, по сусідству прийде жінка (а в неї тоже діти були). Каже: "Кума, шо мої діти до тебе приходять?"А в нас тоді такі круглі столики були із скамєєчками. Ми їх становимо, і ото вони сидять. А мамка борщу наварить... У череп'яні миски насиплять. Так ... Прийшли діти. Мамка насипала дітям. "Кума, а ну йдіть сюда." – "А шо таке?" – "Ви дивіться! Ви казали, ваші діти їли? А дивіться, як вони їдять!" А вона: "Та я ж їх нагодувала!" – "Не знаю, кума, як ви нагодували, а як вони їдять!". – "Кума, йдіть сюди, ось дивіться, як пирожки ваші діти їдять! Тоді, кума: "Ви знаєте, я, навєрно, принесу Вам. Готовте ви дітям моїм, бо дома не їдять". А моя мамка й каже: "Кума, Маріє, ти не будь такою ледачою, а готов, шоб ото твої діти їли!" [сміється].

Жінка, напрімєр, ранше ж яку роботу виконувала? Їсти варила. А чоловік по хазяйству управляється, чи піде на роботу. Жінка ж, було, як дітей дуже багато – п'ятеро, шестеро, – так може і не ходити на роботу, тіки дітям їсти готовить. Моя мама дома була, не работала, поки ми підросли трохи.

Мати нас купала в ваганах, гріли воду і купали кажен день.

В мене були длінi такі коси. Волос був длiний і кучерявий. Я ж, було, як не достану, так мене мати заплітала. І сестричка може заплести, а може й обірвать [сміється].

Діти обізатєльно теж робили. Піднести, помить шо-небудь, чи там на городі шо-небудь шурпаться, чи пополоть, чи бур'янину вирвать, чи шо-небудь, це обізатєльно. А тоді кажем: "Ми вже поробили!" – "Ну, йдіть тепер отдихать!" Не так, як січас.

Раньше ми в кремішків гуляли. Кремішки із камушок робили манесенькі, п'ять або десять штук, і отаковочки кидали. Держиш камушок отак, а тоді перекидаєш же значить, і цілишся, шоб він впав на другу сторону руки.

Кукли робили, шили з тряпок. Шили куклам юпочку, кофточку вирізали. І самі ж зшивали [сміється].

Ввечері, зімою посидимо та й спать лягаємо. А вобще ми ніколи не кричали, ми тихенько сиділи. Ото, як прийде, напрімєр, до батька хтось (а нас п'ять душ було). Тоді ж жили бідно, а була піч – ото кон отакий... І ми там сидимо. А тоді от такий сахарь був – грудочками. Так нас п'ять штук, і по грудочці кинуть отудиво нам: "Мовчіть! Шоб вас ніхто і не чув, шо ви на печі сидите!" Не так шо: "га-га-га", "га-га-га". Шоб я лиснула кого, шоб хто запищав? Боже сохрани, цього не можна, бо тоді, як устане батько, так дасть, не запищіш! Тоді держали дисципліну, не так, як щас.

А єслі хтось провинився, то наказував батько. Наказує – не б'є, а тіко виговор дасть, но не б'є.

Як малі були, дєнь рождєніє, коли отмічали, а коли ні, бо ні за шо було. Січас то, канєшно, ми отмічаєм. Я скіки жила з чоловіком, ніколи не справляла собі дєнь рожденія. Шоб так – гукнула всих, абошо. А в цім годі мені пішов сємдисят восьмий. Приїзжя син з невісткою, з тортом, з гостинцями. "Мама! Ми приїхали тебе поздравлять із Запорожья!" Гукнула б я. Так тут нікого й гукнуть!

Шевченко Прасковія Єфимівна, 1911 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Народилася я в селі Мала Білозірка, і батьки звідси родом. Всю жисть тут прожила. Правда їздила у Крим трохи служить. Но всьо

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.В. Полякова (липень, 2001 р.).

равно – я тут родилася, сюди приїхала, тут і заміж вийшла, і тут оце до сих пор живу.

Дід і баба були звідси, але я їх не знаю, а батьків знаю. Батько – Юхим Назарович Яременко. А матір – Христя Андріївна. Вони вже давно померли. Правда батькові – годів тридцять, як умер, а мати ще раньше вмерла. Жили вони тут – раньше назививася "Лєнінський приход", а січас – колхоз "Дружба". По-вуличному батьків називали Дзюба.

Було у батька три гектара землі, а тоді були десятини назививались. Була пара коней. Нас було четверо дівчат і брат (потім його взяли на війну і вбили). За селом у степу у нас земля була. І ото батько там покосе. А ми везем у двір, молотим. Коток був, тьорка. Молотили, складали в скирду.

У дев'ятнадцятім годі, ще я мала була, помню, войнa була. Ховалися ми в погрібах: батько, мати, я і сестри. Тоді винтовками билися. А коли втихло, ми повилазили з погріба. Їде Маруся на білому коні із красним флахом, це я помню, і кричить: "Бєй жидов, спасай Росію!" Оце женщина була на войні.

Як ми малі були, голод був. Ой, страшне. І курій мати товкла у ступі та мукою обкачувала та пекла коржики та їли, і лободу варила. А пухлі які були. Було дитятко кричить: "Мамо, їсти хочу". Пухле, бідне, ходить.

Тридцять третій трошки пам'ятаю, но не багато. То ж, я вам кажу, як люди пухли. Помню, помню. Та, не дай бог. За це й балакать уже не можна. Воно вже пройшло, як люди горювали, як люди страдали. А потом ото вжились, і вжились. Ото так ми жили.

Начались колхози. У нас називався "Шлях селянина". Це зразу, як тіки колхоз появився. Ходили, писали, будете в колхоз ходити? А батько каже: "Нє". Люди ж не знали, шо то за колхоз. А в батька коняка, корова була. Забрали в нас і корову, і коняку. все хазяйство, оставили на голу смерть. Жили поганенько. Потом же люди почали сходиться. Те собі, та давайте іти вже в колхоз. Ну, давайте вже йти і ми в колхози. В колхозі трактор нам дали, землю обробляли, соняхи садили, пшеницю. Думали, там таке страшне, а воно, як пожилися, і можна було жить.

Головою взначали такого чоловіка, мужчину, шоб руководив.

За роботу нам платили трудоднями. Ну, напримєр, оце сьогодні ти робила – заробила там п'ятдесят копійок чи руб. Місяць поробиш – тоді підбивають ітоги. Оце ти за місяць скіки заробила. А тоді вже,

як під осінь, тоді вже дають хліба постіки то кілограм на трудодень. Трудодні писали, тоді вже хлібом там дають, чи кукурузою, чи пшеницею. Ото ми вже тоді получаєм. Ото, то куриця дома була, то поросятко, годували. Контора була з учотчицею.

У колхозі ми вже не молотили, не косили нічого, тоді вже все в колхозі було. Комбайнами косили, молотили, государству здавали. На Пришиб в елеватор возили пшеницю. Переворот був. І так ото жили. А тепер оце бачиш хтознашо получилося.

Були в нас три церкви на село. І ходили ми всі в церкву і молилися. Як стали колхози, все поваляли.

Зразу з батьками жили, а потом пішли, ми самі купили хату, отділились од батьків. У тридцять шостім хліба дуже багато було – по дванадцять кілограм на трудодень давали. Так ми продавали хліб. Це я за себе розказую. Та і не тіки за себе, та і люди так. Попродали хліб, та покупляли хати. Стали вже жить отдєльно од батьків. Раньше по дві, по три невістки було у матері. Вони понімали і матір, і невісток, і самі поміжду собою жили харашо. Молотили. Кіньми молотили вдворях. Харашо жили.

У 41-ім году кричать, шо війна буде, война буде. Заїхали, де який мужик – усіх на войну. Ой, баби, ми ж кричали. Мужики тоже не хотять іти на войну, не хотять на живу смерть. Ну, в спину пхали. "Йди, йди воювать". Война... Воно на наших глазах. Пять год. А люди тоді кричать:"Рятуйте". Били людей. Напримєр, женщин не так, а мужчин особенно. "Война, чого ви дома під одіялами лежите". Бахнули і всьо. То шо воювать не хотіли. Мужики все ховалися. Ями копали ноччю та в ямах сиділи.

Німці хати попалили. А шо тоді робить. Де ж жить? Ми вакуїровалися. В степу ночували під скирдами. Хочь бійсь, хоч не бійсь, а куди дітись – у село не можна було йти. Як бомби кидали, вони такі ями вибивали – страшне. На кладбищі, як бахне – стільки кісток повикидає! бомба ота! Кидали, та як гавкне, так і вікна повибиває. А нас як гонили на окопи!? В спини пхали. Як дасть лопату. Цілий день піт з тебе річками. А ти не ївши нічого, бо не дали й кусочка хліба взять з дому, на окопи гонили. А коли німці отступали – зажигатільні бомби кидали на хати. Ой-йо-йой, страшне було. А тоді, вже як німці одступили, сюди на Білозірку пішки прийшли.

А потім в селі, хто чуть живіший, ями копали та ховали людей. Ховали тут на Цвіткова. Тут німці багато наших мужчин

постріляли. Траншеї викопали, поставили їх у сторону та ото с пулємьота та-та-та, а вони в яму попадали. Загорнули їх потім і всьо.

Розбили в Запоріжжі Дніпрогес, а ми їздили туди встанавлівать. І зовсім нас не приглашали. Напримєр: "Ти сьодні шо робиш, а ти що. Поїхали на Дніпрогес". Машину погонили. Поїхали на Запорожжя, на Дніпрогес. Хочеш–не хочеш, сідай і їдь. Строїть надо Дніпрогес. Сідаєш і їдеш. А там, шо тіки не робили. І камінь носили, і женщини, і мужчини. Уже які мужики, – і стариків гонили, і женщин-старух гонили, і молодих, і старих – усіх гонили. Дніпрогес строїли. Під открытим небом робили. Палатки напинали і жили. Нічого нам не платили. Строїли. Та хто буде платить? Тоді ше ж воно тіко началося після войни. А вже тоді постєпєнно, постєпенно воно все сходилося. Тоді вже начали платить, то шо построїли Дніпрогес. Там мать дві неділі були ми, Дніпрогес строїли. А тоді вже построїли Дніпрогес, привезли вже сюди, на окопи. Тоді вже ми по домах порозходилися.

Постували: кашу варили з олією. Отаке – пісне. То сахаром посипали та їли кашу. То узвар варили із хруктів. Там груші були, там чи яблука.

У свята ходили ми і посипать, і рожествувать і колядувать. На Різдво казали:

"Рожество твоє Христе боже наш.
Восия миров и свет разума.
Нєбо звездам служащєє,
А звездою чануйся і тебє кляняємся сонцу правди.
І тебє видєть із висоти востока.
Господі слава тебе. Здрастуйте. З празніком".

Ото нам тоді канфет дають, чи по пиріжку, чи по варенику.

Мене батьки навчили співать. І вони так співали. І щедрувать ходили. "Можна щедрувать під вікном?"– "Можна". "Щедрівочка щедрувала, до віконця припадала. Шо, ти, тітко, напекла, неси нам до вікна. Щедрик, щедрик, дайте вареник, і грудочку кашки, і кільце ковбаски. А мало-мало, дайте ще й сало. А як не внесу, дайте й ковбасу".

А давали шо дадуть, те й беремо. І канфети давали, і печеня давали, і ковбаски. Ми ж просили ковбаски. Нате вам по кусочку ковбаски. Ну, дєтство було.

Колядувать не ходили. Не пускали батьки. Колядувать – то вже старші ходили.

У степ батюшка ходив із пєвчою. У колодязі водили. Святив колодязі, пшениці кругом. Хліба святив батюшка. Називалося царина, пішли в царину. Людей було багато. По степу батюшка ходив із пєвчою. Такий закон був, щоб господь не обідив людей. Щоб родило усе.

Хрестили раньше обязательно. Було понесуть у церкву. Як дєвочка – не носив вівтар батюшка, бо женщині у вівтар не можна заходить. А як мальчік, то носив вівтар. Три рази вівтар обходе. У його така миска була здорова і вода. Він так за ножки, за ручки взяв – та у воду. Ох, мати-водиця, ох, мати-водиця, ох, мати-водиця. Три рази перехрестив, почепив хрестичок. Батьки купляли хрестики. В церкві продавалися. Ще пелюшечку купляли, щоб дитину обгорнуть, як батюшка вже похрестив. А дитину несла кума, женщина. А вже як важко кумі, кум і кума.

Хрестини потім отбували. Оце принесли дитятко. “Кума, нате, ми в вас брали нехрещене, принесли хрещене”. Даєш матері в руки, цілуєш. Мати мене цілує. “Спасіба”. Ну, взяли дитятко, покормили, положили. Воно заснуло. Ми посідали чи пообідали. Дарували пєльоночки, одіяльце давали. Льогке таке, як воно маленьке, а як більше – платтячко купляли та давали. А то хлібину було, з хлібиною йде людина, а як батьки вже, як іде кума додому чи кум, то хлібину дають.

День народження не одмічали нам. А от на Пантелеймона храм, і такі, невеличкі – одмічали.

А в церкву по неділях ходили. По празніках одяг чистий надівали, а в будень хуже надівали.

Помню ігри такі. Було посідаємо, платочок, у мишки гуляли, намисто було таке ж у мене. У дука гуляли. Оце так: ямочку викопаємо, і ото утуто у мене намисто, це я б’ю отако рукою чи попаде. Єслі попаде, я виіграла. Виграла намистину, ну таке.

З іграшок раньше коники були, такі ловкі, продавалися. Купляли батьки нам коники та і гостинці хароші продавали. Канхвети хароші продавали. А тепер, я ж кажу, тепер нема. Канхвет візьмеш – із чаєм одного канхвета не хвате напиться.

Досвітки наймали хату. Оце прийшли до тьотки. “Тьотю у вас хата пуста?”– “Пуста”. Можна гуляти. Хлопці ходять з гармонею, бубном. Платили за це разом. По пятесять копійок я бувало понесу. У будень не гуляли, бо робили. А по неділях, суботах гуляли. Танцювали і

польки, і краков'яки, і наурську, і бариню – все танцювали. Самі навчались.

На селі ми співали, а хлопці грали. Учили батьки їх, гармонію їм купляли. Ще балалайка була або гитара. Хлопець грає і приспівує, і в бубон вибиває. А ми танцюєм.

Заміж я виходила у тридцять четвертім годі. Свайби дуже не гуляли, бо не було добре за шо, а в кого чуть-чуть була. Ну, там собралися тільки родичі.

Як сватать ходили – хлібину несли, а батьки наші їм свою хлібину готували. Та як вони вже йдуть додому, батьки тоді їхню хлібину забирають, а свою отдають. “Нате вам нашу. Хай їм бог помагає. Ідіть дітки живіть, тіки щоб жили, не розходились. А ти шоб не бив її, не обіжав.” – “Ні не буду обіжать”. А сьогодні? – Тільки зійшлися, завтра вже розійшлися!

У мене свадьби не було. Так ото прийшли старости, гукнули на другий вечір батьків його і наші батьки. Та сіли повечеряли, поблагословили нас. Ми кланялися батькам. Батьки нас поблагословили, хлібиною отак крестили. Ото тобі все. “Ну, йдіть хай вам бог помага. Та й нас не забувайте, ходіть до нас.” – “Прийдемо”. Ото так. Ми кланялися, батьки іконою нас благословили. Оце вам мужчинську ікону, оце женську ікону – чоловікові Ісуса Христа, мужчину, а женщині – Матер Божу. І ми ото з іконою пішли до його, отдали батькам. Батьки тоже. Його батькам поклонилися. Вони поблагословили, ми поздавали ікони, почіпляли. У придане давали чи тьолочку, чи поросятко.

Раньше у церкві одна сторона мужицька була, а інша – женська. Тут мужчини становляться, а тут женщини становляться. А тепер помішалося все.

У хаті раніш полів не було. Тоді глиною мазали, соломкою притрушували. Цвіти красками розмальовували на стінах хароші, самі повчилися. Рушники були обязательно, у мене і січас рушник вісить один. Кружева із ниток плели. Візерунки самі придумували. Від матері дістались хароші рушники. Вишивала, плела.

Плели люди і простині даже з білих ниток. А тоді сундук чи кровать застелали. Скриня була. Там одежу берегли. Плаття там, платки чи рушники.

Раньше якось дружно люди жили. Не скандалили. Помагали друг другу. Було вечером, баби, ми такі дівчата, посходилися на вулиці, посідали, побалакали, погомоніли. А тепер, якісь люди ненависні друг на друга.

Бородай [Василь] Іванович, 1921 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області[1]

Батьки мої десь тут родилися. Мати – Тетяна Михайлівна, а батько – Іван [Сидорович]. Родилися тут вони, у цій хаті. Мати правда з хуторів, ото Ленінське, на краю Білозірки отам вона жила. [Б'ютова] її фамілія була. А батько тут. Ну я ж батька так і не помню. Мені два годи було, я не помню.

...Воював він, був у плєну, а потом з плєну прийшов. Мені два годи було тільки і в 23-м годі він умер. Він все розбірав хату посусідськи, а я ходив, малий же був. А в нас колодязь був отам на причілку. Ну раньше знаєте, як ходили: ні штанців, ні трусиків, нічого [сміється], спідничка... А зруб низький був. Сестра кинулась, – мене нема. Чує, до колодязя, а я в колодязі, – плаваю. Воно парашутом платтячко розставилось. Вона як крикне. А зводом вода тягалась, журавльом... "[Вася] у колодязі!". Він як прибіг враз та мене кинув у той, лантух для соломи, витягли. І оказався я живий. Помнеться мені так, шо вроді на сонце мене винесли... І от во врємя войни, коли так тяжело було (я воював під Москвою), так сложно було: "Ну на шо ти мене батько витягнув з того колодця. Лучче б ти мене не тіг...".

А мати... Осталось нас четверо: дві сестри і два брати. П'ятеро нас осталося. Я самий менший у сім'ї. Мати нас воспитувала. Ходив я у школу. У материному сачку ходив. Ну ходить ні в чому було, в полотняних штанах ото ходили так у школу, голодні...

Бабу тільки я помню, батькову мати, а діда... Отдєльно вони жили, з другим братом. Жили вони так само бідно. Кінь один був та коровка була. Птицю держали.

Хату сам батько строїв, брати ж строїли. У його було шість братів. Оце була конюшня, це для коней держали. А тоді батька одділили і батько построїв. А хата їх була збоку і там шість братів жило. Чотири невістки було, разом жили і мирилися. А тепер одна невістка і не миряться. А оце всі жили в одній хаті. Тоді батько одного брата одділив сюди, другого – туди, третього на той, туди... І ото поділилися, жили отдєльно.

Це я ж кажу, конюшня була для коней. А це я вже як у 45-м годі приїхав, веранду зробив, перекрив, кухню построїли вже з жінкою. А січас ні к чорту не годиться, нікуди.

[1] Опитування провела Ю.І. Головко (липень, 2001 р.).

Звідкіля у мене таке прізвище, Бородай, батьки не розказували. Та шо вони там, батьки, знали. Вони безграмотні були, не вміли ні читать, ні писать.

По-вуличному нас Сраї називали. А я знаю чого так [сміється]? Не Бородаї, кажуть, а де Сраї живуть. [Сміється]. І діда так називали, і батька. Всіх Бородаїв отак, не Бородаї, а Сраї по-вуличному. По-вуличному більше називають, як по фамілії. Ось Окопні, – Черненки їх називають... А чого не знаю. А ще... та хіба вспомниш усе, воно якби записував.

Колхоз тут виник добровільно. Було мати у 29-му поступила у колхоз, по своїй волі. Заяву написала та й усе. Здавали все у колхоз. Тут був колхоз мар... не мар... вони ж перемінялися колхози усі. Ну, вона до війни вступила у колхоз, коня здала туди. Скот здавали. Корова була, корова так осталась, а тяглову силу здавали у колхоз. Єслі був плуг, здавали. Бо він не нужен же був, коня ж то не було.

Голод до войни 33-го году помню. Голодний був. Поплачеш-поплачеш... У 33-м годі було прийду зі школи: "Мамо, їсти хочеться!" А мати каже: "А шо ж я тобі, синок, дам?" Натовче те, із качанів, зерна ж нема, натовче у ступі та шось спече. А шо воно там... А вижили, все- таки пережили, понімаєш. Їли і грицики, і калачики, ото таке їли, шо прийдеться.

Ходили уполномочені такі по хатах і забірали посліднє: [Прізвище нерозбірливо], Рєзніченко ходив. Їх посилали, і прийдуть, шукають. Шо в тебе найшли, в горшечку навіть, і те заберуть. Голод такий був через це. А якщо не вродило у 32-м, чи у 33-м, – запасов не було. Вже на 33-й, чи на 34-й врожай хороший був. Тоді вже як дожили до косовиці, о-о-о! Люди пішли, млин недалеко від нас був, вітряк, мололи. І хліб луччий було спечеться, як січас печуть. Раньше сорти луччі були. Зараз білка мало, не дуже і спечеш, розпливається...

Було прийдуть, заберуть та усе. Хіба помниш, шо забрали? В нас нічого не було, так нічого і брать було. Тут по сусідськи жили бідніше, так пшеницю, хліб, – усе позабірали. Видно, указ такий був, по людям ходить, звише чи відкіль, я знаю.

Померло багато у голод. У нас оце з двоюрідних братів, один Грицько, Іван, мати осталася, а баба вмерла, потом два сини вмерло, брат умер. Так уже вивозить їх, труни не робили, а ото в ряднинку загорнуть, на возичок, яму викопали... Вже не способні були копать. Викопали яму чоловік на п'ятдесят. Привезем, ото хто способний,

той поможе. Поклали його в ряднинку, загорнули, землею присипали та й усе. Вот так. А гробки, кладбище старе у нас тут недалеко було. І дальше у дядька багато померло з голоду.

У 33-м багато померло, у каждім домі по двоє, по троє померло, по четверо.

У центрі була церква, і в хуторях була церква. Три приходи було, три церкви.

Я помню, ще я в церкву ходив. У другому класі пішов я з братом у церкву, а у школу не пішов. А церква була, де стара школа [нерозбірливо]. Там церква була огорожена, красива була, а школа на цю сторону була. І ми з братом же ж у церкву пішли. Ідемо додому, [нерозбірливо] коли нас там перестріва Тищенко Микола Кононович, він був директором, завєдующим школи. “Де ви, дітки, були?” – “Там, у церкві”. – “А хто вас посилав?”. – “Мати посилала”... – “Шо ж це дітки учаться, а ви у церкву пішли?” Приходимо ми на другий день у школу, він нас після обіда оставля, закрива у класі. Сиділи-сиділи ми там, відчинили вікно і повтікали, і після того в церкву не ходили [сміється]. Но церква дєйствітєльно хороша була. Її розвалили ще до війни. Там 36-й, 37-й... Така політика була. От неправильно, хоч і комуністи були, неправильно вони робили. [Запис перервано, розряджаються батарейки під час запису]

До войни було 12 колхозів. Отут, де був колхоз, – “Україна”, “Перемога”, Тельмана... Да, п’ять колхозів було тільки у цьому колхозі Калініна. А тоді вони вже соєдинили, вже після війни. Та там же колхози були. До 16 колхозів було у Білозірці. А Калініна оце послєднєє время. А щас толку нема.

Щербина був председатель колхоза, потом Цюпа був председателем. А це вже після войни тут свої були, а то були приєзжі, присилали. А ставились до них, смотря як відносилися до людей. Шо ж, люди – єсть люди. Харашо він односився до людей, хорошо й ето... Раньше на роботу приходили просили, шоб пішли на роботу. Гарбами їздили на степ, коней запряжуть і за дванадцять кілометрів їдуть оброблять. А січас шо? Січас ні колхоза, ні молхоза. В колхозі не хвата людей робить. Людина ж до пенсії не доживе, і робить німа де. Шо це за порядок січас такий став? Демократія?!

Мати в мене була у колхозі передова, робила кухаркою. Їздила у Велику Білозірку на зльот передовиків. Ото був Великобілозірський район, і ото вона як передова, посилали її, стахановка була.

До війни я помню, шо хліба давали, а грошей не давали. Трудодні до войни були. Брат було, то я вже жив з братом: мати, брат і невістка... так вони робили в колхозі. Було получать хліб та продадуть у магазин, куплять шось у магазині собі. Но грошей не давали. Це вже після війни стали на гроші, і хліб давать. А до війни давали тільки хліб, а грошей не було.

До війни я як був на канікулах, то ходив робить до колхозу. Загрібав, на гарби накидав солому, колоски збирали. Все робили. Це всі діти робили, тоді діти робили в колхозі. Це не було обізатєльно. Ну воно ж сама жизнь заставляла. Шось надо заробить, помогти братові, матері. Мені трудодні ставили, а тоді хліб давали, да.

Там учьотчик був на степу. Я за трактором ходив, за полінкою. Трактор оце, полінки, кукурузку прополювали, міждуряддями. Зараз же трактори такі, шо не надо, а тоді ж прицеп здоровий! Штук дванадцять полінок почепе, а ми йдемо ззаду, держимо. Як чорти зробимося чорні [сміється]! Поки дійдеш один трактор, а тоді друга смєна. А ти до бочки біжиш, умиєшся, отдихнеш, – отак робили.

Розподіляв роботу у колхозі бригадір, був учьотчик. Учьотчик вечером вже може сказати, скіки ти заробив. Я ж там, було, полов, рицина була, соняхи пололи, кукурузу. Ото ж, було, трактор полінками, а потом уже міждуряддями. Ото прополов, уже вечором він тобі скаже, ти заробив стіки-то трудоднів: два чи трудодень, понімаєш?

Ну, чи сім рядків було прополоть на норму, чи шість. Нам, було, об'являли, скіки буде на трудодень норма. Ну, я скажу, шо раніше учьот у колхозі був луччий, як оце січас. Вона і не ходе, вечором зробила, шо вона записала, нікого не питає. Пішла собі на работу та і все. А шо вона знає, шо я там зробив. А раньше знав, скіки я рядків прополов, скіки той.

На поле там і кормили, там варили. Табір був бригадний, кухарка була і варили там їсти. З дому коє-шо брали, ну там яїчка, то те, то те. А так борщ варили, з м'ясом варили, і вторе робили. Каша пшонна і всяка, і лапша.

День врожаю одмічали. Пожинки називалися. Тоді їсти варили, сходилися, по рюмочкі випили. Ну, це вже старші, ми, молодьож, не ходили. А старші, брат там, невістка...

Більшість тяглова сила в колхозі до войни була. Був трактор «Формон», кольосний. Ну мало техніки було. Коней багато було. Через хату січас, була тут конюшня. Коней скіки було, о-о! Побіжимо, катаємося, верхом їздили. Січас там уже построїли дом, живуть люди.

Село до війни до тридцяти тисяч було. Це до війни, і ніхто не виїзжав.

В армію мене забрали у 41-м годі. Ніяких проводів не було, мені утром сказали: у воєнкомат, давай командируйся, всьо, бігом. У Велику Білозірку поїхав. А я ж десять класів кончив. А хто десять класів кончав, посилали у воєнне училище на льотчика вчиться, у Мелітополь. У Великій Білозірці там стали розбираться: по комісії я пройшов, а образованіє не проставлене. І я на льотчика не вчився, попав у піхоту, у піхоті був. Младшим лейтенантом, а потом лейтенантом во время войни, старшим лейтенантом, командував я піхотной ротой.

Мені важко було воювать! Які ми трудності переносили: і голодні, і холодні, і ноги обморожені були, понімаєш... Жить не хотілося, як ми воювали. Сєйчас тіки так, вспоминають як День Побєди: "Никто не забыт и ничто не забыто". Вчора я получаю пенсію... [запис перервано]

У 43-м мене ранило у другий раз, у голову – основне в мене, у руку – тут і тут у мене осколок є. А мєстность занята була тут. Я лежав у госпіталі у Пєрмі, на Уралі. Їхати нікуди було. А у воєнкоматі мені говорять: у армію ми вас не будемо брать, де ви хочете робить? Посилали нас, таких офіцерів, у ФЗО, або у школу. І мене в школу послали на Уралі, у Солікамськ. Я приїхав у Солікамськ, проживав у селі. "У селі тобі буде лучче прокормиться", – так я там у двох школах робив, преподавав воєнне дєло. Дівчата ходили, обучалися, повзали, снігу багато було [сміється]: "А ну, ползком!" Екзамени здавали! І оце в 43-му, 44-й, а в 45-му вже освободили мєстность.

Брата мого в армію одного взяли, і убитий під Цвітковим, за Великою Білозіркою. А цей брат, його не брали у армію, після войни був бригадіром у колхозі. І я ото приїхав. Сестра жила з матір'ю, ну, потім сестра оддiлилася. І ми з матір'ю, а потім з жінкою (оженилися у 45-му) жили, і прожили ми з нею 56 год. Отак.

У 45-м приїхав я, і поступив у цю школу, її січас розорили.

Послєвоєнний голод 47-го був, ну не такий був голод. Можно ж було ще шось десь достать. Мати, було, піде, і жінка, було, піде у Велику, у Рогачик, доставали хоч продукти. А в 33-м годі не дуже і достанеш було, то шо голод скрізь був. А це в Рогачик ходили. Там вродило, а там не вродило... У 47-й голод не такий страшний був, як у 33-му. У 47-му мало померло.

Поступив я у Верхній Хортиці у педагогічне училище. Закончив педагогічне училище у 52-му році на учителя першого-четвертого

класів. Я преподавав фізкультуру, а в послєднєє время став воспітателем у продльонному дні. І так доробив до 85-го года. А у 85-м годі пішов на пенсію. Оформився на інваліда. Інваліда треба було мені давно оформить, але документів не було. А оказується документи мої у воєнкоматі лежали. Показав, інвалід II-ої групи... І щас – інвалід II-ої групи.

Мати мені не розказувала, як вона мене народила, нічого не розказувала, їй не до розказів було. Їй надо було робить [сміється]. Тоді дома рожали, в больницю не ходили. Самі друг другу помагали. Сестра сєстрє, невістка невістці помагали. А тоді врачів мало було. В селі був врач до войни, але шо там той врач.

Мене хрестили, да. І старших хрестили, всіх хрестили.

Як я був маленьким, старша сестра була ухажувала за мною. А щас його і не заставиш, ні батько, ні мати не заставлять.

Батьки все разом робили. А головою в сім'ї був батько. В основному підчинялись батьку. Мати як мати, мати більше по такій справі.

Дітей разом виховували. Єслі вже батько сказав, шоб мати не одміняла. Єслі мати вже сказала, шо це надо робить, а батько: "Та не надо, не заставляй", – то воно таке і получається.

Роботу розподіляли між дітьми... Батька, мати тоді було не послухай, так дадуть прочуханки, шо будеш просить роботу. А щас не заставиш робить. Дітям давали по хазяйству шось: замести там двір, понімаєш, пособирать груші, абрикоси пособирать, ну посильну работу таку. А єслі вже більші діти були, то пололи. Приучали змалку до труда. А у нас мати розподілила, сказала роби і все, а я батька ж не знаю.

Вечером, перед тим як уже день кінчається, сідали вечеряти. А раньше, було, сідаєм обідать разом! Стіл такий круглий був, не було таких столів, а круглий стіл. Сідаємо, миски були полив'яні (глиняні, гончарні). Таких мисок желізних пошти шо і не було. Ложки дерев'яні. Сідають разом, перший бере тоді батько чи мати, і начали тоді. З однієї миски їли, хто вспів, той і наївся [сміється].

Батько порядок наводив за столом: "Не треба цього робить", – єслі ти неправильно сидиш за столом, чи смієшся. Як поговорка: "Коли я єм, я глух і нєм".

Снідали обично утром. Разом тоже. Вже як повстають, тоді вже снідаєм. Вже скотина погодована. Всіх будили, а потім вже за стіл. Обідали дома, а в колхозі – хто де робе, там обідали.

В це время буде храм, на Пантелеймона. Бо храм у нас на Пантелеймона. 8-го, 9-го числа храм у нас називається. На храмове свято правиться, люди ідуть до церкви. Оце храм начинається вечором, приходять люди знакомі, родичі до нас. Ми готовим. На другий день вони ідуть до церкви, з церкви знов приходять сюди, а там правиться. Но я до церкви не ходив. Ото після того, як був у другому класі у церкві, більше не ходив. А мати ходила. Біблії дома у нас не було, но празники справляли церковні. Оце Пантелеймона, Петра, празників багато було, великі празники справляли. Ото таке дєло.

На Пасху святили паски, пекли паски, йшли у церкву. І ми ж було малі ждемо, коли мати прийде, [нерозбірливо], принесе крашанок, яїчка там, понімаєш? Тоді з такою охотою їх їмо [сміється].

Рождєство було. Вечерю носили багато раньше. Кутю варили, пиріжки пекли. "Прислали батько і мати, нате вам вечерю". А щас менше ходять... Вечерю носили підряд. А як я носив, так мене сестра поведе до батька хрещеного і до матері хрещеної, а то я більш нікуди не ходив.

Як малі були, ходили щедрувать, колядувать ходили. "Коляд, коляд, колядниця, добра з медом паляниця...", "Щедрик-ведрик, дайте вареник!" – щедрували під вікнами. Тоді виходить, вона дає там...

Дітям давали шо єсть: пекли всякі, і купляли. Ну по знакомству ходили, сусід до сусіда. Сусідка було напече пирогів: "Тетяна, [нерозбірливо], я напекла пирогів". Приносить. Мати напекла, кричить: "[Ім'я нерозбірливо], на пирогів!" А січас і не видно...

Мати моя додержувалась постів... ну, шоб не їсти, скоромне... було-було, додержувалась. А ми діти – давай нам їсти [сміється]! Отдєльно нам не готувала, шо наваре, те і їли, командувать нічого було.

Реліквій таких дома у нас не було. Вишивки були. Мати вишивала сама, рушники були вишиті, рубашки були вишиті, вони самі рукодєлієм... Сіяли ж на городі коноплі. Тепер же ж коноплі не сіють, бо наркомани. На городі сіяли, потом возили, там річка була, ставок... Мочили. А потом [тьорка] була, рвали, пряли. І станки були. Пряли, і ходили в полотняних. Шили самі. Хтось комусь односив, понімаєш, хто не вмів шить. Одежу купляли, як гроші були, а то грошей не було [сміється].

Шоб дітям празнували День рождєнія, – не помню.

Новий год обізатєльно празнували.

В колхозі, було, справляли День урожая. Січас тоже отмічають. А щас нема ні празника нічого.

Їсти все варили. Шо було, те і варили. Чи борщ, чи каша. Шо в хазяйстві єсть, все варили. Мати, як ми були малі, варила борщ, суп, галушки. Галушки полтавські називали, здорові такі галушки. Вареники з картоплею, з сиром, макарони... Ковбаси робили самі... [Далі нерозбірливо, розряджаються батарейки під час запису].

Чому село називається Білозірка, звідкіля така назва – чумаки як вроді їхали на Крим по сіль, то в цей час сходила зірка. І якраз тут була криниця, у Білозірці де-то тут на краю... Тут же води було багато, овець багато держали, так її вовною і забили... Так вони тут останавлювалися, і зірка сходила. І це була Біла Зірка, поняв? І так і пішла назва Біла Зірка. Біля Білої Зірки вони спочивали, і получилась Білозірка.

Це меньше було село – так Мала Білозірка, не таке велике село, а там більше – Велика Білозірка. [Запис перервано]

Щас річка є, вона називається Малобілозірська річка та усе. Раньше ставок був, ми купалися. А вже після того, оце зробили задержку води, як ото Дніпро, задержку води зробили, і ото річка образовалася.

Прикмети на дощ знаю: вечором лягушки перед дощом появляються. Вони то єсть, ну а перед дощом більшість появляється. [Місяць] ... перевернутий, шо відро вішати можна, значить дождя не буде. Єслі він так, що виливається, значить на дождь буде. Та прикметів багато, хіба все заповниш. Вони, бувають, збуваються. А січас попуталось все на світі.

Додатки

Василь Рубель

Історія...

Книжка 1

Швидкі наброски матеріалу для історії “667”.

Тіко сімейне — чужим нікому, аж поки переробиться. По плану пишучого ця історія при переводі вмістеця в двох сотнях аркушів, або коло того. Буде проілюстрована фотознімками, почавши від другої частини до кінця.

Пізніш це пероблю і для домашнього “кіно”, у 8 частинах, (як ніщо мені не помішає).

Попереджую! Ця рукопис писалася без граматичних **[1]** // правил (швидко). Тому так вийшли неправильно вислови, коми, та інше (при переводі справлю, добавлю розказів).

Коли спокійна нервова система людини, тоді тіко можна написати задумане! Тоді правильно зумієш передати свою мисль. А як у голові вихром мислі мчаця і руки рвали б підкову, тоді рука з пером тремтить, бо мислі путаються. Отак було з пишучим оці строчки ввіду його життєвих умов.

Кому б то не прийшлося прочитати цю рукопис, **[2]**[1] // не унічтожай, вона не так легко далася писавшому. Хай вона належить тій фамілії, з якої проізошла. Я по цим наброскам зумію розшифрувати “разказ”. Тут в кожнім слові для мене десятки слів. В цім ділі міні цілий ряд дідів доказували про давно минуле. Якщо в чім вони ошиблись, то і пишучий неправий, але все ж таки їх слова перевірялися, настіко позволяли всі ті давні записи по-слов’янському та по граматках тощо. Пишучий гонився за правдою, тому і не наміряється вибріхуватися від свого діла.

---

[1] У тексті пагінація авторська.

Без прикрас!

Начиная писати про це минуле, відчуваєш як будто уходиш від життя, світу сонця, рослин, також і людей. Немов опускаєшся в могильну тиш прошлого, до усього мертвого забутого інтересу. До мертвих зотлівших людей, з їх як і вони самі зотлівшими горями і радостями...

Передмова

Перш усе здоровлю тебе читачу з новим життям! **[3 – 5]** // Але ж прохаю вибачити, що я зараз написав не нове у новому життю, а старе оджите. Перед початком "своєї" історії я у частині першій хочу якнайкоротше ознайомити читача з деякими сторінками "історії України", це тому, що вона не завжди може бути під рукою читача, а з неї-то випливає і моя "сімейна" історія (на тої фамілії) починаючи з другої частини і до кінця. Ознайомлю о житті трудового селянства у прошлому. "Запорожці козаки", ця фамілія візьме начало від 1768 – 9 років. Буде указано о цілім ряді покоління про розмноження хохлів. О тім буйнім кочовім житті, звичаях, письменства, господарювання, релігійності. Як люди, розділясь на класи, вели боротьбу за те звісне "кріпацтво". Треба зазначити, що ця фамілія ніколи не була "бидлом", як звали в той час кріпаків. Вільний козак, гайдамака[1], "запорожець", наш предок "Андрій Рубель", з "Залізняком Максимом", та "Іваном Гонтою", із гайдамаками немало різали панів (див. іст. Укр.). **[6]** // Після кари Залізняка і Гонти остатки ватаги тікали хто куди, більш у "Січ", тут і наш Андрій опинивсь з товариством. Та скоро і із "Січі" їх розігнав генерал Текел. Так що наш предок не нагріваючись осів під Полтавою у хуторі Баранівка. З Баранівки його сини переселилися у "Мал[у]-Біл[озірку]" щось у 1794 роках. Як дивився тодішній уряд на заселення "степів", "Таврії", як нешвидко улучшався бит, господарю[вання] тощо (від дерев'яної з дерев'яними зубками борони, та дерев'яного котка) до "залізного" інвентарю). Ну і школах, свайбах, хрестинах, панахидах, знахурстві. Як і за що на свайбі протягують матір молодої крізь кінський "хомут". Як горілку піячать, та дружки виспівую[ть] пісні сумні; то ігриві, від яких все свистить, танцює, мов несамовиті. Коли і як строїлися великі будинки нашого села, церкви. Де були ставки та криниці. Потім 1905 – 4 рр. початок революційного руху у нашім селі та й в окресності. Про дільожку майна до ножа за ту частину, що "батько" **[7]** // якому синові виділить. Як ділили землю та скидали старосту з посади, та на ціпку подушне записували. Війна 1914 – 15, 16 рок.; молодий 19 років солдат не в очередь узятий у "бойню", о його

[1] Слово дописано над рядком іншим чорнилом.

житті і муках, узнаєш із його писем, які будуть тут як документ, доказом, що переживає чоловік во время убивства такого як сам “неприятеля”. Які хрести давали в нагороду. Чуть не в кожнім письмі стрічаємо наряду з рідними і ім’я лошаді його — любимець “Порив”.

А потім з фронту письма з чорними хрестами “ваш син А. убіт”. Чим отдають ті письма, та як переносить сім’я. Через 14 місяців “свайба”, а тут упять письмо з фронту “похоронілі вашево сина”, (кусок шинелі та кістки). 1917 – 18 – 19 роки революція, усе уверх дном, “партизанщина”. Як строїв карательний отряд “вішалницю”, “порка” селян. І “Порив” погиб, а зіграв немалу ролю. 1920 р. убили Ліду дома, двох іще ранило, як палили хату, убили. Ватага 15 чоловік, через моє [...][1], потім панахида за **[8]** // Лідою не жисть — мука, чорт зна що (це буде до 1920 р. 30 ян.) (як переводить треба скоротити, та підправити).

“667”, або історія “прізвища”

Писавший цим заголовком дасть установку про розмноження раніш і тепер. По статистичному підсчьоту тут описане розмноження селян, підсчитано від 1800 років до 1920 року, таким чином. Наприклад, з одного чоловіка та жінки у 1800 році до 1920 року стало “667”. Не хочеться зараз і вірити цьому, але ж воно дійсно так. Бо не раз, не одразу це установлено, воно перевірялось, і таки ж так ні на людину не менш, а більш можливо. Запевнюю, що все ж таки перевіряючи, записувались правдиві докази. Треба сказати, що не так було легко зібрати матеріали для цієї установи; як тепер прочитати. Але ж будуть судити та пересуджувати, що даремно писавший займався цією безполізною головоломкою; мовляв не цього требує життя 1920 років, щоб ці пустяки писати. А по-моєму не пустяки, тому-то і почав з такої “старини”. **[9]** // Якщо жив буду і ніщо не помішає, то порядком доберуся і до 1930 років (не тіко 1920)... Тай побачимо з читачем, або сам читач, що і якого життя потребували ці останні до 1930 роки. І що гарне дали вони людям, та і взагалі.

Але ж повернемось до начатого “667”, читач таки ж управі думати, що як це воно з чоловіка та жінки така сила людей і всього за 120 років, та сеж із сьогоднішнього дня стіко є людності, то через сто років що тут буде.

Я з свого боку скажу, що да; діло так і стоїть! І упять я ж скажу, що ці люди, або цих людей найбільш знищує “усяка хвороба” та і “війни” теж не щадять. Ну і потім за ділом процесом розмноження слідкують вчені люди, давно вже підтасовуючи практичні заходи до його

[1] Слово витерте.

зменшення (дивись журнали...), по моєму підсчоту розвиток розмноження раніш був більший, аж від 1914 років по таблиці підсчоту[1] замітився упадок. А як відірвати назад десятка 3 – 4 років то тут "приплідок" **[10]** // як з води йшов. Коли вже почав, то якнайкоротше скажу (а при переводі писну порядком і більш на цю тему, та уставлю таблицю розмноження по рокам і колінам) — що процес розвитку селянства проходе все рівно як з коріння дерева на гілля, на пагони, листя і листочки. Так і із людини іде ряд поколінь. Звісно 120 рок. зробилось багато одростків, пагонів з листочками, так що я міг просчитаця на якім старім гіллі з його листочками, у тім не суперечу, але ж як говорив на зовсім мало. Оце якнайкоротше про заголовок "667". А тепер розрішіть познайомить вас із "історією України", уривками в частині першій, попереду моєї "історії", яка візьме начало з другої частини і до кінця.

Частина 1

Початок кріпацтва (із іс. Ук. ст.362). Начнем з політичних заходів до селянства. Обкраюючи політичні свободи України, добиваючись все нових і нових уступок від старшини в політичних справах, московські **[11]** // правителі сповняли їх прохання щодо маєтностей і володінь і в цей бік справляли інтереси старшини. Витворити на Україні маючу поміщицьку верству, закріпостити їй селянську людність — це значить зблизити і приподобити Україну до такого ж поміщицького, невільничого ладу Московщини. Цей народ, що не хотів коритися Московським порядкам (як то показало повстання 1668 року). Віддаючи в неволю народ, це давало налигач і на старшину. Московське правительство знало, що робило, щедро роздаючи маєтності старшині за вірну службу та підтверджуючи надання гетьманські воно накладало тим міцне ярмо на старшину. Але "іго" це було солодке і старшина приймала його радо й легко йшла цією дорогою, яку показувало їй московське правительство. По великому повстанню ще в 1648 – 1649 роках повигнано панів на Україні лівобічній, проявилася велика маса свободних земель, котрі **[12]** // собі люди займали вільною займанщиною садячи оселі, хутори й розробляючи скільки хто мав сили. Але хоч здавалося, що весь старий панський устрій був "скасований козацькою шаблею", але останки його пережили повстання, і як пройшла перша буря, вони зараз стали відживати й поширюватися, заглушаючи перші сходи нового, ще слабкого, неоформленого ладу. Зісталися маєтки православних монастирів і церков, що господарили в них по давньому;

[1] Слово написано над рядком.

задержали свої маєтки деякі пани-шляхтичі, що пристали до козацького війська й повипрошували собі підтвердження на маєтки свої від царського уряду; а за ними почали собі випрошувати грамоти на маєтності і козацькі старшини. А вже зайнявши місце польської шляхти, козацька старшина, як уже згадувано, вважала себе також за панську верству, що має стати на місце шляхти. Винаходять або і видумують собі родоводи, герби **[13]** // різних шляхетських родів. Випрошують собі в правительства землі заселені, на яких жили вільні селяни і господарили на своїх землях як на власних. Несподівано ці селяни з своїми землями опинилися в руках "пана", — старшини і коли цьому панові удавалося дістати підтвердження за якусь заслугу від царського правительства — западала клямка навіки: так як за польських часів соймове або королівське надання віддавало землі й їх вільних осельників на власність польському шляхтичеві. В 1687 року гуртом підтверджено за старшиною все, що встигла вона за той час випросити від гетьмана. Всіма тими способами в руках старшини зібралася величезна маса земель. Справді, не стало бідному козакові нетязі й коня попасти, як скаржилася дума. Не знаходячи свободних земель, народ мусив осідати на землях панських, церковних старшинських, приймати на себе різні обов'язки данні і робітні, **[14]** // панщині для свого "пана". С початку називають їх скромнішою назвою "підсусідків", але далі в повну силу входить звичне "підданство". Вже за Самойловича старшина без церемонії говорить про підданські обов'язки, які накладала на новоселих, починає вона перекладати на давніх осадників, що сиділи на своїх землях, а дісталися разом з маєтками на власність, чи в державу при якімсь уряді (такі маєтки, що зв'язані були з якимось урядами, звалися ранговими). По повстанню 1648 року вільно було писатися в козаки кожному, хто хотів і мав змогу і достаток служити своїм коштом військову службу. Тепер заводиться "компут" (реєстр), і хто незаписаний був в той компут, не міг дістатися між козаків, а був "посполитим" селянином. Цих селян обкладають данинами і податками, а коли дуже були завзяті, то їх різними способами зганяли з їх ґрунтів, а на їх місце осаджували новоприхожих, за умовою чи без-умови "так як всі" **[15]** // і так по волі всіх підводили під новий панщинний лад. В ті часи ще послушенство не було велике; селяни помагали "панам" при покосі, ставили гати, греблі до млинів тощо. Але раз взявши селян в свої руки, загородивши їм заставами дорогу назад на правий бік, повели пани це діло скоро і вже в мазепиних універсалах (в 1701 р). признається законною панщина — два дні на тиждень, і крім того, дана вівсяна, і то все для селян, що сиділи на своїх власних ґрунтах, не були підсусідками. Ось як співала тоді пісня: "Ой горе нам, не гетьманщина

— надокучила вража панщина, що ходячи поїси, сидячи виспися! Як на панщину йду торбу хліба несу, А із панщини йду — ані кришечки, обливають мене дрібні слізочки". Гірка злоба селянства піднімалася на старшину, що так хитро й швидко вміла взяти його в свої лабети. Але ж, навпаки, і не підозрівали **[16]** // вони в тім руки Москви, його правительства і навіть думали, що все це діється проти його волі.

Національне життя. На розвалинах широкого бурхливого життя козаччини, на руїнах політичної автономії, самоуправи і самовпорядкування розвивалося піклування про збагачення і забезпечення своєї родини, про збивання великих маєтків. Ті що гонили панів з їх маєтків, тепер поробились самі панами. Старались відкрити собі дорогу до вищих посад, увійти між панство московське. Йшло назустріч всім бажанням московського правительства. В ролі підданих кріпаків опинилися не тіко селянство, але ж і сільське духовенство було з кріпаків же, і сільський піп мусив відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої-небудь роботи, і задавали хльосту як кожному іншому кріпакові.

Правобічна Україна. В 1714 році в Київських, Брацлавських пустинях почали осідати "пани", **[17]** // закладаючи слободи, (див. іст. Укр. ст. 109) та приманюючи людей, обіцяючи довголітні свободи від усяких податків і обов'язків на 15 – 20 літ. Висилали своїх людей в сторони густіше заселені, аби манили людей тікати на вільність у слободи, на вільні степи, і справді багато людей заманено було. Правобічні пустині вкрилися густими селами і хуторами. А серед них запишалися панські палати, замки і католицькі монастирі. Почали заводитися панські фільварки, а як виходив кінець обіцяним свободам, стали селян потягати до панщини, до різних робіт, чиншів і данин. Одначе приходилося це робити оглядно, щоб не перетягнути струну, бо життя було тривожне. І аж поки російське правительство почало заводити тут свої порядки, не могли стати твердою ногою і польські пани в тутешніх краях. Для охорони утримано в панських дворах невеличкі дружини з селян-кріпаків, **[18]** // що за сю службу звільнялися від панщини, але вони не мали ніякого значення в місцевім житті, занадто були слабкі і стояли у всій волі панській, аби щось могли значити. Не раз ці козаки приставали до ватаг повстанців, але повстання звичайно виходили не від них, і не місцевої людності, а за російської, почасти також молдавської границі, а що більше з Запорожжя.

Гайдамаччина. ([с.]110) Оці запорожці і навідувалися у Київщину, їх звали найчастіше гайдамаками (назва неясна, що до свого походження-значення, толкують її з турецької мови як "ворохобник", "свавільник"). Вони збиралися в запорозьких степах. На цих

гайдамаків дивилися кріпаки, монахи, міщани і навіть московські вояки, як на борців проти польської неволі, за кривду українську і тому вважали за добре діло, і коли не помагали їм, то і не шкодили. До них пристали всякі люди. Завдяки тому гайдамаки заходили дуже глибоко на Україну. Збирали коло себе **[19]** // багато людей і чинили полякам велике спустошення. Перше повстання знялося на правобережжі в 1734 року при нагоді польського безкоролів'я, та в тім року його приборкало московське військо. Багато судили, хто не покорявся забито. І багато удрало у Запорожжя, та після того раз у раз чинили сильні напади на правобічну Україну, на панські двори та замки. Так, в 1735 – 36 роках великого страху на поляків навели напади ватажків Гриви, Медвідя і Гната Голого, що здобували міста, містечка й замки, та чинили розправу з різними зрадниками, що покаявшись з попереднього повстання пристали до панів і тепер воювали з гайдамаками. Найбільше враження гайдамацька кара зробила, вчинена над одним з таких зрадників Савою Чалим — її оспівано в пісні, що незвичайно поширилася по цілій майже Україні і зробила цього малопомітного чоловіка звісною особою. Потім також — Гнат Голий в 1741 році з своєю ватагою **[20]** // на Різдво напав на маєток Чалого, убив його, а майно забрав. Про сю подію пісня (іст. Ук. ст.443 дивись).

Кінець Гетьманщини. В 1763 р. російське правительство видало указ проти свободного переходу селян від одного пана до другого без писемного дозволу свого пана. Сим указом пани покористувалися на те, аби скріпити і збільшити свою владу над селянами, а селяни, занепокоєні сими заходами коло останнього закріпачення, самі ще більш почали переходити й тікати від своїх панів. Тоді указом 1783 р. заводячи нові податки на Україні, вже зовсім заборонено селянам виходити з того місця, де кого застала ревізія — аби в казенних не було змішання. Сим закінчилося закріпачення українського селянства і підведено його під загальні державні постанови, під ті закони, на які спиралося гірке тодішнє кріпацтво в землях московських. Того ж року зрівняно міста українські з містами московськими, а старшину українську з дворянством московським. **[21]** //

Перше скасування гетьманства. Хоч правительство московське справу так обертало з своїми "бригадирами", що мовляв усе робиться для кращого порядку і для охорони народу від кривд старшинських, але на ділі то козаків посилали великими валками-партіями на далекі роботи, де вони гинули як мухи від тяжкої незвичної роботи, від незвичайного повітря і страв. Траплялося що з п'ятдесяти тисяч, що посилалися на ті роботи, гинула на місці третина, половина, а решта верталася каліками. Рахують, що за 5 літ 1721 – 5 роки отак загинуло

на тих роботах — на ладозькім каналі, на Кавказі, на Волзі, до двадцяти тисяч козаків.

Із шкільною освітою тих часів, теж рука Москви. Наприклад, 1720 р. видано указ, щоб на Україні не друкували ніяких книг, окрім церковних, і то, з старих видань. Друкувалися книги як не церковні-богослужебні, то релігійного змісту; але **[22]** // релігійна боротьба в другій половині XVII віку ослабла; чисто церковні інтереси у широкого громадянства втратили своє давнішнє значення. Тодішнім головним огнищем шкільної освіти, і взагалі культурного руху українського була Київська академія. Після свого упадку 1660 років, як її московське правительство трохи не закрило — вона наново упорядкувалася, поширила свою програму на взір католицьких, головно єзуїтських академій, і 1694 р. одержала від московського правительства потвержене титулу і права Академії. Провіряючи реєстр учеників Академії того часу (1728 р.), бачимо між ними хлопців майже з усіх значніших старшинських родів; звичайно бувало в Академії більше світських ніж духовних, і виходили вони потім на різну світську діяльність. Але за цим останнім розцвітом наступав уже упадок. Служачи вищою школою для світського громадянства, академія мала характер богословський в своїй науці; при тім її наука спиралася на давніших **[23]** // схоластичних методах, для того часу перестарілих і не цікавих, і не йшла за поступами сучасної європейської науки. Так, академія ставала з іншими колегіями все більше спеціально-духовною школою, де хлопці вчилися на попів, а широкого культурного значення вона вже не мала. Аж потім першу вищу школу — університет, Україна дістала на початку XIX віку у Харкові коштом місцевого дворянства (ось чому научила богословів, та як вони вчинили православним "унію").

Коліївщина. Гайдамацька хвиля знову починає наростати аж 1760 р. і притім більше коли не бу[...] значення в цих гайдамацько-селянських рухах здобуває собі справу віра. В 1760 р. виникає завзята боротьба унії з православ'ям. Уніатські духовні за поміччю польського війська силоміць повертали духовних і громадян на унію. Але громади не хотіли приймати уніатських попів, змушували їх переходити на православ'я або проганяли **[24]** // й знаходили собі православних. Уніатські власті бралися до кар і насильств, непослушних сажали до в'язниць і карами різними карали, та наставляли від себе уніатських духовних. А тим часом по Коліївщині почалося вроді боротьби, проганяли уніатських попів, або змушували їх переходити на православ'я. Уніатські духовні взялися до ще сильніших кар примусу та настрахувань. Серед цього заворушення не раз ділялися і незвичайно нелюдські огидні події, наприклад, оспіване Шевченком убиття титаря у Млієві.

У нього ця подія описана на основі "усних" оповідань і через те досить змінена; сучасне оповідання списане зараз по події розказує, що того млієвського титаря Данила Кушнира, чоловіка побожного і справедливого, замучено за те, що важився сховати дароносицю церковну, з наказу громади, що не хотіла допустити до своєї церкви попа-уніата. Хоч Данила дароносицю прийняв і сховав з усякою побожністю, але на нього видумано, буцім він з нею ходив до **[25]** // корчми і пив з неї горілку, і за це йому спалено живому руки, обмотавши клоччям і смолою, а потім відрубано голову і прибито на палю на очах народу, силоміць пригнаного на це позорище (1766 р.). Про в'язнення, тяжке биття і всякі муки і не говорити. Все це страшенно хвилювало народ, виникали різні рухи, в яких брали власть і запорожці, і гайдамацькі ватаги, аж нарешті весною 1768 р. виникло велике повстання, звісне під назвою Коліївщини, привід до того, як і раніш, дав прихід російських військ. На чолі повстання став "запорожець Максим Залізняк", що перед тим довго пробував по монастирях — з початку в Жаботинськім, потім в Мотронинім. Приходили таким же чином і інші запорожці і між ними йшла змова про повстання. З кінцем квітня (1768 р.) Залізняк, зібравши ватагу, вийшов з Мотрониного лісу до Медведівки і закликаючи людей до повстання й приймаючи до свого полку всякий охочий люд, пішов звідти через полудневу Київщину на Жаботин, "Смілу", і т.і. здобуваючи **[26]** // польські двори, помагаючи селянам проганяти і громити уніатських попів, поляків і євреїв. В Уманщині пристав до нього сотник двірських козаків Потоцького Іван Гонта, що мав в своїм обороні Умань, був він чоловік значний, обдарований панськими ласками, але коли піднялося повстання, рішив покинути панів і пристати до гайдамаків. Завів зносини з Залізняком, і коли той притяг під Умань, Гонта, вийшовши насупроти, пристав до нього. Разом з Гонтою й іншими козацькими ватагами Залізняк здобув Умань, де зібралася околична шляхта, і вчинив погром, в оповіданнях сучасників поляків розписаний потім незвичайно яскравими фарбами і сильно побільшений; в дійсності такої страшної різні не було. Тим часом інші гайдамацькі ватажки громили шляхту і уніатів по інших околицях Київщини. Та скоро його приборкано, повторилася та ж історія, що і 1734 р. Цариця Катерина дала приказ своєму війську знищити гайдамаків; гайдамаки, вважаючи росіян своїми союзниками, не стереглися їх, тому їх легко вдалося половити і розігнати. Один полковник, прийшовши **[27]** // під Умань, закликав до себе Гонту й Залізняка і арештував їх, коли ті до них прибули; подібне сталося і із другими ватажками. А останніх російських підданих відіслано на суд в Київ, польських видано польському начальству, що справляло лютий суд на

місці, побиваючи багато людей на смерть, або засуджуючи на різні люті муки. Так замучено тяжкими муками Гонту і Залізняка та багато других; сучасники поляки оповідають страхіття особливо про рейминтаря польського Стемпковського, як він забивав і калічив людей. Тих, що не були вбиті відразу, судили в місці Кодні й засуджували на різні кари, найбільше на кару смерті. Ой засмутилася вся Україна, а як сонечко в хмарці — згадує пісня сумний кінець останнього великого повстання на Правобережжі. Шляхта польська, правда, і потім полохалася від поголосків про гайдамак, про Гонтського сина, що збирається йти їх різати; особливо великий такий пополох був на Волині в 1788 р., але повстання не було. Знищено Запорожжя, придавлено українське **[28]** // життя в Гетьманщині — затихла під панською рукою і Правобережна Україна.

Частина 2

Звісно вже, що в Коліївщині запорожці-січовики були сильно замішані, і тому після вищезазначеного розгрому гайдамаків, уцілівші з них опять сипонули в Січ. І ось між цими гайдамаками єсть якийсь Р[убель] Андрій. Про цього "Рубель Андрія" нам зовсім мало звісно, а коли хоч трохи є не тільки усних переказів, але й записів по слов'янські; то необхідно їх вписати — бо з нього то і візьме початок історія нашого прізвища. Ось що оповідалося про нашого предка Андрія. Жив він десь над польський кордон, числився вільним козаком, та будучи сотником зі своїми гайдамаками пристав до Гонти перед уманською подією. А що він був нестарий і гарний козак, видно хоч би із цього переказу прадідів. (Після вищезазначеної різні в Умані, учиненій запорожцями і гайдамаками, [1-]різні великої в дійсності там і не було[-1], на чолі з Залізняком та Гонтою).

Проходячи через хутір з товариством, наш Андрій з двома козаками **[29]** // заластився у якоїсь-то панянки за "чаркою". Але ж ця випивка чуть не стоїла йому життя. Застав їх там роз'їзд шляхетський. То що сталося з товаришами Андрія, нам невідомо, але ж він ранком на аркані, прив'язаним до сідла, притяг ляха аж у свою сотню до товариства. Приказуючи, — оце тобі вражий пане за те, щоб на сонних та ще й п'яних не нападав та не рубав! Хоч він давно вже не чув, бо не мав і обличчя людини — розтрощившись об шлях. Та похоже і товариші Андрія пропили своє життя, бо ні один не повернувся назад. Переказувалося, що буцімто цей Андрій великого зросту, та дуже швидкий на ноги, так що міг напереріз любого коня з сідоком обігнати і кинути

[1] Дописано над рядком чорним чорнилом.

на шию аркан (при переводі подробиці зазначу). Оце вам коротенькі і не досить удовлетворительні перекази. Що ж торкається за рід його, то зовсім невідомо, звісно, що в Січі йому недовго прийшлося жити, бо скоро їх звідтіль розігнало московське військо ввиду своїх політичних заходів. **[30]** // Причин на це розруйнування було багато, і більш за землі. Хоч би і та "лінія" — ті укріплення, що будувалися на українськім пограниччі зі степом, в 1720 – 30 р. захопила старі Запорозькі Вольності і землі запорозькі. В 1750-х р. правительство почало селити на цих землях козачі і пікінерські слободи з різного прихожого люду, зачавши від околиці новозбудованої кріпості (Єлизаветграда) далі на схід і забирало для тих слобод запорозькі землі. Розуміється — це дуже гнівало запорожців. Запорожці пробували і документами шукати права у російського правительства, і руйнували ненависні їм слободи оружною рукою. Це однак нічого не помагало, і тільки російське правительство все більш починало дивитися кривим оком на Запорожжя, як неприємну перешкоду в заселенню тоді "степової Новоросії", як її названо потім. Особливо ся справа загострилася за цариці Катерини, разом з скасуванням гетьманщини і із заведення губернії Слобідської велено утворити також осібну Новоросійську губернію з тої пограничної лінії. Запорожці не позволяли вести границі **[31]** // нової губернії в своїй землі, не давали осідати слободам, розгонили їх та переманювали людей до себе. Все це дуже гнівало московське правительство, що тоді дуже носилося з планами заселення степів, опанування берегів Чорного моря, приєднання до російської держави земель балканських і самого Царгороду. Правда, Запорожжя в останніх десятиліттях перед своїм скасуванням значно змінило свій вигляд. Останній кошовий запорозький Петро Калнишевський, що ще від років 1762, а від 1765 таки без перерви до кінця Січі, був її кошовим, був чоловік дуже розважний і обережний. Вважаючи на обставини, всякими способами стримував запорожців від яких-небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель оселею хліборобської людності, завів усяке хазяйство, осадив багато селян хліборобів. В запорозьких степах завелися великі слободи запорозькі, церкви не тіко в Січі, а і по інших оселях. Таким **[32]** // чином, нарікання, що в руках січовиків чорноморські простори зістаються степом нікому некорисним — ставали неправдивими. Господарство Калнишевського само показувало, що в руках січовиків ці простори можуть заселитися і загосподаритися. Та правительство не хотіло терпіти таке гніздо свободного духу, як автономна січова громада — хоч як вона поскромнішала і похилилася в порівнянню з Січчю часів Гордієнка. Помігши полякам задавити повстання Коліївщини, правительство російське годилося розруйнувати і Січ, з котрої йшло гайдамацтво на

польську Україну. І російське правительство рішило знищити Січ, але боялося якогось воєнного руху, і через те повело діло помалу, потайки, щоб захопити запорожців зовсім неприготованими. По скінченню турецької війни, в 1775 р. секретно були розіслані воєнні команди російські в запорозькі степи — відібрати зброю від запорожців, що були на промислах, а літом генерал Текел з великим військом російським ввійшов в **[33]** // запорозькі землі як добрий приятель, зайняв запорозькі паланки (округи) своїми військами і разом з тим несподівано обложив саму Січ. Виставивши перед нею свою артилерію, і послав оповістити січовиків, що Січі більш немає бути, і запорожці мусять піддатися, покинути Січу й розійтися, коли не хочуть, щоб російське військо їх воювало. Страшенно це збентежило запорожців; не знали, що робити, багато було таких, що не хотіли даватися, а битися з московським військом, але Калнишевський з іншою старшиною і архімандритом січовим стали їх намовляти, щоб покорилися; бо однаково не подолають московської сили. Запорожці послухали і піддалися. Січ зруйновано, і потім царським указом оповіщено про її скасування, з "знищенням самого імені запорозьких козаків". Найбільше було дивно, що ту старшину козацьку, що намовляла не противитися, а покоритися царській волі, **[34]** // було арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання. На Біле море в Соловецькі монастирі. Так опинився Калнишевський в самітній келії, не бачачи людського лиця, і там він прожив 25 літ. Очевидці прочани, що бачили його в перших роках XIX віку, оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезу з одиночної келії-в'язниці: на Різдво, Великдень і Спаса[1]. Він питався людей, хто тепер царем, і чи все добре тепер в Росії. Але сторожі йому не позволяли багато розмовляти. Схуд і зсохнувся від старості, був увесь сивий, а вбраний по козацькі в синій жупан китайчатий, з двома рядами ґудзиків. Вмер 1803 р. маючи 112 літ: перед тим в 1790 р. вмер військовий писар Глоба, засланий також в один північний монастир, теж і суддя Головатий в Сибірі — монастирі Тобольськім.

Та встань батьку, ой встань Петре,
кличуть тебе люди.
Ой як прийдеш на Вкраїну, —
по прежнєму буде,... **[35]** //
Ой не буде в "Січі"
города отнині й до віку!

---

[1] Між рядками дописано почерком Тихона Рубеля: "Монастир — це була під виглядом Бога. Сюди згонили всіх запорізьких старшин і садили в окрему кімнату (келії) і там до нього не приходив ангол, щоб дати йому свободу і сам Бог це не бачив. Того, що такого немає. Це все вигадки. От якби був отой ангел визволитель та Бог, вони оцих сторожів покарали, а самого Калнишевського випустили на волю".

Так оспівано це заслання письменником.

Після скасування Січі багато січовиків перейшло в Туреччину і т. інш. А більш осідало тут, кругом Січі; то і наш предок Андрій (звісний у гайдамаччині) з другими запорожцями перебрався із Січі в Полтавщину у хутір Баранівку, і там жив до смерті. Оповідалося про нього, що він мав багато дорогої кінської збруї, та турецького металевого посуду. А що торкається грошей, то він і щоту їм не знав; але ж саме любе в нього було, це здорова шаблюка з дорогою ручкою, він з нею носився як стара баба "з свяченою водою". Так говорили прадіди, запевнюючи, що дійсно це таке було. Мав він двох синів, за одного нам невідомо нічого, але ж старший його син Гаврило говорив, що довгими зимними вечорами батько його Андрій при каганці, набиваючи здорову у серебряній оправі люльку, любив розказувати про походи на татар[1] та Туреччину. А особливо як здобували правди від панів **[36]** // оружною рукою. Як били їх, та що витворяли над панянками та єврейками, як ті під руку попадалися. Творилося це аж поки Москва вмішалася і запортили все діло визволення від кріпацтва. До самої смерті він згадував Гонту, Залізняка та Калнишевського, оплакуючи їх як гарних проводирів та оборонців пригнобленого люду.

А росіян, хватаючись за шаблю, проклинав, що завжди лізуть не у своє діло; любив приспівувати, як "московські генорали церкви руйнували, брали злато, брали срібло, і воскові свічі...", та багато других. (При переводі розтолкую ясніш[е]. Це тіко набросок).

Частина 3

Після смерті Рубель Андрія — його старшому синові Гаврилу дісталося, як він говорив, до "греця" усякого скарбу, особливо кінської збруї (убрання) ...та і гроші "в мошні" були зашиті. Але ж жити там у Баранівці Гаврилу казалося щось не гаразд, тому він і турбувався від чуток, що, мовляв із-за "Смілого", люди перебираються на життя кудись на південь. А чому б то і мені не переселитися туди? Батько ж мій так усю Україну **[37]** // оббігав, і в турчина був, і горілку пив у замках "магнатів" шляхтичів: так міркував Гаврило Андрійович. А тут як на лихо тягнуться цілі валки возів аж з Білорусії, та все з переселенцями на південь в якусь "степову" смугу Таврії.

— Що там за степи, що туди переманює людей? — говорив Гаврило з братом.

І потім порішив, на чім би не стало, переселитися в Таврію. А тут якраз і случай гарний; наприкінці 1791 р. Росія щасливо закінчила

[1] Написано над закресленим "тар" іншим почерком.

турецьку війну, що закріпила за нею володіння Кримом та всім північним берегом Чорного моря. Після цього ще більш, ще частіше тяглися валки возів з переселенцями, домашнім скарбом та скотиною на вільні землі.

Аж ось у одній з подібних валок очутився і наш Гаврило, мандруючи за возами, на яких було все домашнє добро — важниці, мазниці, шмалки, підталки та інше. Гаврило Анд[рійович] смоктав, насвистуючи, люльку турецької роботи (так переказувалося). За це переселення він багато дечого розказував. Потягли його сюди степові простори, ті простори Таврії, що стіко **[38]** // око згляне — все степ, все трава і трава без кінця. Та ближче і до Криму, а від Криму в ті времена була користь, як послі чумакувати валками по сіль (валка — дестіко возів). Переїхавши через Дніпро і потім через річку Кінську пустили волів у траву, яка вже перед Трійцею була в коліно, а де, то і вище пояса. Після обіду Гаврило з другими [...]слив до рибаків, що поралися з каюками, і від них узнав, що Балки, Токмак і Водяна — самі старі слободи в цих місцях.

Селилися ці слободи понад кручами того, щоб можна було не тіко хліборобити та скотарством займатися, а щоб удобно було і рибу ловити. Прикурюючи люльки з рибалками, наші переселенці допитували їх:

— А що туди далі на південь? Чи єсть і там такі здорові селища, як Балки, та чи немає бува там річки іще?

Рибаки ліниво зиркаючи очима на гостей, відповідали (вони думали що і ці будуть тут рибалити):

— На південь величезні степові простори, в яких гуляють і вовки. Відсіль верст з 20 єсть Велика Білозірка, вона уже давненько населятися почала, в неї перші поселенці аж **[39]** // з Білорусії прибули, якісь "білозери", то її і прізвище Білозірка дано, — таке наговорили і багато другого рибалки нашому Гаврилу з товаришами.

— Єсть від нас верстах в 12 – 13-ти Мала-Білозірка — вона недавно почала населятися, в ній перші сім сімейств поселилися, вихідців із Смілого — Смілянщини; поселилися вони понад низом — в якім протікає неглибока річка, ця річка з кожним роком пересихає, криниці деякі "чабани вовною позабивали", а потім глиною (для чого невідомо). В якім році Білозірка населялася, мені невідомо, та за цим я і не гонився, узнаєте від луччих письменників.

— А далі тії Малої Білозірки, — говорив рибак, — верстов з 20 на південь єсть довгий під і в тім поду-низині, як у плавні усяка рослина єсть, окрім лози та дерев, єсть там трясовини такі, що не пройти. А у самій низині в очеретах круглий год вода стоїть. І багато там усякого звіря, вовків, лисиць, та всякої дичини. І єсть там цілі косяки диких коней (косяк, род, сорт з одним **[40]** // самцем, жеребцем у табуні).

Такого нагомоніли рибаки Гаврилу та його товаришам. На другий ранок, тіко зоря зайнялася і жайворонки прощебетали, наші переселенці витяглися стрічкою із своїми возами, тіко видно було волові спини та роги з ковил трави та других рослин. Доплентавшись в Малу Білозірку, яка в той час засновувалася понад низом, де протікала вода; поговорив з білозірчанами, яких було тіко нескільки десятків дворів, Гаврило Андрійович пішов з товаришами оглянути окресность та вибрати місце для життя, де б удобніше поселитися. Та й осіли в ярочку від білозірчан, на південь у чотирьох сотнях сажень серед чистого степу, цей ярочок — витічок упадав у низину, понад яким і була тодішня Білозірка.

Оце той витічок, де жив (1902 році) Кіндрат Рубель, ото і та містина, де першу вистроїв хату наш предок Гаврило Андрійович, як він говорив: "...на отшибі від тодішньої Білозірки сажень у 400, кругом пустирі, степова трава в ярочку, очерет і вовки та лисиці", — переселився він сюди щось в 1790 роках. Таке осталося від переказів прадідів, що дійсно Гаврило Андрій[ович] **[41]** // селив на отшибі від усієї Білозірки, яка тоді була понад тим низом, де була цегельня (в 1920 роках) та Корячівкою геть туди достаючи до нинішньої лікарні (1920 років).

Аж багато років послі, Білозірка собою схопила всю ок[р]у[жн]ість так, що і наших предків дворища опинилися, немов ізжерті Білозіркою, у самім її серці, пишаючись здоровенним і високим гаєм тополь, який чумаки і прозвали "гай з тополь на рублівці", вони тут у холодочку стояли цілими валками із сіллю, рибою тощо, бо тут був колодязь з доброю водою, біля котрого стирчав уроблений до здоровенної тополі звід. Ним то і тягали воду чумаки.

Далеко видно було і ті тополі, і той звід, на якім проти цебра з другого кінця було прикріплено з возу колесо заміж вантажу. Це колесо іначе і не звалося чумаками, як "...напоєм волів та переночуємо біля "козацького-колеса", бо вже з козаків тіко "кругле місце зісталося без кінця; і як на круглому **[42]** // з воза колесові не найти угла, так скоро не знайдеш козака, закинутого судьбою між усяку людність". Така була поговірка прадідів. Під цими тополями не було того і дня, щоб пройшов без людей, без витівки... і без драки. Та повернемося до начатого!

Звісно, що тодішнє правительство було зацікавлене планами заселення степів півдня ввиду своїх політичних заходів проти Туреччини і Криму, тому воно "пусті землі" і заселяло, обіщаючи поселенцям усякі пільги. Багато насаджували примусово за різні кари, а потім вони всі тут і залишалися. А головне зіграло те, що тут удобні землі для хліборобства, скотарства та ін. Та і селитися нікому не заборонялося — де хто хотів і стіко мав змоги обробляти землю.

Як вже вище зазначав, місце, де поселився наш предок Гаврило, то треба сказати, що скоро після цього він з братом, що жив укупі, обрали собі місце друге від Білозірки верстах у 25 над підом-яром, (місце це 1920 р. нинішні Менчекури) і заснували там у самім яру хутір — ще на зовсім **[43]** // пустинному місці-степу. Поселилися там разом з ними іще якісь дві сім'ї з білозірчан (так перше населялися Менчекури). Основне ж життя їх було в Білозірці, а там на хуторі тіко скотина (хліба не сіяли); скоро скоту розвилося багато, особливо овець.

Говорив Гаврило:

— Як селилися вони там, то дуже гарна була містина, вроді довгого без кінця яру-поду. Весною скрізь кругом і по низині дуже багато було води, а на воді якої тіко і не було дичини: журавлів, гусей і качок та іншого цілі стаї. Було їх кой коли цілі хмари, і від крику, ґелґотання їх, весною, коли був близько, то волосся на голові піднімалося, ...а уші хоч заткни й чути нічого! Страх нападав і бросав охотиться на їх. Вовків теж стіко, хоч не раз крали ягнят. Але ж були гарні собаки, такі, що і лисиць брали, та і вовкам спуску не давали (як вовків загризали і інше при переводі, це наброски). Та було і літом все время стояла вода у тім поду-яру і були **[44]** // та[м] теж трясовини.

Отаку містину вибрав наш предок Гаврило Андрійович для свого життя, для свого скотарського хутора. Через стіко років і там він хліборобити почав. Під цей протягався аж (нинішня Тімошовка 1920 років) тоді це місце звалося Тарсалак (при переводі поясню назву).

Через дестіко років скоро Гаврило розділився з братом. Про дільбу цих братів (наше коліно від Гаврила) розказували прадіди таке: скотиною їм ділитися було нічого, але ж коли діло дійшло до грошей, то їх і щитати не можна. З одного боку, вони і грамоти не розуміли зовсім, а з другого, — в їх таки порядошно й було. Оповідалося, що вони ділили гроші прямо міркою — насипав її з горою, потім верх зчеркне занозою і баста, так одному, а потім другому. Пишучий сказав би, а як не стане на мірку грошей, тоді що! Та, отже, грець ламав тих прадідів доділяти решту жінчиним капором (очіпок). Читач прямо подумає — та це рябої кобили сон! Але ж ні — це дійсно прошле-бувше, і в наші часи **[45]** // життя нам непонятне діло. Скажуть, звідки така купа грошей; отже й отвіт короткий, перше, що вони були багаті, були по тому времю і тут, та і головне, якщо читач не забув про того Гаврилового батька Андрія, що давав панам, жидам і ляхам з турчинами та татарами "чубрія", як він виражався.

Ще довго після того валялися різні бляшки із збруї, вивезеній ще із Січі. Отже, відтіля, з Баранівки, і переселилися теж не без грошей, ці "хлопці, що ділилися міркою". А тепер я скажу, що диво не дуже і

велике насипати мірку “мідних грошей” та ще й тих років, хоч би наприклад 1765 р. гроші були більш мідні і такого величезного розміру, що 5 рівнялося вершку в діаметрі, та і товщина немала, бо “герб-орел” — з одного боку був такої величини, немов мале горобятко розіпнулося на п’ятакові. Це дійсно, бо пишучий в руках держав той п’ятак 1765 років. А дві копійки тодішні своїм розміром рівнялися до п’ятака 1910 років. Іще **[46]** // 1800 років дві копійки були розміром до п’яти (1910 р.). Хіба ж даром оспівав Державін — князя нашої Тавриди, що коли цей князь Потьомкін, переїжджавши із Яс в Миколаїв, умер на дорозі і тіло його цілу ніч лежало на степу покрите плащем, то гусар бувший з ним, положив на очі його по одній “мідній монете”, щоб закрити їх від птиць (Две ленти покривають очі, см. Держ.), такі були здорові в той час гроші, бачте, яке здорове та зажерливе око вони закривали! Такі вони сохранились і до 1812 р., коли отаман Платов з своїми партизанами збирався закрити руською копійкою того і те скажене “око-очі”, що зажирало в собі увесь світ ... це око Наполеона, але ж і не вдалось.

Отож, можна вірити і дідівській мірці, бо як одсчитать вищезазначених мідяків на 100 карб. то і в шапку не вбереш, не то в капор.

Оддилившись, брат Гаврила построїв собі хату у ногах плану геть на південь, близько понад таки ж тим витічком, **[47]** // де вже починали строїтися іще прибувші вихідці із тієї ж Баранівки (з того часу і до цих пір прізвище “Барани” — послі цей ряд прозвано Рублівкою). Але ж і після цього розділу Гаврила (від цього Гаврила з 1800 р. і візьме начало “667”) з братом хутір їх в Менчекурах був. Звісно, в них там було багато скотини, овець та й іншого. Оце вам і рід козачий від цього Гаврила нашого предка. Бо в нього ще всі звички були козачі.

Він носивсь по степу на вороному, охотивсь на вовків, лисиць і диких коней. Він було говоре: “Ну, вороний, поїдемо в трав’яні чагарники, (з собаками 3 – 4) погонимось за вовками або лисицею — дикою конякою, а вловимо може перепілку”. Жив Гаврило з сином гаразд, тобто воля його над синами виповнювалася без оговору. Про це кой що розказував його старший син Данило, бо коли найстарший, то найбільше й битий був батьком. Говорив Данило: **[48]** // “Мій батько Гаврило був здорового зросту чоловік, і із такою силою, що свободно перевертав віз будь-то найбільш навантажений солі, або чого, і також поставе на колеса, коли той умотаний канатами поверх шкур. Носив штани козачі на очкурні, і такої ширини одна штанина (холоша), що мати Данила часто мазала або з чим другим поралася, то одну (холошу) надівала на себе поверх сорочки заміс[т]ь запаски. Горілку пив добре, і напившись, мав привичку лягати спати у колючки, та ще було,

— говоре Данило, — царство їм небесне, — як залізуть, де найбільші колючки, так що пополаються мати, поки доберуться.

Ну вже як і доберуться — тут пополаються: "... а ти бісів кнур налупивсь", і, узявши за чуба, підведе, а потім додому. Чому що за чуба? А тому, що ніколи б вона його за що друге не підвела (хоч і вона була не із малих). Було тверезим він говоре: "Ну вже як походе коло мене п'яного моє "щастя-жіночка", так довго чуєш потім, немов на голові волосся із шкірою відстало од черепка, так легенько вона підводе". **[49]** //

Люльку курить бросив ще не старим, закинувши її геть далеко у річку, яка з годами все більш спарювалася (ті річки, що брехуни топляться). Сіяв хліб руками, притім, де йому земля вподобається. Запрягав по 2 – 3 парі волів у дерев'яний плуг, у якому тіко і було залізне "чересло — і леміш", а потім рало з дерев'яними зубками; розбиваються грудки і сіється руками, а потім ще бороною з дерев'яними зубками. Але ж сіяв мало, більш скотарив. Все в нього було — воли, корови, вівці, свині і кози. Часто було бігали не тіко козенята, а і ягняти по загаті, а потім заберуться на хату і вистрибують, аж поки один раз гепнуло прямо десь перед порогом Гаврилу на кудлату шапку, і цим дуже сполохало бабу Гаврила, яка в увесь рот закричала "рятуйте", а потім розсміялась, побачив як ягня насунуло здорову шапку своєму Гаврилу і само осталось живе і дідові не дошкулило. Так вони жили між скотиною". **[50]** //

Говорив Дан[и]л, — було з кінцем зими, як почнуть "котитися" вівці, кози, то у хаті їх буває з дюжину разом, а коли то і стара вівця тут. Це все було у малій хаті, де страву собі та дітям готувалось, та жили жонаті сини з дітворою. Тут і оладки, або пироги з гарбузом печуть, і дітвора на вівці верхи катається, поки мати дасть рогача. Зате в великій хаті, [1-]тепер зала зветься[-1], зовсім не те: чисто, тихо і в углі, на покуті, між густим рядом образів горить "лампадка". Тут живуть "дід і баба". Туди і дитина коли ускоче, то зараз замовкне, бо якось тихо, сумно, і ягняток немає. Коли був тверезий Гаврило Анд[рійович], — говорив Данил, — тоді біда, на криво ні слова, дуже були "скажені" — царство Боже їм — тоді тіко сопи та дми і подальше, особливо коли "сердиті", іначе біда — чим попав і влупе, хоч і ярмом із волів, а було і колесом із воза вціляв мене — говорив Данил Гаврилич (Єсть пісні, які він любив співати [при переводі вставлю, теж і свайбові]). **[51]** //

Частина 4

Помер Гаврило Андрійович зовсім нестарим і залишив після себе зовсім ще молодих дітей, з яких старший Данило і взявся підтриму-

---

[1] Дописано над рядком Тихоном Рублем.

вати батьківщину. В нього було овець ціла отара — "вони як з води йшли", — так він говорив. На тім же хуторі було як вийде отара з цапом спереду, в якого на шиї був звонок, так любо і подивитися. Цап цей відігравав ролю проводиря вівцям, хоч нехай яка погода застане їх в степу то стоїть чабанові гермигою зігнати цапа і за ним вже підуть всі вівці, хоч і взимку хурделицею. По давньому звичаю Данило і після розділу з братами зістався, як старший, на "старім дворищі". [...][1]. Один брат його оддилився на хутір, другий тут на південь поряд з дядьком, на вищезазначеній вулиці Баранівка, уже Рублівка — прізвище, **[52]** // де після їх населився ряд дворів 11 в 1830 роках, це цілком підтверджують і такі докази, як садки і в них столітні груші, стоявши і до 1892 року, хоч при розділі цих братів вже не чути за мірку, але ж усім було що взяти з "батьківщини", особливо Данилу, як оставшомуся на гнізді. Видно було, що ще були гроші і в Данила.

По переказам, та це вже і річ недавня, то до Данила часто приїжджав погостювати якийсь пан Красовський.

— Провідав, що в мене єсть гроші, — говорив він, — пан такий рідний став до мене, хоч у пазуху пхай.

Цей Красовський пан за якісь ласки був обдарований Катериною[2], царським урядом великим куском землі десь на південь до Криму, або, вірніше, обдарований був ще його генерал[3] батько, але ж він готове промотував. Цей пан частенько почав нагадувати, а потім і набиватись. "Ти б Данил Гавр[илович] купив у мене кусок землі, я б тобі продав недорого, саме мені потрібні гроші. Та і ти з свого боку цим зробиш добре діло не тіко синам, а і внукам. **[53]** // Вони будуть, згадуючи тебе, дякувати за цю землю. Також цим ти зробив два історичних діла, і перше, обеспечиш своє покоління землею, а друге — визволиш мене з долгів. Я тобі Данил Гаврил[ович] повинен сказати, що це все скоро минеться, що ви тут так вільно живете, де хочете сієте, і де хочете пасете худобу. Вже не через багато років це все минеться. Землю продадуть, і не панам, а "підпанкам" — багатія[м], то німцям, а останню поділять людність. Продадуть землю у вічність, хоч найдешевше, а продадуть, згадаєш ти мене, Данил, я тобі по самій дешевій ціні, хоч по 80 к. за десятину, продам з тисячу десятин, — це для тебе кусок неважкий буде. Я знаю, що твої гроші даром десь зариті лежать і тому й набиваюся на тебе з своєю землею". Так нескільки раз він набивався, і на послідок говорив: "Хоч постіко небудь давай продам!"

[1] Речення затерте.

[2] Дописано над рядком.

[3] Дописано над рядком.

Так і не купив Данило землі в пана і тілько сміявся, та говорив:

— Бач як йому приспічило, **[54]** // узнав що в мене гроші єсть, так і преться щодня. Пропивсь-програвсь у карти та і лізе з своєю землею, от мотюга, а ще й пан, освічена людина. На бісового прадіда, виманить гроші; та і навіщо міні його земля — це ж не віл, щоб купувати у вічність, і це ж не заноза до ярма, ... е ні.

Говорив мій дід Андрій, що біда велика буде тим людям, що купують у вічність землю, або з подарками землею носяться. Так говорив Данило; та і справді, навіщо йому була земля, він і так де хотів сіяв, і пас худобу. І після таких міркувань він ще далі ховав гроші, і ще більше пив горілку та просиджував у шинку. Та, хвастаючись перед другими, говорив: "Луче буду у Крим по сіль чумакувати та збирать гроші, ніж за землю віддавати". І давай їх переховувати, носить з міста на місто; аж поки перед поїздкою в Крим по сіль десь так закопав їх в повітці та хліві в казанах, що як приїхав з чумачки не зміг і сам знайти та й захворів.

Так говорили діди, що дійсно це було, **[55]** // дійсно казанки з грішми єсть закопані в повітці (якої вже і містини немає) на тім же старім дворищі, де жив Кіндрат Рубель (1905 році).

Скоро після балачки з паном, панові слова збулися; началось регулірування землі по точним указаніям правительства, губерній та уєздів, та по полосам і містностям; з зазначенням розміру душового наділу в кожній містності. Десятина землі по установі скрізь мала казенну міру в 2400 квадратних сажень кожна. Наприклад, Таврическьа губернія третьої (степової) полоси. В горній части, до черти, зазначеної указом щось 1835 р. уєздів Сімферопольського і Феодосійського на одну душу 34 десятини. А вже в Бердянському — 5 десят[ин] на душу. Але ж останні — Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський та останні часті Сімферопольського та Феодосійського — на душу мали землі по 6 десятин і 1200 квадр[атних] або 6 $^{1}/_{2}$ десят[ин]. Це все були уєзди однієї Тавричеської губернії **[56]** // для того цілком і установив тут. Після цього переділу і згадали сини Данила, що недаром говорив пан, що скоро минеться "дурниця, де хочу сію і худобу попасу". Багато земель розкупили німці та і другі.

Та давай вернемось до начатого; нагадавши про Крим і чумачку, поговоримо як небезопасно було в те время чумакувати в 1826 роках.

Розказував Данило Гаврилич: "Як і щороку після провід, зібралася чумачка щось возів з двадцять, та на деяких возах чоловік і по два; з нею двома возами потяг і Данило. Звісно, що за їзда волами, та ще в таку даль. Та чумак зна що робе, набирають пшона, сала та іншого харчування на місяць і більш (воли паслись по дорозі). По степу шлялось багато

усякого люду татар, та і свої оббирали та вбивали хуже татар. Татарам то вже й дива немає, вони страшенно не любили руських за їх господарювання над Кримом, татари іще мріючи про свою незалежність не раз згонили оскому над чумаками, вирізували їх цілі валки **[57]** // (скоро це правительство Москви приборкало). Добравшись десь недалеко до Сивашу, наші чумаки стали ночувати над низом, внизу між очеретом плескалася вода, чумаки все стають біля води. Випрягли волів, зібрали ярма і занози — "все чумацьке" добро — під вози, і повішав казанки на дишла, почали варити вечерю. Після вечері розляглись в траві, і спочив трохи, як гаркнули "веселеньку", узявши найвище; аж трава гнеться і немов виляски понад низом очеретом пішли, та десь далеко-далеко затихли.

Говорив Данило: "Співали усяких веселих, і про дідів. як у поход ходили, а були такі умники, як почнуть, як почнуть із прадідів, то всю ніч би прослухав, дивлячись угору на зорі, було і ночі мало, заслухаєшся. Як билися, як сонних рубали та у полон брали, виколюючи їм очі, або як від турчина тікали та в степових травах тижнями жили без хліба. Чого тіко за ніч не перегуторять, і яка в кого гарна молодиця, то згадають. **[58]** // Або почнуть з кого глузувати, що він хваста своїм шестирогим бараном, або цапом, що веде вівці без чабана. Аж поки який переб'є: "...дивись Хомо, чого-то по небі так хмари ходють, одна вище — друга нижче і десь вроді грім гуде? Всі притихли, тіко Ничипір з реготом промовив, — "Та це в моєму череві від каші з салом, та часнику з квасом, і кавуновим насінням з люлькою закусивши, — таке робиться, мабуть розірве до ранку?"

Не спить чумак, він знає, що трава як море, з неї всяк час можуть прибуть лихі люди! І тому один чатує, зітхаючи, поки змінять. Та більш було все спить, сам чатуючий дрімає, куняя головою. А коли хоче не задрімати, то він сіда в "сапетку" (корзину), і як чуть здрімнув — пада на бік, влучивши лобом у віз, ... де і сон дівавсь, як божевільний схопиться, коли то криком усю чумачку збуде і ті сонні підсмикуя штани хватаються, хто за-що, хоч і дишла.

Все спить; і жар тіко блищить під казанками, над ним тіко метелики, **[59]** // літаючи осмалюють крильця, та у траві немов яка невідома машина іздає тисячі звуків, то все сюрчки-сверчки та інше, і серед сієї музики чутно важкий сап волів; та і люди сопуть, хропуть, аж трава гнеться. Ніч видалась ясна, парка і вітерець не шевельне.

Серед сієї тиші, з передрозсвітньої мгли, немов випливла кінська, з сідоком, постать. Зиркнув на чумачку, сідок рвонув коня у бік — та пізно; його замітив наш чумак Данило Гавр[илович] і приготував із возу шмалку, сів під колесо задньго воза.

Не встиг сідок блимнути оком, як шмалка Данила опинилася під його носом з гуком "стій". Сідок промовив: "Здорово православні". Цього і досить, Данило шмалку озем (аж загуло). Всі схватились, сонні чумаки хто в чому були, такі тіко в шапці та сорочці. Зіваючи ротами, ця кумпанія обступив "чужого" і вже розпитували чи звідкіль, чи православний; чого один, і тичуть то табак, той люльку, але ж старіші:

— То годі гомоніті, обступили **[60]** // може голодну людину.

Ничипір:

— Я принесу каші, — і драла до казана, та забув, що вчора всю впоров, від чого в нього так і бурчало.

Та сідок тіко табаку і випросив, і якось загадками прогомонів:

— Ну і спите безпечно, мов дома, — і швидко змінив тон, сказав, — може будемо попутниками, — і скаля зуб одвернувся.

Се замітив Данило і промовив Ничипору:

— Що за сатана? Як загадками балака? Та він і дивиться не по людські... Оце, Хомо, кажись сильніше тебе буде!"

— То-о-о, — потягуючись пробурмотів Хома і вже хоч і боротися, — ...та завтра днем побачу, що це за притика, може і не сильніший?"

"Чужому" було років з 35, у плечах широкий, шия як у бугая, ростом нижче Хоми.

— Хоч би скоріш "завтра", — промовив Хома, штовхаючи Ничипіра, — я не буду, як не поборю його.

Біля сідла причеплений дебелий дрючок, за поясом самодільний здоровий ножака — це все оружжя "чужака". Викурив люльку, він попросив вечеряти (перед світом) і коли піднесли сала кусман з два кулаки, **[61]** // пів хлібини житнього, він як за себе кинув все. Дивлячись на це чумаки похитали головами, промовляючи:

— Ой він і голодний, бісяка, а лопа як! Та це, Ничипоре, ще хужий тебе обжора.

—Та хай їсть, хоч би не вдавився, обжора!

Наївшись, "чужак-приблуда" повеселів і говоре:

— Тепер я розкажу хто я. Я парубок!

А з-під возів сміх:

— Дивись-дивись який молоденький парубок. Оце б був пара нашій "білозірській" тітці Попутовій, та теж усе себе счита за дівку, дарма що єсть [дітей] 4 від різних чумаків, і обличчя немов печене яблуко, а все — я дівка, я дівка. Отакий цей парубок!

Почув це розповідач, косо дивлячись на вози, притих. Замітив це, постарші чумаки почали так чхать та кашлять, що молодші пойняв цей знак притихли, заткнув картузами-шапками роти, бо старших боялись добре.

— Я [паруб]ок, — знов промовив, косясь під вози, чужак, а під возами, аж вози ходором заходили, **[62]** // так щось засовалось, зачмихало в шапки, що і старі не видержали, хватаючись за очкурню, від тієї скорченої рожі, яку скоїв чужак при слові парубок.

— Я з Балок, ваш сусіда, прозивають мене гайдамаком, але ж правдиве моє прізвище Суздальський. У мене скрізь знайомі — і в Криму єсть. В Крим я їздю часто на рік. Кінь у мене ні догнати, ні випередить; і ...не втекти.

Йому підсипали табаку, підсіли ближче.

— Е-ех, на моїм віку чого тіко не було — і чудно і страшного. А з під возі[в], уже не сміючись, показались чубаті, під "горщичок" острижені і лисих зовсім голів.

— Я крав багато не тіко коней, але й татарку раз схватив, — при сім він скорчив свою смішну гримасу, — і, погулявши з нею в степу, ще й назад відвіз. Чуть не попав під аркан (при переводі додам). Пив, гуляв напропалу. Один чоловік ніколи зі мною не зладе — не боюся.

А з під возів:

— Оце який і здоровий сатанюка, матері його печений гарбуз! Дивись, Хомо, слухай, та й бреше він **[63]** // улад.

— Нехай бреше, хоч би скоріш день, я таки поборюся з ним, ех, аж руки вже сверблять, мабуть не витерплю вискочу!

— Та підожди, дай чоловікові доказати, — прошепотів Нечипір, і вилізли всі з-під возів, та й обсіли густо у два ряди чужака, запалив люльки.

— Ось недалеко від цього місця я вам розкажу як у прошле літо я поздоровкавсь до татарина, або ні — він до мене.

— Розкажи, розкажи, — забубоніли кругом чумаки.

— Їду й їду собі, відсіль управо трохи, аж якось неловко робиться, не зустрічав ні людини за весь день. Тучі такі чорні на захід, і мов так низько вечоріти починало, сонце від землі, ...ну сажень із три було. 19 іюля спека стала спадать. Сидячи на коні я дрімав і не знаю коли й очутився над якоюсь кручею, внизу між очеретом булькала вода, а з боків і кругом мене різні рослини в рівні з конем. Направив коня до низу, де плоскіш згори, я думав напитись, і коня напоїти. **[64]** // Аж гульк, якось уліво я замітив шапку, яка то піднімалась то опускалась і немов бігла несамовито по траві: ...Ох лишечко! Це ж татарин мчиться міні наперериз, то пригинаясь, то піднімая свою голову. І як я його продрімав, як раніш не замітив, а він вже проти мене сажнів з 50, я озирнув місцевість, а що як обернуть коня, а потім роздумався. Може він не один, може іще є з десяток; та пізно вже! Він осе-се, вже я направив коня проти нього, швидко наготував ножаку та дрючка, — чумаки і дух

притаїли; в Ничипіра аж бульба з носу повисла, а Хома, штовхнувши його вбік, промовив:

— Ну ти і невштивий, утри носа, недаром тебе жінка Секлета і лупцює.

Всі засміялися.

— Та годі вже тобі...

— ...наготував ножаку, я, посвистуючи, поїхав напротив, а тіко сам тремтю. Аж ось і татарин, наші коні якось разом заіржали; у мене чуб заворушивсь на голові, та і в коня я аж почув як затремтіла шкіра з-під сідла. Положив руку на ручку ножа, я знав, що він кине **[65]** // мені на голову аркана і потім що схоче. Зрівнявшись зі мною, він кивнув, здороваясь до мене головою і проїхав з сажень взад мені, швидче молнії кинув на мою голову аркан, і як я не був приготованим, але ж тіко встиг його перерізати ножем. І обернув свого коня, кинувсь на нього з високо піднятим кийком, — пойняв як нежданно обернулось діло, татарин з криком "Алла-ала" (Бог мій) погнав коня швидше вітру. Та куди там від мого втекти, з хвилину він як буд-то сажень на три одбіг, ...під ним кінь оказався не хуже мого. Але ж я зкипів і як божевільний лаявся та бив ногами коня, з хвилину ми якось немов летіли по траві і ...вже передімною його без шапки брита голова. ...Раз-два, і з усього розмаху кийок ударився о кряж коня — той аж на диби став, і сідок тіко встиг крикнуть ще раз "Алла- А...", та й не договорив, злетів з сідла, якось махнув руками з надвоє розтрощеною головою; ...так сильно я його вдарив, що і моя рука з тиждень трусилася. **[66]** // Схватив коня татарина, я ще раз вивернув його кармани і зиркнувши на ту червону, замісто голови, криваву масу, я з огидою плюнув, а далі немов лихоманка струснула, я ще раз проти волі зиркнув на вбитого і закрив долонею свої очі, погнав у весь дух убік коня з чужим, прив'язаним до свого сідла. Ніколи ще такого не було зі мною. Я оббігав людей! Мені здавалося, що його дома ждуть, що його звірі, птиця розтягує у траві і в мене чуб угору становився, очі горіли, голова палала, мені самому чого-то хотілось жить, нічого три дні не їв. І продав коня в Криму, летів додому, обхватив обома руками голову.

Розказчик важко зітхнув. Чумаки як поніміли, так важко, не по собі їм стало, немов убитий татарин, що так призивав свого бога "Алла" на поміч — був перед ними, всі повішали носи. А потім бряжча ярмами, занозами, [1-]це було по цей бік Сивашу[-1], почали, засмучені розказом, збиратись у дорогу.

Так чумакували. Було після провід як поїдуть, то аж перед **[67]** // косовицею приїдуть; і йдуть з дому у Крим по сіль, а додому приїдуть із

[1] Написано над рядком.

“полтавщини” з рибою, або гончаркою. Сіль в Криму брали не у однім місці; брали із-за Перекопа, з села Верменського, з озер Карлоутського, Старого озера і Червоного — це Червоне того, що зараз по покоренню Криму було тут вчинено різню над однією великою чумачкою до одного чоловіка; тобто від того і назва. Але ж говорили і так: “...Там гарна червона сіль” — і все. То й наші чумаки набрали солі з Червоного озера, потягли назад. Деякі додому; а Данило Гаврилич з другими, мандруючи за возами з Перекопу, повезли в Полтавщину в села на базари. ...Звісно, пройтись з волами в таку даль — як будеш себе почувати, а [...] дійсно було.

Ось що він розказував про сю торгівлю: “...Як попомочать було дощі в дорозі, або спека така, що і крізь чоботи як жаром обдає”.

Він було чобіт, кудлатої шапки з ягняти-перестрига ніколи не скидав, хоч як парило, а в такім виді голий без сорочки та в иршаних штанях, швиндиляя **[68]** // за возами з люлькою в зубах виспівував:

Ой чумаче-чумаче —
життя твоє со-о-о-б-а-ч-е, собаче...
та другі (при переводі).

Приїхавши на полтавщину в село Писарівку, Данило з другими — Нечипором і Хомою — розпродав сіль, пішли по базарі кой до чого “прецінитися”... Пройшовши стіко ступнів, вони угляділи кацапа, що продає кавуни (діло було в молотьбу). Недовго думая, чумаки запитали:

— А стіко стоє кавун?

Продавець косим оком глянув на них, відповів:

— А на ча спрашуєш, хохлацкая рожа, ти ж яво все равно ня купіш — і не сказав ціну.

Данило Гаврилич і рота роззявив від такої відповіді кацапа. А Ничипір з Хомою почали засукувати рукави вишитих сорочок зі словами:

— А ми тобі, бісів кацапора, покажемо як лаяти чумаків, — і підходять до нього.

Зібрався круг людей. І один схвативши за руку Нечипіра, що вже хотів заїхать торгівця по уху, запитав:

— Звідкіль ви, стійте.

— З Таврії, — відповів той.

Чоловік повернувся до торговця і сказав:

— Ти поїдь у Таврію, то там цих кавунів за пів години ти даром віз напросиш, а ти **[69]** // ще харахонися і ціну не сказав людям, кабель-кудлатий, — плюнув у бік, пішов далі.

Обернувшись до Нечипіра Данило над ухо:

— Утри носа та ходімо швидше, бо дивися як збігаються кацапи коробейники, аршинники та інші, — а їх вже чоловік вісім обступають

чумаків, а ось і цеберошники з богомазами сунуть; та росте купа і земляків, хохлів.

Базар загомонів, забубонів, чумаки прикусив язики, позадкували до возів і наготував про случай шмалки, пристали до другої купи земляків та хохлів, які голосно вже гомоніли, що пора дати "кацапам гарного витрішія", що здорово вони почали сміятися з хахлів, але ж на цей раз діло обійшлось без драки.

Таке було чумакування, не раз були гарні таки сутички на базарах "хохлів з кацапами" — після яких не одному кацапу попадало на бублики, та і хохол з тиждень після цього не один себе почував немов возом переїханий. Не раз приходилося стражерам-поліцаям умішуватись в ці класово **[70]** // непримиримі нац. менш. сутички, в сю ненависть і боротьбу.

Звідтіль чумаки привозили білу глину, і поки доїдуть до дому, то розпродають усю. Оце такий двойний прибуток чумака. Все достане чумак хоч віз і риби за ціну (при переводі). Зимою чумаки дома доглядають за скотиною, вівцями. Любили в шинках сидіти хоч і по двоє суток, там все єсть: пиячать горілку та розказують "хто що знав". Та чом не пити, як відро горілки 3 карбованці і цуплять кухлем. Співали пісні і більш такі, щоб в них висміяти кацапа, та згадати про горілку, про сині жупани та вдову-молодицю. З подібних випивок не одного батька діти стрічали з великими ліхтарями під очима, та і де не треба, на похмілля.

Та бува всьому кінець. Так і нашій коротенькій історії про Данилу Гаврилича. В одну з подібних поїздок по сіль він простудивсь, захворів і не дожив весни, вмер. Оставив зовсім ще нестару жінку з двома синами і двома дочками. **[71]** //

Частина 5

Як звісно, — в сім'ї після всякої смерті горе-смута, а тим більш смерті батька і чоловіка. Так і за Данилом, посумував, його ще гарна жінка, почала господарювати. Розказували, що вона любила й погуляти, — випити. Але ж і достаток мала гарний, як видно хоч би із того, що вона весною продавала однієї квасолі мірок по 20 – 30, та було і друге; овець мала цілу отару, не считая скотини. Свиней годувала разом по 7 штук. Про її гульні багато єсть розказів, а тому один приведу зараз, з якого видно, як безпечно жилося в ті часи. Після гульні — гульня, після випивки — випивка і так без кінця. От як жили наші "некультурні" предки 1830 років і далі.

Зібралося дестіко чоловік у нашої Данилихи, і випив гарно, один з гостей почав хвалитися своєю силою та меткістю. Він не раз уже наривався на хазяйку:

— Давай забиватися на відро горілки, коли я сам за годину не поріжу твоїх семеро годованих свиней.

Другі підтюкали, трах-бах, стрибають, давай відро горілки. Взялись за руки, другий **[72]** // розвів. І гепсом всі посунули до свиней, які були поряд з овечою кошарой. Позлазили всі на цілу гору овечих з'їдів, а сміляка з ножем за халявою ускочив до свиней. Ті, побачив чоловіка, лякано забились, хрюкая, в угол хліва, а бувший між ними кнур, піднявши свою щетину, грізно клацав зубами. На нього немов божевільний і кинувсь наш герой, і ухватив за бік, звалив в одну мить. Але ж де не візьмись другий кабан, перебігаючи в куток так ударив під ноги зарізаку, що з його рук далеко ніж полетів; а він навзничь, як сніп, попав прямо у калюжу, а кнур схативсь та в угол.

Сміх, крик, тюкають на нього; піднявшись, вилаявсь, він з такою силою схватив першого попавшого за хвіст, що той одірвавшись зіставсь в його руках і наш герой, падаючи назад, попав на підскочившу свиню упоперек спини, а та понесла його по загороді. Піднявшись на ноги, він не то з сорому, не то з досадою швирнув хвоста у кучу надривавших животи од сміху людей і вцілив одному в вуса. А сам упять за своє, та получилося те ж саме як і перш. **[73]** // Порізавши долоні об щетину, змучений до краю, він ледве вибравсь звідтіль, обтріпаний, обмазаний та ще й відро горілки програв (стояло воно 3 кар.).

Так закінчилася ця скажена атака на свиней, з якої тіко дві і поплатилися хвостами. Але ж герой наш прохворів з півроку, і коли хто нагадував як він на свинях програв відро горілки, то він морщась говорив:

— Сильні, бісової-телми, свині. Ніколи я не думав, що так важко прийдеться з ними, чуть і пупа не порвав. А за штани нічого й казати, в них не тілко очкурня лопнула, але й матня тріснула.

Та видно добре він надувався, бо через рік і погасить прийшлось. Так розказували діди. Що робить то робить, гроші єсть, скотинка єсть, податі не важкі — чепуха. А землі стіко хоч, хліба, вже хоч і руками присівали, більш було і на продаж. Родила яра пшениця здорово на цілинних землях, аби як задряпав дерев'яним ралом.

Старший син цієї вдови Іван — Данилич — родивсь 1819 року, а другий через сестру менший, **[74]** // був Кіндрат — Данилич. Старший Іван женився зовсім молодим і взяв собі жінку Мотрю з Балок. За цю свайбу говорили, що вона гулялася щось біля двох тижнів; "перезва" — та "зазови" ходили. Випили відер 10 горілки.

Коли він засватав цю Мотрю, то якась ворожка (говорили — відьма) віщувала йому, на руку дивлячись, якесь лихо. Лихо це либонь-то виявиться в його господарюванні:

— Будеш бідний, — бурмотіла ворожка, — бо в тебе єсть дома дівка, що тебе кохає. То тітка тієї дівки, за те що не взяв її, зробила у городі на твоїх коноплях “закрутку”, нашипотів над нею, щоб у тебе дохла скотина, і щоб тобі й добра-путя не було.

Вислухав ворожку, Іван плюнув, промовив:

— І бреше стерва стара. Слово завжди словом і остається, і другого не може бути, — і взяв Мотрю. Але ж, — говорив він, — якось було моторошно.

Через багато років він дійсно обіднів, але ж того, що пропив усе, так він говорив. Нажите батьками як у димар вийшло. Мати теж скоро вмерла після його женітьби. ...Та як і не випить, коли напроти двору шинок, і з боків два, заснували жиди селян як у павутині своєю горілкою. **[75]** // Хутір теж ще при матері ліквідувався, зісталось все господарство Івана тіко дома. Цей Іван Данилич почав горілку пить молодим, у нього був кінь по прозвищу Мошняга — з під Мошен виведений купцями.

— Це такий вчений був кінь, — говорив Іван, — що де б то я не запіячив у якім шинку, то кінь ніколи сам не піде, і другого до себе нізащо не допусте. А буде пастися хоч і два дні поблизу, поки свисну і гукну — Мошняга! ...Хут який буду п’яний, аби зліз на нього, то вже довезе — ніколи не скине.

Часто із своєю і Мотрею дома як запіячуть, так держись. І як чого розсердиться було на неї Іван, то мав привичку не бить, а щипать тіло.

Після вона говорила:

— Так пощипає усе тіло, що воно зробиться синьо-чорним, усмерть защипував.

Цей Іван, видна особа тих років — йому порядошно коє в чім обязана ця історія. Він все було торохтить, до самої смерті любив розказувати про давно минуле; на старість він зробивсь білий як голуб з бородою, головою і усами, наприкінці, його внучка Лидя і охрестила “дід білий” — так звався він до смерті, вмер 83 років в 1902 році. **[78]** //

Розказував Іван про той зазначений хутір, що заснував ще дід Гаврило в нинішні Манчекури:

“По всьому тому поду до “Тарсалаку” (Тімошовка) була круглий год вода; було понатягує мій батько Данило корита води для овець і скоту, а дикі коні підкрадуться і вип’ють. Що робить? То він було, щоб побачить коней тих, понатягувавши в корита, лягає під них, щоб було незамітно, і прислухається! Але ж це рідко йому вдавалося, бо дика коняка дуже чутка і обережна.

Підбігає косяк диких коней з своїм атагасом — жеребцем (атагасом звався жеребець самець того одного косяка — сорту коней), стануть далеко від коритів у чагарнику, а “атагас-чорний”, красивий виділяється

від гурту і добігаючи до коритів стає, підняв голову, і водячи ушами, та вдихаючи ніздрями повітря, грая очима у всі боки. Маленький звук від хутору або колодязя і вожак як вихор прошумів з останніми в чагарники пустирів. Перед цим він якось захропе, немов засвистить, і від того храпу-свисту, **[77]** // — говорив Данил, — хоч уші заткни, як близько коло тебе. А як спокійно, то підбігая до корита, він озирається і за ним як на показ уряд біжать останні і п'ють воду. Але ж атагас, весь час чатуя, забігає збоку і коли яка коняка одділяється куди убік від останніх, він зубами її куса і збива у кучу (це дійсно так було за це єсть багато розказів).

Зимою на льоду з їх хутора чоловік піймав арканом дику кобилицю. То що вона тіко не робила, і падая озем билася головою і всім тілом до крові. Якось таки удалось її привести додому, але ж дома вона не схотіла не то їсти, а й води пить. Йому говорили — "Пусти", — та не послухав. Говорить: "Гарна, та ще й жеребна". Помучився з тиждень, вона не привикла, а пропала. Були випадки, що й привчали деяких, та це було рідко, недаром воно і диким звалось, більш убивалось, падая об землю. І все це було років 120 і менш тому назад, такі були степи просторі з дикими кіньми і звірями птицями (про орлів при переводі)[1], аж не віриться, а було. **[78]** //

Другий охотник зимою, під ожеледицю, пригнав цілу стаю дрохов, у яких позмерзалися крила, повну кошару. Часто весною було в тім хуторі і кругом багато води, не раз затоплювались не тіко погреби, колодязі, а і хати. Було, що кіньми перепливали через воду, а в поду, як річка розлилася, без кінця аж до Тарсалаку.

Така тоді була ця містина, на якій сіли хутором наші предки, вони то і заснували Менчекури (того і досі там багато нашого прізвища Рублі, то наше далеке коліно). Звідтіль на Білозірку, їдучи весною, то вправо і ліво немов величезні озера стояли — так багато по низинах було води.

Сей Іван Данилич вже був письменний, по слов'янські читав Псалтир на всю, що в ті роки було рідко. Тому-то я і вірю на нього росказ, уділяя їм більш вніманія — його каракулям, написаним по слов'янські і сохранившимся до мого розкопування. Приведу ще тут ряд його записів та розказу.

Говорив він, що тіко населялася наша Білозірка в низині **[79]** // Вовчі (Вовча назва давня і коли, чого Вовча не докажу, я за цим не гонивсь) була гарна криниця. Місце, де витікала вона з-під гори, ось де коли з Малої Білозірки виїхать на Велику Білозірку, минеш у низу

---

[1] Написано над рядком чорним чорнилом.

Вовчі колодязь (який був іще в 1928 р. камінь) і вибравшись на гору, через стіко сажень єсть течія маленька (праворуч), яка втіка в Вовчу на северо-восток (де був ставок і 1928 р.). Якраз по тій течії з-під гори і дзюрчала та гарна криниця.

В ті роки сюди в степи почали шлятися з отарами овець чабани волохи, що тепер зісталося їх зовсім трохи, і устроювали тут тирлища біля криниці, напувая з неї вівці, і вода стежкою текла аж до Роздерів по низах. Один раз з двох отар чабани за щось не поладив, побилися, і оскому збили на криниці — забив її клоччям, вовною і рудою глиною, а потім ще й, засипав землею, затоптали. Тобто так заніміла та криниця навіки. Коли більш вже населилася наша Білозірка, то відомо всім було, що десь тут єсть забита **[80]** // криниця, і вони від того місця недалеко насипали греблю, щоб завівсь ставок (гребля на тім самім місці де і в 1928 роках була). Ставок, дійсно, зробивсь гарний і вмісто того, щоб розмить, відкрить криницю, ще більш замулив її. Простояв багато років, цю греблю розірвала небувала однієї весни вода. Потім ще засипали греблю, вже в 1900 роках обчеством (староста Чаплюн Гар.) на тім самім місці. В цім ставку була і риба, та з півдюжини людей втопилося, то потайки прокопав греблі і за ніч ставка не стало (щось в 1920 роках)

В 1830 роках розказували Водянські чумаки таке, що і не населялася наша Білозірка, то одні "гайдамаки з козаків", добувши багато золотих грошей десь в Криму, закопали їх в якийсь погріб. Закопали "закляли" їх і самі в поход, та вже й не вернулися. Так і зісталися ті гроші без господарів. Але ж про них говорилось, і один взявся одрить, це йому вдалося, а взяти не вдалося — бо гроші "закляті" — над ними він збожеволів. Так з божбою завіряли старі люди, що дійсно єсть там гроші (та в часи нашого життя ми можем не вірити), що містина, де **[81]** // вони закопані (в Вознесенськім приході, де в 1928 р. стояв Шеремитівський млин, проти нього нижче під гору на север, був і зараз єсть той погріб (подробно буде при переводі). Пробували ще дехто їх знайти та не могли бо "закляті" (якби індустрії знайти не збожеволилося б).

А ще раніш, як тіко Велика Білозірка началася населятись, то за нею була-єсть могила "Цимбалка[1]". На сій Цимбалці кошем стояли в звісне для них время запорожці, що не корилися тому урядові, який із Січі розігнав їх. Як зібралися ці "розбишаки" куди в набіг, то давали условний знак паливом своїм товаришам, що стояли другим кошем біля другої могили верстов з сорок від Цимбалки. За нинішнє село Дем'янівку перед Сірогозами, ся могила страшенно здорова, (звалася

[1] У тексті: "Цинбалка".

Сірогоська могила)[1], — такої і в окрузі немає, (говорили, що в ній книги єсть, на камні надряпані)[2]. Говорили: "Поки її не розкопували, то верх її був сажень з 5 квадратовою площею". На цій-то могилі і вилежувалися кругом вогнів "запорозькі-розбишаки", поки варилась вечеря.

З цієї могили, побачив паливо на Цимбалці, вони угадували, нащо і яка тривога, чи то звістка. Частіш ці сигнали давалися **[81]** // з Цимбалки. Бо ся здорова більш була "кошем", зборною. Говорили, коли мчалися було запорожці верхами на те паливо, то тіко кінські голови видно було з рослин чагарнику, таке воно було на теперішніх наших степах. Після роскопки тієї могили правительством, то вроді в ній знайшли золоту "корову"-і поставили у вівтарі якоїсь церкви (гляди читач, хоч не говори, прямо корова. Нема ума й готового списать розказу — і купи не держиться).

Що знайшли в Цимбалці після розкопування мені невідомо, от бачте, зря сам не пишу, а що говорили. Та вже коли розбрехавсь, то слухайте-читайте, ось що. Як наша Білозірка настроїла з дюжину хаток, на нашім і степу коло Бурт-могил де не візьмися стали повозкою-будкою з дерев'яними, як звісно всім, колесами та іншим, чабани такі ж теж волохи. Випрягли з будки волів, в якій був їх скарб, стирлували овець, заварили юшку з ягням, і після спать. Та якось вийшло, що проспали всю отару, був туман перед світом і вони пішли й пішли без чабана. І з ними пішли собака і "сука". Звісно в чабанів собаки такі, що і **[83]** // з вовками зладять. Одбившись, отара попаски пішла так далеко, що аж на другий день її знайшов чабан і з ними собак, які пообсмикувані і були в крові. Чабан пойняв, що сука з вовком гризлася, захищая отару, дійсно в отарі вівці цілі всі.

Найшов він цю отару аж під "Ляпатихою" од могили, де їх був табір-повозка верст 80 – 90, знайшов їх там ранком. Ранок був такий, як ми бачимо в своїх степах перед косовицею, це той тихий і лункий, з звуковими лункими одгуками, що хоч найтихіш гомонить, а відгук чутно. Але ж тоді який лункий вище зазначений ранок, тоді степи-степи без кінця і зовсім безлюде, тоді тим більш одгуків, лункіш. В цей ранок зліз чабан на високу могилу і набравши в себе духу три-чотири рази на всю силу гукнув "отару-знайшов". І вроді цей крик —"отару знай[шов]" — почули аж у таборі чабани, що стояли за 80 верст. Отакий був повстяний звін (та впять не брешу бо увіряли, що правда, що ще діди було з могили нам **[84]** // як перекликались, то в такі ранки хтозна куди чуть і ще й без людей.

---

[1] Написано над рядком.

[2] Написано над рядком.

Та говорили, що то був і чабан, яких тепер нема, він до коліна осю з возу переламував (дерев'яну) та "громко-брехател", він мав що було як загомонить, то немов у барило. Які люди бачили ту отару (собаки і близько не допустять чужого, розірвуть, так дійсно в чабанів були вообще собаки), то як наскочив вовк, щоб схватить ягня, то сучка хоч обсмикана зісталася, а ягня не дала, а тут люди підскочили і вовка загнали.

Що ж торкається меж-границь нашої Білозірки, то це теж річ давня, такими як їх вирізано 1800 роках, такі були і до 1920 р. Теж і із назвами низів, як-то "Вербова", "Відножина", "Красна балка". За "Шматкову" якесь єсть оповідання, та щось воно смутним здається, тому і не виясняю (при переводі).

За цю межу, що врізується клином у наш степ понад Вербовою "Велико Білозірська", розказують, що коли землемір стояв на кватирі у Великій Білозірці, підраховуючи свою роботу в якоїсь вдовилихунки — вона була багата, і так догодила землеміру, що той з цепом, одміряючи понад низом землю **[85]** // аж поки вглядів Малу Білозірку, і зараз крикнув: "Стій, куди ти завела, вже друге село" — вона вроді перед вела, а за нею землемір, і круто повернув, потягли цеп назад. А далі повернули на Корнієвку. Такий цей клин до 1928 р. зістався немов уперся в наш степ. Він раніш звався "Ніжня". Так і про могили, яких з десяток підля нашому степу і понад межами.

Ось, наприклад, могила "Казенна". Ця могила іще і в 1840 р. звалась прямо "Скаженою", в неї закопали чумаки вола скаженого. І єсть, як відомо, могила "Кулачка" — це теж ще 1845 роках був об'їждчик на нашім степу по прізвищу Кулбака. Цей об'їждчик багато сіряків знімав з тих людей, що і досі пробували де здумається скотину попасти. Та не в одного дядька спина лопалась від його батога і більш було з-під цієї могили.

Після вищезазначеного переділу землі на ввесь наш степ було 8 об'їждчиків, бо вже обчество начинало збувать сіно в казну, тому-то і почались об'їждчики.

Третя могила "Довга" — їх дві вмісті, над межею (Вознесенського степу і 1928 р.) [на] цю могилу їздив **[86]** // розкопувать дяк, отець Іван Ємжинський, з Павоном Паталахом та ще 3 чоловіки. Тоді могили розкопувать їздили одкрито і більш ніччю, бо тоді "горіла свічка", на місці кладу. Поїхали вони на голодну кутю.

Як прийшлось тікать звідтіль, та що злякало (при переводі).

І на четверту могилу "Кругленьку" їздив Пенкас з кумом грошей шукать, в ті роки щось дійсно тіко і роботи було, що розкопувать могили.

Розказував після Пенкас:

— Вірите, їй-же Богу-ж, горіла свічка на "Кругленькій", ну я і підбив кума Тимоху, а той ще двох із волоками, таки не на шутку думали щось викопать. Я ж собі взяв Псалтир, дід мені вказали яку читать молитву, щоб клад дався в руки — це було дійсно, я тіко нагадую його тут все для себе, щоб кожне на своїм місці уставить при переводі.

Примостившись під верх могили, Пенкас з свічкою давай вичитувать псалтирну молитву. Два чоловіки копають землю верх могили, а кум тягають волоком волами землю. Довго вони працювали, вже в кума і копачів з сволоків піт очі залива, а кладу не чуть. Вже кум розгнівались, і прямо на кума Пенкаса **[87]** // Матвія таскає:

— Та читай луче "сукин сину", — сюди та туди твою м...., — може не та молитва, читай другу.

А тут вже і світова зірка піднялася, а Пенкас читає собі зігнувшись, аж гульк, де взявся кібець і прямо на вогонь, на псалтирника та кігтями в його так і вп'явся, той не закричав, а заревів від переляку. А кум з волоком окаменів, та і копачів немов злизало. Та кум були бувалий, схватив каната від волока, він мигом кинув на голову псалтирнику ... кібця знятать, бо нечисту силу тіко волоком і стягнеш (кібець давно влетів), чуть не задавив псалтирника, вони двинули тікать. Псалтир згубили, кума заднє колесо переїхало, як він скочивши на віз не вдержавсь, волів гнали бігом. Що було, довго, до самої смерті сміялись все село, узнавши, як псалтирник кібця вичитав. Було хоч з шинку йде який "копач", то і дітвора кричать: "Яка є в Псалтирі молитва від кібця".

П'яті будуть могили "Рясні", того вони Рясні, що їх вкупі з 4 і більш рясно. Ще єсть 6 могили "Бурти" — на середянській межі (1928 р.). Це назва давня. **[88]** // Сьома могила, або могили — їх дві вмісті — звалися "Осіянка", з якої осіяє все округ як на долоні, під Велику Білозірку туди їдучи праворуч. Восьма могила — дві одна від другої — всього на сажень 100, це "Високі" — це дійсно на високому місці, іще і могили "Високі". За ці могили єсть "Чорний під". На Велико-Білозірській межі єсть могили, так звані "Близниці". Вони дійсно, як близнята стоять серед степу, їх ланами немов рушниками обвішано.

Про всі ці могили маю цілі історії, та багато діла з ними зачіпатись, я спішу хоч би скоріш як-небудь зробить наброски (нагадую собі до переводу ...не забуть!). Розкопував одну могилу Пекло, і як прокопав з сажень, провалив, очутившись немов у світлиці, вибіленій крейдою, і щось там знайшов.

Багато ще розказував Іван Данилич. Коли і брат його Кіндрат женивсь, то с початку хліборобили і вони (аж до 1875 р.) по старому звичаю. З'їздили і по сіль разів стіко, але ж не так як батько. Орали

вищезазначеним дерев'яним плугом та і бороною з дерев'яними. Сіяли весною пшеницю "остисту" з остюками як озимка. Або ярову, **[89]** // другу "Білокурку" (переводилась на сажу)[1], та і третя ярова була "Білоколоска", і четверта ярова — "Красна-гирка". Ця гирка стелиться по землі як жито і при врожаї давала 60 п. (переводилася на сажу) з десятини. А п'ята ярова "Мариканка" — з довгеньким насінням. І шоста ярова "Кругленька" — ця при врожаї давала і 70 пуд. з десятини. "Арноутка", 6, ярова пшениця з чорними остюками. Тоді ж і озиму пшеницю почали сіять, а тіко вона все була з житом, чистої не було. Перша озима пшениця "красна" давала мало. Третя озимка "Біла" — хороша. І вже четверта аж (в 1910 роках) була озимка "Біла" — без остюків.

Сіяли тоді всі руками, аж в якономіях з 1865 р. явилися сівалки.

— Було розкидаю руками зерно, а потім триугольне рало, розбиваючи грудки, пригорне зерно, та ще як додам в одну борону з дерев'яними зубками (дерев'яна плашкова, як нинішня залізна) — то як грядку зробиш, — говорив Іван Данилич.

Косили косами. В якономіях було як зайде один за одним косарів чоловік із 70, то любо й подивитись. Возили волами — возами **[90]** // із степу хліб. Покладе вздовж воза (віз весь дерев'яний тіко занози й залізні) штандари (дрючки) і впоперек, і накладає хліба чи то сіна, стіко вдержиться. Потім утягують його вздовж березовим "рублем" (дрючком) і прив'язують до задньої осі возу.

Так утягуючи не раз було, що Іван, долі стоя, з усієї сили надимався, а Кіндрат пнувсь аж синів на возі, поки й цеп лопнув, не видержав, то Кіндрата немов пружиною поперло з возу на голову Іванові, а той ще й граблями зверху, приказуючи:

— Стіко раз я тобі Кіндрате говорив, що не надимайсь, чортяка, коли втягуєш рублем воза, так і осю перервеш, — бурмотів Іван Данилич, зв'язуючи цепа.

Наглушив воза, він тіко зарипів по дорозі, аж ось муха як припече волів, ті як ухватять (вони ж без віжок) убік і віз коли не перекинеться, то чока з осі вискоче і дивись вже колесо тіко покотилося зперед волів, а віз на бік. Як не зовсім вискочило сіно, чи пшениця — то це біда не велика. Кіндрат бере з-під возу "важницю і мазницю" (нерозлучні друзья возу, без них він і на ступень не йде) і взявшись **[91]** // за осю підніме, а Іван колесо надів — підправлять. ...Або стануть серед дороги із повним возом і давай підмазувать (так возили ще і до 1875 років). То був для хліборобства дерев'яний вік — якийсь застій, задерев'янілість розвитку "хохлацького" господарювання.

[1] Написано над рядком.

Тут же рядом були колонії німецькі, що їх у Таврії насаджала Катерина. В цих німців і тоді ще було зовсім не те; були й плуги залізні — на три чотири пари волів, з залізними зубками борони. Отже, тоді ще заїжджаючи німці до Іванового батька і до матері предлагали купить залізного плуга, та куди, і слухать не хоче. “Робили так наші батьки й діди, та й хліб їли”, — оце і увесь отвіт.

Та вернемось до цих господарів, Івана та Кіндрата. Привозять на тік віз із хлібом, розстилають, запрягають воли в дерев’яний коток з дерев’яними набитими рубіжами. Звісно, яка з його молотьба. Та хіба багато й треба змолотити цим хлопцям вдень: ні стіко вспіють. Та й то ще добре як в Кіндрата єсть охота, а як ні, **[93]** // то він зовсім віять не схоче, або як набере з вороху лопатою та швирне в гору так, що вітер забира не то полову, а й зерно. А Кіндрат віє, хіба стане, обтрусить остюки з половою, з-за пояса иршаних штанів. А тут і спека як на гріх, аж в чоботях вода зробилася. З шапкою ще було кой як миритись, знявши, витерти нею піт з очей. Ніколи і Іван чобіт влітку не скидав, та і шапку хіба для вищезазначених потреб.

Намолотив, навіяв зерна, Кіндрат везе у млин. Перший був млин в (...), їх ще мало й було. Далеко з рівного степу було видно, щось немов у шапці руками розмахує. То млин мелеться, укритий околотом, немов кудлата шапка чумака. Так з острішком всі тодішні млини вкривалися...

Вже в 1840 роках, їдучи у Крим по сіль, Іван бачив багато настроєних до старих нових якономій, геть туди на південь. Старі великі якономії розпадалися, розривая в куски свої землі, то придане донькам, то розпродували багатіям із простого сословія (як колись казав пан Данилу)...

Виїхав за Менчекури, вже бачиш ряд якономій; перша була “пана Базелевського”, друга “пана Бродського”. Третя “Мальцева”. І потім починається давня якономія “Пана Феєна” — Чаплі.

Був в цих Чаплях “звіринець” — здоровенний і в те время. Через ці якономії чумаки переїжджали у Крим їдучи. Та як по[ч]нуть їхать тіко Фенськими степами, то суток двоє їдуть, і кінця немає. Так багато було в нього земель (в цих якономіях то і косили вищезазначені 70 і вдвоє більш косарів).

Занімались вони не тіко хліборобством, але ж здорово і скотарством, і більш вівцями — особливо цей Фен. “Його отарам і щоту не було”, — говорив Іван Дан[илович].

Але ж пора вділить дестіко сторінок і Кіндрату, бо Івановим розказам і краю не буде. Цей Кіндрат був не із щирих, було хоч яка жарка робота — він не спішить, і коли влітку зранку вже пройдуть не по одній ручці косою, то він спить. **[94]** //

Вже й коси помантачать (косар поки помантаче, тоді тіко і світу побаче, — піт очі залива). Вже й снідать наварять, а Кіндрат спить. То було який з найнятих косар і візьме "дугу" — або ярмо, далеко швирне від возу і тоді кричить:

— Кіндрат, — на ухо, — бісів ти Кіндрат, та піди хоч дугу принеси, то хоч снідать заробиш, — і вхватять за ноги та по стерні.

Особливо між цими косарями був один чудак зі своєю білою кобилою, він було як постановляться всі косарі ранком або вечором Богу молитися, то обов'язково повернеться в той бік, де пасеться його біла кобила і гне поклони. Це диво було здорово смішним для останніх косарів, і вони, побросав усе, аж за животи беруться від сміху та кричать:

— Євмен! Чортів ти Євмен, ну чого ти молисся до своєї білої кобили?

— Та щоб вовки її не з'їли, — тоді були вони.

Багато єсть і в цього розказів, та послі.

А візьмемось уп'ять про Івана Данилича (від нього наше потомство). Говорив він, що один з дядьків його, що залишились на хуторі (Менчекури), **[95]** // відкрив шинок. То кого тіко й не було в нім, і чумаки, і кацапи, і волохи, татари. Та особливо були падкі до водки кацапи. Випряже з дуги коня, і в корчму за стіл. Набравшись до нікуди, вони один другому за столом: "...Ванька, — або, — Гришка! Пяхни мяня, мне самому не встать"; — то той, що "пяхнув" часто і сам падав поперек його, й спить аж поки заїде друга валка чумаків і освобоняя собі місце біля столу, вишвирнуть на двір приятелів — п'яних цеберошників. А самі п'ють, і до того ж що й перві, аж поки й їх сонних викидають за поріг корчми. Або подеруться і тоді по корчмі усе літа, немов з крилами стіл, графини, чарки, стільці; аж поки який втече з корчми на "чотирьох або і на трьох ногах", це звалось "на закуску". Так набивали ціну вище носу, за що-небудь торгуясь.

— Ех старина-старина, — говорив собі під ніс Іван Да[нилич], — чогось вона становиться не такою як була, чогось і горілку менш пить почали. А деякі умники то вже до пуття і свайбу **[96]** // не згуляють. Та за книжки так і чіпляються, таскаючи Псалтирі та часослови об землю. Похоже, що наші внуки і в церкву ходить не будуть. Ну та хліба-ж вони, шельмаки не будуть бачить. Ох-хо-хо — новина, новина — так згадував Іван старину, будучи ввесь білий, як вище зазначалось.

— Та вже бісового батька кому прийдеться пожить, як ми оджили з батьками, не їсти стіко баранини та сала і смальцями ніяким внукам; та і горілки не бачить стіко, як ми випили.

Чого він не розказував, які любив штуки відпалювать...

"В одній із несчотних моїх випивок, — говорить, — я запіячив з попом. Випив таки гарненько, піп начав до мене приставати:

— Іван Дан[илич] та Іван. Ти б мені що-небудь подарував сьогодні.

Не довго думаючи, я його до кошари з вівцями. Та й говорю:

— Вибирайте, батюшка, якого хочете барана і тіко барана.

Піп теж не розсуждав і, підсмикав рясу, вліз в кошару, давай полохать овець своєю високою постаттю та підрясником, **[97]** // які полохаясь перебігали з угла в угол по кошарі. Вибравши найлучого барана, піп схватив за роги, він був шестирогий як олень і немов сівши верхи на нього, вивів з кошари. Побачивши осідланого попом барана, Іван якось почухав незамітно потилицю — [але] шкода стало. А проте промовив: “Гараз[д]”. І якось загадками промовив:

— Несіть, батюшка, — і підсадив над голову на плечі барана так, що його роги прийшлись посеред голови попа.

Виходячи з двору, піп почув іззаду себе сміх і голос Івана Дан[иловича]:

— Дивіться-дивіться, люди добрі, на голові попа чортяка з рогами, а він і не бачив.

Цього й досить, щоб піп бросив барана і курнув з двору як ошпарений. До смерті піп на нього сердивсь і говорив: “Ніколи я на тебе Іване не надіяв, щоб так осором[ив] мене перед прихожанами”. Бо довго селяни сміялися, як Рубель дарив попові барана.

Також говорив Іван, що ніхто більш мене, та мого товариша Моньки Степана горілки не випив за своє життя. **[98]** // Цей Степан не тіко горілку пив але ж і танцював здорово. Як почне було викручувати ногами та закаблуками вибивати, то кругом нього стовпом пиляка, а він серед шляху додає. Особливо він любив танець “свердел”. Цього свердла він викручував ідучи з товаришами із “хуторянського” шинку до [пантілимонського] — (тоді середянского)[1]. Від цього “свердла” в його на старіс[т]ь ноги таким крюком поставило, що коли стоять рівно закаблуки вмісто, то між колінами не зачепившись проскакував добрий валашок.

І здорово-ж він таки пив горілку цей Степан, коли було не дивись — вже крокви поставив серед шляху. Це значить п’яний сторч стоїть в шляхову пиляку носом, а ноги розставе, щоб не падать. Він чому-то мав таку привичку не лягать п’яним в колючки, а сторч в пиляку і не довше дві години так, а тоді де й похмілля дівалось, швендяв додому. І чумаки з сіллю, або глиною їдучи, звертають з шляху, хитаючи головами, вказують пужалном, де стоїть він сторч головою. Деякі тюкали, свистіли, а що як очкурня трісне. **[99]** //

Ну і співака Степан теж був не плохий, ніхто луче не виспівував як він пісень. Особливо любив виспівувать у жнива, заколихуючи дитину піснею:

---

[1] Написано над рядком.

Як був собі старий сідий, прозвищем Чалий,
тай вигодував собі сина козакам на славу.
Ой ди-в-и-с-ь-дивись, старий сідий, що твій син діє,
як спіймає гайдамаку і в кайдани вон.
Та нн-е-хай-же та нехай же він діє,
бо нічого з ним не вдієш.
...Сидить Сава між шляхами, п’є горілку із ляхами,
а Гнатина з Кравчиною під віконцем.....

Не співав, а виливав, п’яні заслухувалися, мрія про те, що діялось на Вкраїні, та як жили в неволю купою робити на когось, та як жінки грудьми панських собак собачат кормили в деяких аспидів.

Не так скоро, як написати, йде процес розвитку людності, багато змін може зробитися за які півсотні років, а за сто сорок що сталось? То і за 83-х літнє життя Івана Дан[иловича] багато було змін, не тіко від п’янства вселилися злидні в його господарюванні. **[100]** //

Але ж підходили і такі страшні роки недороду і особливо тодішніх селян обідив один рік, що 1865-й, в якім після Великодня од біздождя, суховію та іншого, вчинився небувалий за сотню років падіж скоту. Це було страшне діло, не помагали даже молебні (лікарі, при переводі вставлю). Переказували, ті що жили в той мент (дід Чудн[овець]) таке, ранком худобина, чи скотина здорова, а ввечері пропадало, що робилося. Багато після перевірки поліцаї перестріляли, приймаючи заходи тушення хвороб.

Після цього де взялась холера на людей, їх дуже багато вимерло. Якось іде чоловік, і геп на землю — вмер і готово. Були випадки, що пробували ховатись люди від холери в погріб, але ж і звідтіль його витягли мертвим (не сміх, а дійсність, при переводі багато) — ці два випадки одмітні на сотню років трудно і не скоро поправимо. Це отразилося на селян, то і вмісті на Івана Данилича.

Він з кожним роком біднів, злидні вперлись і в кошару, і в **[101]** // закрами, та звісно, що й в карман. Дарма що було в 1875 роках він весною як посіє, то зараз ще й дерев’яною колодою накачує, щоб швидше сходило посіяне. Безумовно, сходило швидше, бо роздавлювались грудочки і земля осажувалася, то родив і хліб луче, та не хватало його вже. “Як бісові злидні втешуться, — говорив він, — то і постуєш коли не слід”. Звісно, тоді постів як держалися.

В 1800 роках проїжджі чумаки з гончарською глиною, випрягли волів і давай варить на вечерю юшку з ягням. Де не візьмись візок з поліцаєм. Порівнявшись з чумаком, він за батіг та до юшки — там мнясо:

— Ах ви безбожники, сукини сини, сьогодні-ж п'ятниця, а ви мнясо жарите.

Чумак огризнув, — та п'ятниця вже спать лягла, — діло було над вечір.

— Що-о-о-о? Спать п'ятниця лягла? — заорав поліцай — через таких безбожників і худоба дохне, і людей холера давить. Та батурою чумака, той хода, а він лупе, а тут як на гріх ще й без сорочки, **[102]** // саме повісив її на дишлі над вогонь. Обігнав таким маршем кругом воза разів стіко чумака, поліцай схватив ягня і в рівчак, а сам поїхав (се дійсно було у всій сій тітрадці, як я вже казав, що нічого не видумую і пишу, що чув, дуже багато пропускаю).

Частина 6

Було в Івана Данилича два сини, старший Кузьма і менший Грицько. Звісно, що батько їх мав гарну змичку з шинком, то старшому Кузьмі ще парубком приходилось більш з дядьком Кіндратом працювать. Хоч і цей теж не видавав йому, змагаясь у випивці, хто більш вип'є і не буде п'яним. І біда було Кузьмі з цим дядьком працювати, як було скаситься чого Кіндрат, то чим попав і влупе, хоч попаде під руку макітра з квасом, або й діжа з кістом — не пожаліє і вціля.

— Раз гнавсь за мною з дугою, і тіко встиг якось я пригнуться, як дуга з розмаху перелетів уцілила волові в роги, яких як зрізало, а віл як скажений зарів та в городи. Чого не було..., — говорив Кузьма — а батькові про це не нагадуй. Він говоре: "Старшим **[103]** // покоряйсь, а ні, то я по батьківські свою дитину як подержу в руках, так три роки вчуватиметься". От жальс[я] батькові, така була батьківська ласка.

А мати вмерла рано. Як вже звісно, може їй помогло скоро вмерти ще й те, так немилостиво вона защипувалась своїм Іваном. Все це приходилось переносить Кузьмі, та й Грицьку попадало..

В п'янім виді цей Кіндрат був цілий звір, що робив він своїй жінці Парасці... Сильний як бик, як ухвате свою Параску, де заховану в садку, то намота на руку волосся з її голов[и] і прямо тягне, та й ще ногами, чобітьми товче під боки, не раз вбивав. Крик на весь квартал, збігаються люди і отнімуть його лап пошти голу жінку і без пам'яті, так пообрива на їй одягу з волоссям Кіндрат. Всі знають, як почне він бить сім'ю, збігаються хто з граблями, хто з чим попало і насилу вирвуть.

Се так і було, як воно не гарно для писавшого, але ж треба передать. Читач скаже: "Та що ж таке, і дід пив, і прадід теж, і далі-далі"; — да так і було, весь ряд прадідів пив вовсю). **[104]** //

Після однієї з подібних бійки, Іван із своїм сімейством з двома хлопцями і чотирма дівчатьми відділився. Кіндрат зіставсь на старім

дворищі. А Іван рядом над витічок, на однім плані построїв маленьку, кураєм накриту хату.

Так пропили своє майно, що й ділитись нічим (і задумав він ворожку, та як діди ділилися міркую й заплакав, як він говорив послі).

Кузьмі було щось років 27, він був парубком. Воєнної служби він не відбував, щось по случаю тодішньої Севастопольської війни, його год зістався зовсім, по якійсь тодішній статті. Росту був середнього, кріпкий як і батько його (єсть з них фотознімки).

Родивсь Кузьма в 1836 р. Женився 28 років і взяв жінку Одарку, 17 років. Взяв з Вознесенського приходу, Андрієнко по фамілії. До того в свого батька вона пасла овець і була зовсім неписьменна (Кузьма був письменний).... Стіко люди одбивали, говорили:

— То Рубель п'яниці, пропили яке хазяйство.

Але ж і такі були, що:

— Кузьма парубок гарний, іди сміло.

По тодішнім заповітам молодій говорили, коли будеш їхать **[105]** // із молодим з поїздом і благословенними образами, то замічай, хто перейде або переїде дорогу, і чи порожнім чи з вантажем. Цим, тобто, вгадувалось, чи к добру, чи к лихій годині. Аж із-за вугла їм наперерізрипить навантажений грузом віз і переїхав дорогу. Побачив цього передвісника щастя, молода Одарка, перехрестившись, промовила:

— Ну і слава Богу, віз не порожній. Це замітив Кузьма і з реготом:

— Тю, дурепа, зраділа, що віз побачила.

Після свайби зараз почали достроювать хату, бо кісна була та перша кураєм накрита. Це та хата, де жив Кузьма Рубель в 1913 роках, соломою довга вкрита. Ну і дісталася їм ця постройка; вдвох з Одаркою вони ногами вимішували на її стіни заміси, на все життя надірвавши здоров'я. Поки й вмер він говорив: "Нема гірш нічого як строїть хату, робить земляну роботу".

Дякуючи Кузьмі та Одарці, господарство пішло вгору. Та і менші сестри підросли — Маруся, Катря, Ганна і Маринка, і одна за однією вийшли заміж.

Грицько теж одділився. **[106]** // Зістався з батьком Кузьма (з Кузьми наше коліно), як було вищезазначено, що на сім плані було багато дерев і особливо тополь, то тоді були груші старі та здоровенні. А тополь, то ще їх і до 1875 років стояло з сотню рядами — старі товсті і високі, на все село їх видно. Вже здалека доїжджаючи до Білозерки, бачимо цей "гай" — Рублівський тополь. Бачили цей "гай" тополь чумаки і в 1830 р., і бачили його 1850 р. аж до 1889 років. Ці тополі садив Гаврило, досаджував Данило і Іван.

Другий кущ тополь, багато менший, був по сім же витічку в городах Рублівських, на тім плані, де в 1927 роках жив Андрій Рубель аж до 1870 років.

І третій кущ здалека немов мітлою казався, теж по сім же витічку під край. Цей кущ 6 – 7 яворів насадив "Окопний Олексій". Про цього "Чорненка" говорили, тіко населялися, та кусок землі там, де явори (нинішні 1925 р. садки Чорненків), говорили, що той Олексій обдурив обчиство. Він просив цей кусок землі під "казенний садок" **[107]** // і як насадив його, то зумів і присвоіть. Під маркою "казенного" зробив своїм і оце в сіх садках і явори. Довго говорили діди: "От бісів Чорненко, так надув громаду, ще й садить помагали".

Оце вам ясні докази цих історичних дерев, які цілком підтверджують про населення Білозірки, та роскази дідів. Не раз писавший крутив та викручував їх показання, перевіряя столітніми дерев'ями.

Наприклад, стояла груша столітня, проти нашого старого дворища, потім витічку (там в 1865 р.) жив Пекло Вас., а потім в 1910 р. Струл — жид. В 1889 роках сю грушу викопано, була вона в два обхвати товщини, і як уроде, то бричками збирались маленькі груші дичок. Поряд з нею було з два десятки тополь. Так що чумаки немов в вулицю в'їжджали поміж двох рядів велетенських тополь. І в 1870 р. ще був вище зазначений "звід", на колодязем. Гребельки ще не було, і все те місто застановлювалося возами, ховаясь від спеки між холодок тополь. **[109]** //

Або при місяці як заведуть солов'ї, то і піде луна гаєм, дуже гарна була містина. Гребельку там насипали щось з 1896 років. До того там після, або осіню, було як катаються молоді, то така грязюка, що не один кучер на спині виносив молоду через калюжі, коли загрузав. Були такі кучери, що перенесе молоду благополучно, а коли почне дружок, то донесе яку в найбільшу грязь і присіда, а та кричить та дере вгору ноги, щоб вишитої спідниці мережкою не вмазать. Крик, свист! А кучер іншу ще й посаде прямо в калюжу. Тут-же і три шинки вряд — Струля, німця і жидівка, та ще вона пристроіла кузню і посадила в ній сина ковалем: хоч він і кува[ти] не тямив. Але ж він говорив: "Коли хто прийде кувать, я йому предложу випить, а потім торгуємось за стіко, що зкувати". Не один чумак п'яним виходив з вивернутим карманом, та висвистуя співав:

...Всі кишені вивертаю,
а в кармані вже чорт ма-й-є,
нічим похмелитися,
пох-м-ели-ти-ся

й інші.

Так підковував корчмар п'яних пацієнтів. Було як збереться возів з 20, як наберуть чумаки водки та як гульнуть під тополями в бур'яні, і як начнуть виспівувать. Особливо приспівували, як "Платов через закон ступив, уси й голову оббрив і в француза в гостях бив". А другий підсвистує: "І Платов штани згубив, а в француза-ж водку пив", — та й пошкандибав за вугол корчми... А другий гука: "Хоч одвернись, он ідуть молодиці", — а том[у] й байдуже, ще й задом уклониться. Чого тіко не було, що видума п'яна голова і творить. Та все перед двором наших предків.

А бійки стіко! Було два зчепиться, а потім ще два-три, поки ціла низка начіпляється; і підуть літать важниці, мазниці, квачами як вимажуть дьогтем якому рожу, то самим чудно стане і давай мириться, та вп'ять за горілку (більш бились кулаками в боки, насажували один другому). Не раз вискакували **[110]** // з бійки в убранні распрадіда Адама.

В це время, і до того була мода водить по дворах ведмедя на ципочку, протягненому в губу. Цей ведмідь лапою, немов рукою, брав чарку і показував як п'ють п'яниці горілку (і сам випивав). Заставляли його танцювать і другі фокуси пророблять. Водили їх більш цигани, що тіко не витворяв цей ведмідь, і на покуті сідав, як господар. А другий циган було збере гурт людей кругом себе, сам в червоній шапочці і обезяна сидить на плечах, чого вона не витворя — і із рукою простягненою ходе між гуртом, і скале зуби зустрічними, і особливо дітворі, бо та вціляла грудками і в червону шапку і в обезяну. Аб[о] підскоче і вщипне її прямо за хвоста. Ці медведі та обезяни заробляли величезні гроші хазяїнам.

Гроші як появилися в селян, особливо золоті в 1870 роках, багато було мороки з цими золотими червінцями. Селяни чуть не всі грамоти не розуміли. Получе було який п'ять карбованців золотом, або 7,50 к. вмісті або і 10 к. селянин і носиться з ним сюди та туди, поки **[111]** // за 3-4 карбованці купе чоботи. Хліб був 3 – 4 кар. четверть (10 п.) та із бумажними була морока. Ці "асигнації" іміли цінність таку: 1 к. мідних на асигнації рівнялися 5 копійкам, а три коп. мідних рівнялися "десятю" к. на асигнації, і так далі...

Звісно вже, що з 1835 років на душу землі і в Білозірчан було по 6 десятин. То деяким "миколаєвським" солдатам за севастопольську компанію (войну), як в пільги вирізали на душу 8 десятин, так тоді звертало увагу правительство на солдат. Коли який вмирав, зараз ця земля відбиралася, оставляли на норму в цих селян 6 дес.

Щось в 1870 роках наше обчество Білозірське прийняло сімей з 40 бувших кріпаків "Василівського пана" і наділило їх землею, відірвав від свого селянства. Переїхали звідтіль Семоняки, Панасенки. Наділив їм землю, в наших селян послі переділу зосталось на душу по 4 десятини

з сажнями (все лаялись — прийняли на свою голову). Послі проходила ревізі***я*** (перепис) і ревізійним, які попали в ревізійну "сказку", **[112]** // зісталось на душу 4 десят. з сажнями. Але ж остальним попало тіко по 3 десят. із сажнями на душу, по другому сему переділу, який був щось в 1894 р., так вона і зісталася аж до 1917 років.

Після цього ж переділу вже ощущавсь недостаток в землі нашім Білозірчанам і кругом. І після цього переділу явилося те "право" — хто хотів мав право закрепостить у вішність за собою землю, або і продають душовий наділ у вішність. "Загнать до води" — як тоді говорилося. Від того время багато почало людей переселяти десь в Сибір в Окмолинську область і другі. Бо вже ні на чому було хліборобить, мало було землі.

Вибираясь, сім'ї заганяли свою землю у вішність по 100 – 120 – 150 карб. за одну десятину, а кулач'є скуповувало, день і ніч не спало, влазило в долги, та викупляя, отказувало собі може коли в гарному куску хліба; і все збивало землю. Але ж до цього зазначеного переділу було право таке, коли висиляєшся куди, то здаєш **[113]** // землю в обчество, а як вернешся — можеш і получить її назад і господарюй. А вже по новому праву як загнав "до води" свою землю, то хоч і вернешся, та не получиш. Думаєш господарить — "орендуй" землю, а єсть гроші — купи у вішність. Од того часу-то і ще більш прибавилось "бідноти" безземелків (хоч вони деякі ремеслові десять раз луче жили за "вішняка"). Але ж считались безземелками, босяками....

Частина 7

З початку 1810 років в нашій "Білозірці" першим культурним будинком була дерев'яна "часовня" церква. Ця церква стояла до 1853 – 55 років. Вже в послідні перед цими роки вона не могла вмістить в себе всіх білозірців. І тому вони, будучи вже зажитими, порішили вистроїть нову здорову церкву. Обсудили громадою, договорили підрядчика [Корсанова за 70 тисяч] (построїлась щось за 40 тисяч невідомо поки підрядчика)[1], який і домовивсь з ними построїть церкву.

Перш всього підрядчик зробив на горі, недалеко цегельню, і потім потяглися **[114]** // цілі валки возів аж в Ляпатиху за каменем для фундаменту "церкви, огради над церковних построєк". Трудна була ця привозка каміння "волами за 80 верст". Щоб найти средства на постройку цієї церкви, вони відпустили 1000 десятин землі аж під Піскошену і почали здавать в оренду селянам з торгів, уганяя дороже "на святе" діло її. І виручені гроші давались підрядчику. А той сам все доставляв, він знав що робив. В той час 40 тисяч були страшенні гроші.

[1] Написано над рядком чорним чорнилом.

Через років 4 – 5 церква була готова, тут-же поряд з дерев'яною. Після свячення нової церкви, стару часовню продавали в Піскошену і ті скоро перевезли до себе. Нова церква вийшла здорова, і на три престоли, з яких один оборудував тодішній багач Кулигін на свої гроші (він єсть вималюваний там).

Коли церква на три престоли, то і попів у неї назбігалося аж три. Чим жить, як бути, та громада знає, що робе! Вирізали 99 десятин землі, зараз за церквою, і віддали її в користь на трьох попів, які між собою нею поділялися **[115]** // — сіяли самі, (селяни даром посіють і аж в закрами всиплять) (селяни бігли один поперед одного до попів на роботу з синами і худобою, бо ті годували з варенням і пасками і бубликами, настойки якої хоч, чого не було)[1]. Від цієї землі тодішнє духовенство мало величезну користь (при переводі єсть багато росказів як вони жили). Та землі ж мало, було іще і жалування, не считая ще й того прибутку за всякі треби...

Іще в 1840 роках так мало було (зовсім мало) письменних, що подать-подушне збирав (Кругляк) зборщик; і записував на дебелім лозовому ціпку. Хто принесе гроші — він за ціпок, і ножиком вирізує, хто коли і стіко приніс. Увесь ціпок помічений хрестиками, ломачками, нолями, тіко для нього й понятно. Він свою грамоту добре розумів і, говорять, ніколи ні на копійку не общитувався (як одні хлопці хотіли отнять у його ціпок, і що помішало при переводі вставлю). Хрестик у нього значить 10 кар., а ломачки 1 карбованець, копійки і півкопійки другими знаками (от ревізій його чорта з два поймеш)... В тих роках говорили, що скоро світ оснується павутиною (телеграфні проводи) і будуть бігать коляски без коней, та і літатимуть люди, і багато другого... **[116]** //

В ті роки вірили здорово і в такі штуки. Входе ранком молодиця в хату і говоре:

— Тату у нас по загоні з цеберкою ходе жінка!

Той із сміхом відповіда:

— Нехай походе до дня, щоб більш побачило людей, що вона відьма, що прийшла вона здоїти наших коров, та не вдалося. Бо і я в собі маю таку силу, що заставив її ходить кругом і не найти виходу. А потім вийшов, вилаяв і сказав, — іди та не порть людям коров, бо вас, падлюк, багато портить, але ж направлять приходиться мені, "кошовому"...

Виселяли на каторгу людей ще-й з 1840 років...

Досвітки теж саме річ давня, гуляючи дівчата пряли, біля каганця; а хлопці перестрибували один через другого. Женилися із старостами

---

[1] Написано над рядком чорним чорнилом.

давно-й давно. Та і на храми до церкви, вже пізніш, збиралося сила людей, і варили по 8 казанів під оградою. А в кого були знайомі, той не обідав "комунально" під оградою, а йшов до своїх... В 1870 роках в одно время на Великдень випав такий сніг, **[117]** // що кучугури снігу з тиждень лежали...

Ще і в 1875 – 80 роках бросали весною серед степу хури з хлібом, сіряками, під непогоду. І нічого ніхто не брав.

Тоді і раньше, щоб зробить парубкові штани, требувалось 7 аршин полотна. А в Водяні, то там було не розличить, де парубки де дівчата, як гуляють на улиці. Такі були широкі штани, що не розличить, немов всі в спідницях.

Про ці коротенькі уривки ясніш опишу при переводі. ...А поки що треба вернутись назад до новозбудованої церкви, в якій був "восьмерик", купол весь дерев'яним, аж до 1894 р., його знято і построєно цегловий. По сій справі було три довірених чоловіки: 1) наш Кузьма Іван[ович]; 2) Коржик і 3) Потоцький. Підрядчик по цьому ділу був Корсанов[1] (з їх єсть фотографія)...

Вже в 1880 роках Білозірчанам було далеко і кісно сходиться в одну церкву, хоч вона і здорова.

В 1880 – 4 рок. в нашій Білозірці була одна школа; вчитель був Глодовський[2]. А тому вони і начали постройку разом іще двох церквів (і разом постройку при церквах шкіл, та попівських будинків)[3]; найняли підрядчика "Євтєєва", той злупив **[118]** // з їх за дві церкви 70 - 5 тисяч карбованців. Так як і на першу, вирізали 1000 десятин там-же під Піскошеною, і так же продавали з торгів і виручені гроші вгонили в будівництво. Підрядчик зараз відкрив цегельню (що і в 1925 р. єсть) навіз каміньщиків, майстрів з "Рассеї" і збудував їх щось 1884 році. Довіреним на ці 1000 десятин землі був Криворотко Артем.

Після закінчення постройки ревізійна комісія найшла "начоту із 7 тисяч карбованців на роботі цього Артема (в те время 7000 страшенні гроші. Земля з торгів продавалася по 3 – 4 кар. десят.) хотіли його "цінувать", та куди, він був значний в селі багатій; і тому це діло "змазав". Так і пропали за ним 7000 кар. Щось років з 4 стройка продовжувалася, і всі виторгувані з 1000 дес. зем. гроші вгонились в неї, та Криворотки. По закінченню церквів і земля розділилася селянам. Того й до цих пір звали "на церковну землю".

---

[1] Написано чорним чорнилом над закресленим "Евтеев".

[2] Речення написано над рядком.

[3] Написано над рядком.

Після освячення церквів, зробився і розділ на парафії Білозерки. До того бувшій парафії “Крестовоздвиженської” добавилася **[119]** // ще Пантелимонська і Вознесенська. Завелися разом з цим і “росправи” свої. А потім і землю поділили на парафії. Годі вже їздить пантелимонцям під Тимошовку. А вознесенцям під Велику-Білозірку, як було до переділу. З цими реформами зовсім уже влучшився бит селянина нашої Білозірки.

Земля стала багато ближче; хоч вона і не вмісті наділялася, а по кусочкам — там 5 сажень, там 10, а де 2 десятини, було і по 3 сажні, і їдь за ними верст 12. Не дуже розженешся на таких розкиданих кусках, а все ж удобніш, як раніш під Тимошовку.

Перед тобою читачу ясна картина, що зробилося за 100 років. Від вільного степу “де хочу сію, і попасу” через 70 – 80 років, що зробилося — історія повторяється. Нігде селянину і коня попасти. Вся земля немов замкнута стала в границях. Багато розкуплено у вішність земель було такими як і цей підрядчик Євтєєв. Він настроїв багато церквів в усій ок[р]узі; і бач, читач, які він лупив гроші, похоже, що і йому перепадало, бо тоді він за Веселою **[120]** // купив гарний шматок землі. Та багато було і других “тузиків”, які не спали та дулись, недоїдая скуповували землі (це куркулики 1927 років)...

В ті роки багато возів волами з Водянців везли дерево із дніпрових плотів, через нашу Білозірку; лумері німецькі, які строїлись по цей бік Мелітополя. Було й кінця не видно валкам з деревом. Ці водянці робили як колись наші діди — в Крим по сіль, так вони в лумер дерево — звідтіль глину і друге...

В 1890 роках була зима, що й діди не помнять, снігу наваляло і не проїхать. Якогось пана застало в дорозі таке, що й світу не видно. Хоч і коні були гарні, і одяга добра, але ж збивсь з дороги, вони чуть не вимерзли... Приїхавши в село зараз же було вислано на полозках гарбу з лозою і людьми, щоб втикали лозу в сніг від села до села. А діждав весни, прийшло розпорядження насипать од села до села “тури з землі” — бугри. Скоро явилися і телеграфні стовпи. Їх зараз думали через Білозірку проводить, а далі звернули і провели поза слободою. **[121]** //

Та повернемось до “667”. Цей Кузьма теж хилив горілку прямо було із пляшки, та й Одарка не відставала, в неї ніколи запіканка настояна на корочках, ріжечках не виводилася з скрині. Було з невісток яка наскоче, як саме скриня одчинена і горілка в її руках, то як наллє чарку червоної як варення горілки-запіканки, так і губи злипаються. Пили й дочки, ні в одного базару вони не пропускали, щоб не випить як слід.

Особливо з їх одна Маринка цілувала чарку в саме дно. Чоловік її говорив: “Не вспію загулять в шинку або де, дивись уже й моє “сокровище-Маринка тут”. І вже бере ме під сто чортів; та вже зучив її

натуру, зараз чарку другу, і вона рядом зі мной виспівує та приказує, хоч і двоє суток пиячу. Було як глянеш на похмілля, яка п'яна баба, — говорив він, — то аж нудно стане, вся спідниця мокра...".

Брат Грицько те ж саме, і як було прийде додому, то держись, все не так, і не становись проти його. І борщ без штанів **[122]** // (без сала коли жінка зваре). Було й макітра з кістом не на своїм місці стоїть...

Оці всі люди, начать ще трохи з Данила, але ж більш Івана, грамоту добре розуміли по Псалтирю. А вже Кузьма, то куди вам, — цей не тік напрольот знав Псалтир; але ж по російські вмів розписаться, і кой що прочитать. За що, як людина освічена, був "суддею і восьмерик вставляв", під його відомом був увесь здоровий ремонт церкви (вищезазначених років) йому й хрест подаровано було — той, що зняли з дерев'яного восьмерика. Часто діти, яке заскоче було в сарай, кричать: ой здоровенний і хрест, його дід і не піднімуть, та який блискучий (він був дерев'яний, покрашений бронзою) і дійсно здоровенний. Його здорово хранив він, і гордивсь, мовляв, як умру, то на мою могилу поставите. Та чогось грець змордував старшину і той, як мав широкі права, відібрав цей "дарунок" (хрест) і поставив десь серед степу на межняках землі. Чи бач на гробках на воротях його закопали (вверху помилка). **[123]** //

Було в празники як засвіте дід Кузьма лампадку, як візьме Псалтиря, чита-чита і коли дойде до якогось міста, що треба бить поклони, ну тоді аж надвір чуть, як вони (дід) в великій хаті бурмочуть, та лобом об долівку торкаються, аж вікна бряжчать. Або об долівку, нагнеться і торкнув пальцем, одхвачує як ошпарений. А ми стоїмо під дверима і один пригнув, а другий зліз на спину, та й загляда в дірочку, що це там дід роблять?...

Після розділу на парафії, построїлись "церковно-приходські" школи. В їх міг вчити кожен своїх дітей не тіко по слов'янські, а й по російські і арифметиці, та на тиждень двічі піп приходив повчить "Закону Божому" (тоді з церквами і волость строїлася)...

Як приклад візьмем тодішню свайбу за Маринкою. Які де в якім разі відбувалися і до (1928 р.)... Іще Маринка дівкою ходила на досвітки з прядкою; ходила як і всі тіко буденними днями — ніколи проти неділі, чи будь-якого празника. Не прядку, то днище з гребенем, **[124]** // в якому стричить пряжа; і вона, смикаючи на веретено, круте його в руках аж гурчить. Парубки мордуються, поки й каганець потухне, в який додадуть смальцю і світять...

Або підсяде до якої і помага скубти куделицю, поки підцілеться та й скубне пряху де здума. ...Крик сміх, а вона вже його гребенем по тімені, аж куделиця розлітається. Гуляючи на досвітках парубки добре

знали з дівчат, і дівчата парубків з другої улиці, знайомились "оддаля", не признаваясь одно другому. А потім засилались старости. Та більш було, куди ведуть молодого, туди і йде, яку висватають, таку й бери, і живи, бо в неї був батько багатий, або "рід" гарний, це велике мало значення ще і до 1923 років...

Приходять старости з молодим та здоровою паляницею до Маринки. Хоч вона і знала молодого — не раз гребенем лупила, але ж як порядок, сховалася в кошару, насилу знайшли її староста з молодим. Ввійшли в хату і молодий став як пень в порозі, стукаючи в долівку ціпком, старости сіли. Та це був і звичай такий, ніколи сам він не сяде поки торгуються старости за ціну **[125]** // з батьком молодої. Платили за молоду і по 120 карбованців і ще й до 1916 років (і до 1923 були випадки). Зторгувавшись за ціну тесть молодого приглаша сісти, і задає "мудряні" питання: "А чи вмієш ти, хлопче, загнать свиню в коноплі (се значить, чи затягнеш у дратву щетину), або цілий ряд других. Той відповідав соромно зиркая на тестя. Тут же і молода стоїть, закриваючись рукавом сорочки.

Часто-часто було, як немає грошей в молодого, щоб викупить жінку, то батько молодої говорив: "Не віддам за вас, шукайте собі з Богом другу". Багато буває за це тормозні, дивись і молоді согласні і все будто нічого, а вже як дойде до проклятого торгу-куплі за гроші жінку, тут і біда.

Оце та і струнка, що дерчала фальшиво на всю жисть молодих; доказуючи, що я за тебе послідні копійки віддав батькові. Коли вип'ють сватання, поміняються хлібом, тоді молодий має більші права, він на ніч вже йде спать до молодої одкрито і старі знають. Але ж тіко спать поряд з молодою і все. ...Перед вінчанням батько з матерею благословлять, [1-]хрестять паляницею[-1] — молодих паляницею, а ті б'ють **[126]** // по три поклони і потім цілують паляницю і батька з матерею — це діло пророблюється з плачами. В церкві їх становлять на білі рушники, під якими кладу[ть] по 5 коп. а багачі і більш. Піп відбера персні, і потім всунуть їм в руки по свічці. А потім боярин з дружкою піддержують вінці над головами молодих. Читаючи молитву, піп переміня персні, дає випить вина і тричі обводе кругом столика з зв'язаними рушником руками. Тут дають клятву в вірності одно другому молоді. А як перекине святого карбованця півчі, то ті аж пнуця та кричать: "Многая літа. Мн-о-о-га-я лі-т-а". І панікадила горять на всі свічі.

Після цієї церемонії молоді обідають в молодого; їдуть кататися. Набрав бояр стіко в ящик втовпеться, теж і дружок. Коні вквітчані

[1] Написано над рядком.

квітками, хустками, звонками, грохотнями від гриви і до хвоста, в якому теж червоніють стежечки. І бляхи завершають убор, та і дишло не помилують, на нього такого здорового звонка начеплять, що своїм теленьканням покриває весь грохіт. **[127]** //

Молодий іззаду з правого боку сидить, і кого не зустріне кланяється, аж букет із стежкою не тямляться, причеплені на праве плече. І старший боярин теж з букетом, а остання братва рада тій стежці, що до шапок поприколювано. Вони кричать, свистять, улюлюкають, не жаліючи голосів. Та на те ж вони й бояри, на те їм і по чарці горілки дано, щоб не видать другим. Коні пруть во-всю ще-ще як кучер тверезий, а коли п'яний, то навипередки гонять, аж шапки вітром зносе. Часто в такій гоньбі здихала коняка в дишлі з рушниками загнана. Не один молодий сам, або із жінкою, після подібної свайби, йшли на два три роки в строк. Та це нічого, слава Богу, що свайбу одгуляв "по людські"...

Як почне кликать молодий на свайбу сусід, родичів, знайомих, то їзде до вечора. Та шишок розвезе з півсотні, і коли ввійде в хату — положе в платочку шишку на стіл, то говоре:

— Прохали батько й мати, **[128]** // приходити на свайбу, — і низько кланяється.

Хазяїн:

— Спасибі, прийду з жінкою, — і віддає шишку молодому, звичай такий.

Взяв шишку, боярин з молодим шебуть до других (як печуть шишки, коровай при переводі, страшенно спішу). Все время молодий повинен кланяться всім, а як ні, то говорять: "От біссовісний "князь"...

В молодої на голові здоровенний вінок з букетів, і в коси вплетено з дюжину різноцвітних стежок, які аж по п'ятам достають: приїде до молодого поперед всього "гільце красить". Бере пучок всяких хлібних колосків, зв'яже хрест на хрест, питаючись: "Старости, пані старости, благословіть молодій гільце красить". Відповідають: "Бог благословить" — усі, три рази... Молода чіпляє колоски на "гільце" — дружки співають:

...Благослови, Боже, бла-г-о-слови, Боже, сей день звеселити.
За Дунаєм козаченьки мед вино п'ють,
що у нашій Білозірці гільце в'ють.
Не йдіть молодиці до нас гільце ввисти,
сов'ємо ми самі з ясними соколами — молодими бо-ярами,
з чорними галочками **[129]** // з молодими дружечками.

Після цього сідають за стіл обідать, приспівуя:

...Та під греблею, т-а-а-м во-ода сто-яала,
там Маринка умивалася (все з протягом виспівується)...
Та-ой лебиді-леб-б-и-дяаточки
возміть моє умиванячко,
та верніть моє дівуванячко (молода плаче)...

Та ой не візьмемо ми умиванячка,
і не вернемо дівуванячка (з протягом)...
А було-б тобі та й ни-и поспі-ша-а-тися,
Було-б людей розпитатись.

Та в нас і люди не татари,
А вже ж правди не сказали...

— (ці народні пісні скорочено, при переводі нагадую собі досить з[...]).

...Всі за столом, дружки другу:
...Ой з-за гори дим-дим, чорна хмара рано-ранесенько,
то ж не хмара — коней пара, рано-ранесенько.
Тож Веремій.. з військом їде ранесенько;
хоче тестя звоювати, молоду-Мар... з собою взяти та ранесенько:
...Та летів сокіл і звив квітку,
сімсот квіток — ще й чотирі, рано-ранесенько.
На що йому й квітка як Мар... дівка та ранесенько...

...Людей повна хата, молода **[130]** // й дружки виходячи з-за столу, співають:

...Тут-же нам не до но-о-чі,
тут-же нам не до пі-вно-о-чі
підемо погуляємо, підем пострибаєм
і світоньки повідаєм...
...Сівши на “віз-бричку”

— деякі стоять, махаючи хустками (з двору коні на вскок з копита), співають:

...А в нашого сва-а-ата,
а в нашого свата з верби з лози хата,
а сіни з берези дружечки тверезі...
Ой зачули коні дорогу дал-ео-оку,
дорогу далеку.
Перевози вози, досточка лежала,
до-о-с-то-очка лежала,
вона кленовая, вона кленовая.

А на тій досто-о-чке Мар... стояла,
біле плаття ми-ила,
в милі колот-и-и-ла-ла і в полі сушила,
а в домі качала, рублем прибивала,
рублем прибивала...
Рублем ще й з полтиной золоченой яри-иной.

...Наш батько п'яниця прип'яниця.
Пропив свою дочку за темную ночку,
за мед та горілку свою Мар... дівку ,
(сії і багато других співали і до 1928 р.).

Катаються до пізнього вечора, полудня[1], а потім молодий з свашками та світилками, в молодого хаті сідаю[ть] за стіл. **[131]** // Потім молодого з-за столу дружко — виводе хусткою, взявшись за другий кінець сам і станове серед двору. Поряд з молодим становиться світилка і свашка, перша держить в руках здоровий охапок васильків, в які заткнуто "меч" залізний, а більш з дерева.

Скоро з хати той же, дружко, з перекинутим через плече рушником, виводе матір молодого в вивернутому кожусі, і та обсипає молодого, кидаючи з пелени орішки, канфети, копійки та ячмінь з грушами. Товпа людей хватають, тут робиться щось чудне, падають сторч і діти, і молодиці з дівчатьми, прямо в грязь (як осінню) і хапають орішки. Після цього молодий в бричці кланяється на всі 4 повітря.

Приїхав до молодої, він ще й там постирчить з світелками серед двору, аж поки вийдуть з хати два дружки (теж через плечі рушники) в їх руках паляниця; і із паляницею коло молодого стоять його старости. Вони обміняються хлібом, і потім дружки хусткою ведуть молодого у хату (се я перескоком) і довів до дверей хати, **[132]** // дружко другою хусткою "рубає" двері (б'є хусткою навхрест по дверях) та потім гукає: "Старости, пані старости, благословіть молодого за стіл садить"! Звідтіль: "Бог благословить", — і всі три рази.

Людей повен двір і хата: ...За столом молода з дружками, і коло неї на покуті молодий. Дружки співають:

Де ж ви бояри був-а-а-ли,
де ж ви бояри бували;
чи сіно косили, чи хліба просили,
чи в соломі ночували, миші уші пооб'їдали.

З-за гільця гараз[д] і не видно молодих. ...Поділять коровай і різку.

---

[1] Написано над рядком.

А дружки все приспівують боярам і людям, які стоять у порозі. ...Потім і старший боярин з свашками і дружком як почнуть приспівувать, ну тоді хоч за шапку та з хати. Співають людям:

Що то во-ро-они,
що то ворони стоять у порогах,
роти роззявили, руки розставили....

Старший боярин сіда проти дружки і починається передражнювання, хто кого перекричить: Дружки боярам:

...Старший боярин горба-а-атий,
старший боярин горбатий,
до столу прип'ятий,
гвіздочком прибитий,
щоб не був сердитий..., **[133]** //
...та од столу до поро-о-ога,
од столу до порога,
бояри топтались, помиї хлебтали
— старший не напився, з головою втопився...

Багато співалось таких, що і писать не гарно (при переводі)... Потім свашки та світилки як почнуть дружкам додавать:

...Старша дружка сци...ка,
під столом калюжка,
подай мати кружку,
напоєм старшу дружку...

А ті:

Світилочка [...]а-с-са,
наїлася мняса,
якби не Данило,
її б удавило.
Потім боярам:
Їли бояри, їли,
цілого вола з'їли,
на столі — ні рісочки,
під столом — ні кісточки...

Старша дружка хоче поцілувать молоду, боярин стереже, щоб не допустить, часто достає ціпком під столом по ногах (цілує — тобто з молодої на неї перейде дівування та щоб їй вийти заміж) і бере з дружки "колоскову" бутилку горілки, більш квасу.

Після цього батько просе з хати: “Пили, їли, молоду бачили — просимо з хати”. Всі виходять, остаються свашки, світелки; батько бере образ, мати теж, молоді **[134]** // перед ними б'ють по три поклони і цілують образи та батька з матір'ю. З цими образами (благословенням) молоді іще і в молодого постоять серед двору.

У хаті повно кликаних родичів, сусідів та інших. Та і тут молоді ще поклонів по три одмірять. І сідають за стіл, свашки приданки становляться на стіл, закривають платком молодих від людей і “скривають” (при переводі). Молодіж вигонять з хати, самі жонаті останут[ься]. Тут молодих дарують хто чим схоче, полотном, сукном, грішми, бараном і коровою. Зараз виводять молодих у другу кімнату на яку годину на “первий раз” — дружко і свашка становлються під двері аб[о] ширмою і слухають, притулив уші до дверей, чи буде чутно від молодих який ойк, або...

І як що почують на свою руку, то мов несамовиті вскакують в хату, танцюють, стрибають, перевертаються і висвистують... А мати молодої весь час тремтить, вона сердешна і не їсть днів зо три перед тим, думая, а що як дочка **[135]** // вже стратила..., а що як вона не у[...]...

Аж ось вводять і молодих і вже свашки знають, яка молода чи ч..., чи ні: ...Вж[е] свашки розпинають сорочку з молодої перед всіма в хаті, і як єсть на ній кр... п'я... (ту сорочку, що тіко що вона в ній була з молодим) вказують на це і немов збісяться всі, хватають матір молодої, поздоровляють, носять на руках, підкидають вгору, що зуміла зберегти дочку до вінчання (це правда, тіко я сокращаю здорово ... при переводі переробить).

Не соромся читач, іначе неможливо, раз взявсь списать чуточку те минуле, то іначе і не можна — це ж бит наших всіх предків правдивий.

А як молода до цього стратила ч..., тоді і вп'ять таки ж матері біда. Вносять кінський хомут — надівають його на голову матері, стрибають кругом неї, і поставлять її сторч головою, протягують крізь той хомут всю (сього ж неможлив[о], не пролазе) та приказують: “Оце тобі суко, що не вміла вгледіти **[136]** // дочку, яка продівувала свою...”.

Сміх, виводять цю нещасну матір серед хати під руки напоказ всім. Або підвісять її канатом до сволоки за поперек, а самі в крик, і як божевільні підбігають до батька, викупляй свою матір — четверть горілки, відро горілки. Як розумніший батько, то зараз дає могорича, щоб і не мучиться, а другий то ще накинеться і бить матір тут же, що не вгляділа дочку (з цього видно, що в ті роки за цим слідкували здорово).

Взявшись за водку всі п'ють, виносять хому[т] і інше. А потім дарують (Вот іменно здєсь я спутал, не на свойом місті, перевод справу [...]).

Часто після подібної свайби з хомутом, мати тяжко боліла і вмирала. Та і дочці не мед був, ще як чоловік з "кавуном" хоч чуть-чуть по[п]авсь. А більш було докоряють: "Чого тобі до платка червоного букета не пришили, — або, — чого ти прогулялася". Оце від цих штук і лайка, бійка в молодих до самої смерті. Від цього сорому (дикунства я б сказав) і портилася жисть молодих людей. **[138]** //

А свайба йде на повний ход. Тут витворяють, що б не видумала п'яна голова. Один лупе в дно цеберки, другий в сковороду ополоником, а далі й не поймеш. Єсть такі, що в пляшки як виб'ють, то аби вправлялись молодиці ногами викручувать "свердла" (старий танець), які давно вже всю спідницю підобгали за пояс що[б] не мішала (в 1896 р., з'явились гармонії в Білоз[ірці]).

Ранком молодих до молодої батька везуть снідать. Вирядяться хто як здума — один чортом, другий дяком, третій циганом, той жидом і начнуть язик ламать. Або танцюючи, співають кожен своєї, ну тоді і уші заткни.

Як недалеко до тестя, молодих сажають на передок (двоє коліс), розведуть якесь чортовське палив[о] в цеберці, від якого така хмара диму, молоді як в тумані, бо ця цеберка під ними підв'язана до осі візка. І саме чоловік 8 – 9 як ух[в]атять, то аж в середині молодих все перевертається, а вони пруть по грудді, іззаду ціла туча диму (се було і в 1927 роках), від якого і дихать молодим ніяк було. **[138]** // Це паливо, щоб ніхто молодих не зурочив, так що і після цього "снідання" молодим деяким зіставалась памнять на все їх життя...

На воротях тестя горить віз соломи, і вже ціла ватага гостей біга кругом його, виглядаючи молодих. Аж ось і вони — свистять, кричать — молодих перевозять через паливо (це від престріту теж робеться), а баби і молодиці стрибають через його, обсмалюючи одягу і там де ніколи не смалено...

Той перевертається через голову, регіт з молодиць; інший вскакує між коні в вивернутому кожусі, підв'язаний перевеслом і на голові з гусячим гніздом замі[сть] шапки, а зверху чарка з горілкою. Молодим за стіл дають сирий гарбуз, то ще яку чепуху. Аж де не візьмись, вже баба на коні верхом і лізе до столу. Молода дає кусочок хліба коневі, а який брат підскоче та стягне її з коня і дивись вже висмикує з її пазухи солому, а тоді ще й сторч поставе, що робиться, аж хата розгортається від реготу. Або підпале, то та роздягнеться при всіх на голу, та за двері, поки подасть хто сорочку. **[139]** //

Після цього везуть молодих додому, їх митарствам кінець. Але ж свайба йде своїм трибом, десятки відер випивається горілки. "Іще дужче їх чортяка ламає, — говорив Іван Дан[илович], — ні стида ні совісті, все забувають в той мент".

Тут же коло столу погризлись між собою молодиці і давай одна одній кланятись задами, аж поки дасть хто обом пояса та вижене з хати. Треба сказати, що не в кожнім дворі це робилося і тоді. Були люди, що добре гуляли; але ж по зазовам як почнуть ходить з тиждень або і два, то тіко поїдять все — яке готовилось і баста, та поп'ють як треба.

Та не будемо ми дивувати старим того часу людям, вони сплош були неписьменні. Але ж як оце терпіти, що людина (люди) письменні та ще й живши в 1927 р. перестрибуя через свайбове паливо, обсмалює, де ніколи б не смалити (пробач читач, якщо прийдеться тобі случайно прочитать ці невідшліфовані наброски "хаос"). **[140]** //

Від молодого свайба переходе на зазови до родичів, бо молоді вже, які бідно жили, остались на сухарях. Після цієї то свайби незаможний молодий, або і із нею служать в строці років 2 – 3, покриваючи убиток, витрачений на свайбу. Та це чепуха, а свайбу ж відгуляв "по людські", не видав і заможному...

Частина 8

Немов з темряви якої вибираюся до виднішого, до того, що в дійсності всі, і теперішні люди, знають...

Що ж торкається синів Кузьми Ів., то ці хлопці зовсім горілку не пили, за винятком одного Петра, та і той пив не по батьківські. Може цьому сприяло, що вони і жили не товсто; а більш те, що вони всі вже були добре письменні по тодішньому. Не тіко читали Псалтиря, але й по російські знали — та й арифмету розуміли. Вчились в нових церковно-приходських школах років по 4 – 5, хоч їх і було до півдюжини. Старший Гаврило, менший Митро і Омелько та Петро і Гарасько, та 3 дочки — Ониська, Малашка і Ликсандра (та четверо вмерло) — оце **[141]** // і вся сімня Кузьми.

Старший Гаврило, був середнього росту з широкими плечима, мав силу таку, що найбільшого парубка перекидав через лісу врівні з собою. Був червоний як перець не тіко обличчям, але й волосся червоне — був гарний парубок. Менший Митро — високого росту, широкі плечі, в поясі тонкий і силу мав меншу, але ж був швидкий на ногах, збігав з кіньми. Омелько теж був високий, силу мав таку, говорив, як ударю дрючком об землю — аж гуде. На обличчі був дяком. Петро теж і зріст такий, а тіко був білий не тіко з обличчям, а й волосся. Був кравець, гарно співав і любив випить. Змалку був в церкві паламарем, носив бублики поки й оженився; з парубками бився здорово. На старість мав уси як у запорожців колись. Вуси і в Гаврила були такі червоні та здорові, що за уші закручував (співав на криласі, поки вмер).

Та й найменший Герасим, не видавав старшим ні зростом ні вродою — високий, гнучкий, як лоза, був меткий і здорово бив парубків;

але ж сам не був битим. Говорив: "Зря нікого й пальцем не торкнув, а коли зачіпав хто, держись". З своїми товаришами **[142]** // він як отаман був, страх і гроза всіх тодішніх парубків. На все село знали його. Звісно, коли найменший, то і "мазун" в своєї матері, таким він і був. Він завжди мав лучий кусок сала, масла і всього, що старші не бачили. Нічого не робив, бо були старші жонаті брати.

Та всі хлопці були як кажуть на "ять". З дочками особого нічого. Не багато, скажу я, старших братів вчили читать; зараз по Псалтирю (старший родився щось 1871 році) хлопцем почав ходить до звісного в ті роки вчителя по Псалтирю — Штепи Данила. Цей вчитель був п'яниця-прип'яниця, був шинку-й учнів (?) як і вчитель. Про умови навчання договорялись з самим вчителем — 1 карб. на рік і платок (який стояв тоді 30 коп. головний). Вчив в своїй хаті з київської граматки, молитви ранкові та вечірні. Потім добирався і до пи[сьм]а. Звісно, що це навчання було гірке для учня, воно завжди "сопровождахуся — біяхом по ланітам" (мордасам).

Требувалося вивчати ті трудно вимовляємі слов'янські слова древні і більш притчами. Було як почне ламать язика:

— Вскую шататася язиці, **[143]** // язиці народ поганский не верующий в Бога. Людие народ жидовскій, всуе помишляху і нуждахуся оумертвити бессмертнаго.... — і так заведе без кінця, що діти тіко дивляться.

А потім питання, грізно зиркаючи очима, задавав:

— Ану, говори "Єпископством", — учень з трепетом промовля, — Юхим з хвостом, — то вчитель несамовито, — не сміяхуся, отвещай — "Єпископством". Але ж учень вже зовсім переляканo, — Юхи-м-м з хвостом, — і не договоривши, получив підзатильник, аж в очах постовпіло, показалось, що і вчитель з хвостом.

Зараз вигоне з хати, а дома батько ще й поціпкує :

— Не хочеш вчити слово Боже, сякий та он який син, — це було Гаврилу. — Було як прийду додому, — говорив він, — як пошпурю той Псалтир під піч, аж листя розсиплеться. Та за це бив здорово не тіко батько, а й дід.

Коли заучувався Псалтир, учень носив вчителеві "горщик каші" вмотаний у платок (це екзамен був). Платок дарить вчителю, а кашу поїдять діти і потім пустий горщик качають по городі **[144]** // з криком, поки поб'ють (ввесь город в того вчителя був на побитих черепочках). Звичай такий. Оцей "замент" з успіхом кончив і батько Дмитро, а потім поступив в церковно-приходську школу, яку й скінчив за 4 роки і получив свідєтєльство та Євангелію. Оцю школу й другі брати скінчили. Старший Гаврило, оженившись, пожив вкупі щось років з 9, а

потім відділився до тестя в прийми. Дав з сотню йому грошей й той давай у вішність зкуповувать землю, в те время розділ кінчавсь великою лайкою.

Тих років була мода пішки ходить в Київ на богомілля. Було не тіко старі, а й дівчата та молодиці швендяли сюди та туди по шість неділь вряд. А дома дітей лякають — твою матір під Києвом розбійники зарізали. Про ці моління багато єсть і смішних оповідань.

Після старшого оженивсь і менший Дмитро. Він взяв собі Тетяну, недалеко від свого двору. Тесть його, Чуднівець, був тоді хазяїн на все село (але ж уже починав бідніть). Розказує він, що сіяв і по вісімдесят **[145]** // десятин: "Було начеплю на себе з півлантуха зерна і захватю десятин з десять, та й розкидаю кругом зерно руками, а щоб видно було, де воно падає, ззаду йде одна з дівчат, хоч і моя мати, і й истиком мете. А за нею два пукарі з дерев'яними колодами ходять, запряжені по 4 коней до удержу; а сісти на пукар погоничеві не можна. Ходи всю весну, поки й засіє 80 десятин. Розказує мати: "Було в понеділок як вбуєш чоботи, то аж через тиждень, в суботу ввечері розбуваєшся; поприлипають до тіла й онучі, аже кров з ніг цебенить". Братів не було — того за всім дівчата і вправлялися. Що їм вдавалось, не передать.

Оце вам як приклад, як жили ті куркулі, що в 1880 роках сіяли по 80 десятин посіву. Хто він цей Чуднівець Саміло? Та як розбагатів дивись в частину слідуючу.

Частина 9

Кажу прямо. Ознайомив якнайкоротше з **[146]** // проісхожденням прізвища (або прізвища свого батька), я ще ознайомлю і із проісхожденням (своєї матері). Читач подума, — і на прадіда бісового воно мені? Але ж по-моєму треба, бо це прізвища "Чуднівець" повинно мати свою маленьку історію, а коли історію, то може в ній які найдуться помилки, що наговорили мені мої діди. Ось я й звірюсь із цими дідами (матері). Послухаєм, що ці діди брехнуть про населення нашої Білозірки, чи буде схоже одно з другим...

Отже і ця фамілія Чуднівець візьме з давнього своє начало... І ще в 1860 роках, розказував якийсь 82 літній старик Гаврик, що батько його переселився із тими сім сімей в Білозірку із Смілого — смілянщина (як Сміла горіла від гайдамацького руху). Поселились понад низом, в якім текла річка. ...Щось в 1789 роках в Смілянщині родивсь якийсь Микита Чуднівець, був в нього і менший брат Тимофій. Як виріс Микита, його забрали в москалі — в салдати, **[147]** // де й прослужив він 25 років. За ці 25 р. батько його вспів умерти. Про брата Тимофія і звістки не було.

Кончив він службу, як звісно старим — біля 48 років, і прийшов на жительство в Малу Білозірку в 1835 р. – 6 роках. Прийшов він в вузькім, як не лусне, миколаєвськім мундирі. Мундир був з червоним "хвостом" в заду (роздердером), а груди вкрашали 3 медалі та один хрест (за храбрість). Росту був здоровенного. Говорив він, що тоді обув шилась на один "копил" та і одягу шили на одну міру — мундир і штани. ...Коли стане взуття натягувать на ноги який здоровенний салдат, то і намилює і чого не робе (а треба за стіко хвилин одіться). А як мундир натягувать, обступлять салдатяку та й коліном набивають в живіт, щоб обстебнуть. Цей Микита поки й вмер, лаяв "Катерину Велику" (за що при переводі). ...Взяв собі, або пристав до вдови по прізвищу Рубель у прийми. Був в цієї вдови хлопець Арсеній і дівчина. **[148]** //

Це вдова нашої фамілії. Як не забув читач про вищезазначеного Данила Гаврилика, то оця вдова і була жінкою Данилового брата Трохима. Пожив трохи вмісті Микита, відділився з жінкою, і построїв, город з городом, на пустім плану собі хату. Сироти остались на своїм плану і в своїй хаті (оце той план Микита, де жив дід Чуднівець в 1919 рок.). Тоді ця улиця населялася, а де зістались сироти, там був ряд Рублів.

Був в Микити старший син Петро і в 1843 роках родивсь другий найменший Самійло, (наш дід по матері 1929 років). Цьому-то Самійлу і говорив той Гаврик про те, що перші 7 сімей переселились із Смілого.

Женивсь цей Самійло 19 років. Був високого росту з широкими плечима, мав чорне як смушок на голові волосся і такі ж брови на білім з рівним носом обличчі, був красень на всю. Голос мав такий, що коли гомонить, то немов у бочку. Він хоч якого коня незагнузданого однією рукою осаджував на задок. По сім-вісім пудів у двох мішках, **[149]** // перев'язаних через плечі, у млин зерна молоть, хоч і за 200 сажень від дому.

Один раз в Камнянку повіз хліба продавать, як і завжди, то на вісах "п'ятирику" жид одурив. Ві[н] жида попереджував — не підставляй ногу під вісову площадку. Підвіз другу хуру хліба, той краде... Самоіл не витерпів. За гирю два пуди, як розмахне (жид присів) — та по стовпі венбаря (той як не був вискочив з таким тріском на віз, що воли ахнули вбік. А жид "караул" — та поміж возами, Самоіл за ним вже як скажений стриба через дишла та розмахує двойником, а потім як пусте та в колесо воза, ...тіки матичина й зісталася. Крик, свист селян, яких повен двір. Жид втік.

Аж ось городові прибігли взять Самоіла, обступили земляки з криком: "Він, собачий жид, усіх обважував". Покрутились-покрутились городові, бачать, що Самоіл й досі труситься з гиреєю, і що він прав.

Та **[150]** // послі ще й жида з прикажчиків зняли, направивши його у Благовіщенку до бурлимів. Це дійсно було ціла кумедія, як було розкаже. От яка була сила. Та він будучи вже за 86 р. свого життя було як загомонить, так немає і молодих з таким голосом.

Через багато років він зострівся з тим жидом, то той говорив: "Ну і злякав ти мене. Як глянув я, що ти гирею розмахуєш як м'ячем, то окаменів, і як тікав, то і двір минув, опинивсь аж біля порону". Купив пляшку горілки, випили і розійшлись. Був Самоіл неписьменний, як і більш, і був бідним. Але ж своєю вродою впав у око дочці панського управителя (пана Іваненка) і вона вийшла за його заміж (звать було її Лепестина, прізвище Жужа). Звісно, що і вправителі панські жили не погано, мали свої табуни усякого скоту і всього, що могло бути в те кріпацьке время...

Та на самім ділі і батько Самоіла не бідував. **[151]** // Він ще із служби мав гроші, та в тієї, що пристав, були. В одно время десь ділась його кишеня з грішми, то він говорив, що вкрав їх пасинок Арсеній. А тому то і начав його допитувать, дав заряджене ружже і говоре: "Коли не брав гроші — цілуй у вилет ствола з клятвою. І коли брав — не цілуй — бо вистріле і вб'є. Той поцілував, не боявсь. І скоро таки гроші найшлися. Він сам ховав і потім забув. Сіяв хліб руками десятин по 5 – 6.

Багато єсть розказів, як переходили ратники, бородаті, до Севастополя під його оборону — переходили вони з топориками, і стояли по кватирям в Білозірчан. Стояли і гусари та днем за городами обучалися. В якім дворі вони стоять, то на воротях вішався соломняний вінок з написом "приписна" — там харчувавсь один гусар. Але ж де він ночував на воротях "корінна".

Через багато років після смерті Микити, сини його Самоіл і Петро добре розжилися, **[152]** // кидаючись у всі боки — в Крим по сіль, по вино і інше. Сіяли з кожним роком більш і більш, а родило добре. Був його один син Лука, та рано вмер — 19 років. Тому-то все робили дівчата, як вище говорив, ходили весною за пукарями по 80 десятин.

Було п'ятирик іде на рись, а сідать ні-ні — важко коням, ходи слідком. Батько був сердитий, бив і матір, а дівчата й духу боялись. Особливо вдавалось старшим — Горпині і Тетяні (моїй матері), та Феклі, а Уляні, Харитині і Лідія — самі менші, вже не те.

Було як вправляються яка з старших дівчат, то прямо влізе в корито, наносивши полови і налив води, та й розмішує, та з півмішка дерті зараз, а кругом корита штук 18 коней стоять, смикають за свитину, то за спідничину.

Отак робили ці дівчата з батьком, було весною він продавав по 20 хур і по 2200 пудів хліба. Та який він був цей Самійло, тіко робив день

і ніч. **[153]** // А грішми розпоряджався старший брат Петро, поки купив собі під Оріховим більш сотні десятин землі у вішність, і зробив на себе всі бомаги. А Самоілу зісталася дуля, який після цього здорово запіячив. Було підводи три пшениці в Камнянку одвезе і там гроші проп'є, а більш в п'яного витягнуть з кармана. Били здорово, його голова вся в шрамах. А він і досі живе (в 1929 р.) будучи більш як 80 років, а ще здоровий (нам не дожить до того, та й не треба).

Частина 10

Скоро після свайби мій батько попав на військову службу, і служив у Керчі при кріпостній артилерії (треба зазначити, що з його братів ні один не згодився на службу, дарма, що були герої), та попав якось у ратники І розряду, довго не служив, скоро ополченці, що призивались в його році — 1892, розпущені, і він з ними.

Господарив він з братами так. Мали й по 5 ш[т]ук **[154]** // коней, а щоб їх хвости не підводить — прокормить, то душового наділу [3] десят. Не хватало. Приходилося орендувать по де стіко десятин. Як, наприклад, уже в 1900 роках за оренду десятини землі на рік (більш у Іваненка, німців) платилося по 15 карб. За один 1900 рік вперто було в землю 262 кар. Четверть (10 пуд.) пшениці стоїла 7 – 8 карбов. От стіко продавалося хліба на ті 262 кар., або на ту орендову землю. Ось як переливалось з пустого в порожнє, тіко свій труд не цінивсь, а прибуток як вроде — добре, а було град вибивав, то і із гамазею треба позичити, щоб дохарчуватись. Але ж більш пнулись хлібороби "не видать" другим, мовляв і в мене 6 штук коней в конюшні, а що за хвіст підводе, аж сам синіє, так це нічого. Та було по 3 – 4 корови, які в повітках всю зиму стоять. Кине соломи, а як коли то і житньої. Мороз, грязь, вкачана та обмерзла — ніяк доярці і підступить. **[155]** //

Все було говорять: "Та щось коли б не пороблено моїм коровам, бісів-батька має молока. Відьма здоїла". А воно після соломи та морозів. Якось тоді на коров не звертали увагу, то так і молоко їли. Так що в шапликах вода замерзала...

Щось в 1906 р. град вибив 30 десятин пшениці на орендованій німецькій землі за Велико Білозіркою. Смутно було, і попоплакали, коли виїхали косить пшеницю, а її на солому посікло (град з крашанку падав), кругом стоять пшениці, а в нас вибило — якось тоді полосою захватило. З того міста тіко мішию гарб з 20 привезли. Прийшлось той рік туго з хлібом, та зате овець було повна кошара; смальці, мнясо не виводилось. Ось в яких умовах господарювать приходилось батькам[1]. **[156]** //

[1] Закреслене речення: "А тут з початку 1900 р. і брат Гаврило відділився (не на своєму місці).

В 1900 роках мій ба[ть]ко продав 600 пуд. пшениці на 425 кар. Відірвав, як уже зазначалось 262 к. на землю. А решту втюрив у постройку хати-конюшні. На постройку 6-сти сажень хати пішло дерева на 55 кар. та на черепицю по 28 р. за тисячу, а її пішло біля 2 тисяч. Та в ті роки й овець одгонили до німців на випас по 50 штук з ягнятьми. ...В 1902 році вмер Іван Данилич, проживши 83 рок. і 6 місяців....

Ще і в 1889 роках з-під гори (проти паровика 1928 років) бігла струя води — "криниця", (криниця там була, де зараз в 1928 р. був внизу кам'яний колодязь-криниця). ...Потім на схід, по той бік кам'яної греблі (тоді вона була земляна), а вже щось в 1900 роках зробили її кам'яну і тоді там був здоровенний ставок. Цей ставок в обчистві купив тодішній багач Лимар Тер. і випустивши його, він там сіяв огірки. Аже поки обчество побачило, яку бере користь страшенну, прогнали і отняли ту землю. **[157]** //

Там же над гору стояли і два шинки, в підвалах яких були бочки горілки. Горілку ту купував ще й батько в тих же роках по 3 – 4 карбованця відро.

З дочками Кузьми особливого нічого. Хіба за одну Олесандру сказать, що вона вийшла за гвардійця. Цей гвардієць був в повнім смислі того слова. Здоровий, гарний вродою, але ж був бідний, і коли їхав женитись, то боявся щоб кобилчина не пристала, бо соромно буде, вбрання його було — мундир з червоною грудниною, поверх якого був синій суконний каптан. Цього зятя, Фоменко Кузьму, тесть шалено любив і коли підоп'є, то зараз переходе на "ви". Але ж теща недолюблювала, що бідний.

Хоч він і не любив багато говорить, цей гвардієць зять, але ж розказував. Будучи на дєйствітельній службі, він попав діжурним в Петербурзі на Нєвськом. Звісно, яке там двіженіє, і як то трапилось, що вулиця запрудилась так, що і пройти трудно, не то проїхати. Аж ось де не візьмись офіцер його величества **[158]** // верхом на коні подскочіл до нього, як часового, що слідкував за порядком, і вихватів саблю, крікнул:

— Сейчас проїзжає великий князь Сергій Ал., а в тебе улеця запружена. Я тебе зрубаю, — і пустив на нього коня, а сам високо піднявши шаблю хотів зрубать.

Та це ж тож часовий не промах, в одну мить вихватив свою шаблю і отбив удар, посадив однією рукою коня назад, і хотів у свою чергу рубнуть офіцера. А тут вже підскочила свита і прикрила скандал. Підскочили редактори, може що маєте сказати, то він доложив, що не було

Купили йому хату за 424 кар. (не на своєму місці)".

звісно йому, як часовому, що сією дорогою проїде така значна особа, як великий князь Сергій Ал. Багато було тяганини нашому часовому, але ж він якось вивертівсь і звільнили його скоро (при переводі [...]). Так дорожили в ті часи солдатом, був би він струсив, остався б із зрубаною головою, бо це ж не хто небудь — офіцер його величества, він мав широкі права на життя солдат. **[159]** //

В 1903 роках вже було 3 брати жонатих, а коли три невістки вкупі, то вони гризуться на день тричі. Так що старшого вони скоро викурили і він мусив з своїм сімейством відділитись до тестя (се мій батько). Та і тесть, вже звісний нам Чуднівець Самоіл, був велика шишка. Все було не по його — і мітлу в руках не так держить "приймак". А діти коли в садок до груші підуть — так біда. Та це все перетерплював батько і жив з тестем, аж скоро почала бігать до його на день тричі мати з плачами. Що, мовляв, переходь назад, бо не можна жити, брати Омелько та Петро чубаряться щодня, а в невісток макогони і із рук не випадають. Так поки ходила мати, поки переманила вп'ять назад Дмитрія, який взявши від тестя таку силу хліба, що позасипав горища і венбар в свого батька. Побачив таку кучу хліба, брати його Петро та Омелько вп'ять зробили таку бучу, що й небові гаряче, давай ділитись. **[160]** //

Поділились, випродали ввесь той хліб, що наробив мій батько з тестем та перевіз сюди. Попродали до зерна, а на ті гроші купили разом дві хати братам з планами і садками, щось по 400 к. кожна. Зараз в одну куплену відділивсь Омелько, а в другу Петро. А моєму батькові дуля. Хоч він і залишився на старім дворищі, так був увесь долг на його, та і хлібом чужим доживать прийшлося. Ці насмішки та обдирства зі сторони братів батько не виніс і тяжко захворів умом (головою). Біда, стіко було з ним лих[а]. [...] де не лічили, що не робили. І до Івана Кронштадського писали, щоб моливсь, той помолився і свого патрета прислав. Се, чи що друге, але ж через рік він видужав (це той Кронштадський, що йому зробили гроб в 18 тисяч карбованців)...

З початком 1904 року пішли чутки, що буде велике кровопролиття з "японцем", аж ось в лютому вона й почалася. А весною було багато **[161]** // і із нашої Білозірки на неї погнано солдат. Сучасник тії війни мій дядько Юхим Андрієнко, моряк, говорив. Коли його ескадра на чолі з адміралом Рожественським прибула на поміч нашому флоту на "схід", то там були такі тумани, що і близько нічого було не видно. Йдучи в цих туманах, ця ескадра Рожественського наткнулась на японський флот, і була розбита так, що, дякуючи туманам, тіко одному крейсерові і вдалось "одступить", аж в Лібаву. На сім крейсері був і наш моряк. Як це сталось, що так далеко "одступав" цей крейсер (подробно при переводі). Він і другі довго сміялися: "От так вояки, якими

водами прийшлось удирать”. Багато єсть розказів про ту війну; в яких умовах проводилась, як продавались проводирями “войска русскіх салдат”. **[162]** //

В сінтябрі 1905 р. багато наших селян їздило на богомілля в Єрусалим, та Новий і Старий Афон. Поїхав в Афон і мій батько з другими. Туди їдучи було спокійно, а вже звідтіль бастували залізничники, нікуди ніхто не міг проїхати. Але ж скоро пішли, тіко часто в вагонах “жандарми-стражники” вишукували терористів революціонерів...

Ще і той 1905 рік революція смута дістала від палацу до послідньої “халупи”. Кругом все ламалось і нічого не строїлось. Одно козачество Дона стояло в стороні від цього руху. Чекаючи поки про його здумають та призвуть на боротьбу з революцією. І дійсно, скоро неждано призвав генерал Трепов: “...Мобілізувать всех казаков! Вони тіко справляться з “крамолою”. Було призвано козаків всіх очередів. В станицях зістались старі, жінки та діти... Тут і пригодились “сини Дона”. Вони сміло вступили в смертний бой з революціонерами (революцією). Сим ще раз вони Донці доказали свою преданість монарху, **[163]** // отаману і Росії. З 1905 – 6 – 7 роках по всій Росії Донці внушали “товпі” уваженіє к закону о чужой собствєності нагайкою і шаблею. Але ж тяжко й їм далась ся внутрішня боротьба з врагами во імя присяги. Багато і Донцям дісталось від терористів-експропріаторів (так звали революціонерів).

Серед проводирів революції тих років було два лозунги. Один мирний, основувався своєю програмою на “стачках”. Другий боєвий, — думавший о достіженії государственого перевороту путьом “терору”. Орудієм для проведення цих ідей соціяльно-революційного напрямку являлася підпольна література, яка розділялася: 1) на періодичні ізданія; 2) брошури і 3) воззванія. В ті роки подпольні ідательства випускали цілий ряд літератури. Цих ідательств насчитувалось по Росії з 20. Потім разних ідательств брошур було “61”. ...Потім “возваній” від імені всяких **[164]** // ідательскіх організацій насчитувалось “153” — на разних язиках (подробиці дивись — Історическій вестнік за сентябрь 1913 год, стор. 999).

Оце стіко було розведено в Росії організацій і всі проти царського уряду, всі вони заворушилися з 1905 року. З цими-то всіми організаціями і вели боротьбу Донці. Проникали чутки про революціонерів і в такі глухі селища, як наша Білозірка. Та були і свої, що мали зв’язок з другими революціонерами. Це був вчитель Волик Василь, який часто вискакував на базарах з висловками проти “царату” і скоро тікав від поліцаїв. Чого він хотів та його організація — трудно сказать. Бо бачте стіко було організацій, як я вище зазначав, і всі вони боролись

проти "самодержця". Тут і 1) соц.-демокр. і 2) пролітарі всіх країн єднайся і третє "група народовольцев"; 4) на єврейськом язике "рабочіе всех країн єднайтеся"; 5) упять єврейським "Єдіненіє — сіла рабочіх"; 6) Інтернаціональний рабочій конгрес в Цюріхе, в 1898 г., на єврейськом язике, всеобщого **[165]** // єврейського робочого союза в Росії і Польше...

От і опреділяй, кому чого хотілося. Але всім було відомо, що все і всі проти уряду Романових. Та вернусь до начатого, бо це не нашого ума діло...

Осінню 1905 р. в нашу Білозірку приїхав, чи то прийшов, який оратор. Цей оратор жив у Мілітополі, мав свій, хоч і скверний, а все ж таки "постоялий двір". Як тіко він з'явивсь, широко оповістивши селян, які незабаром з'явились на сходку, послухати, що збреше городське тріпло. Але ж це тріпло оказалось організатором "союзу істіно русскіх", або "чорносотенцем" (його фамілія була Глинка). На сходці тріпло почало з того, що мовляв "царю вірі-родині грозит розвал". Що назріває революція, а тому, хто "дорожит своїм благополучієм і всим старим строєм, та собственостью, то пишіться в союз "істіно-русскіх" — багато ще він наливав... Послі йому вдалося таки порядошно записать селян в свою організацію. Записувалось прямо без спроса **[166]** // селян. Особливо в сій справі йому допоміг наш білозірчанин, якийсь "столяр Шило". Він із шкури ліз та допомагав оратору записувати членів. За що скоро його і вбили "терористи", прямо в його хаті. Після цього союз розбігся як заячий жир (знамя їх взяли з церкви "особий отдел" в 1921 р.)[1]. І разів стіко таки кой які революціонери і в нас на базарах вискакували, злізши на млин, та крили 2 – 3 словами уряд, а потім драла між товпу...

А вже за Великою Білозіркою революція 1905 років добре пошкодила якономії німців. Там інтересно починалась революція. Наприклад, самий багач, німець Андрій П.Шредер підлягав до Рогачинської волості. То з тії волості прямо староста чи вполномочені виїхали і вкупі з селянами почали робить революцію — розтягувать все майно Шреда. Розбиралось кому що наравиться (бились між собою за німецьке добро). "Все наше, бо революція" — так кричали селяни та таскали, а більш палили і хліб і будинки, даже скотина горіла, бо революція (при переводі багато подробиць, точних фактів). **[167]** //

Знайшли печатку того німця "якономическу" і давай, сівши за стіл, катать розписки тому, хто хотів на взяте ним майно із найденою

---

[1] Написано над рядком.

печаткою, ніби-то хазяїн добровільно продавав своє майно (підделка розписки з пограбованого майна і печатки). Ці документи робили ті, що думали — коли б нам бісові стражники та чеченці не дали завтра “революціі” — все ж таки з документом буде лучче, скажу купив. Та більш було селян, які таскали від дзеркала до молотка, ложки і нитки, крик “моє, я первий зацурав”, за завтра не думалось. Робили більш цю революцію більш Рогачани, Юнівці, Петровці, та і Велико Білозірці не зівали, і особливо багачі (куркулики), в яких були добрі коні, щоб більш набрать і скоріш удрать (як Билими тощо). Цілі бібліотеки книг спалено. **[168]** //

Говорив Андрій: “П. Шредер, дарма що вспів вивезти з своєї бібліотеки 2 хури книг, їх ще і спалили головну кількість”. Тіка[в] він чотирма кургонами по четверику запряженими лучших коней. Коні були такі, як виїжджає з двору, то та пара, що в дишлі, начинають як-будто танцювать, а пристяжні на диби і передніми ногами перебирають, немов збираясь летіть, а потім з двору во всю. Було за ніч в Голоштак, щось верст за 80, пробігають. Коли б то німці не їздили зимою санками, в їх коней на шиях були грохотні і на дишлах здоровенний звонок. Ці звонки звіщали — геть з дороги. Було як заїдуть ці німці до нас у двір, то нас хлопчиків штук 7 як вискочим і один, особливо Андрій, як хвате за дишло, як почне тріпать, аж дзвін нетями[...], аж кудлата дідова шапка з голови спаде, або як перевертається, то прадідів здоровенний чобіт ніяк не держиться. Все було німкені сміються з його та говорять: “Чого ви йому чобіт не справите, воно і не виросте, пообрива ноги тими чоботищами”. **[169]** //

Але ж не справдились німкені слова, “воно” (Андрій) виріс на славу (як далі з його пісем побачим, не одну дюжину “воно” німців із світу зігнало на німецькій війні 1915 – 1916 років...

Років через два-три після погрому-революції знов явились німці на свої попелища. І скоро вп’ять одстроїлись, ще більші і кращі її якономії. Та якось діло обійшлося і із революціонерами, без великих кар (німці були лютерани і не помстилися). Кой-кому прийшлося відбути місяців 6 – 8 тюрми і все, а більш зовсім не притягалось до відповідальності, бо видно, що й боялись те робить. Вони огородились, по перш всього, “стражниками і чеченцями”...

Тоді ж і в Великій Білозірці такі революціонери, як наприклад, Пархоменко Йосип, більш десять млинів чужих спалив, але це революціонером назвать неможливо, бо він свого млина не спалив. Видно із цього, що він, будучи багатим і так, а як з дюжину чужих млинів унічтожив, то ще більш **[170]** // розживе, бо в його млин більш явилось завозу зерна для переробки.

А мололи тоді без вісу — “на парошуй запузирівай, сорок фунт з пуда, а мішок на роспил”. Безумовно, які знали, і дійсно проводили революцію, ті цього не витівали спалить чієсь, а своїм розбагачуватьця. Які понімали, що за “соціял-демократична” партія, та чого хотіли главарі її як “Ульянов-Ленін” і “Цедербауман” після свого з’їздового розколу в Брюсселі в 1903 р., то ті вп’ять рано пішли в “підполлє”, та і більшінство їх зісталося вірними програмі “Ул[ь]я[нова]-Леніна”, хоч він вже в те время і опинився за кордоном і там образувавши свій літературний орган “Вперед” (на місце 1-го “Іскри”, в якім зісталось “меншінство”) і дійсно видвинув “Вперед” саму одсталу страну “шестої части” світу. Ось де та головка дійсної русскої революції, начавши з 1900 до 1917-го включно...

Треба зазначить, що не всі якономії “революція” торкнулася. Наприклад, нашого найближчого пана Іваненка. Він огородив себе об’їждчиками такими, що катували селян вовсю. **[171]** //

Цей пан і давно любив держать самих скажених об’їждчиків. Як був в його наш білозірський Мащенко-Ляшко Іван (батько Гриця комуніста 1930 років). Це такий був вірний панський палач, що просто катував селян. Очевидці говорили, їдучи з глиною один дядько в ту ж Іваненкову, вже доїжджав до тих могилок і якось звернув із шляху на цілину (бо перед весною діло було, то днем оттавало, а по цілині було легше, конячки тіко тягнуть бричку). Аж ось спід могили верхом на коні об’їждчик, цей же Мащенко, як глянув, що чоловік їде понад дорогою (по цілині), як пустив на нього коня, та, розправив свого малахая, давай ним напорювать дядька, той кругом брички — він слідком та малахаєм, так обігнав він його стіко схотів разів кругом брички і все поров на всю руку. Та це не одному те було, аж поки Балчани спіймали та гарненько давши, пустили тіко теплого, зараз і полегшало на одного ката. Він скоро й вмер після цього реце[п]ту Балчан... (при переводі толком).

В тих роках старосту як скидало обчество, то нічого не зроблять йому, не хоче. Так вони прямо на сходці чоловік 2 злізло на крильце і прямо в потилицю старосту, той сторч в товпу. Оце і все, назначили другого. А як був старостою Микола Чайка, так всі кабиці бабам порозвалював. А Сухомлин Фанасій, як брав хабара, то говоре: “Клади в карман. Рука не береть, она “прісяжная” (при переводі толком і багато). **[172]** //

Частина 11

Осіню 1907 р. женивсь і найменший брат (мого батька) Гераська. Жінку взяв з Великої Білозірки. Свайба гулялася як і всі тодішні. І на “Оченаш” скликалось рідню, в неділю, і в понеділок снідать возили та калачі ділили, а в вівторок “на зазови” ходять, і в середу батька продавать на

базар везуть (везуть самотужки) та й в четвер курей збирають; п'ятниця так сяк, а в суботу родаються (як баби танцюють в калюжах серед двору, і другі все (при переводі якби не забутись)...

З цим братом, батькові щось зо три роки пожить прийшлось. Причина тому, що вже ми підросли і сама старша Лида, в 1909 р. теж вийшла заміж. Ось чого бабуня і незлюбила батька, вона бачила, що за Лидею вже одно за одним з півдюжини нас підростало, і як нас там держать, то це для бабиного розсудку, було "розореніє" хазяйства (хоч його й біс мало путнього нічого). Вона забула і те, що на день тричі бігала до Митра, як той жив у тестя, **[173]** // та з плачами переманила на старе дворище, мовляв ти тут останеся до смерті. А потім зненавиділа — де б і діла його. Ненависть її виникла, коли Лиді (внучці) на свайбі дід Кузьма подарив двох овечат, та і вообще Кузьма любив здорово старшого Митра. Вийшла Лидя заміж 17 років, була письменна, але ж чоловік їй попався зовсім не письменний і тіко й гордився своєю вродою.

Як вона дівувала, то здорово була бита батьком, і тіко за те, що[б] до півночі не гуляла. Було ночію як схватиться він, нема Лиди, зараз вбереться і на Кнака (прізвище коня таке було) верхом і алля, з малахаєм в руках гоном гоне поперед свого коня Лидю додому (щось пишущий я саме тремтю, мислі далеко, того неладно виходе, бросаю).

Може від такого обращення зі сторони батька вона молодою і вийшла заміж, а може молодий Павло упав у око, він був гарний. Та подивимось, що наробили ті двоє дідом дарованих овечат.

Коли їх положили вже на **[174]** // бричку, то Гарасько так збісився, що думав на вила взять Лидю, а далі з усього розмаху ними вдарив її по ребрах. Довго після цього вона проболіла, а овечат таки взяла. І тіко виїхала вона з двору, Герасим кинувся на її батька (і мого) той одмахуваться і зчепились в хаті. Крик:

— Ти розоряєш, — 2 овець дочка взяла (із 30 штук), — геть з двору.

— Куди з двору, та ще й серед зими (після Різдва) з купою дітей, ніколи.

— Так я тебе вб'ю, — і з усього розмаху вдарив здоровенним ножакою в голову поверх лівого уха.

Батько пада із ножакою в голові, якого не вспів Гараско вирвать. А той вибігає насеред двору і кричить: "Караул, Митро вбиває". Але ж мій батько вирвавши ніж з рани, облитий кров'ю сидів над мискою серед хати, а кров як з кабана вже з півмиски налилось. Збіглось де стіко чоловік, аж глянувши, що той хто кричав караул невредимий, а другий стіка кров'ю. Крик, плач піднявсь неописуємий.

Я помню як зараз, що нас з півдюжини дітвори **[175]** // обступили батька і ревем кожен по своєму. Тіко мати як заніміла, обмивая рану

теплою водою, вона тіко промовляла: “Чого ж не ріжеш нас. Нас ще багато, а кому тепер нужі”.

А де ж дід та баба. Дід Кузьма тут же плаче. Але ж баба (мого батька мати) сидить на припічку і тіко промовля, було б не чіпаться до драки, було б одділяться, як тобі Гараско говорив, оце і все, що сказала мати синові, який був проти неї з купою дітвори і ввесь в крові (та що й говорити про ту бабу), послі виявилось, що ця мати сама і ніж давала, щоб той брата угойдокав (це страшна картина, тут єсть секрет і поки живі ті люди, не можу притор[...]).

Не думай читач, що я чогось напився на ту бувшу сцену матері з синами, — це без лишнього. Що ж торкається діда, то той дуже був ображений цим випадком зі сторони матері. Він говорив їй наперекор, щоб жив з ним Митро, того що він вже 23 роки як жонатий, і старшим братам хати покупив, а тепер вигнать його з купою дітей — ніколи. **[176]** //

Герасим тіко 3 роки ще пожив жонатим і вже хоче сам жить і не дає тобі нічого. “Живи, — говорив він, — не відділяйся”; — і оце “живи” трохи не стоїло життя батькові в 1909 року... Та куди там жить, щодня і після цього спор, лайка, хоч про діло “з ножем” і замазали, дякуючи потерпівшому. Він говорив: “Не нужно більшої огласки давать цьому ділу; і так всі взнали про дільбу Рублів”.

Весною з кінцем февраля 1910 р. батько мій купив собі без копійки, в борг, хату за 450 кар. Цієї ж весни він вже старим і раною в голові з дітворою перейшов у куплену хату. І коли хто його спитає, що як це у вас получилось, що ти трьом братам хати покупив, а тебе вигнали і без копійки та ще й пожилим 45 років. Обідно було слухати, та скоро і забувать почали, бо вже своя сім’я підросла і землі малось на 4 душі, а на душу було по 3 дес. і 3 сажні. Та плану 30 сажень з садибою. Пішло діло вгору. Знов батько не доспить і недоїсть **[177]** // і все працює.

А тут і всі тузи в руки пруть селянам, які хотіли робить. В 1911 роках землю, до того розпорошену, по всім степу поділили на “отрубні” участки. Нарізав її так, 1 отруб і в другому частину плошої землі. Таким чином получилася вся земля вмісті. А для хлібороба “вся земля вмісті” кращого і бути не можна. І дякували ж селяни за цю “умну видумку Столипіну”, але ж не всі...

Ділили землю на отруби так. Однодушцям давали отруби зараз кругом слободи, бо це бідні, а тому зручніш буде найнять тощо, коли близько земля. Двохдушцям далі; трьох іще далі. І так по порядку. Тоді-то і заворушилися один проти другого хлібороби, особливо зажита частина — відділяють синів на отруби, строять хати, землянки, сараї аж курява встає.

Конва завелась один другого лучше, на віжках і то носять. Куди як куркульня задрали кирсу, в кого жонатого сина нема — ніяк не діжде, щоб скоріш годи йому **[178]** // вийшли, щоб скоріш оженить та построїть на отрубі йому хату (куди ж терпіть, як у сусіди вже не тіко землянка построєна, але ж і сарай будує. Вже й садок саде, та щоб я йому видав — ніколи). Це дійсно так робили, так розсуждали і чуть-чуть "парубчак" зопнувсь на ноги — пруть прошеніє до благочинного чи архієрея (і сам не знаю до кого), щоб розрішив "звінчать" (а тому аби гроші — "[1-]плодітеся і размножайтеся"[-1]) — він розріша, батько радіє аж стриба, тепер не видам і другим.

Набирає горілки, ріже кабана-валашка, гусей, курей, голуб'ят, козу й ендика. Напетлює хуру борошна, поправля коней, та чепурить молодого, справля лакіровані чоботи за 11 кар. суконну парочку за 12 – 14 кар. (бо до того "воно", молодий, ходив у якому прийдеться), купує мила, щоб щодня ним умивався, та "хелик" на голові підстригає, а іншому ще й кучері дівчата накрутять. Таким чином, молодий як гвоздь.

Ось приходять старости, сусіди або родичі, і щоб були "язикаті", **[179]** // що вміли багато балакать (хоч і не влад, як оце я пишу). Тачанка вже перед порогом вимита і гасом витерта аж мигтить, даже колпаки і всі мідненькі цяцьки вичищено. Сідають за стіл старости, годують їх ковбасами і чим хоч (понятно — це не в кожнім там дворі). За чаркою обсудять, в кого сватать, де єсть ті люди, що вони і їх "рід" гарний. Потім звуть молодого, наряжають і говорять — поїдем таку-то сватать. Той заякорів:

— Не хочу.

Батько батурою, а ні, то і ціпка дасть. — Нарядили, слава тобі Господи! Хрестіться перед од'їздом, щоб Бог поміг там-то взять.... Та нате вам побільшу паляницю — розпоряджається батько.

А тут молодий гальмує, почувши до якої його везуть. Він стоїть, надувсь як сич на погоду, і все ціпком ковиряє. І потім промовляє:

— Тату, я ту сватать не хочу.

— Що-о-о, що говориш, дурило! Та тож які гарні люди, та я з її батьком і на службі був, сукин ти сину, тож і "сорту" хазяйського.

— Хоч і хазяйський сорт, а одно слово не хочу.

— Оц-це мені гріх с тобою, — кричить **[180]** // батько, розводячи руками, — з неділі хату треба ліпить на отрубі, а він "не хочу". Та ти ж бачиш, що в нас діла ніяк ні з ким робить.

Та вп'ять вже за пужално і прямо по тімені молодого:

---

[1] Написано над рядком.

— Я тобі, — сякий такий, — роги позбиваю, босовило! Не слуха і батька.

А тут жеребці кусаються, та цапки — аж тачанка ходором ходе і староста не вдерже. Та непомоглось молодому... Його знівеченого, заплаканого посадили наперед і тіко курява схватилася.

Довго після цього батько бурмотів, ходячи по двору:

— Так і не перехрестився, шелмака. Не буде діла, це вже цю осінь не ожениться, — (ці дійсні факти, толком вставлю при переводі. Як насильно женили його так нахально і за нього її віддали, а хату на отрубі таки збудував...).

Крути не крути — правди не змазать. Ці “отруби” все ж таки в сільському господарстві, против раніших методів і условій, зіграли величезну ролю як в підвищенню врожайності, так і взагалі. Єсть люди, що і слово “отруб” ненавидять. Нехай і так, то люди “теоріки”, але ж “практик”, що спробував хліборобить на однім **[181]** // місці (не буду говори[ти] “отрубі”) скаже, що в розпорошенім виді хліборобити досить не вигідно, ніж з усією землею вкупі. Хто не зна, то скаже — чого я одобряю отрубні наділи — або вкупі селянський наділ землі. Це тому, що і зореш землю вовремя, зробиш чорний пар, коли схочеш, і посієш найраніше, а головне і для худоби легше. А коли худоба гарна, то було і з осені плугом, в коліно землю як перевернеш, та аж до другого августа не даєш і потрісkаться землі, і рослині вирости і перед тим, що сіять як з грядки зробиш, оце і чорний пар був, бо один проти другого викрашався своїм “паром”.

Там молотиш, дощик хлюпнув — уже ореш, хоч і поміж копиць, поки помолотив — земля весь отруб зораний. Та і зяб підгониш під пар, тричі його зоравши та виволочеш як слід. Отож, на ці пари було і висівали озимки-панашки, або і кримки на десятину по 14 – 16 пудів. Ну вже як сієш, то рядовка як по воді іде. Та вже як і вроде — возиш-возиш, з десятини гарб і по 10 – 12 набирали. Та і зерна озимки **[182]** // з десятини лупили до двохсот пудів і більш. От які були пари, не такі як в тисячу (1928 р.). Дивись зеленіє щось, та це кажуть “чорний пар”, а на тому пару рослини стоять такі, що до неї за ногу якби прив’язав якого молоденького агронома, та бісового батька б і одірвавсь, ні це не пар, а тіко мрія про минулі пари. Тому-то і говориться, що не в розпорошенім виді добре хліборобити, а вкупі, щоб земля була коло хлібороба, а не хлібороб до неї. Будь-то найбільше, або найменше господарство.

Скоро після наділу отрубів, таки ж по ініціативі того ж Столипина, було вирішено урядом для підняття сільського хазяйства, всім желающим хліборобам дать довгострочні кредити. А щоб не думав читач, що це видумка, я в доказ цього приведу той документ, на яких (і кому) умовах їх кредити давали....

"...По статьям 10 – 11 правил утвержденных законом 16 июня 1912 г. . от Мелит. уездной землеустроит. комисии.

Сим объявляется, что вам (кому либо) разрешена[1] **[183]** // беспроцентная ссуда в суме 300 р. на (огнестойкие) строительства (постройки) с тем условием, чтобы означенная ссуда была израсходована Вами исключительно на ту надобность, на которую она назначена, и чтобы по истечении трех лет в течении следующих десяти лет, была возвращена срочными в равных частях ежегодными взносами по 30 р. в год, начиная с 1 января 1917 г., т.е. чтобы к 1 января 1927 г. была пополнена полностью. Если вы желаете получить ссуду на вышеприведенных условиях, то должны явиться в комиссию в один из присутственных дней имея при себе удостоверение личности". Кінець. Оце і вся церемонія, що одержать на 10 років розстрочки 300 кар. (в той час це були величезні гроші). В 1913 р. ці гроші хто хотів і получав, аби говорив, на "огнестойкое строительство".

Багато селян одержало цих кредитів, але ж іспользували їх по різному (коли касири давали ці гроші, то говорили, бери "золотими всі 300 кар." така була їх сила іще в 1913 р. та селяни більш брали бомажками, **[186]** // золото "важке". Получив ці гроші, кой хто пожив по барські — пив, гуляв, рибу їв та інше. А другі угнали їх в "хазяйство" — то і мій батько зараз як получив, то купив молотарку за 110 кар. золотих, з ліватором, віялкою — 4 кінських сил. А потім 1913 р. в дікабрі купив млин за 600 кар. і в долг заліз по уші, ще й хата була невиплачена. А замість "огнестойкого строительства" одпер на отруб сарай і поставив, укривши черепицею та довжиною 6 сажень.

Після, як проїжджав якийсь інструктор по "огнестойкому строительству", та як побачив, яких халуп настроїли "хахли" (замість "огнестойкого строит[ельства]), то попоплював зі словами: "Про-оо-пала ссуда". Наш таки сарай признав годним і асігнував у 200 кар. Так було іспользувано ті по 300.

...А вже сусід наш Чайка Сіргей, то цей тіко добре сміяв з мого батька:

— І на греця ти ламаєшся, в долги лізеш, день і ніч не спить, та скуповуєш то бричку, то косарку, то борону то віялку, то пукар і інше. **[187]** // Я, — говорить він, — хоч попопив добре та риби попоїв, буде що згадать.

А батько в дійсності хоч і робив день і ніч, але ж вже мав свій гарний кусок хліба. З братом після "ножа" пошти не стрічавсь. Хіба я

---

[1] Далі дві сторінки (с.184, 185) у зошиті чисті. На с 184 маємо текст: "Ошібочно пропустіл. Читай від сторінки 183 до 186",

було з Андрієм піду до діда попросить бузини на “пукалку”. То дядько Гераско як напре нас дрючком, то з нас самих виходе пукалка, отакий був добрий дядько, не тіко для батька, а і нас...

Дід тіко плаче, бо не раз, не тіко синок, а й невістка давала макогона в спину. Часто ходив до нас дід в гості, рюмсав як дитина, особливо од невістки. Але ж баба не ходила, хоч і її вже звала та колірна невістка “сукою” і тріпала не раз; їй приходилось перетерплювать все, бо вона таки черезчур здорово проклинала мого батька і тому терпіла все.

В 1914 р. дід ізбитий, хворий, прогнатий прийшов до нас жить. А як звісно, майно ж все зісталось там, то він зробив духовне завіщаніє моєму батькові, **[188]** // мовляв тебе побили, вигнали, то я по духовній одписую часть (послі ся духовна стала тіко “духом” — бо батько по ній звідтіль не взяв і ломачки, свого було вже досталь, чого хоч). Цю духовну, як історичний документ, я і приложу ту[т] в область преданія; по своєму содержанію це вісьма оригінальна і, разом з тим, для Гараска могла буть страшно разорительной, вплоть до вигнання його з хати (понятно, цього батько не допустив) і закинув її на комін, та й усе. Але ж вона була страшним оружієм в руках держателя для Гераска. Він зараз грозивсь — і вб’ю і спалю. А далі притих, бо було багато тяганини і по судах скрізь. Як воно проходило, дивись духовну, яку зараз приложу...

“...Випись из актовой книги Михайловскаго нотариуса С.Ф. Лаврентевскаго для актов не относящихся до недвижимых имуществ за 1913 – 1914 годы части 1 стр. 25, № 18. 1914 г. 18 августа.

Явился ко мне Сергею Ф. Лаврент[евскому] Михайловскому нотариусу, в контору мою в селе Михайлове **[189]** // Мелит[опольского] уезда в доме Медведева, лично мне неизвестный крестьянин и житель села Верх[ней] Белозер[ки] Мел[итольского] уезда Куз[ьма] И[ванович] Рубель, представивший своей самоличности удостоверение, выданное ему Пантелимонским сельским управлением села Вер[хней] Белоз[ерки] Мел[итопольского] уезда седьмого июня сего года, за № 2229, и о законной правоспособности своей к совершению актов давший мне подписку, в сопровождении лично мне известных крестьян свидетелей и жителей села Михайловки, Мел[итопольского] уезда, Вас[илия] Саф. Виниченка, Трофима Л. Плетенца, и Петра А. Цекина, с объявлением, что он Рубель желает совершить нотариальное духовное завещание, следующего содержания:

Во имя Отца и Сына, и Святаго Духа, я К.И.Рубель, находясь в здравом уме и твердой памяти, за благо признал на случай смерти изложить здесь волю мою о благоприобретенном имуществе и настоящим духовным завещанием определяю:

Первое, все движимое и недвижимое имущество мое, где бы таковое ни находилось и в чем бы **[190]** // не заключалось, но оказалось в момент моей смерти мне принадлежащим, я завещаю в полную и единственную собственность родному сыну моему крестьянину Дмитрию К. Рубель.

Второе. Всех других моих сыновей, дочерей и родствеников, я от завещанного по сему акту имущества предоставляю определить по совести наследнику моему при утверждении сего завещания. Аминь.

...Проект сего акта очитан завещателю в присутствии выше поименованных свидетелей, по одобрению оного и удостоверении, что он по доброй воле желает это духовное завещание совершить, и понимает его смысл и значение, внесен в актовую книгу, и с которой вновь прочитал, тем же порядком. В опись на гербовом листе в один рубль 25 коп. следует выдать завещателю крестьян[ину] К[узьме] И[вановичу] Р[убель], после смерти котораго таковая в годичный срок должна быть представлена в подлежащий окружной суд для утверждения к исполнению. К сему духовному завещанию крестьянин и **[191]** // житель села Вер[хней] Белоз[ерки] Мел[итопольского] уезда К[узьма] И[ванович] Р[убель], а за него грамотнаго, но не могущаго по слабости зрения писать, по его личной просьбе расписался крестьянин Анд[рей] М. Заско. При совершении, прочтении и подписании, сего духовного завещания свидетелями были и удостоверяем, что завещатель крестьянин К[узьма] И[ванович] Р[убель], котораго мы лично видели, находился в здравом уме и твердой памяти, и что таковое за него, завещателя Р[убля]...., грамотнаго, но не могущего, по слабости зрения писать по его при нас личной просьбе подписан крестьянином А.М. Заско, крестьяне и жители села Михайловки Мел[итополского] уезда В.С. Виниченко, Т.Л. Плет и П.А. Щекин, нотариус Лаврентевский.

Випись эта слово в слово сходная с подлинным актом, внесена в реестр 1914 г. под № 2611 и выдана крестьянину К[узьме] И[вановичу] Р[ублю] тысяча девятьсот четырнадцатого года, августа 18 дня, на второй странице во второй строке снизу зачеркнуто "в присутствии [...][1]" и на той же странице в 15 строке снизу зачеркнуто и пу[...]. Нотариус С.Лаврентевский. **[192]** //

А це вже воно як перейшло через Сімферопольский суд...:

"По указу его Императорск[ого] Величества 1915 г, мая 15 дня, Симферопольск[ий] окружной суд по 1 гражд[анскому] отделен[ию] в публичном судебном заседании, выслушав дело об утверждении к исполнению нотариального духовного завещания крестьянина К[узьмы]

---

[1] Слово не прочитане.

И[вановича] Р[убель] означенное в выписи из акт. № 18, стр. 25 к исполнению утвердим, о чем, по представлении 3 рубля актовых, 1 р. 50 к. публикационных и наследственных пошлин по исчислении таковых Таврическою казен[ною] палатою, на завещании сделать надпись и публиковать в сенатских объявлениях.

Вcase

Канцелярские пошлины взысканы сентября 24 дня 1915 г.

З пред[седателя] (***підпис***)

З секрет[аря] (***підпис***) Кінець (бузи). **[193]** //

Бач читач, яку мав силу батько при тім уряді, щоб він не схотів, хоч не то з хати вигнать, але й душового наділу землі не дасть то нічого й не зробить, як і сам бачить із цього документа (В майбутньому по цім документі пророблю трагікомедію).

1913 р. батько з Андрієм в Пришибі на ярмарку купили за 96 к[рб]. кобилу з лошатком. Оцьому лошаті треба вділить стіко слів, породи воно було арабської, горбоносе, гніде як картинка (точ в точ як стоять коники на кіраселях) — його батька німці купили лумирем для табуна за 800 кар. (тоді здоровенні гроші). От цього жеребчика Андрій і прозвав “Порив”. Він здорово любив ухажувать за ним, годував лянною, на решето проточеною, половкою (тоді з двох десятин лену набрали більш 100 пудів), давав і ярову пшеницю — щодня звісну міру, а що за дерть, то аби їв. Говорили люди, що змалку лоша так кормить неможливо, бо зшутоломіє тощо, брехня, годуйте сміло хто здума, тіко звісно нормою (лошат тут круте не того, при переводі, тепер людей тут круте). **[194]** //

І дійсно вийшов Порив таким, що і в ті роки в окружність далеко такого не було. За год він зрівнявсь з матерею, яка була не з малих коней. Стояв дома, ніколи не бігав за бричкою, було порве, полама корито і все. Щоб прогонить його, запрягали “Машку”, його матір і “Острію” шустрих і швидких. А він, припнутий коротко до задка брички двома і трьома цепками, підстрибує передком прямо в ящик брички і вскоче обов’язково як, що поверх задка брички не буде перекладено дрючка, хоч як коротко буде прив’язаним.

Раз так вскочивши, він чуть ніг не оббив Софії, коли та сиділа і батіжком по морді його не пускала підскакувать. Він, вскочивши, всю спідницю їй придавив як вона сиділа. А коли дома в’язавсь до брички, то гиймувались всі колеса (це дійсно і недавня річ), бо раз незагаймовані були, то він грудьми як вдаре, бричка котиться, він дуще і як

пойняв, що їде, то як захватив поперед себе бричку, так зо сміху лазили, поки **[195]** // вперсь в угол сараю (вже як було йому 3 р. то і гальмовану на 4 колеса грудьми в задок як дасть, то та так і прискає вперед, це був не кінь, а щось особе, "його всі знали", таким не буть, бо і тоді, як говорив, мало було; порода, уход своє беруть. Німці ті, що його бачили, говорили:

— Це не кінь, а чудо, редкость і редкость....

Але ж в Росії пішло діло кепсько, гроза за грозою. 1905 – 6 роки оставили наслідком здорову "розвалюху", і тіко чуть пішло вгору господарювання та і все. Знов розвал, ніщета, убійство мільйонів ні в чом невинних людей. По капризу маленької кучки ситих і бездушних людей. Це война 1914 р., яка почалась в іюлі з німцем (Германією, вірніш Австро-Германією). Достала ця гроза і до нашої Білозірки, хоч ми тоді і мало "комакали" в чім діло, але ж чули, що піп і в церкві проповіді говорив та все войну згадував. Та вже і коні, де лучші, мобілізували, заплативши добрі гроші, та і брички пішли.

Аж ось і на людей мобілізація, а потім друга. А далі одна за однією. **[196]** //

Все якось притихло, щось гнітило селян. Вже появились на пошті пісьма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі і із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспівує "Вічная пам'ять". Багато вдів, багато й сиріт зісталось. Та і дівчата сумують. Рідко почуєш співи на улиці. Вже не одна і не одну ніч просиділа над вікном, втираючи густі дрібні сльози рукавом вишитої сорочки. Чому б-то їй плакать, а ось прісла[в] їй товариш, що вбито того, кого кохала. Беруть не в очередь і новобранців два набори вряд в однім році. Вже й товаришів забрали Андрієвих, сусіду Парфентія Гришко. Та і до його ряд доходе, вже і він некрутує, хоч йому настав ще тіко 19 рік.

Вийшов із Андрія бравий "некрут". Високий, стрункий, у плечах широкий, а в поясі якнайтонший. Обличчям ніколи не блідий, все червоний аж горить. Чуб на голові чорний і кріпкий як дріт. Носив широкі сині суконні **[198]** // штани з напущеними на хром-лакові чоботи холошами. Та підв'язана кушаком або кругленьким з китицями поясом, бархатна небесного цвіту сорочка. Розказували його товариші:

— Було як ідемо гулять з Андрієм, то все підтюпцем за ним, а він будто й не спішить. Ніхто шагом з ним не зходив, кроме одного Але[...] постола. Перескочить, аби вхативсь руками, через що вгодно.

Говорив його вірний друг Іван С.Чайка:

— Андрієві нігде немає воріт, ні загати — переступає і йде (це дійсно так, але ж в тяжку годину прийшлось йому жити; з своїм любимцем Поривом. Странне сравненіє, але ж правдиве)...

В маї місяці 1915 р. взяли його товариша Парфентія і ось він прислав пісьмо...(дословно передаю).

“1915 г. 13 дня. Письмо од Пар[фентия] С.Гришко. Здравс[твуй] дорогой тов[ариш] Андрий, видомляю тиба, мой дорогой товарищ, что я жив и здоров чего и тоби от Господа Бога желаю и передаю тебе почтения с любовию низкий поклон и желаю тебе, мой дорогой и разлюбезний друг от чистаго серца и доброй души всего хорошего. **[198]** // Еще почтение Соне с любовию низкий поклон и желаю тибе Соня от чистаго серца доброго здоровя на многия лета. И прошу, друг, передай почтения моим родителям. Передай и Івану Герасимов. и всем остальным. Увидомляю тебя друг, что ми у 6 часов утра встаем и обучаемся до 10 часов дня. А от 10 часов дня до 5 часов вечера отдых. А потом идем на занятия и кончаем пол 7-го и идем спать. Пиши, что у вас нового. В настоящее время мне толко и отрады твои дорогие письма. Живу не горюю, хлиба не купую, салдатский кушаю, такый, що и пельку не вб’єш.. А прото ничево, кода б только война замиралася. Но не замиряется; нас погоня[т] на позицию, вже и ружейни приемы вивчели, визубрили як гвоздь. Кода б типер Бог призвел увидется, я бы показал ружейние приеми не так як було дома возмет в руки “быч” и ширяеш им. Сичас 10 фун[ов] винтовкы ходит в руках як швигалка, а сколько я тут поучился. С тем досвидания. П[арфентий] С.Г[ришко]”.

Оце пісьмо говоре, як йому хотілось додому, та не на те беруть під войну, щоб **[199]** // додому пускать. Скоро його як і других вбито десь в Карпатах, засумував і Андрій за ним. Та ось і його беруть — на те ж саме (дивись другу таку ж тітрадку сторінку 103 продовження).

Писав зимою, в хаті крик — той своє, другий своє. Хіба ж можна в таких умовах що писати, та і ні на чому, на сундуці це дряпав та все “когось” ждав ..... це ж решающий.

Продивившись частково свою рукопис, я аж почервонів від сорому сам за себе, що так неписьменно надряпав. Де треба було сказати у двох словах, я списав аркуша, а де аркуш було б списать — зомняв у три слова. Та і не диво — дивлячись тіко у стелю, одним махом (за 2 неділі) настрочить стіко слів діло не із легких. При переводі лучше вийде, буду мати це під рукой як “черновик”.

...Хотів зараз же спалить, а далі роздумавсь. **[200]**[1] //

[1] На полі аркуша написано і взято у рамку: “Повторяю. Хто случайно прочитає ету рукопис, не унічтожай. Она тебе вреда не даст. Она будет пероброблена”.

Книжка II[1].

Частина 12

1915 рік, война в разгарі, мобілізаціям казалось і кінця не буде. Людей гонють як у прорву, вже і стариків забрали; з ними і Лідиного свекра. Вже й гульнів немає, зберуться, поплачуть та й додому; вже в кожного єсть свій каліка, вбитий, або родич...

А звін по мертвому щодня гуде, ізвіщая, що ще добавилось на одного, якому обіщали "золотий вінець". Попи з кафедр громили:

— Кайтеся, бо ще хуже вам буде. Це тіко фундамент вами закладають.

За що і чого каятися селяни не мусили [па]німать, кому і яке зло зробили; несли голови в бойню [...]аючи кого треба защіщать, де той ворог, що так на[...]вав один на одного. І тілко дуще ридали в церкві та грі[...] поклони. Наймають молебні, правлять панахиди, мо[...] за "воїна", щоб не вбило. Але ж война нічого не слуха, [вон]а сліпе, глухе, бездушне существо, що нікого неща[дить] [...] попав на неї — на те вона война.

...Цього ж року [...] не минула і нас лиха година. Збирались виряжать [...] [дер]жавсь він твердо, все чудив, підем німця воювать [...] пісьмо, що Парфентія вбило, другого скалічило, [...] [...]вісти пропав, то це все його страшенно му[...] [...] Андрія як і всіх, збирались родичі, сусі[ди] [...] понімали, що виряжаєм навіки. Одн[...] [...] [...]вобранця за живота, послі як зд[...] [...] все переносить. Тут поцілунки **[203]** // і за день не обберешся; плаче сім'я, а люди глядя і собі і получивсь концерт, що й він засміявсь (він ніколи не плакав) і говорив:

— Ви цим плачем мене розстроюєте, мені і так тяжко...

Аж в конюшні, гладя круту шию Порива, свого любимця, він не видержав і обхватив руками й[о]го голову, проговорив:

— Ех, Порив, Порив, не на добро з тобою ми зросли.

А Порив немов замер, і тілко ушима водив, як той приказував, припавши до голови:

— Зараз беруть мене, а там і тебе, хтось буде тобою кататися. Тут я прямо заревів:

— Ні Андрій, я нікому і ніколи Порива не віддам, я за Порива не одному голову зрубаю, а не віддам — я це помню як сьогодня. .

Як вийшов Андрій з конюшні, то Порив так грізно ржав, то начав гарцювать в станку та бить в корито [...] шибки в вікнах хати деренчали. Вже я його просив, і батіг показував — не помогло, того д[ня] до вечора гарцював, немов понімая, що круго[м] невеселе творилось.

---

[1] Попередні сторінки відсутні. Пагінація другої книжки продовжує нумерацію першого зошита і починається зі сторінки 203.

...Серед двору купа дівча[т] [...]пили Андрія хотіли вбірать (вквітчать) хус[тками і ру]шниками, як вообще тоді робилось, та [...] не схотів, а говорив — давайте хустки [...] і вирядили просто вдягнутим і без у[...] [...] цим отказом були обіжені, та як [...] [...]ин і будеш не вбратий, з на[...] **[204]** // [...] як зберемось коло шинку, або волості. Тіко й промовив він:

— Не до хусток і букетів тепер, — і попрощавшись зі м[н]ою і матерею, вийшов з двору, а вся купа дівчат пішли проводить.

І начали ще з двору співать:

...Последний нинешней [де]нёчо-ок
гуляю с вами я друзья,
а завтра рано чут [...]иточок
заплаче вся моя симня.
Заплачут братья, мои сёс[тр]ы,
заплаче мать моя й отец.
Еще заплаче дорогая-а ой [...]
которой три года гулял.
Гулял я, нею любовався
і думав [...] моя...
А з другої улиці чуть співають:
Кари [гла]зки де ви скрылись,
мне вас больше не видать.
Куда скры[ли]сь удалились,
мене заставили страдать...
Я страдала, ст[рад]ать буду
поки в свити буду жить,
тебя ж милый не за[бу]ду,
буду помнить, век любить...

Аж ось вся площа проти шинку захрясла людьми; крик, реве село в купі [...]ей гармоня розривається, а парубок з дівкою вит[анцьову]ють "гопак" — аж курява стовпом. Співи, торох[...] [...] [...]ичок, ржання коней, музика всевозможних ладів [...] [...]е покрива "п'яна драка", яку ледве розтягу[ють] [...] якого мліють жінки, матері і дівчата, все [...] в один страшний "хаос". Отак виряж[...] [...] [ви]рядили їх, тихо, немов вимерла [...] [д]о другої мобілізації. Так виряд[...] [...] [...]6 по 19 р. і з ними Андрія, пове[...] [...] [...]авті і вже кожен собі в куточку рюмсав. **[205]** //

Чорними хмарами плентались дні після проводів на войну Андрія. Молотьба в розгарі, та не хочеться робить, хоч заріж. З войни все нові і нові вісті; десь з[...]вили наших в Карпати та там всіх і виглушили. Всюди тіко й балачок, зміна та зміна, "продають" солдат. Одно слово

— вничтожають людей, бо завелось їх багато, аж землі не хватало, так оце пани нам і дали землю, так гомоніли в сторожці дід[и].

Аж ось і од Андрія пісьмо, подивимось що пише.

Пущено 16 авг. 1915 г. Здравст[вуйте] дорогие родители папаша и [...] и все братики та сестрицы. Передаю почтение всим д[ядькам], титкам, друзьям и знакомим. Уве[до]мляю, я жив здо[ров] чего и вам желаю. Доехали мы, слава Богу, благополучно, сичас обучаемось, нас розбили по зводам. Находимось в [...] [Си]мферополи, вси свои хлопци. Мне жить хорошо и тико скучно страшно. Як здумаеш, що дома був вольны[м], а здесь как в загоне живем под командой. Я к[огда] ехал з дому и не думал ни про что, все будто [...] [...]ку било. Но когда загнали нас в Симферопо[л] [...] [...]езд и я попрощавшись с татом, поехал н[...] [...] а тато до дому, то мини так стало [...] не мог терпеть. Доехали в вивторок [...] [...]стивши на почали гонит на уче[...] [...] далеко верст за 10, и два ра[...] **[206]** // [...] все чегось так скучно в чужом краю (він з дому до того нікуди і на неділю не виїжджав крім отруба). Ты, братец В., говорил, что лучше б тебя взяли, нет лучше сюда никому б не попадать. Отсюда солдат выгнали на позицию, а мы на их местах. В нас слышно, что будт[о] в Билозирци забрали II-й чи I-й разряд ополчынцив, то напишить, кого там у вас взяли, бо я здорово задумуюсь и так хлопочусь, о том, лучше б я здесь сам одбув, мне всех так жаль, что не знаю. Пишить, что вы дома работаете, бо я вечно думаю про дом, как там живут. Та смотрить "Порыва" — ит к мна[...] получше. Пышыть Адрес г. Симфер. 34 запасн. бат. 5 рот., [...]й взвод, 1 отдел. А.Р. ....

Оце перве впечатлєніє Андрія о єго воєнной службе...

З початком сінтября 1915 р. іще мобілізація другого розряду опалченців, в яку взяли й Лидіного Павла. Война не замирялась, а ще більш розгорялась. Вже вся Європа заливалась кров'ю лучших її синів. І справдився безумний сон Вільгельма, що мріяв залить Європу кров'ю та пустить "скелети" по всій земній кулі...

Вчили новобранців скоро, аби взнав ружейні прийоми і аля на позицію...

Тут я приложу цілий ряд Андрієвих пісем, вже дуже в сокращонном віде... Його пісьма всі тіко воєнні. Це пісьмо без числа, але ж воно скоро писане після первого. ...

Здравст[вуйте] тато и мама. Я жив, новости: в нас — вмер один товарищ Карпенкив, ну вин и из дому йшов хворий. Я привык, харчи хороши. **[207]** //

...Мама писали, що я не признаюсь, яки харчи в нас хороши борщ, каша и суп з бараниною, за харчи ничого — это правда. До нас приїхав Чайка и я рад, що дома благополучно, вин превиз мени конверти,

бумагу и 20 коп. в конверте, получив оришкы, качку и крашанкы. Я рад, що вы це передалы Чайкою Мик. А вам тату як николы, то и не йидте до мене. Я передаю вам велыку торбу, сподники, рубаху; и тоби братец Ва... передаю военный устав. Выучи его напролет, оно нужно будет, учись прицеливанию. А братика Йосю отдайте в школу, бо вченье свет, а не ученье тьма; щоб на счоты и арифметику добре знав. Я получив 1 рубль от Чайки и 1 р. от Петра Свинолупа и пьять персиков, он хвалил Порыва, то мне аж повеселело. Гонят нас здорово, зводный и отделенный в меня лучше не надо, когда попрошусь в город, то пускают. Ученье мне нипочом, а когда погонят на позицию неизвестно. Не журится, а молится за мене. Меня, Силиверста и Костя Чайку записали не знаем и куда. Я видел Соню Пенкасову, передавала привет. Это и Павла Лидыного взяли, плохо ему будет, что неграмотный. Я снялся на карточку и передам её. Но толко сны все снятся плохие. Не журиты и сейте озымку, хазяйнуйте, вкрыйты хату, та чи картоплю выкопалы и чи хлиб продалы — чи в банок “заложылы”, ... Новости у нас таки, выйихав и государь на позыцию. А Николай Николаевич тоже на турецкий фронт главнокомандующим. В нашей учебной **[208]** // умерло 3 человека, а 60 человек больны брюшным тифом. То начальство предлагало прививку сделать, кто пожелает, прививка такая, щось запускают у бик. Но мы, свои хлопци не схотилы, бо в нас благополучно. До свиданя, адрес той, що и був.

Із початком октября всіх новобранців народження 1896 р. (Андрієвого року) вирядили на позицію; з ними і Андрія. Його чому то незлюбив офіцер, він говорив: “В тебе і фамілія германська”, — Рублев. Але ж на самім ділі не за те. Він бачив в Андрієві способну людину, а коли такий — то на фронт його. Писав додому він так (тут не всі з його пісем, багато втіряно). Перед виїздом на фронт йому разів стіко поручав ротний командованіє нею, з яким Андрій з успіхом справлявсь, за це старше начальство і виключило його з списків учебної команди, в якій зістались товариші Кост., Сіліверст і Каленик. Коли провадили його “шалон” на фронт, то двері вагонів замикались і над ними з руж’єм стояв часовий. Щоб не розбіглися новобранці (як було часто). Але ж Андрій з товаришом Іваном Пенкасовим, і ще двома, доїжджаючи до станції Якимівка, як чуть поїзд зменшив ходу, повискакували в вікна вагона, і в темноті получили стіко вистрелів по собі від чатующого, скрились в кукургузках. Чуть і ніг не повиламували вони, коли стрибали з вагона, послі сміясь росказували. Скоро поїзд став, та вже і вони не одні гони пробігли в степи в кукургузки, а досвіта було **[209]** // ще далеко і тому вони, обминаючи села, щоб не попав “урядник” або поліція, добрались додому. Хоч і недовго він пробув на службі, але ж вже

видно було на ньому манери воєнщини, що він їх добре усвоїв. Без того рівний, стрункий він ще гарнішим став, гвардієць в повнім смислі того слова.

Поживши дома суток троє, він з тими ж товаришами поїхали догонять свою часть. Можна було і дома залишитися, та не зуміли поладить з урядником, якому треба було давать півкабана (послі волосся на своїх головах рвали, що не то кабана було б дати, а й вівцю і грошей — все, аби він не попав у бойню, та було вже пізно). Доганять свою часть вони дьорнули на Київ. Звідтіль і получили "оце пісьмо". ...

Письмо 10 окт. 1915 г. Я в Киеве! Во вторник в 4 часа утра сели на поезд (в 4 класс), а в пятницу утром доехали в Киев. Явившись до коменданта, он отправил нас в зборну команду. Там очень и очень много таких как мы, все отставшие от своего "эшелона". Нас будут отправлять, но не известно на какой фронт — чи на австрийский, чи на Германский. А наш шалон пошел совсем в другую сторону и мы вже на него не попадем, бо из него, говорят, почти все разбежались. То здесь в Киеве набираю[т] эшелоны вже из разного рода солдат и отправляют на позицию, кто не удирет. Нам нет никаких препятствий и пока, слава Богу, есть и борщ, чай, спим в теплом, но скоро выгонят. Мы все вместе свои **[210]** // — 13 душ хлопцив. Дорогие родители, далеко завезла нас машина, едем и не страшно нам ничево. Только думаешь куда, и на что нас везут и главное за что и становится ни скучно, ни страшно — ничего. Прошу родители, не журитесь, а молитесь, Бог даст вернемся домой. Здесь мы видели пленных австрийцев, такие незавидные люди. Мне снило[сь] будто был дома и вас всех видел. Антона Олийника пока не видал, но думаю увижу. В Киеве сколько всего, и какой большой город. Дорогие родители, когда доженуть нас на место, и буду я вам писать письма, то вы почаще пишить ответ, кого у вас забрали на войну. Мне все снится, что будто дома в нас всех берут на войну. До свиданя, не журитесь, не я один здесь, а всем прийдется...

При розбивкі, в Києві Андрія виділили і зачислили в гренадери — і зовсім із чужими людьми направили на Австро-германський фронт (своїх товаришів ні одного) приїхавши на місто він пише...

25 окт. 1915 г. Здрав[ствуйте] родители, тато и мама. Я вже от позиции в 15-ти верстах; доехал благополучно. Здесь слышно день и ночь, как страшно гудуть орудия снаряды, как будто сильный гром. Погода теплая сырая, живем в палатках в лесу и копаем себе землянки, потому, что здесь будем жить до 1-го ноября 1915 г. А потом погонят в ряды "бою" — мы на австрийском фронте, знакомых еще никого не видел. Харчи дают хороши и пока тепло, а дальше **[211]** // Бог знает, что будет. Далеко вже от дому меня загнали. Дорогие родит[ели], вы

мне каждой ночи снитесь, что будто я с вами дома, и что вы все меня выряжаете и так плачете за мной, и будто я прощавсь з вами и так гирко плакал, что и проснувшись заплакал как будто я только с вами расстался. Оно мне и не страшно совсем, а только подумаешь, что надо б пожить, еще молодой совсем (йому було 19 рокив). Но все равно, что будет, а австрийцу скоро лад дамо. Бог даст покорим врага и живы вернемся домой. Пишить, чи Павла выгнали на позицию. За мной не журитесь родители, такое мое счастье, что пришлось повоевать за родину всех, что мне суждено то и будет. До свида[ня] ...Милые родители, как мне жаль вас, молитесь чтоб увидеться еще нам...

Оце такі пісьма, одно гірше другого получали від нього. “Дорогие домашние” моліться та моліться. Та видно невмолиме діло війна, бо вже молились мільйони людей, обливаясь кривавими сльозами і не помагало. Так проходять дні, місяці і роки, і все гірше життя з собою приносять (дивись пісьмо Андрія).

<u>12 ноябр. 1915 р.</u> ...Нас скоро выгонят в окопы и до нас прыгнали з Феодосии 2-й розряд ополченцев. За войну ничего не слышно, бою пока сильного нет. Отсюд[а] много войс[к] погнали на Болгарию. Я от Олийника Ан. получив письмо, вин пыше, что ему хорошо, вин в 110-ти верстах от позиции в обозе. Я от вас получил писма, от Лиды, В. и Сони. **[212]** // За мной не журитесь, уже все равно, если мне наймановано здесь умереть, уж какая мне смерть найменована той и быть. Вообще, что Бог даст то и будет. В бою пока не был, а дальше может, что переменится. Здесь уже зима холодная и снег идет. Пока ничево, днем заняття, ночью спим. Денег у меня есть 10 ру[блей]. Мне снилось, что будто тато до меня приехали в гости... Мой адрес, Действующая армия, 102 дивиз[ия]. При дивизии учебный батальон, 4 роту. Поздравляю вас с Пелыпивкой, до свиданя. ...

Дивись далі пісьма Андрія. З яких видно о подлості тієї воєнщини, насильно нав’язаній лучшім молодим людям Миколою та Вільгельмом, яких і жінки свої за ніс водили, не то, щоб міністри...

<u>15 дек. 1915 г.</u> Я пока жив, был в окопах 12 дней, а сичас на отдыхе. Слава Богу затишье, бою пака нет, а дальше увидим. Но сичас нужа заедает, хоч я и переменяю белье, паря его в кипятке. Ну что ж, скрепя серце переносим все, может и переживу все это. Меня выбрали бомбометчиком, бросать бомбы когда надо в бою. В меня 5-ть бомб и кинжал, винтовки не ношу всегда при себе. Хотя это и страшне[е] и опасней винтовки. Бомбы при неосторожности каждую минуту могут разриваться. Во время отдыха я сплю на хворосте в землянках. Но в окопах почти не спим, хотя и там есть хворост, мох, листья; там же в окопах порыти землянки от холода и дождя, но грязно. Одним словом,

самому злейшему врагу я не желал бы попадать в эти “окопы”. **[213]** // Если бы дал Бог, чтоб никогда в жизни никто не попадал в эти окопы, и чтоб даже не знали, что такое окопы. А мне если б дал Бог пережить все эти солдатские нужды, остаться живым: то я уже узнал, что значит “война”. Ну ничево, что...

На цих словах обривається пісьмо, один листок утірян зовсім. ...Читач, ще раз нагадую, що пишу тіко копію з його пісем і нічого не видумую. Пісьма його єсть і зараз підшиті, але ж я зовсім викинув з їх тіко “поклони, тощо”, бо вони займуть багато лишнього міста...

Та бач треба звернути увагу до Лиді, що там вона робе, сама зіставшись в молотьбу пізньої осені (без свекра і Павла). А діла було до греця, щось коней 3 і вівці та інше, а робить нікому, свекруха з дочкою (дівкою) тіко і старались її попобить добре. Ціле пекло було їй там, а не жисть, та вона терпіла... Подивимось, що пише її свекор, солдат 43 років з городу.

11 дик. 1915 г. Я жив и передаю вам дорогое семейство, “Ироду”, (фамилия) не отдава денег, и проценту ему не отдавайте, до весны. А лучше отдайте их Марии, если вы намолотили жита и продали. А то, ни дай Бог, нам с сыном Павлом смерти, то будет у вас клопот... Мы копаем окопы, зима, холод и ветры. Но видно такое наше щастье, что пришлось нам обоим с сыном страдать. 3 рубля от вас не получил, **[214]** // справьтесь на почте, а то еще пропадут. Если от Павла письмо получите — пишить, что он вам пишет. Вышлить 3 р. денег. Упряж, хамути на весну может вам подчинить Оргий, а может я приеду, до свиданя...

Звісно, що Павло неписьменний, то він тіко і прислав одно пісьмо 23 дікаб[ря] 1915 г., а друге 31 дік[абря] того ж року. Видно по пісьму, який грамотій писав Павлові це пісьмо родним...

31 дик. Здравствуйте все (поклонів сторінка) от Павла, поклон от белого лица и до сирой земли деткам и всем. Плачу и рыдаю за вами, и если отсюда верну жив, то, дорогая жена Лидочка, я уж никогда тебя бить не буду. Я здесь видел свого кума Василия Замирайка. Адрес Действ. арм. 4 стр[елковая] желез. дивиз[ия] 16 ст[релковий] импер[атора] Алек[сандра] III полк, в дополнение в I роту I взвод.

Так скінчилось це пісьмо. Такі, одно за одним, пісьма получала Лидя від свекра і чоловіка...

З цієї сторінки де стіко пісем писну вряд. З яких видно, що переживав Андрій, та другі товариші під войну 1915 – 16 років...

17 дек[абря] 1915 г. Здр[авствуйте] родит[ители]. Нам не разрешалось писать писем домой от 22-го до 15 дик. А сичас разрешили, я переведен в полк, был в окопах. Я бомбометчик и здесь при учебной команде, гонят здорово. Но воши все равно едят и тут. Днем занятия, а ночью в окопах загонят, так на что мне такая и учебная

командра здалася, **[215]** // только сильно беспокоят и последние силы "вытягивают". В городе в учебной хоч чистота, там бы и занятия мне были нипочом. Вы пишете как я живу, здесь меня воши заедают, хоч и часто сам себе белье стираю, но они заводятся. Спим в землянках, одним словом всего приходится, на службе не без нужды. Надоело жить здесь, ну может переживу.

Я ничего не боюсь, мне нестрашно того, что выпало на мою долю. Вот здесь героя люди замещают в бою. И знайте, родители, что смелость города берёт. Хотя б вас папаша сюда не взяли, а за мной не журитесь. Одягу нам выдали чего в кого не было, и шинеля выдали, я хожу в шапке. Начальство у меня хорошее, здесь есть старики лет по 43.

Есть отец из сыном вместе. А в бомбометчики до себя взял офицер, и такой он — как отец родной, все мне и письма дает и спрашует: "Ну что, Рублев, как дело?" Я отвечаю: "Ничево". То он говорит: "Не журись, что Бог даст, то и будет, бо все мы идём против врага наружного!"...

Я вже привык на чужбине, кормят здесь хорошо, но прошу вас пришлить в посылке чего нибудь, и гребинець, бо я втиряв свий в окопах, и дратвы та шыло, (він був не тіко сапожник, а і майстер, все робив) и 3 р. денег, хоч у меня и есть 5 р., то пока не вышли совсем. То я хоч "булочку" до чаю куплю. Пишить, куда погнали Павла. **[216]** // А вы б, папаша, хату вкрылы, бо плохо як вона тече. Погода у нас сичас сырая. Еще, прошу вас, жалейте Порыва, и доглядайте всю худобу, почаще чистить их, бо плохо як воши едят. А дождете весны, то не запрягайте "Порыва" в борону до 3 лет...

На цім і це пісьмо обривається, одірвано з-пів листочка.

1915 г. 23 дик[абря]. От Андрія. Поздравляю з Рождеств[ом] Христ[овым]. Я пока жив, и вже в гренадерах, бомбометчик, я теперь "гвардеец" солдат. Если б дал Бог замирение, то я бы поехал на службу в Петроград до дяди Кузьмы.

Бою на нашем Юго-Западном фронте пока нет. Погода сырая и я опьять иду в окопы, мне их и не страшно, но так надоело и нужа заедает. Вы мне каждой ночи снитесь, и из Павлом будто я виделся, здесь на позиции здоровался з ним и заплакали, и так я с ним наговорился, и водки с ним так много пил, что я сколько и не видал никогда. Потом разошлись и не знаю куда он ушел. То прошу вас, пришли его адрес, где он находится. И Ивана Цусевого чи взяли и где он на позиции. Кого у вас переписали и какие у вас новости. Посылку вышлить и рубля 3 денег, то хоч булочку до чаю куплю. Здесь хлеб дают раз в сутки, и тот чорный как земля, да немного супу. То я булочкой только и перебиваю голод, бо хлеб дают такой, что он человека прямо съедает.

Дома у вас и **[217]** // оришкы и хлиб билый, всего есть, а здесь хотя б было за что булочку купить, то её за пасху скушаешь. Как здумаеш домашний хлеб можно было жить. Ну ничево, все переживем. Нам выдали хорошие суконные чулки. А Порыва доглядайты, почаще чистить та стелить побильш соломы и прогоняйте. Не журитесь. До свид[аня]. Адрес: действующя арм[ия] 102 див[изия], 405 льговский полк, 9 роту, 1 взвод. Гонят меня еще дальше, ну ничево, больше света увижу...

А це пісьмо Лиді.

<u>21 янв. 1916 г.</u> Здрав[ствуй] сестриця Лидя. Я от тебя карточку. Я поступил в учебну команду, а полк мой в окопах. Туда наверно и моя посылка попала. Но полк должен скоро зминиться. Старых солдат в отпуск отпускают, а я в учебной команде буду месяца 2. Хоч од тех окопов пока избавился. Пиши чи новобранцев не забрали. Плохо только, что денег в меня 3 р. осталося, другой раз так проголодаеся, что хотя б булочку купил. В нас здесь фунт сала 48 коп., масла совсем нет, сахар 22 коп. фунт. Ну сахар нам выдают. Как надоело здесь жить в лесу. Пусть мама не журятся, я же не в окопах...

<u>1 февр[аля] 1916 г.</u> Я в учебной команде днем занятия, ночью спим. Но занятия большие и словесного обучения много, чтоб и условние знаки понимал, так много заботы. Но это для меня ничево. Я вже знаю боевой порядок, и все зделаю чему учат в команде. **[218]** // Мне всякое ученье учить легко. Но только и горя, что нужа заедает. Да было зажурился, что вами высланная посылка где-то пропала. Как я её ожидал, а она и не пришла. То мне было так жаль и досадно, что я не знаю, чтоб делал. Ну, так ему быть. А людям то много идут посылки, только я и не получил. Я думаю, когда ж меня домой пустят, как я за вами скучил, и мне снится, что будто я дома и в церковь хожу и все дома распоряжаюсь. Может, даст Бог, скоро все вернемся с поля битвы. В нас выпал снег и холодно. Прошу доглядайте худобу и больше всего Порыва, не гневайтеся, что я все прошу за Порыва. Передайте привет всем дядькам, титкам и дидови Чуднивцу та баби Рублиси. Одно только и плохо, что в меня нет бумаги, конвертов и карандаша. Все нужно куплять, а денег мало, их нужно для съестного держать. Вы, папаша, если б выслали конвертов, бумаги и карандашив. А ты Вас. купи записную книжку, мне очень нужно...

На цім обривається пісьмо, перерваний листок.

<u>4 февр. 1916 г.</u> Здравст[вуй], сестрица Лида. Я жив и скоро экзамен мне в учебной. Дорогая сестрица. Я написал тебе письмо, а ты его чтоб передала Анюте [...], но не знаю, получила ли ты его. У нас стариков отпускаю[т], но мне **[219]** // наверно не прийдется скоро встретится

с вами. Только и снится каждой ночи, что будто я дома, и из дядьком Гараском молотим пшеницу и такой он худой. И когда проснулся, то подумал — наверно опять кого-то забрали на войну. На нашем фронте 25 января был бой. Я от дяди Кузьмы из Петрограда получил письмо. Он пишет, что тетя сильно болела, так что чуть не вмерла. Он выслал мне 3 руб. денег и очень жалеет, что я попал на позицию. Жаль, что рубль пропал с посылки, его хтось вытащил. Ну так ему быть...

25 фев[раля] 1916 г. Я пока в команде. Посылку от вас получил 24 фев[раля] и очень возрадовался, когда распичатал её. В ней была шапка, оришкы, бумага з конвертамы, 2 карандаши, зеркальце, календарь та шнурок. Я вам сердечно благодарю, что не забыли меня, а прислали гостинец. Поздоровляю вас с постом и весной. Желаю вам дождать светлаго воскресения. Вы писали, что и Матвия Вертелецкого взяли на войну. А вы мама за мной не журитесь, жив буду увидемся. До свид[аня]. Больш[е] писать некогда...

28 февр[аля] 1916 г. Спешу известить, я готов к экзамену учебной, а тогда куда погонют не знаю. Весной сами не орить, спряжитесь из Лидой, **[220]** // тогда вы хорошо засеете и заволочите, а Порыва не запрягайте. Лошади кормите получше, бо плохо когда работаешь много, а есть нечево, как мы здесь раз в сутки покушаешь, а гонят вовсю, совсем выбился из сил. Вас., я как здумаю, что мы из свого отруба летом привозили 3 раза в день. Это было лишним, лошадь тоже выбивается из сил, а мы её гоним "сороковку". То и Порыва жалейте, он молодой, пусть сил набирается (а його вдвох з конюшні виводемо, та й то пополам з горем). Плохо, ведь я молодой, а очень трудно приходится. Дают нам раз в сутки горячего супу, а утром и вечером чай. И когда совсем нет ничево. То мы так и попривикали день не евши, два дня так. Хлеба дают немного, да и тот негодный, только и оживишся, купив булочку до чаю. Та хотя б скорей тепло, а то так уже надоело. Мой товарищ Богуславский, жид в окопах. Все ничево, но когда увижу вас, дорогое семейство и родную сторонушку. Получивши вашу посилку, я очень возрадовался, я немножко нею подкрепил себя. И здумал, что дома вы когда что схочете, то и спечёте, и оришкив, та всего. Но мне здесь никто и ничего не приготовит, только получиш хлеб как камень. Когда я лускаю ваши семячки, то здается, что я дома. **[221]** // Суп у нас такой, что если б дома то и навернуться б до него нельзя, а здесь голод заставляет кушать всё. До свиданя, пока здоров.

12 март. 1916. Здрав[ствуй], Лида. ...Учебну кончил и опят сижу в окопах. В учебной команде пробыл два месяца, думал за это время что изменится, но нет, всё по старому. Очень трудно пришлось в команде, дадут раз в сутки супу, а как пойдешь з утра на занятия, то до 12 часов

дня гонят. Доходился до того, что и сил уже не стало. Только и подкрепится, купив до чаю булоч[ку]. Я 3 руб. получил и так понемного тратю, а они подаются, иной раз просто голодаешь, только и спасает булочка. Но ничево не зделаешь, военное время, нужно все переносить. Говорят, что наш полк пошлют на отдых в Одес, но вряд ли дело будет. Я от Павла получил письмо. Он пишет, что у него своих товарищей нет, все чужие. Он в 80-ти верстах от меня. Он пишет, что наверно моя жена забыла про меня, писем не пишет. То ты Лида пиши ему. Здесь только и радости, что получить письмо с родины. Бою пока нет, но хоть и будет, то всё равно. Я вже был в боях, и если вернусь, то много раскажу. Мама пусть не журится, здесь в окопах с досады даже песни поём. Я здесь привык, как будто так и нужно. В меня **[222]** // товарищ Михайловский — жид Владимир Моисеевич Богуславский, он жил возле постоялого двора. Он хороший товарищ, и росту большого как я и смелый, такой мне идет. До свиданя... Скоро будет кака[я] то перемена.

<u>17 мар[та] 1916.</u> Дорогая сестрица Лида, ты пишешь, что сильно журится за мной. Не журись, я эту зиму пережил благополучно, не обморозил ничего и вообще чувствую себя здоровым. Сичас тепло, да и кормить стали лучше. Хорошому солдату все нипочом, ни холод ни голод. Я какой был, когда домой заезжал, такой и сичас. И нестрашно австрийских пуль, ни штыков — это пустяки и мы до них привыкли. Я скоро 18 числа пойду на отдых. А те деньги, что вернулись, направьте мне, они не пропадут. Ты пишешь, чтоб я домой приехал, нет не пускают. Если жив буду, то может осенью одпустят. Мне выдали новые сапоги, и шаровары, так что я героем.

Мне из дому пишут, чтоб знялся на карточку, но где мне снятся, если мы живем в таком лесу, что только небо и видать. Починаются бои. Австрийцы все рискуют наступати. До свиданя...

<u>22 мар[та] 1916 г.</u> Сообщаю, родные, что я здесь нашол своего человека — Косаревского, он в артилерии и 1 апреля его отпускают домой, им я передам шапку. Он, Иван, живет в Вознисенском приходе от выгона; кавалерист и старший унтерфицер. Как обрадувались **[223]** // мы, когда узнали, что земляки. Он служил с Феодором Басарабом. Он обещал мне из дому посылку привезти, то вы положите побольше и зделайте так, чтоб удобно ему было везти. Положите сала, банку масла, колбас и оришкив та трошкы грошей, я знаю, что и у вас злыдни. Да распросите как здесь жить, он скажет, что только и подживися булочкой. Но все-таки я, слава Богу, здоровый, ожидайте гостя вместо меня...

На цім і це обривається. Багато інтересних пісем утіряно про життя солдат.

11 апр[еля] 1916 г. Поздравляю с светлым Христ[овым] Воскресением. Всем вас Христос воскрес, обнимаю и целую вас, дорогие родители. Я рад, что дожили до этого празника, я пока жив и дожда[л] праздника. Мы тоже на каждого солдата поделили свяченой пасхи по 2 фунта, по 2 яичка та по кусочку сала, и по килечку ковбаскы. И когда посвятили, принесли да стали христосаться, то плакали все солдатики, а за столом згадали все домашних, говоря — "Это вже и они принесли пасху". Как то жаль стало, ну ничево и за это слава Богу. Хоть и праздник, а на душе не вольно, когда праздника нету, как то веселей. А оно ведь и вы дома когда не плачите за мной, то я думаю и мне здесь веселей. А то перед праздником вы, я думаю, плакали за мной, и мне было тяжело. Ну ничево, настало время тяжкое. Когда с нами священник христосался, **[223]** // то все солдаты плакали, и он с нами. Из города "Льгова" нам сюда принесли икону Богоматери, и в 10 час. дня на Пасху правили молебен. И тот что привез её, благословил нашего полководца (полковника) командира. Потом обносили её между войск, а музыка так жалобно заиграла, что все солдаты прослезились. А командир полка тоже христосаясь с солдатами плакал. Как прекрасно было, когда он понад рядов солдат ходил и поздравлял с праздником. Так было весело и жалко. А потом уж музыка марш как заигралы, забыли всю тоску досаду. Прошу вас не журитесь и не плачьте, все переживем. Скоро пойдем в окопы, только и того, что разговелись не в окопах, но война близко. Я из вашего письма узнал, что и дядю Герас[има] взяли на войну, то как то невесело стало. Я от вас 3 ап[реля] получил 5 р. денег, и из Петрограда от дяди Кузьмы 3 р. Ротный командир знает хорошо какой я губернии, но спрашует: "Кто в тебя в Петрограде есть знакомый?" — я сказал. То он выдал 3 р. денег. Хотя и не просил в дяди денег, но он пишет: "Это тибе племянник гостинец к Пасхе, и не забывай нас". То я ответи[л], что получил. Пишите с кем орете весной и какой Порыв та где живет Лида. И чи хату укрыли, все ли у вас благополучно. Здесь воздух хороший, свежий; приятно и **[225]** // смотреть до чево красивая местность, все после зимы зазеленело, только бы послал Бог мир этой войне, а то здесь в лесах мы путишествуем как Робинзон Крузо. И с австрийцами сходились на первый день пасхи, не стреляли ни на ково, и потом разошлись по окопам и пошла перестрелка.

Война, одним словом — это божье наказанье. До свиданя...

25 апр[еля] 1916 г. Я до Косаревского 24 апр[еля] пошол с Богуславским и получил от него 5 р. денег, сало, масло и оришкы, кныжку запысну, бумагу, мыло, все что передавали. И те 5 руб. получил з учебной. Крашанки в посылке повонялись, но ничево. Я очень рад, когда Косаревский расказал, что был у вас, видел Порыва, то такого говорит

жеребца я никогда и не видел, хоть и немало пришлось видеть. Я, — говорит, — дал бы самое меньше сичас 300 руб. за Порыва. То мне аж повеселело, что дома все хорошо. И хвалит Ва.. и Соню сватает. То ты Соня пиши кто тебя сватает. Я его спрашувал, а что ж они за мной плакали: он ответил — да. Он говорит, я как смотрю, то твой отец сильно плачет за тобой. Но я думаю, что мама и все тоже. То я вам папаша говорю, не плачьте и не скорбите за мной, это пустяки. В нас пошли бои, но я привы[к] и совсем не страшно. Только пап[у] и мам[у] жалею, **[226]** // милые мои родители. Ну что ж, такая нас участь горькая постигла, что Бог даст, то и будет. Я узнал где Кост[я] Чайка, щастя его, что сюда не попал. Да может и мне есть хоть немного счастья. Я здесь в почоте в своего ротнаго командира и солдат, они меня любят. Правду сказать и солдата в роте нет лучше меня. Ротный всем говорит, что если вы так плохо будете себя держать, то что же вы за солдаты. Я, — говорит, — только и вижу вид солдатский в Руб. Андрия, он и оденется хорошо, не журится и ничево не боится. Он меня любит, ну и товарищ он хороший. Я отделенным командиром, и думаем за "Русь" святую погибаем. Не журитесь, хотя что и случится со мною. До свиданя. Только очень молодым мне пришлось убивать людей на этой войне...

Під войну вообще солдати (і особливо руські) увлікались молитвами, то так і тепер. То як і не молитемеся, як воно кожну хвилинк[у] грозить буть убитим або розірваним на шматки. Говорили сучасники, коли доліта свистячи снаряд, то солдатик і шепче побілівшими губами: "Пронеси його свята Богородице". А коли перелітав, то він з сміхом: "А... мать твою... не попав" — це дійсно факти). Багато і тепер було всяких молитов позашивано на шнурках біля хрестика, щоб "не вбило". **[227]** // Таку молитву і Андрій переписав собі та ще й додому з неї копію прислав (можна б і без неї, та вже трошки писну її, ту надію тодішнього солдатика...

<u>Молитва.</u> Сон пресвятой Богородицы, Во имя отца и сына и святого духа. Как опочивала еси пресвятая Богородица во святом граде Иерусалимском и иудейском, в марте месяце и прииде к ней господь наш Исус Христос Спаситель мира и рек к ней: Мир тебе, мати моя возлюбленая, пречистая и принепорочная дева Мария, как опочивала еси и что во сне видела, повежд мне истину сию. То пресвятая Богородица прослезяcь еси горько и глаголя: "О, сладкое чадо мое, сине Божий мой, видела про тебя сон весьма страшен и ужасен во святом граде Иерусалиме, ученик твой апостол Иуда Искариотский продал сына моего возлюбленного жидам за 30 сребреников, то жидовский...

Аще кто пойдет на войну и цей сон будет при нем в чистоте, то прогоним врага своего и ничто не может прикоснуться к нему... (та бросим, бо довга, сторінок з 3 буде, а без пользи)...

Після сівби весною 1916 р. Лидю свекруха з дочкою, побив гарно, вирядили з дому навсегда. А свекор і чоловік десь воюють. В вербну суботу вона і сундук до рідного батька притягла. А після провід майнула в Крим на заробітки. **[228]** // Тут я посліднє пісьмо приложу від її неписьменного чоловіка. В цім пісьмі з позиції, як бачите, багато лишнього, хоч в те время вони більш і писалися на сю тему: за поклонами нічого і писати було. Отак і товариш Павла набузив Лиді, по каракулям пісьма видно, що зовсім малописьменна людина писала. Але ж ще й поштукував над Павлом. Це урок усім неписьменним, щоб вчились самі писать, не довіряясь другим (передаю дословно).

<u>4 апр[еля] 1916 г.</u> Дорогая и много важаемая разлюбезная жена моя, ...золотая и дорогая, дусик и ципочка, передаю я свое сопружеское всенижайшее почтение и низкий принизкий поклон и желаю вам от Господа Бога всего хорошего, чего вы в Бога просите. И целую я вас, ваши золотые розовые губки и алые розовые щечки и целую я...200401010 раз. Еще кланяюся дорогим своим и много важаемым деткам [...] и [...] Павловным. Передаю я вам свое оцовское почтение и низкий поклон, и желаю я вам от господа Бога успеха в делах рук ваших. И целу[ю] вас деточки мои в ваши розовые губки-щечки, целую несчотно раз. Дорогия, много важаемая жена моя. Я за вами силно скучил и за деточками скучаю. Дорогая жена, дусик и цыпонька, я скучаю об вас, как вы поживаете. **[229]** // Я за вас не забуду пока в сыру землю закопают. Боже, Боже как скучил за вами. Я вашей посылки не получил и денег не получил. Наверно они незлюбили меня, что вернулись назад. Пиши, кого забрали на войну и кого убыло, та раныло. И что слыхать за войну, чи скоро будет мир. Дорогая жена и детки, прошу вас, молитесь за меня грешного, жизнь моя в опасности, и Бог знает чи увидимся. Я сижу в окопах и Пасха моя будет в окопах. Разговляйся сама з детками, и пиши чи получаете пособия или нет. Пишить почашче письма. Прощай, прощай молодая жена з детками...

Нема смішного; а тіко бачиш безнадійне життя людини.

Видно нещиро молила "дорогая з детками", неумолили вони Бога войни. ...Скоро після получились чутки, що ввесь його полк, а особливо рота, попали під артилерійській огонь, з якого мало вернулось, то і він з писавшим пісьмо без вісти пропали. Та так і із полка послі одповідали — без вісти пропав. Так дорожать у воєнне время солдатом; пропав і баста, немов скотина яка. Недаром він так і прощався в сім послідним пісьмі, та придивися, то всі, хто дійсно був на тодішнім фронті, вже не думали жить, тіко й бачить — слава Богу "пока" жив (це пісьмо не на своїм місті). **[230]** //

Се пісьмо Андрія, писав Лиді у Крим...

6 мая 1916 г. ...Я пока жив, нахожусь в окопах. В нас тепло, все ничево, но как я скучил за вами! Если тебе жить попалось ничево, то живи, привет девкам. Я от Павла одно письмо получил, а ему подал трое. ...

Пока ничево и начальство хорошее, дальше Бог знает что будет. Если б только живым остаться. Все снятся знакомые девчата, хоть я о них и не думаю. Но и скучил я за хорошими дивчатьми, признаюсь прямо, только лита такие погулять с ними, аж нет — защищай родину. Не знаю как тебе, но мои дни летят как секунды. Но за лето думаем, что-то новое будет. Но что будет, то и будет, жив буду увидим. Не забываю и Павла...

10 мая 1916 г. Здр[авствуйте], родители, я пока живу на старом месте. Бои изредка идут артиллерийские, живу в опасности. Но Бог сохраняет до которого часу, передайте знакомым. Милой Билозерки привет. Ты, братец Ва..., пишешь, чи я был "в атаке". Я пока не был, и моли Бога, чтоб не пришлося. И так приходится "ужас и страх", нападает ужасный, если б дал Бог, чтоб сюда никто не попадал. Если б это я сам рассказал, что здесь делается, а то списать так нельзя. А ты братец р[...], гляди, он пригодится. Ты поосторожней гуляй, не дерись, знай смыкалку. Остаюсь жив, до свид[аня]. **[231]** //

15 мая 1916 г. ...Я в окопах и слышно, что стариков отсюда в Россию направлят. Погода такая, суша и ветры. Од Костя Чайк[и] получил письмо. Вы пишете, что думаете Порыва продавать. То вы не продавайте, казна не купит, он еще молодой, а поглядили б лучше себе, не продавайте. Он вырастит, а я, может быть, жив останусь, то еще увижу своего прекрасного Порыва, как я скучил за ним. Та ми[ж] люды часто його не показуйте. И вообще я не советую его продавать, неужели вы домашние продадите его? Я думаю, что только он вас сичас и развеселяет, что только и хозяйства у вас — Порыв. ...Меня нет, Порыва продадите, с кем же вы останитесь? А там, папаша, смотрить сами, вам видней. До свиданя...

Та куди там продать, вся сім'я проти̂в. Тільки і краси в дворі, що Порив. А він дійсно, вже було як заірже, то на весь квартал. Коли взнузданого двома удилами удвох виводили з конюшні. ...Так і не продали, людям на завість, собі на погибель...

19 мая 1916 г. Пишу свою жизнь. В окопах стоим больше месяца и чего-то ожидаем.

От-от пойдем вперед, даже старики невеселые стали. Но я одно, что Бог даст, то и будет, что мне **[232]** // суждено того не убегу. А в окопах каждый день того ранит, того убьет. Беспрерывно пули и снаряды пускает австриец. Живу так, как прожил час, день — слава Богу. Живу в такой страсти, что ни дай Бог. Вечером обед привозят, а утром грием чай и на день чай. Белье сам вывчился стирать, так як найлуче, но

только нет хуже ничего как стирать его, да ничево не зделаешь. Себя пока чувствую ничево. А вы папаша в случае Порыва продадите, то со всеми долгами расплатитесь, да на ночь его заковуйте или в конюшню заводите. И если дождёте косовицы, то в косарку его не запрягайте. А за мной не журитесь, что будет, но я отомстю проклятому немцу за все несчастья. Привет всем и всем до свиданя...

29 мая 1916 г. Здравствуй сестрица Лида. Я жив и здоров, но что пережил, то и описать нельзя. Если жив останусь, то чего только не расскажу. С 19 – 20 мая как начались бои, когда наши войска пошли в наступление от Луцка до Ковеля, намереваясь прорвать фронт. Что делалось, волосы становились дыбом, и сам как в огне, ничево не чувствуешь, будто и не страшно; я смело ходил в "атаку", когда нам приказали во что бы то ни стало австрогерманцев выгнать з окопов. И мы как на параде двинулись с штыками наперевес, то каким ужасным пулеметным **[233]** // и артиллерийским ураганным огнем он нас засыпал, просто света Божего не видать стало в 3 часа дня.

Ряды наши смешались с огнем и землей и 23 мая, когда мы с криком "ура" добегали до неприятельских окопов, то я только помню, что пули и снаряды свистели и ревели кругом, а люди падали. Но сколько там было солдат: на место убитых и раненых все новые и новые подбегали, и также падали, разрывались в куски и [в] воздухе летали руки, ноги, головы; в моих глазах все представилось кровавым светом. Крик, стон, рев снарядов и пуль — все как-то сливалось в один гул. В целые калюжи крови вскакиваю, перестрыбуя через убитых или топча их. И когда все ж таки добежали до их проволочного заграждения, за которым были и окопы, то я одну за одной бросил свои 4 бомбы в их окопы. А потом в штыки, то ни дай Бог, что было. Помню, что штык ухваченной мною винтовки после бомб работал в моих руках страшно. Не одно тело германца только затрепещется на штыке, и, взмахнув руками, даже не крикнув, падает, а другой ухвати[т]ся обома руками так за ствол, что трудно и вырвать.

Дорогая сестрица, какое отвратительное дело война. Когда вдариш в человека штыком, то он идет как в подушку и самому делается просто нудно. В этом бою я почти первый бросился из своего взвода в штыки. **[234]** // Ты знаеш, сестрица, я научился таким прыжкам, что больше сажня ширина рову и я смело перескакивал лучше усех в роте, да и ростом выше меня никого не было. Как и всегда австрогерман[цы] атаки боятся, скоро удирают, так получилось и теперь. Вже над вечер батареи еще сильней начали бить и все перекрестным огнем. Но бил не только по нас, а заметно было, что и в отступающих рядах рвались его-же снаряды. Да то не раз вже было, что своя батарея и по своим попадала по

непониманию расположения линии наводчиками. И только заняли неприятельские окопы, как вдруг команда отступать. Тогда то нас совсем разбили, пропали наши труды и люди даром.

Нас буквально срезали пулеметы с боков и иззади, и особенно с правой стороны, неприятель где и взялся, заступив свои окопы, он додавал нам в тыл. К щастю стемнело, но справа прожекторы и ракеты безпрерывно освещали, и снаряды, разрываясь, осыпали как градом картечью. Вдруг не видно стало ни людей ни прожектора, он как потух совсем, только снаряды разрываясь и освещали.

Бегу не чувствуя ничево, и только чаще и чаще ускакиваю в кровяни калюжи. Все в крови, руки и винтовка, винтовка без затвора. И вдруг страшный треск, земля вся загорелась огнем и перевернулась со мной.

Когда я очнувся и, раскрывши очи, начал ощупываться, то лежал вниз лицом и подо мной было мокро, и **[235]** // кругом тож кровь. Поднявшись на колени я соображал, что со мной кругом тихо и зоряно, изредка справа освищает прожектор, пуская полосы свету то туда, то сюда. И там то там “строчит” пулемет, но хоч затихли те проклятые орудия. Да что со мной, голова як казан, в ушах свыстыть, шумыть бизпрерывно. Все тило як немое. Посыдив, пидпершы голову рукамы, мынут стико, я почав прыдывлятысь кругом себе. З ливого боку повз мене чорние здорова яма, я пидлиз до неи, бо пидняться боявсь и понял, что это выбил снаряд её и то вин меня так и оглушил, засыпавши землей. Кругом як вымерло, а только густо сириють какие-то бугорки. Пидлиз прыдывывся — убитый австриец, по форме одяги определил его. Дальше тоже убит русский, дальше разорваная человеческая масса. Кругом и ззади и по бокам убитые и убитые и ночь.

Сердце разрывается, я прилег до земли среди мертваго царства, и вдруг меня струснуло так, что зуб на зуб не попаду. Никогда в жизни такая лихорадка больного не трусит. А вправо пулемет, та-та-та и прожектор да ракеты чаще стали освещать, так что я увидел свои руки — они в крови, гимнастерка, колина как вымазаны спереди кровью. Я здумал, а сколько своими бомбами я убил людей, а штыком переколол, а за что все это? И не выдержал, заплакал, и так заплакал среди мертвых товарищей. Дорогая сестрица, что никогда так не плакал. **[236]** //

Передо мной все встало как на долоне и я вспомнил домашних, тата и маму. Они ведь не знают, что я таким молодым переношу и за что. За что меня заставляю[т] убивать таких как и сам, а потом так страдать. Дорогая сестрица, ты этого письма мами не посылай.

Потом ползком пробираюсь между теми, что недавно с ними бежал в атаку, а теперь мертвыми. Нащупал разорванное проволочное заграждение,

значит неприятель близко должен быть. А вправо огненные полосы, почти безпрерывно прорезают горизонт прожектора. Но в какую сторону наши русские окопы, никак не могу сообразить. В голове ужасная боль. Да и силы оставляют, ведь я вчера в 10 часов утра только чай с черствым хлебом покушал. Перед разсветом еще страшней увидел я картину. Кругом земля изрытая снарядами, а убитых целые кучи. Залезши в кусты, я пролежал весь день до другой ночи, голодный и холодом мучимый по ночам. Ведь я мокрый весь чужой кровью. Не раз австрогерманские санитары и разведчики проходили мимо кустов, так что я даже мельком мог их видеть, они разговаривали тихо и коротко.

Что перенес я, Богу извесно, а в плен сдаваться не схотел добровольно. Днем я сообразил расположение окопов русских и неприятеля. В тот день бою не было и изредка только перестрелка ружейная. **[237]** //

Много в те дни было потерь в обеих воюющих сторонах. Дождав ночи и только луна скрылась, я, помолясь Богу, полез по направлению своих окопов, хотя до неприятельских мне было всего 50 – 60 сажен. Тихо и где-то вдали строчит пулемет. Но как в свои попасть окопы, вот вопрос? Это может понять только тот, что действительно был в боях на "войне".

Меня чуть не убили уже свои русские разведчики. Если б только жив остался, я бы тебе сестрица рассказал всё, ведь это капля того, что я перенес за войну. А с какой радостью в своих окопах меня русские солдатики встретили, тот дает сухарик, другой тычет грудочку сахару, а зводный "чужой" накидывает на меня сухую шинель и все плачем. Как я плакал, когда узнал, что из моей роты осталось живых 31 человек, а остальные убиты и ранены. Я тогда был на место ротнаго командира, а как это случилось напишу другой раз. А скажу, что благодаря этому он только и жив остался, вручив мне во время наступления свою роту солдат. На другой день опять бой, из 25 – 26 мая опять были бои ужасные, аж до 28 мая. Описать нельзя всего. До свиданя милая сестрица. Твой брат Андрей Р. Пиши свои новости.

Послі Андрія пожалували старшим унтер-офіцером **[238]** // за отлічіє в боях с 21 – 23 по 28 мая і наградили Георгієвським хрестом 4-й степені. Он когда добрался в свої окопи, то еще прітащіл какіе-то офіцерскіе вещі, бінокль, батарейкі, оружіе.

Дальше читач сам убідіся о его житті із його же пісем і тех полкових документ[ів], приложених здесь за номерамі № по порядку. Якими копійошними наградами дарили солдат, воодушевляя його "героїзм". Але ж кінець кінцем, героям награда — дерев'яний хрест, а більш ніякого. Звірі та птиця розкльовує їхні тіла. ...

10 июня 1916 г. Дорогие родители, я пока жив, и все время на позиции в боях. Видел Богуславского и Косаревского, живы тоже. Мы гоним немца и далеко вже прогнали от родины, дас Бог и совсем загоним. Пишите, как озимые и яровые хлеба и как погода. Хотя бы пришлось увидеться со своим родным краем, родными и друзьями. Ну ничево, мы лютого немца разобьем и с песнями вернемся домой. Если я эту войну переживу, то я низнаю. Я буду великий герой и счастливый человек. Я был в трех таких ужасных боях, что и света божьего не видать было, аж земля святая стонала. А от пуль и снарядов ничево не слыхать.

Боже мой, идешь на врага, а он-то засыпает пулями и снарядами, которые рвутся над нами "бедными" солдатиками, и между нами. Но когда и добежим в "атаку", то он боится и убегает, или в плен сдается. **[239]** // Трудно переживать такое тяжелое время, но меня пока Бог спасает. В бой иду смело, страху не знаю и даже ободряю своих солдатиков. Врага бью геройско и знаю, что герою смерть не может быть страшна. Прошу не журитесь, мы сичас под городом Ковелем, уже и хлеба поспевают. До свиданя, до свиданя...

11 июня 1916 г. ...Далеко прогнали врага за город Луцк, он бежит до своих границ и бои упорные. Прошу вас, родители, отслужите благодарственный молебен, что Бог спаситель мой, и пресвятая Богородица. И не журитесь, ведь не один я здесь, а много и товарищей. В нас такие бои, что света не видать. Трудно переживать такое время, но милые родители, что будет то и будет. Против нас все войска Германские и бьются упорно, но как и доберемся до него, он сича бросает винтовку и здается в плен, а атаки боится. Много мы немцев побили и еще больше в плен забрали. Хотя и прийдется здесь помереть, то прошу не плачте, умираем за честь и славу родины, за всех, веру, царя. Я ведь здесь один и не оставил вам ни жены, ни дитей. Думаю только, что жаль папашу и маму и всех, но ничево ж и не сделаешь. Это у вас новобранцы забрали рождения 1897 г., то пишить чи Демида и Петра Гав. узяли, и пиши братец В... в каком году ты, чи 8 — чи 9 рожден. Вы просите, чтоб я к празднику Пантелеймону приехал в гости, нет не приеду. **[240]** // Отпуска прекращены, бои идут. Если жив буду, когда-нибудь приеду. Прошу вас, папа и мама, братиков Йос. и Ва... жалейте, не обижайте, и Йос... чтоб грамоте вчили, потому что большие задачи на человека возлагаются.

И Порыва жалейте. Я рад, что вы машину от Савкы взяли. Пишить, какие у вас хлеба. А тебя Ва... когда возьмут в солдаты, то будь герой и старайся попасть в учебну команду, там будет хорошо. Я тепер старший унтер-офицер. Пишите, где Павло, чи он есть где нибудь. До свиданя.

14 июня 1916 г. Я на позиции, и далеко прогнали врага за Луцк. Бои сильные все время. Помолитесь, чтоб Бог помог мне с моими братьями

товарищами совсем загнать врага. Он теперь бежит и[з] нашей родной земли, а мы ему на хвост наступаем. Не успевает он и бежать, пока дила идут ничево, даже охота гнать его отсюда. Пишить чи хорошие хлеба, здесь везде хлеба хорошие, и жита очень большие. Все ли у вас благополучно, и как Порывчик, он мне снился, будто такой большой и красивый, что и не наглядеться на него. Я очень за вами скучил, ну может это все скоро кончится. И заживем по старому. Ва..., если и тебя на службу возьмут, то может назначат у гвардию, то иди смело, или в артиллерию, там лучше чем в пехоте. Знай, что в пехоте служба горькая. Я з Богуславским. Не журитесь, живу героем. До свидан[я]. **[241]** //

14 июня 1916 г. Я от тебя Лида 3 письма получил, в одном было 15 к. денег. Читал я его на бегу и те 15 к. выпали из рук. Был сильный бой и мы бежали в атаку. И все таки прогнали врага далеко, и я благодарю Бога, что спас меня. Сичас немного притихло и Бог знает, что будет дальше. Но страх у меня нет нисколько и в бой иду смело. Германцы — это вояки такие, что я один во время атаки вгостю их десять. Но только во время боя згадал я всех родных. От пуль, снарядов света не видать, а солдат храбрый — все вперед и вперед врага штыком колит, теснит. Я проклятому немцу "пощады" не даю. Прошу тебя, сестрица, не печалься за мной, что я делаю и переношу такое тяжкое дело. Наверно так Богу угодно. Молись, ничево не поделаешь. Мне-то себя уж так и сяк, но хотя б Ва... и папашу сюда не взяли. Передай привет моим милым подругам.

Мотьке и Марии К., Фроське, как я за всеми скучил. И Порыва до чего жаль, хотя б увидеть какой он. Мне снилось, будто я женился и взял Наташку П..., и потом думаю, на что я её взял, неужели больше не было дивчат, но как будто я с нею обвенчан. И потом опомнился, ну что я наделал, что женился и звенчался, и будто хожу да так горько плачу, что аж проснувшись не вытерпел. Здумал про дом, и что я здесь, та так стало жаль. Все снится, что я дома, вижу всех, что **[242]** // Порыв такой большой и буйный, что я и не видал такого. До свиданя, что Бог даст то и будет. До свид[аня].

17 июня 1916 г. На нашем фронте как начались бои с 21 – 2[3] мая, как выбылы его из старых позиций, то трое суток от бою аж земля дрожала. А потом он удирал, а мы за ним. В плен забрали несчотно. И сичас м[ы] от города Ковеля в 30-ты верстах. Скоро [...] и Ковель. Скоро [...] совсем уйдет...[1] **[243]** //

...як боевой. Даже в газетах есть, что 405 льговск[ий] полк "храбро" воюет. Пишите, чи больше людей не берут на войну, и где дядько Герасим. Как вы живете, и куда новобранцев погнали. Бо здесь ничево не

[1] Далі сторінка обірвана.

услышишь окроме штыка, пуль и снарядов. И как Порывчик, и чи будете жито вязать. Чи ты Ва.... не попадаешь в 8 [...] и если тебя возьмут старайся сюда не [...] ...жалейте не обижайте. Ва... [...][1] **[244]** // ...и там был, братец Ва[...]... Но я недоспал, збоку снаряд лопнул. Что за сон? И когда поднялся, так досадно стало.

Дорогие родители. В нас все время идут сильные бои, и ми бъем немца безпощадно. Мы находимся почти на Германском фронте под "Ковелем", а туда до Румынии на Венгерском фронте. Наши войска вже в "Карпатских горах". Так что наши дела насчот победы ничево.

Когда пойдем в атаку, то немец боится и сдается, так что его нисколько не страшно. Но только снарядами он как засыплет, да пулеметами; то и не видать ничего. Досвиданя.

28 июня 1916 г. Я здоров, а Богуславский ранен в ногу, но ранен легко. Но я докоторого часу здоров. 28 июня я получил то письмо, что вы папаша на ротного командира розыск подавали за меня. То ротный, говоря, — до которого часу тебя Бог хранит, на Андрий, почитай письмо. То я и узнал, что вы сильно беспокоитеся за мной. То я вас прошу — не журитесь и не плачьте. Меня мой ротный жалеет и я живу героем. Молитесь за меня и моего командира. Досвиданя. **[245]** //

30 июня 1916 г. Наши дела ничево. У немца отбили много водки, сахару и рому. Из вашего письма я узнал где Иван, де и дядя Герасим. Щасливые те хлопцы, что в Петроград попали. Но удивительно, что у гвардию Петро Гаврилив попал.

Поздравляю вас с уборкой урожая, доглядайте худобу и Порыва. Сообщаю, что я всегда на первой линии в боях. А сичас сменились на отдых — верст 5 от позиции. Денег у меня рублей 5 есть, но их довольно для меня. Жив буду, то будут и деньги нужны. Это у вас и храм подходит. Скоро вже и год будет, как я из дому. А Павло пишет ли вам письма. Досвид[аня]. Может увидимся.

3 июля 1916 г. Я от тебя сестра письмо получил и обрадовался, что дома узнали о моем здоровье. А то они сильно беспокоились за мной. Но я скажу так — за мной вы не плачьте и не журитесь; конечно жаль, но ничево не сделаешь.

С 28 трое суток тоже был сильный бой, и много моих дорогих товарищей побило, то поранило. Но и бьем же мы проклятых немцев как собак. Я им отомщаю, что так перевели мои молодые лета. Но наверно Божья воля на все. В нас полковник такой большой и красивый человек. И в бой идет передний, и я с ним. То в атаке от одного вида нашего

[1] Далі сторінка 244 обірвана. Подальший текст в іншому зошиті продовжує наскрізну пагінацію і починається зі сторінки 245.

немцы **[246]** // разбегаются. Я теперь стал еще чище как был дома. Все солдаты и офицеры меня любят, везде я в почете. В моем взводе 41 человек, я ими в бою управляю. Прошу сестрица не журись. Привет девкам, всем досвиданя.

3 июля 1916 г. От вашего сына Андрия. Богуславский уехал от меня, я один с чужими остался. Когда его ранило — бой был 3-е суток 28 июня. А вам мама, когда снилось, что я был дома против 12-го, то мы тогда наступали, и бой был вовсю. Но пока меня Бог спасает. И вы помолитесь за меня, храброго воина, скоро дамо неприятелю так, что он скоро не задумает воевать с русскими. Однако плохо мое счастье, что я попал сюда воевать, хоть я эти и не болею. Если она продлится, то многим придется заступать нас. И как трудно переживать это тяжелое время. Передайте привет родным, знакомым, друзьям и суседам. Досвид[аня].

11 июля 1916 г. По твоему письму, Лида, я вижу, что ты сильно плачешь за мной. То я прошу — не плачь и не журись. Я взводным и на моей голове 41 человек. Все ничево, только и того, что всегда живу под пулями и снарядами. Но вже привык и все это нипочем. В нас з месяц уже идут дожди **[247]** // день и ночь. Скоро и два года вже войне, а дело не решается. Вже скоро год, как меня взяли сюда. Дома вы ожидаете праздника Пантелимона. А может скоро Бог даст мир. Пишите ваши новости. Но повторяю — не плачь и маму развеселяй. Мне оно ничево, но только так жал свою молодость, что не знаю, чтоб делал. В письмах пиши 9-я рота, а взвод не нужно, меня все знают.

17 июля 1916 г. Сообщаю сестрица, что я жив и бои вже трое суток идут беспрерывно, бьем как собак, а они все уходят; гонят его и другие части. Сичас стоим на отдыхе. И поздравляй меня с Георгиевским кавалером, с чином старшего унтер-оф[ицера]. Я, за отличие в боях от 23-го по 28 мая, получил "медаль". Молись, чтоб жив остался, то вернусь с наградой.

Гоним мы немца здорово и много в плен забрали. Скоро совсем загоним и с радостью встретим день "мира". А против 16 июля мне снилось, буд-[то] я был в Германии, возле какого-то прекрасного города с большими и красивыми домами и церквами. И там будто выкинули белые **[248]** // флаги война кончилась, и настал мир. И все так радовались. Это сон не простой. Скоро должно быть что-то новое. За мной не журитесь, если не смерть, то увидимся.

От Павла писем не получаю. Бог знает где он, мне его так жаль. Жив буду, то офицером приеду и будет хвала и честь, до свидания.

Пишу документ, котрий получив Андрій з медалей і вислав його додому. З його видно, якими копійошними дарункам в ті часи дарили героїв, що не щадили свого життя за "родіну і всех".

Список, к № 20348. нижним чинам 405 пехот[ного] Льговского полка, награжденным георгиевскими медалями за отличия, оказаны в [...][1] боях против неприятеля 1916 году. Звание имя отчество и фами[лия]. Номера по порядку. 1-й — рядовой Андрей Д[митриевич] Р[убель] отметка, — приказ по 39 армии корпусу 1916 г. № 249. Степень и № медали — 4-я степень, № 827920. Награжден за отличие, оказанное в боях с 23-го по 28-е мая 1916 г. Командир 405 льговск[ого] полка, полковник Темеров. Полковой адъютант, подпоручик Котов. **[249]** //

18 июля 1916 г. Здравст[вуйте] родители. Я жив, поздравляйте с Георгиевским кавалером и помолитесь, чтоб господь спас меня. Я стою на взводе и очень много дела. Отвечаю за 41 человек. Я и не хотел, но ротный говорит — некого поставить на твой взвод. От 15 июля пошли сильные бои и мы много пленных набрали, а с ними и пулеметы, орудия. Бог знает, где он и войск берет, что так упорно отбивается. Не здобровать ему — разобьем.

В нас снарядов; орудий теперь несчетно. Как засыплют и не видать ничего. В этих боях все наши гвардейцы наступают. Скоро выгоним заграницу, и готово. И наши войска пошли в Карпаты и вже дошли до Венгерской границы. Они тогда вдарят немцу в тыл, а мы отсюда — и разобьем совсем. Наши бронированные автомобили его догоняют и бьют. И так бьют, что он вже и не сопротивляеця. Может он уйдет и будет мир.

Пишить, кого забрали на войну. Кормят нас ничево и мы двигаемся на Владимир-Волынск. В нас после сильного боя из роты в 200 человек, солдат осталось только 40 человек, остальных **[250]** // перебили, то поранили. Но меня пока господь спасает, а бои идут.

Я от Вас письмо получил, в нем было 20 к. денег. Я очень благодарю. Вы писали, чи продать машину. Смотрите там сами, как лучше. Я теперь ничего не могу вам сказать, если жив буду... Прошу за мной не журитесь. Пишить как живется теперь в Билозерке, наверное невесело. Но хотя б больше не брали людей на войну. Мне снится, что дома и вижу вас всех; милые родит[ели]. До с[виданя].

26 июля 1916 г. Стоим возле позиции на отдыхе, что дальше неизвестно. Дела пока ничево и наши войска уже возле Ковеля и бомбардируют его. Бог даст немец скоро все бросит и уйдет. И наши войска Карпаты все перешли и доходят до Львова и до Перемышля. 24 июля, в этих числах, наши войска разбили целую армию немцев возле Львова и Перемышля и много в плен забрали. Это была большая армия

[1] Два слова не прочитано.

— корпусов 4 войска. И наши войска двинулись за ним поучать как воевать! Все равно ему не сдобровать, разобьем на пепел.

...А оттуда Англия нажимает и скоро ударит ему в тыл, тогда его сдавим **[251]** // как в пресу макуху. Вже куда он ни вертит, но не выкрутится. Хотя он немало и наших положил, то и сам все равно пропадет.

Не журитесь, немца разобьем и с победой вернемся. А вы приготовьте под озымку землю и сейте ее и жито, да расплатитесь с долгами. И Порыва жалейте; я от дяди Герас[има] письмо получил. Он пишет — до 1-го августа его выгонят на позицию. Пишет — страшно я журюся и плачу; все отдал бы, чтоб домой вернуться. И так плачет в письме, что и мне не весело стало. Пишет, — аж теперь я почувствовал. До свидания.

30 июля 1916 г. Я возле позиции, а дальше неизвестно где буду. От Герасима письмо получил. Пишет, что гонят здорово и вже обмундирование выдали — будут гнать на позицию. Пишет, что наверно я с тобой, племянник, несчастные, что иду и я тебе на помочь. Но он все и всех родных вспомнит аж когда попадет на позицию. Да лучше б никто сюда не попадал. Мне жаль всех родных и знакомых.

Мне все снится, что я дома и работаю в степи. Что это значит, что такие сны вижу? Я даже беспокоюсь, может у вас дома неблагополучно, то пишите. **[252]** //

И дядю Петра тоже взяли. Настало время, что чуть не всем пришлось защищать родину. Но скоро немца разобьем, бо из его пленных солдат видать, что такими долго воевать не будет; в него солдаты по 45 – 50 лет — старики, а молодым и по 15 лет есть. Пишите как у вас работа, чи по всему степу хлеб скошен.

31 июля1916 г. Лида! Я от тебя письмо получил и в нем 15 к. денег. Деньги в меня есть, я ими не очень-то нуждаюся. Мне как командиру жить ничево, люди и белье выстирают и обед зготовлят. За все ничево, но хотя б Бог послал мир. За м[н]ой сестрица не журись. Я здесь привык и живу героем, да еще и из георгиевской медалью.

Я дома какой был, а здесь еще лучше стал. За Павлом не журись, кончица война, то разберем все дело.

Наши войска атаковали город Львов, так что скоро ему собаке концы выйдут и тогда з крестами на груди офицером домой вернусь. Лишь бы благополучно обошлось.

Це пісьмо буде не на своїм місті; воно від двоюрідного брата і тоже з позиції.

16 июля 1916 г. От племянника вашего Ивана Ф. [...][1] **[253]** // передаю я вам, мои дорогие дядя, почтение и низкий привет, и желаю

[1] Слово не прочитане.

всего хорошего в жизни вашей, чтоб прожили на свете много лет и дождали живого своево сына с позиции (і т. д. і т. подобное).

Сообщаю свои новости. В нас от 22 мая до 29 мая было наступление. Мы наступали на австрийцев. Наша артиллерия била с утра до вечора и так сильно, что земля тряслась. А потом начали орудия стихать и стали нам команду подавать — братцы, "ура – ура". И бросились на врага, вскочили на окопы и бросились врагу в окопы. Много ево побили, а несметну силу в плен захватили. А также много орудий, пулеметов и всяких бомбометов с военными припасами. А водкы, вына, рому — стико душа желает. Выгнали его верст за 100. Вин утикае биз оглядкы, потому что зна — за ним гонится не кто ни будь, а "Заамурцы" — самые пограничники, что служат [с] мирного время на границе. С тем до свиданя. Адрес: Дейст. Арм. 9 Заамурск. погр. пех. полк, командиру пешей разведки .

На таку тему десятки пісем можу вставити в доказ того, що ніяк[их] змін в них немає. За поклонами та іншим і писать було нічого. Багато добрих хлопців уже і в нашій Білозірці недосчитувалось.

Що ден то і гуде [д]звін по мертвому. Нарід притих, зігнувсь у купу, і на кожнім обличчі щось нерозгадане.

А діждав неділі, цілі валки йд[уть] дівчат, молодиць та матерів у церкву. Там всі новини, і помолися, поплачеш, почуєш кого вбило, або скалічило.

Та від Павла немає вісточки. Ще від 4 іюля не чуть де й дівся. Треба подать "розыск" — турбуєця Лидя. Написала його высокоблагородию в Мелитополе — уездному Воинскому начальнику (від такої то) — Прошение. Муж мой П. Т. Бур по мобилизации 9 сент. 1915 г. принят на военную службу и назначен в 4-ю стр. дивиз. 16 стр. Алекс. 3-го полк[а] 4 роту. Оттуда неизвес[т]но где девался — убит или в плену, сведений я никаких не имею. Я осталась с малыми детьми на произвол судбы, без всякой материальной помощи. Вследствии чого и прошу ваше высокоблагородие сделать заявление и благоволите мне дать сведения — где и куда девался мой муж П. Т. Б. Так как я, не имея этих данных лишена возможности избрать род жизни і получать следуемую часть от свекра т. е. от отца своего мужа. Из частных сведений известно, что муж мой выбыл из строя 7-го июня 1916 г. Еще раз прошу ответить. Июня 20 дня 1916 г. Лида Бур. **[255]** //

Але ж на це посланіє Лідія відповідь получіла коротко: "Твой муж, П.Т.Б. без вести пропал" — так дорожили солдатом прямо "пропав", як скотина, або і що друге, (та воно як ставили нас за скот, такими і остались). Отака відповідь за його "геройську" службу. Буду продовжувать копії з пісем Андрія.

3 авг[уста] 1916 г. Я в окопах и все время идут бои, бьем немца, а он уходит. Молитесь, чтоб Бог помог победит врага и невредимому вернуться. Я от Лиды получил письмо она беспокоится за Павла, что долго не пишет. То не очень журитесь, здесь есть солдаты, что никогда домой не пишут, то может и он так. Может он и жив где ни будь. Наверное нам участь такая, что пришлось как воинам помирать здесь, на поле брани. Но если не смерть, то и не убьют, а от смерти и дома не скроешься. Я даже внимания на то не обращаю, что говорят, если б не война, то был бы жив. Нет, напрасно. Кому когда найменовано ум[е]реть, то не убежит...

Ведь вы же знаете, что каждому человеку на роду смерть написана, так оно и есть. За это я нисколько и не думаю, а что Бог даст, то и будет. **[256]** // И сказано — без Бога ни до порога, а с ним хоть за море.

Погода у нас сырая и изредка дожди. Мы стоим возле города Ковеля, скоро и его возьмем у немца. Пишить, где вы работаете — дома или на отрубе и как Порывчик, брыка[йте] его, почаще прогоняйте. Прошу вас братика Йос[ипа] отдайте в школу. И ты Ва[силь] чтоб грамоту хорошо знал. Грамотному человеку везде хорошо; да смотри за домашними делами, чтоб из тебя хозяин был хороший. Пишите и не плачьте. До свид[ания].

20 авг[уста] 1916 г. Здравс[твуй] Лида. Я узнал, что ты была дома и дома благополучно. И я аж повеселел, что Порыв уже большой. Эх, хотя б война замирилась и остаться живым, приехать домой, себя показать и родных увидать да дивчат. Подумаешь только, и становится скучно. Саме б только з девчатьми погулять. Аж нет. Воюй, и таким молодым. Ну так ему быть — все равно, чего хотел — то добился.

Если б только обошлось благополучно и вдалось домой приехать, чтоб вы увидели какой я стал. Я теперь герой, и выше ростом и звание старший унтер-офицер. Жив буду — приеду в гости, а сичас живу героем. И ты сестрица не плачь. Наверно мое такое щастье, что пришлось воевать. **[257]** // Но своего щастя и не узнаешь, может и мне пощастит побыть на войне и живым домой вернуться, да еще со славой и почетом. Ведь судьба играет человеком.

Пиши как баба Рублыха работают. Герасим наверное вже на войне. И пиши как в них дела с “духовной”, чи папаша взял свою часть — план и амбар, как они помирились.

Я узнал из писем, что ты получила 95 р. пенсии. Это хорошо. Хоть память будет за эту войну. Пиши чи Кост[я] Чайк[а] приезжал, да Каленик Пекло, и какие они герои. И когда ты дома была, то видела ли Анюту [...][1], какая она теперь. Привет всем девчатам. А за Анюту писни, интересно знать как она живет.

---

[1] Слово не прочитане.

Я кое когда и Косаревского вижу, и споминаемо с ним прошлое. А бои все идут и идут. До свидания.

23 авг[уста] 1916 г. Я на позиции, погода теплая. Братки и сестрицы пришлить мне адрес дяди Герасима. Дорогие родители, молитесь за меня и не думайте, что если б не война, то живы б были. Видно такая наша дола, что пришлось быть в сражениях. А может еще и переживем это все. Прошу и вас братки и сестрицы, молитесь за меня, чтоб господь помог одолеть врага и с победой вернуться домой. Но знайте, что мне найменовано, того не убегу, и что суждено тому и быть. **[258]** //

Война — это божье наказанье; и нужно просить господа, чтоб он простил нас и вызволил с нее.

Прошу тебя Ва[силь], и ты послушай меня, запомни мои слова, что если тебя возьмут на войну, то не бойся ничево, и как трудно будет — все переноси. Если все будешь знать хорошо, то и служба не будет страшна. И старайся попасть в учебну команду. Хотя там и будет трудно, но легче как на позиции. С команды ты выйдешь отделенным, то тогда совсем легче будет, а там и взводным, тогда еще легче. И все ж таки хвала и честь от начальства и солдат. И ты всегда будешь в почете. Я это испытал на себе. И от уже взводным. И когда жив останусь, то и домой не стыдно будет приехать — все ж таки не рядовой солдат, а офи[цер].

Заметь братец, что если рядовым служить, то лучше и на службу не попадать. Теперь мое дело такое, что будет? Ведь уж война зашла такая, что ни дай Бог, и тут уж добра мало ожидай. И вы за мной не плачьте, ведь увесь свет скрутили. Всем подошло время защищать свою родину. Да братика Йос[ипа] в школу отдайте, ведь ученье — свет, неученье — тьма. И тебе Вас[илий] повторяю — переверь задачи, что ты учил, превращение и дроби, чтоб знал назубок, и завчи, чтоб действительно **[259]** // знал их. А вы папаша, проверьте чи он знает это все, бо будет каяться.

А бои продолжаются, эх бои, бои. До свидания.

6 сент. 1916 г. Как мне скучно одинокому парню в чужой стороне, никто ни приголубит, ни приласкает в моих цветущих летах. Как осенний лист вянет и опадает, так мои молодые лета; не докого и головы склонить. Только и подруги, что проклятая винтовка, и как она надоела мне, дорогая сестрица. Бог знает доживу ли до того радостного дня, что скажут мир, какая б была радость.

Зиму вже прожил, и другая подходит. Ночи вже холодные. Ты Лида скоро будешь дома, то припиняй братика Ва[силя], он гуляет здорово. Я вот тебя спрошу как он гуляет с [...][1]. Неужели она очень красива?

---

[1] Слово не прочитане.

Я издаю ему свой строгий приказ, что пусть гуляет и смотрит в оба. Ты сама знаешь, что за любовь, а он ведь юноша против нее, она вже дохожалая. Она сможет его так власкать, что от всего откажется; вед он еще ничево не знает, а завязался с ней. То ты объясни ему, что есть стервы такие, что им нужны не такие парни. Перекажи ему, что Андрий писал — гуляй, да знай с кем. И если я приеду, то **[260]** // посмотрю сам, как он гуляет.

Извешаю, что дядя Герасим вже на позиции. Живем, ожидаем и сами не знаем чего. Хотя б Ва[силя] не взяли сюда, бо эти молодые новобранцы, что в мае их забрали, вже на позиции. И такие они, как дети. До свиданя.

<u>10 сент[ября] 1916 г.</u> Здравс[твуйте] родные. Дай Бог дождать вам Покровы. Я на позиции. Погода в нас холодная, идут дожди и нам выдали теплые рубашки и шаровары. Одно только — скучно, что вже и осень подошла, лист з деревьев осыпается и на сердце стало тяжелей. А бои, все бои.

Пишить, чи Ивана Пек[ла] взяли после комиссии. И Костя Чай[ка]. Адрес Гриши Телюп. — недалеко от нас в окопах, но я не знаю его адреса. Я от Богуславского получил письмо, он отпущен домой на месяц. То вы его расспросите за меня, он вам расскажет все. Косаревского встречаю. Я за ним скучаю. Он как отец мне, все развеселяет.

Отпусков нет, идут бои, а дальше неизвестно. Пишите, чи озымку посияли; и жито помолотит. Да укрыйте хату, что она была исправна и все справьте, чтоб было исправно. Да и ты Вас[иль] не все гуляй, а й хазяйнуй. Да Йос[ипа] отдайте в школу.

Еще прошу вас, родители, на Покрову **[261]** // мои годы — то наймите молебен и помолитесь на праздник дня моего Ангела, чтоб господь помог одолеть врага и спас меня. И не журитесь теперь, уж так будет. Мне 9-го снилось, будто я в отпуск приехал и что-то так было невесело. Вставши, так было невесело. Думал — когда все это переживу. Пиши Соня, чи Димида выгнали на фронт. И ты Ва[силий], чи много млыва у мельнице, и как твои дила. До свиданя.

<u>11 сент[ября] 1916 г.</u> Я пока жив, и из вашего письма узнал, что дядя Герасим уже дома. То мне стало так жаль. Думаю, наверно один я такой несчастный. Он ведь только приехал и уехал обратно. И вы ему ничего не верьте, он ничего не видал. Он ведь и до позиции не доехал. Он, если б как я из год повоевал, идя с штыком на немца беспрерывно, и сколько я их поганцев разбил, переколол да в плен забрал?

Лучше расспросите Ивана Пеклового, то все-таки больше на позиции был, как Герасим. Ну, так ему быть, кому какая судьба и больше ничего, и вы не беспокойтесь. Вы пишите, чтоб я приехал в гости, то лучше этого не пишить, жив буду, то увидимся.

В нас идут бои, и с позиции никого не отпускают. То лучше и не пишить, чтоб я **[262]** // приехал, потому, когда я читаю, что все хлопци вже дома, то сердце вырывается.

Знайте это — кто дома дезертирует, то не защитники родины, а сукины сыны — не хотят воевать и ранят сами себя. Но я защищаю родину и всех геройски. И если жив останусь, то увидимся. А теперь Ва[силь] передавай привет моему другу Ивану Н. Пекло и чи его не взяли после комиссии.

А вы папаша, во что бы то ни стало, свое возмить в Гараска — план, амбар и десятину земли. И непременно возьмите свое, то хоть память дидивщины будет братикам. Хватит и из него, свое берить и больше ничего. Харчи в нас ничего, одно скучаю страшно за вами и жаль берет, что все дома вже. Прошу на Покрову отслужит молебен, чтоб господь помог мне молодому доблестному воину одолеть врагов. Что будет, то и будет, а вы озымку сейте и на плану посейте, а амбар возмить непременно, бо если вы ничево не возьмете и я останусь жив, приеду, то возьму, что схочу — не помилую.

Погода у нас холодная. И расспросите Богуславского, он вам расскажет, какой я здесь. Остаюсь пока жив, здоров, ваш сын А[ндрий]. До сви[дания]. **[263]** //

Це буде пісьмо од Ліди з Криму, ось що вона пише. Їх було порядошно, але поки вставлю одно.

<u>16 сент[ября]1916 г.</u> От Лиды милым родителям. Доехала я благополучно и как стречали меня девки да хозяева. И всем довезла посылки, довольны остались. Я вам выслала 75 р. денег, больше в хозяина не было. Остальне привезу как приеду. А ты Ва[силь], если хочешь, то до Семена приезжай, бо до Покровы не буде фрукты. А сичас снемка. Барыня говорила, чтоб сичас приезжал. А вы папаша отпустить его. И привезет садовнику фунтов 20 сала, почем будет, хоть и по 60 к. за фунт. А если за 25 р. можно пуд, то и пуд привези. И если масло по 60 – 80 к. фунт, то тоже привези, говорила барыня.

А не то, то и голову не морочь, писни, что дорого — 1 р. фунт и готово. Но садовнику сало привези. Дорогой Ва[силь], приезжай и оденься получше. Приезжай с Пришиба на Сюрень — за Бахчисарай, а там [и]звозчиком до нас, “Топалова”, пишите чи Соня бархату набрала на спидныцю, и если нет, то я наберу.

Я в Сюрени не останусь и буду в Бахчисарае в кофейне, меня наймал туда з детьми, буду в сухом и теплом. Их только двое детей нет. Коле и Ганнушке купила черевики **[264]** // за 3 р.20 к. и Ганке [на] платья набрала, а Ганнушке чулки. И Коле та Ганнушке набрала 3 аршина салатного по 3 р. 5 к. за аршин.

Я от дорогого братика Андрюши получила 3-е писем. Он опять пошел у бой, несчастный. А за Павла прыслав мынынчетын зять, что его нет — то я на ротного послала в розыск.

Я была в Бахчисарайском Успенском монастыре, который в горах, там был и Архиерей. Приедь Ва[силь], погуляет и возьмет яблук домой.

Я за всем смотрю сама и потому барин мне и платит по 1 р. в день. Вы пишите, чтоб я ехала домой. Иначе я не могу приехать, как не потребуете телеграммой. Барин не отпускает. И все меня любят я и за кучера и чем угодно. Но я со всем справляюсь — и насушила груш; яблук, привезу пуда 3 домой. Одно — они, эти солдаты сушат меня — Андрий и Павло. Как здумаю за ихние бои, где они бедняжки скитаются по чужим краям. Да и за своими деточками К[олей] и Г[аннушкой] скучила, мои дорогие малюточки. До свидан[ия].

Та іще двоє приложу пісем від Андрія. А далі і за Андрія. **[265]** //

17 сент[ября] 1916 г. Я узнал, что будут брать новобранцев. То прошу, родители, как нибудь, но чтоб Ва[силь] сюда не попал. Хотя он и молодой и не должен попасть в этот набор. А ты Ва[силь] сам не торопись на эту службу, еще успеешь. Но в крайнем случае, если и возьмут, то старай[ся] попасть в учебную команду, там же в городе. И на позицию не торопись. Будь на службе твердым, начальства не бойсь, и главное, не журись. И когда придется командовать, то не торопись. Командуй громко, понятно и отчетливо. А когда что спрашуют старшие, то как можно кричи, отвечая им. Одним словом, всегда будь героем, но позиции берегись.

Может в артиллерию будут назначать, то иди. Но старайся, да я думаю, что и сами тебя направлят у Петроград, в гвардейские части.

За товарищами тоже не журись, здесь все товарищи.

Пиши, чи Йос[ип] ходит в школу. И побольше сейте озымки, да Порыва не запрягайте, жалейте его.

На зиму вкрыйте хату, да в конюшни стелю укрепить, подпустить под старые сволоки 4 новых, бо она очень плохая. Все и везде справляйте, и повитку справте, чтоб хорошая была. **[266]** // И свой план да амбар непременно возмить.

В нас все время идут бои. Молитесь, чтоб господ спас меня от вражеских рук, помог выгнать врага совсем.

На покрову молебен справьте, что[б] господь укрепил меня.

Ночи стали холодные, то и на душе. Пишить, чи Алексея Пос[...] возьмут после комиссии и других чи выгнали на позицию.

Еще я вам напишу, чтоб вы мои хромовые сапоги кремом смазывали и доглядали, чтоб не зацвели. И ты Ва[ся] не носи их, они большие на тебя. И суконни мои штаны глядить, чтоб их миль не спотрошила. До свидания, милые родители. У нас пока благополучно.

18 сент[ября] 1916 г. Здравствуйте милые папа и мама, братишки и сестрицы. Передаю вам низкий поклон и желаю всево лучшего в делах рук ваших. Почтение близким и знакомым. Я пока жив и здоров, и дай Бог дожить до конца этой кампании, повоевать и домой приехать.

Я ваше письмо получил, и от Лиды. Да еще и Алеша Постол не забывает, прислал письмо.

По ночам в нас маленькие морозы и выдали теплую одягу. Кормят тож ничево. Одно только, страшно надоело мне здесь воевать. А служба мне **[267]** // безстрашная, но Бог знает, когда оно кончица — это "великое" дело.

А новости вообще, такие — как начнут бомбардировать наши и немец, то аж земля гудит. И снаряды он такие пускает, что когда летит, то так ревет, что и не слышно вже ничево. Но все таки, что он ни делает, то ничево ему не удается. Мы солдаты как пойдем, он все бросает и отступит.

А только в него такая тактика — как увидал, что наши солдаты идут, то он все бьет и бьет, а они все идут и идут, то он сдрейфит и отступит. Но когда заметит, что наши солдаты струсили, тогда уж держитесь. А с этими новобранцами, что в мае забрали, целая беда сними. Как увидят, что немец наступает, то бегут и кричат:

— Немец, немец идет!

То я и кричу им:

— Ну что ж, как немец, штыком его!

Но они, сукины сыны, немцы, такие здоровые да ужасные. Но только для меня они нипочем в атаке. Недаром Григорий Гавр[...] говорил — смелость города берет, — так оно и есть.

Но ты, братец Ва[силь], не спеши сюда. Ты еще **[268]** // молодой. Пиши, чи не попадешь в этот набор — это берут еще 1898 год рождения, а ты кажись с 9-го. Я думаю, что тебя еще не возьмут. И пропишить, чи браток Йос[ип] ходит в школу, или нет?

А за мной и не журитесь, что Бог даст, то и будет. Останусь жив, увидимся.

Еще пишу, возьмите план и амбар, осенью до себя привезите, а на плану посейте озымку. И хату непременно вскрыйте до зимы. И еще вы хотите в Блохи нанять землю, я советую. Тогда вы бросите на черный пар десятин 5-ть. Купите до Порыва 4-го коня и хазяйнуйте. А что вам дед деверь дал, то вы возмить, довольно ему пользоваться. Порыва кормить хорошо и доглядайте всю худобу. На зиму справьте хорошие сани и подправьте лошади. А за мной не журитесь и молитесь Богу.

Мне снилося — на Россию стоял на небе большой крест, и внизу подпись, а сбоку "метла" — и мы солдаты все смотрим, стоя на коленях.

Вдруг з Германии вылетела **[269]** // большая, и раскрыв пасть, змея. И мы все ужаснулись. А она летела на Россию, и поглотила крест, метлу и буквы. И сделалось так темно несколько время, что и звезд не видать стало. А потом на всей земле русской такой поднялся крик и плач, что я проснулся.

И очень же он меня устрашил, этот сон. Мне кажется, что я не сон видел, а просто так оно и было, у 1-му часу ночи.

Молитесь, дорогие родители.

Я пока здоров, ваш сын А[ндрий]. До свидания.

Оце последнє пісьмо від Андрія, своїм милим і дорогим родітелям. Видно, що він чувствував свою судьбу, а тому так і розпоря[д]жавсь в кожнім пісьмі. Сознавая, що послінє пише і не дожде більш ні сім'я, ні "мілая Анюта".

Щось через тиждень, або ні, через два, зібралась купа людей біля розправи, і я між ними. Збоку стоїть молодиця плаче, а проти, на лавці, зігнувсь дідусь і полою чумарки втирає свої очі.

Аж ось і пошта прийшла. Всі збились в купу і витягли голови, ще дуще вперед. І поштальон начав читать, а ми всі дух притаїли. Перекинув з десяток пісем він на однім зупинивсь **[270]** // і разів зо три перевернув його в руках, а далі чита:

— Рубель Мит[ро], з "чорним" хрестом на конверті. — І важко зітхнув, подав пісьмо.

Я й до того все тремтів, а тоді зовсім не помню як ухватив те пісьмо і побіг додому. А на конверті, як яке чудовище, був написаний чорний хрест (так тоді міні здавалося). Недаром і люди кругом мене перехрестилися зі словами, — "царство йому небесне", коли я хватав те пісьмо. Ці слова.

О прокляття! Луче б хто дрючком дав у мою голову! Цього я ніколи не забуду. Прибіг до дому і по мені вже видно було, що за пісьмо приніс я і яку вісточку про Андрія.

Розриваючи конверт, батько тремтів і якось присів на призьбу, а остальні голосять в один тон. А потім як заніміла мати і:

— Читай, читай, що пише синок.

Та куди там читать. Батько тіко і вимовля:

— Убили, убили, за що? Кому він мішав? Син мій, Андрій мій... (і так без кінця)

Тут я не втерпів і здавивши обома руками голову пішов до воріт і хлипаю на весь двір.

Вечоріло, і щось за жінка іде та погляда в двір. Ніхто не спав тіко й чуєш:

— Прокляті, прокляті... За що вбили? Нащо затівали війну і кому вона нужна. **[271]** //

Аж ранком пісьмо з криком прочитали.

Ось, що пишуть.

Пущено письмо 1916 г. 26 синтяб[ря] Здравствуйте дорогие приятели, сообщаю я вам в своем письме, что я пока жив и здоров остался. Так как я был с вашим сыном, вместе и дружбу вели очень хорошо, но нашла злая минута и разлучила нашу дружбу навсегда. Сейчас я вам сообщаю, что ваш сын Андрей Порублев убит 25 сентября 1916 г. в 6-ть часов вечера. Затем до свидания, вам желаю всего хорошего в жизни вашей. Затем прошу я вас, как получите мое письмо, прошу я вас ответьте мне свой ответ, получили ли вы мое письмо или нет, прошу от вас ответ. Мой адрес 405 Льговский полк, 9 роту, получить Тимофею Климентиевичу Саражинскому.

Писал Сергий Антонович Харьков.

Видно і по пісьму, що не раз цим солдатам приходилося писать такі пісьма за убитого сина. Бачте по пісьму, як вони преспокойно, із холодком до нього відносяця. Це значить привичка людей **[272]** // та їх закалка. Може і їх на другий день убито.

Оце пісьмо і наробило нашій сім'ї горя; але ж людина тіко і живе отим, а може надією, то і ми теж. Потуживши якнайдужче, начали думать, а може він ще й живий? Не хочиця вірить. Ми ж з дому вирядили такого молодого, здорового Андрія і на тобі — вбили; та це щось не так, бо і фамілія неправильно — "Порублев".

Але ж так воно. Бо на другу пошту ще з більшим чорним хрестом пісьмо друге получили. Дивись, що пише.

1916 г. 28 сент[ября]. Письмо про вашево сына Андрея Д[митриевича] Рубель. И это письмо от собственнаво его товарища Владимира Чирки.

Здравствуйте, дорогие родители Андрея Д[митриевича] Р[убеля]. Во первых строках моево письма спешу вас уведомить, что ваш сын Андрей Д[митриевич]Р[убель] убит и "вечная память ему".

И вас прошу, чтобы не плакали, но лучше помолитесь господу Богу найвышнему, чтоб ему был легкий покой. Еще я вам уведомляю, что я вашего сына первый товарищ, и мы были в одном взводе с ним. Но Андрей был взводным, а я отделенным.

Мы пошли в бой 25 сен[тября] в 4 часа дня у воскресенье и меня ранило, а ево, **[273]** // вашево сына Андрея, убило. И у нево еще было 10 р. денег и он просил, чтобы в нево деньги забрать. Но в таком случай как был у нас, то и тысячи, чтобы лежали, то неохота б их брать мне.

И если вы мне не верите, то я вам уведомляю, что ваш сын Андрей служил в 405 льговском полку 9 роте 3-м взводе. И еще я вам не могу сказать, схоронили ли ево, или нет. Бо только как ево убило и меня

сичас ранило, и я ушел назад, а ево бросили на поле брани. И ево попало в грудь осколком.

Я ево товарищ, Гродненской губернии, Кобринского уезда, Подольской волости, деревни Горездич, сам беженец.

Затем до свидания, остаюсь жив.

Если остановлюсь в каком лазарете, опять пришлю письмо к вам.

Ваш сын убит в Волынской губернии, Андрей Д[митриевич] Р[убель] убит 25 сен[тября] 1916 г. в 4 часа дня.

Местность где он убит — Кузлорвы высоты, 150.

30 корпус 405 льговск[ий] полк, 9 роту. **[274]** //

Копію з пісем передаю дословно без змін як і всі передніші.

О, тепер і поймеш сам, як ці пісьма отражались на получавших їх, а їх аж четверо — одно за одним прийшло. Але ж така натура людини — коли своїми очима не баче, все не віриця. Та оці пісьма! Луче б їх ніколи ніхто не получав, таких.

1 октяб[ря] 1916 г. Письмо от товарища вашево сына Андрия Д[митриевича] Р[убеля]. Я сам Большой Знаменки, Елинского прихода, Николай Козлов. Извещаю я вам Дмитрий К[узьмич], что ваш сын А[ндрей] Д[митриевич] убит 25 сент[ября] в 4 часа дня. Убит пулей в голову. Убит под Ковелем, Ковельского уезда. Местность, где он убит — Кузлорви высоты 150. Извещаю вам, не беспокойтесь и не плачьте, и вашему сыну царство небесное. Он был в 39 корп[усе], 405 л[ь]г[овский] полк, 9 роте.

Не хотілось вірити цим страшним пісьмам, а тому батько і послав розиск. Подивимось, що писав:

Розыск. 7 нояб[ря] 1916 г. от Д[митрия] К[узьмича] Р[убеля]. Его высокоблагородию Господину ротному командиру. Ваше высокоблагородие, покорнейше **[275]** // прошу вас, известить мне за моего сына А[ндрея], который служил в 405 л[ь]г[овском] пол[ку], 9 рот[е] взводным. Какая ево участь постигла, что мой сын мне писем не пишет. Последнее нам от него было письмо 18 сен[тября]. Какой-то Чирка 3-го взвода пишет, что он убит 25 сент[ября]. То когда мы получили его, то горько плакали, и в ту сторону поглядали, чи ни йде наш сын домой, но нет, нема его; Як нам тяжко, як нам горько своево любезнаво сына, Андрюшу втирялы. Чирка пишет, что видел, как ево ударило осколком у грудь и убило. В другом, пишет Саражинский, что ваш сын убит тоже. Он вашей роты 3 взвода. Потом и третье письмо получили, пишет Лагутин П.А., и другой с ним Белохон. Пишут, что видели, что ваш сын А[ндрей] убит пулей у голову 25 сен[тября] 1916 г., а нам скомандовали отступать, и ваш сын А[ндрей] остался на поле брани неубранным. То я Вас прошу, разузнайте и дайте мне ответ за моего сына (по такому-то адресу).

На цім-же розиску (пісьмі) на обороты і отвіт коротко: "Сообщаю, что ваш сын А[ндрей] действительно убит 25 сен[тября] 1916 г. Ответил прапорщик Сел. К-ра 9 роты. **[276]** //

Ще пісьмо з фронту.

От командира 405 л[ь]г[овского] пол[ка], окт[ября] 17-го дня 1916 г. за № 17434, действующей армии. Прошу известить родственников: вверенного мне полка рядовой А[ндрей] Д[митриевич] Р[убель], проживающий (там-то) о том, что последний убит в бою с Австро-Германцами 25 сен[тября] 1916 г. у колонии "Жарко"

полковник Темеров

за полк. адъютант, подпоручик...

№ 18588 мелитопольскому

Аттестат № 24683. По указу Его Императорского Величества дан сей от Командира 405 л[ь]гов[ского] пехот[ного] полка в том, что ряд[овой] 9 роты Андрей Р у б е л ь убитый в бою 25 сентября 1916 г.

Добавочным жалованием по имеющемуся у него знаку отличия Георгиевской медали 4-й степени за № 827920, пожалованной ему за отличия, оказанные в боях с 23-го по 28-е мая 1916 г., из оклада двенадцати рублей в год, с двадцать третьего мая тысяча девятьсот шестнадцатого года. **[277]** //

При сем полку удовлетворен не был

Чо подписано и приложено в казенной печати удостоверяется.

Действующая армия, ноября 23 дня 1916 г.

Командир полка, полковник Темеров.

Началник хоз. части, ротмистр Червик В

полковой адъютант, подпоручик Котов.

Печать. **[278]** //

Батько Димитрій К. Рубель умер 1-го мая (по старому стілю 1933 год.) в 11 часов дня, еще утром просив хліба, голод скажений, щавіль і сверіпка, кофія. Проклята п'ятирічка. Вся сім'я хворі[1].

Це пісьмо з фронту за Андрія через 14 місяців його смерті нами получене. Вставив не на своїм місці. Воно прийшло якраз як в нас була свайба...

Пісьмо з фронту 1917 г. ноября 19 дня.

Извещаем мы вас, что мы нашли труп убитого А.Р. и нашли карточку, конверт и 20 копеечную марку. ..И лежат только одни кости да шинель. И вот мы вас извещаем об этом. С тем до свиданя. Расписались мл[адший] унтер офицер Колупаев.

---

[1] Вписано рукою Василя Рубля іншими чорнилами..

Действующая армия 486 Верхне-Медведицкий полк. 8-й роты. 1917 г. ноября 19. С тем до свиданя. Остаемось живы здоровы.

В цім же пісьмі получили 20 к. і карточку, в якій угольчики потліли, як і його тіло за 14 місяців, будучи під відкритим небом. Так били і хоронили нашого брата під ту війну. Получив[1]... **[279]** //

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ ДО МЕМУАРІВ ВАСИЛЯ РУБЛЯ

Книжка 1

...В цім ділі міні цілий ряд дідів доказували про давно менуле...– під час написання своєї «Історії...» В.Рубель користувався епізодичними записами і усними переказами своїх предків: батька Дмитра Кузьмича Рубля, діда Кузьми Івановича Рубля, прадіда Івана Даниловича Рубля і навіть прапрадіда Данила Гавриловича Рубля. Ті в свою чергу посилаються на розповіді інших старожилів, наприклад, якогось «старика Гаврика» тощо.

...по граматках...– тобто на полях граматики, підручника старослов'янської мови. Вперше такі записи зробив прадід автора Іван Данилович Рубель.

...(див. Іст.Укр.)...– як свідчить білозірський краєзнавець В.Комов, дані з історії України В.Рубель запозичив з книги, яку йому подарував сусід священник Дмитро Попов. Частина перша і частина друга першої книжки «Історії...» В.Рубля є нічим іншим, як конспектом четвертої та п'ятої частин "Ілюстрованої історії України" М.С.Грушевського. Місцями текст М.Грушевського копіюється дослівно, місцями довільно. З окремих підчастин книги М.Грушевського зроблені лише окремі виписки. Матеріал, який на думку В.Рубля не мав відношення до історії його роду опускається. Місцями В.Рубель розташовує законспектовані підчастини праці М.Грушевського не в тому порядку, в якому вони розміщені в оригіналі. В частині другій першої книжки "Історії..." в середину цього конспекту автором були вставлені відомості про авторового першопредка гайдамаку Андрія Рубля.

...любимець «Порив»...– Порив (1913-1919) – улюблений кінь брата автора Андрія Дмитровича Рубля. Куплений лошам на ярмарці в с. Пришиб. Після загибелі А.Рубля на фронті Порив став для В.Рубля своєрідним символом пам'яті за братом. За свідченнями білозірського краєзнавця В.Комова весною 1919 р. В.Рубель не роздумуючи

[1] Далі текст рукопису обривається. Наступна сторінка чиста.

убив одного з махновських повстанців, що хотів обміняти Порива на свого коня. Цей інцидент став причиною махновських репресій проти населення Малої Білозірки в результаті яких загинув місцевий житель Димний. Восени 1919 р. Порив був реквізований у родини Рублів підрозділом «білих» чеченців і за непослух застрелений останніми на ст. Пришиб.

...пісма з черними хрестами...– повідомлення про смерть солдата (похоронка) в роки Першої світової війни, в Російській імперії, представляло собою вузького конверта із зображенням чорного хреста. У випадку каліцтва, або поранення солдата подібне повідомлення присилалося із зображенням Червоного Хреста.

...1920 р. убили Лидю дома, двох іще ранило, як палили хату, убили. Ватага 15 чоловік, через мое [...] потім панахида за [...] ...идою...не жисть – мука, чорт зна що... – 20 січня 1920 р. на сім'ю В.Рубля було вчинено збройний напад ватагою місцевих розбишак під проводом кримінальних злочинців братів Науменків. Причиною нападу послужило те, що напередодні В.Рубель разом з приятелями вчинив хуліганський напад на весілля, на якому видавали заміж його кохану дівчину. Зганьблена сім'я молодого пожалілася місцевим бандитам і ті шукаючи автора "Історії..." застрелили його сестру Лідію Дмитрівну Бурлаку, поранили матір, Тетяну Самійлівну Рубель і вчинили спробу спалення будинку. Автор переховуючись на горощі вимушений був стати невільним свідком цих подій. Багато хто з співучасників цього нападу залишилися безкарними. Голова місцевої сільради, в подальшому, теж кримінальний злочинець і приятель Науменків, відмовив сім'ї потерпілих в будь-якій допомозі і розслідуванні справи.

...йому недовго прийшлося жити, бо скоро їх звідтіля розігнало московське військо...– першопредок автора, Андрій рубель мешкав у межах Вольностей війська Запорозького близько семи років з 1768 по 1775 р. Безпосередній напад російських військ на Нова (Підпільненську) Січ стався 4 червня 1775 р.

...“степової” — “Новоросії”, як її названо потім...– йдеться про створення в 1764 р. Новоросійської губернії з центром у Кременчузі. До неї увійшли Нова Сербія, дві сотні Миргородського, 12 сотень Полтавського полків, а також Слов'яно-Сербія. Створення Новоросійської губернії завдало серйозного удару самостійності Запорозької Січі. Губернське чиновництво ізолювало Запорожжя від гетьманщини й Слобожанщини, призупинило потоки втікачів на Січ і активізувало подальший наступ на козацькі володіння.

...здорова шаблюка з дорогою ручкою...– йдеться про парадну шаблю гетьманського сотника, яким, нібито колись і був Андрій Рубель.

Парадна шабля носилася у святкові, або урочисті дні, щедро декорувалася, зокрема особливо оздоблювався ефес. Носилася шабля з лівого боку, прив'язувалася тоненькими ремінцями, що кріпилися до кільець на піхвах, за пояс.

Велика Білозірка – село Запорізької області України, центр Великобілозірського району, розташований в 36 кілометрах на південь від м.Кам'янка-Дніпровська. Засновано після 1783 р. переселеними сюди державними селянами з Полтавської та Чернігівської губернії, які побудували тут 30 землянок уздовж річки Білозерки. Поселення дістало назву за найменуванням річки. На відміну від сусіднього однойменного села, розташованого вище за течією річки, полтавці та чернігівці почали називати своє село Нижньою або Великою Білозіркою.

...В якім році "Білозірка" неселялася міні невідомо, та за цим я і негонивс, узнаете від луччих пісменників)...– йдеться про сучсне селище Малу (до 1923 р. – Верхню) Білозірку. Згідно офіційних данних село було засноване на початку XIX ст. Першими поселенцями були 13 козацьких сімей із сіл Мохнівки, Кропивного, та Сергіївки Стародубського повіту Чернігівської губернії, яким дозволили оселитися на вільних землях. Свої житла вони побудували у верхіві річки Білозірки поряд з двома чабанським землянками, що існували тут д їхнього приходу, і назвали слободу Верхньою Білозіркою. Згодом сюди прибуло багато державних селян з Полтавської та Курської губерній. Село остаточно сформувалось в 1812 р. Пізніше волосний центр Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

...косяки диких коней...– маються на увазі тарпани (дикі коні). Тварини порівняно невеликих розмірів (висота у холці 107-136 см). Жили тарпани невеликими косяками в 10-15 особин з жеребцем вожаком. Живилися трав'янистими рослинами. Основне забарвлення темно сіре або жовтувате, вздовж спини – темна смуга, грива, хвіст і нижні частини ніг майже чорні. В минулому тарпан був досить поширений в Степу та Лісостепу Європи. В різних районах існував до XVI – XIX ст. На Україні популяція тарпанів зникає у другій половині XIX ст. Останній екземпляр був відловлений у 1886 р. біля с.Нововоронцовки на Херсонщині. Помер у Санкт-Петербургському зоопарку в 1889 р.

...у чотирьох сотнях сажень...– Сажень – стара міра довжини, що дорівнювала 2,13 метра. Чотириста сажнів приблизно відповідали 850 сучасним метрам.

Менчекури – правильно Менчикури. Спочатку назва долини, яку огинав дугою шлях від Кічкаської переправи на Дніпрі до Перекопу. Найменування цієї долини, через яку не було прямого проїзду, походить від тюркських слів: «мен» – перепона, перешкода і «чукур» –

яма, западина, яр. Нині село Василівського району Запорізької області України розташоване за 20 кілометрів на схід від м.Веселого Запорізької області.

Поселилися там разом з ними, іще якіс дві сімні з “Білозірчан” (так перше населялис Менчекури)... – В 1827 р. в Менчикурськім урочищі було засноване село казенних селян-вівчарів з Молдавії, які в 1830 р. пішли на інші місця, а село зайняли вихідці з Верхньої Білозірки. За данними збірки «Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде (Сост. К.Вернер и С.Хоризоменов. – М., 1887. – Ч.2.) в 1827 р. в Менчикурах існувало 3 землянки, що стовідсотково відповідає інформації наведеній в «Історії...» В.Рубля.

...і такої ширини одна штанина...– йдеться про так звані *рясні шаровари*, або *шаровари з достатку*. Широкі шаровари при пошитті яких використовувалося в кілька разів більше тканини, аніж звичайно.

Сіяв хліб руками, притім де йому земля вподобаеця. Запрягав по 2-3 парі волів у деревяний плуг у якому тіко і було залізне “чересло — і леміш”, а потім рало з деревяними зубками, розбиваюця грудки і сіеця рукаме...– для більшості районів України, в тому числі і для південних областей в XIX ст. було характерним дворазова, або і триразова оранка земель. Перша оранка робилася плугом, що перевертав шар грунту і підрізав корені рослин; повторний обробіток землі (довження і поперечення) здійснювалося у данному випадку безвідвальним багатозубим ралом.

Гаврило Рубель користувався традиційним українським (малоросійським, новоросійським, степовим) плугом, в якому леміш і чересло були залізними, а решта деталей дерев'яними. Подібна конструкція була досить громіздкою. В подібний плуг впрягалося дві-чотири пари волів, яких поганяли погоничі-підлітки, дорослий же плугатар тримав плуг за чепіги. Саме цим знаряддям були розорані дернисті степові землі Півдня України.

...у малій хаті...– йдеться про одне з житлових приміщень традиційної української триподільної хати. В південних районах переважав варіант побудови житла, коли розташовані по центру споруди сіни розташовувалися між двома житловими кімнатами (хата на дві половини, дві хати через стіни). В одній половині хати жили одружені сини з родинами, в іншій їхній батько з матір'ю.

...хоч і ярмом від волів...– йдеться про *парне шийня ярмо,* що було досить громіздкою конструкцією. Робилося з дерев'яних брусків специфічної форми (чашовини, підгірля (або підшийка), снізок), з'єднаних у вигляді рами, що одягалася на шию тварин. На шиї тварини ярмо замикалося металічними занозами, або щічками.

Десятина – офіційна одиниця вимірювання земельної площі, що застосовувалася в Росії та Україні. Дорівнювала 2400 квадратних сажнів (сажень – 2,13 м), або 1,09 гектари.

...началос регуліруваня землі по точним указаніям правителства, губерній та уездів, та пополосам і містностям; з зазначеням розміру душового наділу в кожній містності... – розмежування земель навколо Верхньої Білозірки почалося з 1814 р., коли було проведено межі між Верхньою та Нижньою (Великою) Білозірками, Михайлівкою, Тимашівкою і Веселим. Між Верхньою Білозіркою і Балками межа встановилася лише 1845 р. Після ревізського перепису 1858 р. землю було поділено на 2502 ревізські душі з розрахунку 9 десятин на душу.

... на одну душу 34 десятини...– автор припускається помилки. В гірській місцевості Криму розмір душового наділу був набагато меншим, аніж у степовій зоні і коливався навколо 3 десятин.

Багато земел розкупили німці та і другі – йдеться про зростання землеволодіння іноземних колоністів у Меліпотопольському повіті Таврійської губернії протягом ХІХ століття. ...

...де хочу сію і худобу попасу...– перші поселенці Верхньої (Малої) Білозірки вважали своєю всю землю розташовану на 30 верств навколо.

Чумачка – простонародна сленгова широковживана назва чумацького промислу, поширеного на Україні в XVII – першій половині ХІХ ст.

Сапетка (корзина) – плетена конусоподібна корзина з двому вухами, що виготовлялася з неочищеної тонкої лози.

...у траві немов яка невідома машина іздае тисячі звуків, то все сюрчки сверчки та інше...– на Україні зустрічається 20 видів комах з 7 родин цвіркунових, самці яких мають на надкрилах органи стрекотання. Активні вночі комахи з довжиною тіла до 35 мм вдень ховаються в грунті, опалій траві та листі.

...під "горщичок" острижені... – спосіб підстригання чоловічого волосся відомий з XVII ст. Мав також назви: "в кружок", "під макітру". За краєм накладеного на голову горщика волосся відтиналося рівно довкола голови. В деяких місцевостях (наприклад на Поділлі) така стрижка збереглася до початку ХХ століття.

...невштивий...– тобто невихований.

...вози...– йдеться не про традиційний селянський віз, а про його чумацький різновид, так звану *мажу*. Чумацька мажа була призначена для перевезення вантажів на великі відстані. Мажа мала глибокий сферичний кузов, який був пристосований для перевевення насипних вантажів (викладався лубом чи випалювався з липового кряжу. Для збільшення рівноваги мажі вона мала додаткові розпорки-люшні, що

нижніми своїми кінцями накидалися на осі воза, а верхніми кріпилися до кузова. Для транспортування мажі використовувалися парні волові запряжки.

...перед світом...– тобто перед світанком, сходом сонця.

...збиратися в дорогу...– найбільш ймовірно те, що білозірські чумаки подорожуючи до Криму вибиралися на старий Муравський шлях, сухопутну комунікацію, що проходила до Криму з півночі на південь водорозділами річок Молочної та Кінської на Перекоп.

...після провід... – Проводи (гробки) – громадські колективні поминки в пам'ять усіх померлих предків, що влаштовуються щорічно через тиждень після Великодня.

...з-за Перекопа...– Перекоп – перешийок, що сполучає Кримський півострів з материком. Лежить між Керкінітською затокою Чорного моря і Сивашем. Довжина 30 км, ширина до 23 км. Поверхня рівнинна, вкрита степовою рослинністю. На півдні Перекопу знаходяться солоні озера.

...швинділяя...– говіркова вимова слова «швендяючи».

...харахонися...– сленгове слово похідне від російського «харахоришся».

...кацапи коробейники, аршинники...– йдеться про продавців тканин російського походження.

Богомази – широковживана простонародна назва ремісників-іконописців, що виготовляли образи скоріше не як витвори мистецтва, а як товар широкого вжитку

...любили в шинках сидіти хоч і двоє суток...– Шинок (корчма) – старовинний заклад для продажу горілки, їжі та для відпочинку подорожніх. Часто мав характер і громадської установи, своєрідного сільського клубу, де можна було зустрітися з друзями, обмінятися новинами. Водночас шинок часто ставав уособленням біди і зла, в якому пропивалися останні гроші.

...мірок по 20-30...– в данному випадку можливо два варіпнти розуміння написаного. 1) Мірка – довбана, бондарна або зігнута з луба циліндрична місткість з невисокою вертикальною ручкою. Не мала загальноприйнятної стандартноє ємності. Як правило використовувалася для виміру борошна та інших сипучих продуктів; 2) Міркою також звалася дерав'яна ємкість, що слугувала побутовою мірою збіжжя і містила півтора пуда (≈ 25 кг) зерна. Тобто вказана в рукописі господиня щороку продавала 500-650 кг квасолі, що малоймовірно.

Овеча кошара – господарська закрита невтеплена будівля в яку на ніч заганялася худоба при відгінній формі випасу. Взимку перед окотом самок треба було забирати в більш втеплене приміщення, стайню або хату.

Випили відер 10 горілки...– в перерахуванні на сучасні міри рідини, десь близько 120 літрів.

Були випадки щой привчали деяких та це було рідко...– питання про можливість приручення тарпанів на сьоднішній день залишається відкритим. Гіпотези про використання тарпанів кіммерійцями, скіфами, сарматами і пізнішими татарами не знаходять потрібного підтвердження. Спроби приручення тарпанів здійснені в Асканії-Новій у 80-х роках XIX ст. як позитивний результат дали лише виведення гібридів тарпанів із свійськими кіньми.

камін (комин) – димозабірний пристрій традиційної української печі, що розташовувався над припічком. Стінки комина в печі лівобережного типу були поставлені на припічок урівні з ним, так що припічок мав вигляд заглибленої площадки. На відміну від лівобережної – правобережна піч мала комин у вигляді зрізаної піраміди, сильно нависаючої над припічком, або спертої на стовпчики коша.

...чабани волохи... – Волохами на початку XIX ст. в Південній Україні називали молдаван. Молдавани були одними з перших іноземних колоністів українського Півдня. Ще в 1775 р. молдавани в Новоросії, за даними перепису, займали друге місце (18,7%) після українців (64,9%) і перевищували росіян (11,3%). Одразу після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. на Запоріжжі молдавським боярам було виділено 250 000 десятин землі.

Тирлище – місцина для відпочинку (переважно обіднього) для людей і худоби. Обов'язково влаштовувалося біла води, аби мати можливость напоїти тварин і бажано на відкритій місцевості, аби чабани відпочиваючи могли спостерігати на отарою чи чередою.

...і вони недалеко насипали греблю, щоб завівсь ставок...– в 60-і роки XIX ст. після спорудження греблі посередині села Вехньої Білозірки, воно було розділене на дві частини, але відсутність води в колодязях східної половини примусила всих жителів перенести свої хати на лівий, західний бік ставка.

...а взяти на вдалося бо гроші закляті...– згідно народних уявлень про «закляті» скарби останні не давалися в руки чужій людині двома способами: 1) продовжуючи весь час занурюватися в землю; 2) перетворюючись на черепки, вугілля, гадюк або жаб.

...в Вознесенскім приході...– маються на увазі земельні угіддя Вознесенської общини села Верня Білозірка. З ростом населення Верхня Білозірка наприкінці XIX ст. була поділена на чотири окремі общини, з окремими церковними приходами і храмами. Вознесенівська община дістала свою назву від храмового свята своєї церкви – Вознесіння господнього.

...якби індустрії знайти незбожевілилося б... – йдеться про різноманітні заходи по віднайденню коштів для «індустріалізації» СРСР, що мали місце на зламі 20-х – 30-х років XX століття, якраз у час написання «Історії...» В.Рубля. Здійснювалися переважно органами внутрішніх справ, комуністичними і комсомольськими активістами.

...могила... – народна широковживана назва курганного насипу, земляного насипу над стародавніми похованнями (неоліт – ранній залізний вік). Будучи дуже поширеними на півдні України кургани в козацькі часи часто використовувалися як спостережні та сигнальні пункти.

«Цинбалка» – один з курганів курганного комплексу, розташованого понад Білозірською балкою, що іноді ще називається «Цимбаловою могилою» («Цимбалкою», «Великою Цимбалкою»).

...кошем стояли... – Кіш (від тюркськ. "кхощ") – традиційна назва козацького табору, стоянки в Україні XVI – XVIII ст. Поняття також використовувалося для означення збірної назви всього військового товариства запорозьких козаків, центрального органу управління на Запорозькій Січі, головної квартири старшого чабана.

...Сірогоська могила... – мається на увазі курган Огуз, один з класичних «царських» курганів, що входив до "Дніпровського Герроса" і до розкопок досягав 20 м висоти і 100 м в діаметрі. Разом з Олександропольським і Дєєвим курганами входить у трійку найбільш пізніх "царських" курганів скіфської епохи (30-і рр. IV ст. до н.е.). Розташований неподалік від м. Нижні Серагози Херсонської області України. Під час розкопок Огузу археологами знайдено унікальні маски-лотоси (експонуються в Музеї археології НАНУ) та аплікативні золоті бляшки.

...говорили, що в ний книги ест, на камні надряпані... – ймовірно легенда про сховані в могилі скрижалі (не обов'язково в кургані Огуз) походить від випадкових знахідок селянськими копачами елементів крепід курганних могильників мідного віку. Кам'яні брили які використовувалися для обкладки родових могильників цієї епохи прикрашалися вирізьбленими на них, незрозумілими, навіть сучасним вченим, символами. Велика кількість прикрашених подібним методом каменів і їх різноманітність, могла легко викликати ассоціацію з "кам'яною книгою".

...то верх іі був сажен з 5 квадратовою площею... – Квадратний сажень в перерахунку на сучасні міри площі дорівнював 4,5 м^2, п'ять квадратних сажнів – 22,5 м^2.

...після розкопки тієї могили правительством... – йдеться про розкопки кургану здійснені в 1867-1868 рр. видатним російським археологом Іваном Єгоровичем Забєліним (1820-1908), відомим істориком і одним з перших членів імператорської археологічної комісії. Методика розкопок відповідала рівню тогочасних досліджень коли через центр кургану

пробивалася одна траншея. При цьому значні сектори насипу, а також крепіда і рів навколо кургану залишалися недослідженими. Повторні розкопки кургану відбулися в 1964 р. силами Степової скіфської експедиції МДУ. Було знайдено ще кілька впускних поховань скіфського часу.

...знайшли золоту корову і поставили у вівтарі якоіс церкви (гляди читач хоч неговори, пряма корова. Нема ума й готового зписат росказу ...– віднайдення в розкопаних курганах золотих статуй тварин є розповсюдженим фолькльорним сюжетом на Півдні України. Зокрема, найчастіше, зустрічаються оповіді про «золотого коня», якого за розповідями місцевих селян знаходили мало не в кожній «могилі» великих розмірів. Разом з тим даний фрагмент «Історії...» В.Рубель переписує із зроблених в XIX ст. записів («каракулів») його прадіда Івана Рубля, так що тут досить можлива помилка, неправильне написання слова «корона». В кургані Велика Цимбалка справді було знайдено археологами золотий кінський налобник скіфських часів (зберігається нині в державному Ермітажі РФ), який в уяві місцевих селян міг перетворитися на «корону».

Вівтар – головна підвищена частина православного храму, де відбувається відправа. У православній церковній традиції вівтар відокремлюється від інших частин храму іконостасом.

Попаски – традиційна форма руху череди або отари, коли тварини повільно пересуваються одночасно з процесом споживання трав'янистих рослин.

...табор-повозка...– тобто кибитка, традиційне рухоме житло кочовиків.

...“громко-брехател”...– алюзія на російське слово «громкоговоритель», тобто гучномовець.

Барило – народна широковживана назва великого черева.

«Відножина» – назва балки походить від невеличкого села Відожино, що нині знаходиться у віданні Орлянської сільської ради Василівського району Запорізької області України.

«Красна балка»... – низом, або *балкою* називається природне утворення, як результат глибоких старих вимоїн водою грунту, які з часом згладилися і заросли травою, чагарником та лісом. На схилах багатьох балок розташовувалися запорозькі зимівники та хутори першопоселенців. Інколи назви балок пов'язані з якимись подіями чи явищами.

Кулбака...– йдеться про прізвище, що походить від козацького терміну “кульбака” тобто “кінське сідло”.

Довга могила – курган, що відноситься до білозірської курганної групи. Розкопаний траншейним методом І.Забєліним в 60-х роках XIX ст.

Знайдено поховання епохи бронзи і скіфського часу. Ймовірно самн розкопки І.Забєліна стали причиною посиленої уваги до цього кургану з боку верхньобілозірських «чорних археологів».

...обчество начинало збуват сіно вказну...– йдеться про сільське товариство («общество»), тобто селян одного села, церковного приходу, іноді декількох сіл, що мали «общие земельные и хозяйственные выгоды».

В казну – тобто державі.

...бо тоді "горіла свічка"...– згідно народним повір'ям свічка на «могилі» є вірною прикметою скарбу. Але далі йдуть варіанти в залежності від того *чистий* скарб чи *нечистий*. В кращому з них свічка показує місце знаходження скарбу в якого минувся строк закляття і він шукає щасливу і сміливу людину аби збагатити її. Особливо ця прикмета вірна в дні християнських свят, а згідно тексту «Історії...» свічка якраз і була помічена на початку року. В іншому випадку свічка може бути просто витівкою нечистої сили що приманює до себе християнські душі.

...та що злякало (при переводі)...– згідно теорії і практики українського копацтва налякати шукачів скарбів під час їх роботи могли три речі: 1) Скарбник – окремий різновид злого духа, що спеціалізується на охороні заклятих скарбів; 2) «Заложні» тварини, що були вбиті під час заклинання скарбу, або в шкірах яких було закопано скарб; 3) нечиста сила, що приймала форму, або вселялася в тіла місцевих тварин і птахів, або насилала на скарбошукачів нестерпні та страшні галюцинації.

...Я ж собі взяв псалтир "дід" міні вказали яку читат молитву щоб клад "дався" в руки... – вміло закляті скарби не давалися в руки копачів весь час заглиблюючись у землю, або перетворюючись на якихось надприродних істот, що тікали геть, або лякали людей. Нейтралізувати ворожу магію намагалися протиставивши їй християнську благодать. Для цього і знадобилася псалтирна молитва.

...світова зірка...– мається на увазі планета Венера у період своєї вранішньої видимості, коли вона є найяскравішим світилом небосхилу після Сонця і Місяця.

...аж гулк девзявся кібиц і прямо на вогон, "напсалтирника" та кігтями в його чуба так і впявся...– Кібець (кібчик) – птах родини соколових. Довжиною 28-33 см., вагою 150-200 г. В забарвленні переважають сірі і руді кольори. Зимує в Південній Азії та Південній Африці. В Україну прилітає у березні-травні, відлітає у вересні. Живиться комахами, іноді мишами, ящірками. Пригода описана В.Рублем припадає на січень місяць, коли ніякого кібця в українських степах бути неповинно.

Згідно уявлень української демонології скарби можуть охороняти наділені особливими якостями змії, рептилії, звірі та птахи, що лякають або кидаються на шукачів скарбів.

...А кум з волоком окамінів, та і копачів немов злизало...– зимовий напад кібця на скарбошукачів явно вказував на те, що останні зіткнулися з нечистою силою, що і викликало настільки сильну реакцію. Згідно народних уявлень господарями і розпоряджувальниками скарбів часто ставали чорти, біси і усілякі нечисті духи, особливо коли скарби заривалися людьми що при житті контактували з істотами нижнього світу і належним чином заклинали їх. Нечиста сила могла нападати на людей входячи в матеріальні тіла тварин і птахів.

...могили «Рясні»... – курганний комплекс поблизу с.Балки Василівського району Запорізької обл. Розкопувався археологами запорізької експедиції ІА АН УРСР в 1969-1974 рр. (Див. докл.: «Курганные могильники Рясные могилы и Носаки». – К., 1977.)

...могили «Бурти»...– ймовірно паралельна назва курганного могильника «Рядові могили», що знаходиться на південь від с. Велика Білозірка. Розкопувався в 1972, 1975-1980 рр. запорізькою експедицією ІА АН УРСР. Знайдено поховання скіфсько-сарматського періоду, а також часів середньовіччя.

...і на сажень 100...– відстань, що приблизно дорівнює 213 сучасних метрів.

«Високі»... – курган «Висока могила», що знаходиться поблизу с.Балки Василівського району Запорізької області був розкопаний в 1971 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом археологів Бідзілі В.І. та Яковенко Є.В. Виявлено поховання бронзового та ранньозалізного віку, зокрема кіммерійські. З поховального інвентаря виділяється рало пізньоямного періоду.

«Близниці» – курганна група відома також як «Близнеці» (близнюки). Розкопаний траншейним методом І.Забєліним в 60-х роках XIX ст. Знайдено поховання епохи бронзи і скіфського часу. Повторне дослідження курганів здійснено в 1972, згодом в 1975-1979 рр. силами запорізької експедиції ІА АН УРСР. Однією з відомих знахідок на цих розкопках став парадний меч скіфо-сарматського часу. Аналогічні за назвою і зовнішнім виглядом курганні групи зареєстровані, зокрема біля м.Білопілля Харківської обл., та біля колишнього селища Лоцманська Кам''нка (сучасний Дніпропетровськ).

...прокопав з сажен...– тобто близько двох метрів.

...з 1865 р. явилися сівалки...– Сівалка – машина призначена в першу чергу для висіву насіння сільськогосподарських культур. В другій половині XIX ст. використовувалися сівалки на кінній тязі.

...колонії німецкі, що їх у Таврії насажала "Катерина"...–

...пана Фаєна... – автор має на увазі Фрідріха Фейна – херсонського поміщика, німця за походженням. В 40-х рр. XIX ст. володів на правах

приватної власності наділом в 3675 десятин. В 1856 році він купив маєток Асканія-Нова за 1,5 млн. золотих марок і зробив його одним з центрів світового вівчарства. Едина дочка Фрідріха Фейна вийшла заміж за батькового службовця Іогана Фальца з Саксонії, звідси і походить відоме в подальшому подвійне прізвище херсонських поміщиків-латифундистів Фальц-Фейни.

...Кіндрат був не із щирих...– йдеться про «щирих господарів», або «щирих хліборобів».

...зранку вже пройдут непоодній ручці косою...– Ручка – міра зробленої роботи під час сінокосу. В ширину дорівнювала близько 1-1.5 м., в довжину довільно.

...помантачут...– тобто «погострять» коси. Мантачка – точильний брусок, або камінець, що тримається в кишені косаря або за поясом..

...новина, новина...– слово використовується в значенні «нові часи».

...підсмикав рясу...– традиційний побутовий одяг священника.

...та підрясником...– Підрясник – елемент домашнього одягу священника православної церкви.

...крокви поставив...– Крокви – несучі конструкції похилого даху, які підтримують покрівлю. Автор порівнює розчепірені ноги п’яниці з так званими *висячими кроквами*, що встановлюються без проміжних опор і за конструкцією нагадують “розтягнуту за ноги” літеру “А”.

...вселилися злидні в його господарювані...– йдеться про *злиднів* – надприродних істот, атрибутів бідності та нещастя. Один із різновидів нечистої сили. Найчастіше народна уява змальовувала їх у вигляді дідків-жебраків, або маленьких ненажерливих невиразно окреслених істот. Злідні є популярними персонажами українських прислів’їв та народних казок.

...з ганчарскою глиную...– Гончарська глина – спеціальна порода глини. Пластична, жовтувато-червонястого, або сірозеленого кольору. Залягає на широких просторах і використовується для виробництва глиняного посуду.

Макітра – великий глиняний горщик з широким горлом.

Явір – клен несправжньоплатановий, дерево родини кленових (до 40 м заввишки). Крона густа, пірамідально-куляста. Стовбур стрункий, до 1,5 м товщиною. Кора бурувато-сіра, відшаровується у старих дерев. Листки п’ятилопатеві. Квітки двостатеві, запашні, зібрані в довгі китиці. Теплолюбиве і світлолюбиве дерево. Медонос. Вирощується як декоративне дерево. На Україні явором також називають осокір і деякі інші види тополь.

...тай пошкандибав за вугол корчми...– йдеться про намір чумака справити свої фізіологічні потреби. До початку XX ст. жодні центри

громадського спілкування на Україні ніякими відхожими місцями за звичай не оснащувалися.

...в убранні распрадіда Адама...– тобто голяка.

...зісталось на душу 4 десят. з сажнями. Але ж остальним попало тіко по 3 десят. із сажнями на душу... - згідно офіційним даним перепису 1884 р. у Верхній Білозірці на наявну чоловічу душу припадало 5,5 десятини разом з присадібною землею і толокою.

...який був щось у 1894 р...– як уже зазначалося вище, перепис населення і пов'язаний з цим земельний переділ мав місце в 1884 р.

Після цього ж переділу вже ощущався недостаток землі нашим Білозірчанам...– знідно даним перепису 1884 р. у Верхній Білозірці налічувалося 1349 дворів, де проживало 8836 чол. За чотирма сільськими общинами було закріплено 24 000 десятин землі. На початку ХХ ст. в середньому на наявну душу чоловічої статі припадало тільки 2, 34 десятини. Традиційно вважалося, що для того аби прохарчуватися треба було мати щонайменше 2 десятини землі на кожного члена сім'ї. Фактично ж переважна більшість селян мала лише півтори десятини на душу.

...Від того время багато почало людей переселяти дес в Сібір в Охмалинску област, і другі...– Значного розмаху переселенська політика набрала після 10 березня 1906 р. коли було видане положення Ради міністрів «Щодо порядку здійснення закону 1904 р.», що вводило свободу переселення. В 1906-1907 р. була проведена повна реорганізація Переселенського управління, яке перетворилося в одно з самих обширних урядових відомств. Лише в 1907-1909 роках в Сибір переселилося більше 1 млн. чол.

...вішняка...– в даному випадку автор називає «вішняком» селянина, що оформив свій земельний наділ у приватну власність («вічне володіння»).

...“часовня” церква...– йдеться про каплицю, маленьку церкву без вівтаря.

...будучи вже зажитими... – тобто заможними.

...цілі валки возів аж в “Ляпатиху” за камінем для фундаменту “церкви, огради над церковних построек...– автор має на увазі Велику Лепетиху, нині селище міського типу, центр Великолепетиського району Херсонської області України. Селище розташоване на лівому березі Каховського водоймища, за 49 на південний схід від залізничної станції Нижні Серагози. Відоме близьколежачими до поверхні грунту покладами вапняку та глини.

...в Піскошену...– йдеться про село Пєскошино, що знаходиться в 16 км на південний захід від Малої (Верхньої) Білозірки. На початку XIX ст. в цьому місті заснував хутір вихідець з села Безводного багатій

Пєскочин. Селяни з Верхньої Білозірки вважаючи зайняті їм землі своїми прогнали Пєскочина геть і стали використовувати звільнені землі під пасовиська та хутори. В 1854 р. тут існувало 20 хуторів мешканці яких вважалися білозірцями. Після ревізії (перепису) 1857 р. білозірці виділили піскошинцям ділянку землі. В 1862 р. сюди переселилися 74 вільних козаків з Роменського повіту Полтавської губернії. В 1864 р. остаточно організувалася окрема сільська громада і населений пункт. Купівля старої дерев'яної церкви в материнському селі знаменувала перетворення Піскошеного в повноправне село.

...і на три престоли...– спорудження трьох престолів означало, що дана церковна споруда розрахована на три церковних приходи, що в історії культового будівництва траплялося досить рідко. Престіл – особливо освячений чотирикутний стіл, який знаходиться посередині вівтаря і на якому звершується таїнство святого причастя (євхаристії). На престолі таємно, невидимо, присутній сам бог, як цар і владика церкви. Торкатися престолу і цілувати його можуть лише священнослужителі.

...і віддали її на користь трьох попів...– йдеться про традицію так званої «церковної землі», що виділялася громадою на утримування храму та священнослужителів, які могли за бажанням могли або самі обробляти її, або віддавати в аренду.

...було іще і жалованя...– починаючи з часів царювання Миколи I всі церкви були розділені на класи і приписані до них священнослужителі отримували державне утримання, яке самі священнослужителі завжди вважали замалим і яке виплачувалося нерегулярно.

Входе ранком молодиця вхату і говоре: тату у нас позагоні з цеберкою ходе жінка! Той із сміхом відповіда нехай походе до дня щоб білш побачило людей, що вона "відма", що прийшла вона здоіти наших коров та невдалося...– нічна крадіжка молока, яка часто закінчувалася припиненням надою вважалася одним з головних занять української відьми. Надоєне молоко використовувалося відьмами як для харчування, так і для виготовлення різноманітного зілля. Полишені таким чином молока тварини, згідно повір'я зменшували надої, хворіли (доїлися кров'ю).

Бо і я в собі маю таку силу, що заставив іі ходит кругом і ненайти виходу. А потім вийшов вилаяв, і сказав іди та не порт людям коров, бо вас падлюк багато портит, алеж направлят приходеця міні "кошовому"...– єдиний абзац в «Історії...» де автор наводить обіцяні в передмові дані про знахарство. Вище наведено випадок коли відьма була спіймана свекром-господарем на місці злочину за допомогою «насилання мани», прийому який часто використовувався самими відьмами в їх магічній практиці. Використовуючи методи суггестивного навіювання знахур міг навіяти відьмі здатність небачити виходу, у даному випадку із загону для худоби.

Досвітки – один з найпопулярніших типів молодіжного вечірнього часопроводження в старій Україні. Існували кілька видів досвіток. В даному випадку автор згадує про змішані досвітки на яких хлопці були присутні біля дівчат. Досвітки відрізняються від схожих на них формою *вечорниць* тим, що на досвітки молодь збирається як для роботи (пряжі) так і для розваг, а на вечорниці лише задля розваги.

Старости – почесна посада в рамках передвесільного і весільного обрядового циклу. Посли від молодого, головним завданням яких були переговори з батьками нареченої щодо попередньої угоди про шлюб. В переважній більшості випадків старостами обирали авторитетних на селі людей, добромовних і дотепних, як правило двох, один з яких був старшим, а другий молодшим. Після вдалого сватання на старостів також чекала почесна функція бути розпорядниками весілля.

...до того бувшій парафіві "Крестовоздвиженскої" добавилася // ще Пантелимонска і Вознесенска...– згідно традиції парафія (церковний приход) отримувала свою назву на честь храмового свята, дня освячення церкви. Нараз тут згадуються свята Воздвиження хреста господнього, святого Пантелеймона і вознесіння господнього в які були освячені верхньобілозірські храми.

...“тузиків”...– похідне від «туз». Простонародна презирлива назва багатих господарів, чи скоріше «селян, що вважають себе багатими і значними господарями».

...з Водянців..– йдеться про жителів с.Водяного розташованого за 20 км на північ від Верхньої Білозірки. Село засноване колишніми кріпаками з села Водяна Балка (тепер Компаніївського району Кіровоградської області України), яких колишній власник, князь Г.Потьомкін у 1783 р. продав казні для заселення земель у Новоросії. Нині село Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області України.

...які строілис по сей бік “Мілітополя”... – тобто по правому березі річки Молочної. Заселення території сучасної Запорізької області німцями припадає на початок XIX ст. Для їх розселення були відведені землі саме на правому березі р.Молочної. Першу партію склали близько 250 сімей із Бадена, Баварії, Насау, Віртемберга. У 1809-1810 рр. з Німеччини прибуло ще близько 600 сімей. Переселення німців тривало і надалі. При цьому німці переселялися не тільки з-за кордону, а й з колоній Санкт-Петербурзької губернії.

...покрашений бронзою... – тобто фарбою бронзового кольору.

...грец змордував старшину... – йдеться про волосного старшину, головну виконавчу особу волосного правління що з'явилося у Верхній Білозірці після 1861 р. Виконував майже виключно адміністративно-поліційні функції. Підкорявся мировому посереднику, судовому слідчому, земській поліції.

...парубки мордуюця...– тобто «з усих сил намагаються привернути до себе увагу дівчат».

...поки й каганец потухне, в який додадут смалцю і світят...– згідно традиції досвітки, як і інші форми дошлюбного спілкування молоді повинні були контролюватися з боку дорослих. В даному випадку час відведений на досвітки обмежувався кількістю гасу залитого в каганець. Після вигорання даного об'єму і настанням темряви досвітки мають мимоволі розійтися по домівках. Додаючи в каганець розтопленого заздалегідь смальцю можна було на деякий час продовжити час розваг, хоча і в гірших умовах. Смалець горів погано і давав багато кіптяви.

...знайомилис "оддаля" непризнаваяс одно другому...– тобто «непризнавались в коханні і намірі засилати старостів».

...як порядок сховалася в "кошару" насилу знайшли іі староста з молодим...– згідно народного звичаю дівчина, до якої приходили старости з молодим повинна була *соромитися*, тобто всима способами показувати людям свою скромність.

Ввійшли в хату і молодий став як пен впорозі, стукаючи в долівку ціпком, старости сіли. Тасе був і звичай такий, ніколи сам він не сяде поки торгуюця старости...– йдеться про торг за *віно,* викуп за наречену, що згідно традиціям повинен був дорівнювати вартості приданого, а іноді навіть перевищувати його.

...Тут же і молода стоіт закриваючис рукавом сорочки...– згідно правилам сватання дівчина повинна була *соромитися*, під час усієї процедуру до того моменту поти не прийде час пов'язувати старостів рушниками і дарувати молодому хустку.

...дерчала...– тобто «деренчала».

...він на ніч вже йде "спат" до молодоі одкрито і старі знают...– згідно записів В.Рубля верхньобілозірські норми дошлюбного спілкування молоді не знали практики спільної ночівлі хлопців з дівчатами після досвіток і вечорниць. Подібний привілей хлопець одержував лише після успішного сватання.

...тоді молодий мае більші права, він на ніч вже йде "спат" до молодоі одкрито і старі знают. Алеж тіко спат поряд з молодою і все...– згідно даним В.Рубля в с.Верхня Білозірка не була розповсюджена практика спільної ночівлі парубків з дівчатами після закінчення досвіток та вечорниць. Такий привілей парубок отримував лише після успішного сватання.

...перед вінчанням...– Вінчання – форма церковного шлюбу, яка запроваджувалася священним Синодом на Україні починаючи з кінця XVII ст. На перших етапах цього процесу вінчання погано сприймалося населенням України, оскільки суперечило народним весільним

обрядам. Однак поступово освячення шлюбу в церкві набуло юридичної сили і стало невід'ємним компонентом весілля.

...христят паляницею, молодих...– хліб завжди був одним з найважливіших атрибутів української обрядовості. При цьому його утилітарна функція відходить на задній план, а приорітетною стає знакова, символічна. Паляниця у весільному обряді здавна вважається символом добробуту, чесної праці і міцності шлюбу.

...в церкві їх становлять на білі рушники... – згідно правил православної шлюбної обрядовості таїнство шлюбу має здійснюватися посеред церкви перед аналоєм, на якому знаходиться хрест і євангеліє. Наречений стає праворуч, наречена – ліворуч. При цьому у процесі вінчання часто застосовувалися елементи місцевої народної обрядовості (в даному випадку рушники), які дещо «заземляли» духовний царемоніал.

...боярин з дружкою... – слідуючі після молодого і молодої весільні чини. Боярин (старший дружка, дружок) – весільний чин, з почту нареченого. Виконує ряд відповідальних функцій як замісник «князя» у різних царемоніях. Дружка (фактично *старша дружка*) – з почту молодої.

...піддержують вінці...– згідно правил православної шлюбної обрядоводі *вінець* служить видимим знаком божої благодаті, яку священник просить господа послати на молодих.

...аж букет із стежкую нетямляця причеплені на праве плече...– букетик із «стежкою» (стрічкою) зроблений під час обряду виття гільця був офіційним атрибутом молодого, носити який в перший день весілля міг тільки він один. Інші члени весільного почту молодого мали менші за розміром і якістю букетики, або й просто стрічки.

...братва... – в даному випадку учасники весільного поїзду, що не входили в число весільних чинів.

...свайба...– регіональна, русифікована назва весільного обряду.

...Як почне кликат молодий насвайбу сусід, родичів, знайомих...- автор описує фінальну частину обряду запросин. Цей звичай не був повсюди однаковим. На відміну від інших районів України на Півдні гостей скликав саме молодий.

Шишка – весільне обрядове печиво, що випікалося з коровайного тіста. Виготовляються кількома способами на зразок маленьких калачиків, або булочок.

...князь...– згідно українській весільній обрядовості молодий офіційно мав прово називатися князем після дівич-вечора і обряду виття гільця. Цей тутул молодий носив до закінчення першого дня весілля і першої шлюбної ночі.

В молодої на голові здоровенний вінок з букетів...– автор має на увазі так званий «звитий» вінок. Характерним для весільного «звитого»

вінка було те, що маківка голови була завжди відкрита. Вінок робився з різних живих (чорнобривці, рожі, васильки, мак, барвінок, жоржина) або штучних (паперових, воскових) квітів. Ззаду на спину опускалися барвисті стрічки.

...приїде до молодого поперед всього «гільце красить...– автор описує серйозні регіональні відмінності весільної обрядовості. Згідно традиційної схеми «красити гільце» треба на дівич-вечір у домі нареченої.

Гільце (вільце) – невелика гілка або деревце прикрашені квітами, стрічками і маленькими свічками, яке втикається в коровай або стоїть на столі. Гільце символізує незайманість, красу та молодість.

Охапок – оберемок.

...виводе матір молодого в вивернутому кужусі... – народний звичай одягати матір у вивернутий кожух «щоб зять був багатий» дуже давній. Тут ми маємо ще один випадок регіональної обрядової особливості. В традиційній схемі селянського весілля в кожух обряжається мати нареченої, а не молодого. Молодого ж випровожаючи до молодої самого одягають у вивернутого кожуха. Приорітетну роль матері у деяких обрядах весільного циклу сучасні народознавці вважають пережитком матріархату.

...Товпа людей хватают, тут робиця щос чудне... – речі якими обсипають молодого, згідно народних уявлень, мають певне магічне значення і приносять їх володарям багатство, вдачу, плодючість та щастя.

...на всі 4 повітря...– в розумінні «на всі чотири боки (вітри, сторони світу). Чотириразовий поклін був завершальним штрихом обряду вирядження молодого, що був початком *посаду* молодих, який мав санкціонувати шлюб.

...Приїхав до молодоі...– рух весільного поїзду молодого у вечір першого дня весілля був досить таки складним. Були загальновживаними два варіанти. Перший, найдавніший, з дому нареченого в дім нареченої, і знову до хати молодого. Більш пізній: з дому нареченого в дім нареченої, потім до церкви, після до хати молодої, потім повернення до своєї хати без молодої, нова поїздка до молодої і повернення до батькового дому з молодою. Наведена у В.Рубля схема пересування весільного поїзду є поєднанням окремих елементів з двох вищенаведених версій.

...він ще й там постерчить з світилками серед двору...– час протягом якого молодий із світилками чекав у дворі молодої цілком залежав від розторопності його дружків, що відразу заходили у хату молодої і мусили провести з родичами молодої кілька обрядових дій, серед яких виділявся своїм значенням викуп місця біля молодої у її брата. Якщо рідного брата у молодої небуло його функцію міг виконати її молодий родич, або взагалі стороння людина. Іноді очікування дружків могло розтягтися на кілька годин.

...і всі три рази... – в різних районах України благословіння молодому увійти у хату нареченої повторювалося неоднакову кількість разів. На Київщині, наприклад, 9 раз.

...людей повен двір і хата... – згідно народних звичаїв заходити у хату і сідати за столи могли лише запрошені гості, дивитися ж на весілля й танцювати, якщо танці влаштовувалися надворі, могли приходити всі бажаючі жителі даного села.

...поділят коровай і різку...- поділ короваю і диваня (різки) означав наближення фінальної частини весільного застілля, початок *посагу*. Посаг – обрядові дії, що санкціонували остаточне скріплення шлюбу та поріднення родів. Посаг здавна був юридичною санкцією шлюбу та й залишився таким після введення церковного вінчання.

Дивень (різка) – один з різновидів весільного обрядового хліба. На Півдні України часто дивнем назииваються обплетені тістом очеретини, або гілочки, прикрашені стрічками, квітами, колоссям, калиною тощо. Через дивень молода дивилася на молодого, звідки, очевидно й походить його назва. Коли печуть дивень загадують, щоб у молодих було добре подружнє життя. Якщо дивень удається, то й життя має бути щасливим.

...Старший боярин сіда проти дружки і починаеця передразнювання...– відносини між боярином і старшою дружкою, ще одна цікава для запрошених гостей інтрига будь-якого селянського весілля. Вважається, що якщо між боярином і старшою дружкою встановляться приязні стосунки, які не дай бог, закінчаться ще одним шлюбом, то це надзвичайно добра прикмета, для теперішніх молодих, знак що їхня сім'я буде міцною. Одначе згідно правил української весільної обрядовості боярин і старша дружка, як весільні чини, що належать до різних почтів, повинні були спочатку знаходитись у стані протиборства, і лише не заключних у порідненні.

...“колоскову” бутилку...– одна з форм весільного могорича.

...свашки приданки...– свахи, що під час *посагу* супроводжували *скриню* молодої до дому молодого, а також показували гостям та односельцям придане нареченої.

... У хаті повно кликаних родичів, сусідів та инших...– автор пропускає в своєму рукописі такий елемент шлюбного обряду як переїзд молодих з дому нареченої в хату молодого. З цього моменту починається опис кінцевих фаз «посагу», що включали в себе обдарування молодих.

І сідают за стіл, свашки приданки становляця на стіл, закривают платком молодих від людей і “скривают...– автор описує обряд покривання, один з найдраматичніших обрядів, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Він був продовженням посагу молодих

і розпочинався, фактично, ще розподілом короваю. Основними обрядовими діями є розплітання коси та покриття голови молодої очіпком і наміткою, що підкреслювало ієрархічність шлюбного союзу. В кінці XIX ст. покривання в Україні проходило як в домі молодої так і в домі молодого і здійснювалося за участі приданок, свекрухи і навіть молодого (як і описує В.Рубель).

...Молодіж вигонят з хати самі жонаті остану[ються...– випроваджування молоді є знаком наближення *комори*, циклу обрядів шлюбної ночі.

...Вж[е] свашки розпинают сорочку з молодоі перед всими в хаті...– автор описує обряд демонстрації цнотливості молодої.

...кр... п'я... – тобто «криваві п'ятна". З точки зору сучасної медицини акт дефлорації не завжди супроводжується відповідною кровотечією. Даний факт пов'язаний з анатомічними особливостями будови дівочої пліви. Долі дівчат, що мали вищезгадані особливості можна лишень поспівчувати. Зберігши дівочу честь і цноту до весілля, вони були приречені на суспільний осуд і зневагу родичів.

...як божевілні підбігают до батка, викупляй свою матір...– звичай брати штраф «за безчестя» вважається сучасними народознавцями надзвичайно архаїчним, своєрідним відгомоном звичаю укладання шлюбу на основі купівлі-продажу, так само як і посилений торг за віно.

...вносять кінський хамут...– надівання кінського хомута на голову матері молодої, традиційний знак ганьби в комплексі української весільної обрядовості. Згідно етнографічних записів Н.Маркевича в Київській губернії зплетені з соломи імітації кінських хомутів надівали на шию не тільки матері, але й іншим родичам молодої, що не вберегла дівочої честі.

...один чортом... – рядження чортом на селянських весіллях українського Півдня досьогодні залишається вершиною жанру, тому що для цієї процедури актору-аматору треба роздітися мало не на голяка і натертися сажою з голови до ніг. В зимову пору процедура значно полегшується можливістю використання вивернутого кожуха, в такому випадку сажою натираються лише руки та обличчя.

...начнут язик ламат...– тобто перекривляти церковнослов'янську, еврейську, циганську чи російську мову.

...прут погрудді... – тобто везуть не по дорозі, а навпростець, по городах.

...Незурочив...– йдеться про поширену серед народу віру в можливість завдання іншій людині шкоди з допомогою власних емоцій та бажань, зокрема негативного характеру. В даному випадку боязнь зурочення використовується в гумористичному плані, аби побільше поглузувати з молодого подружжя.

...Скоро після свайби мій батко попав на війскову службу...– Дмитро Рубель був призваний нв військову службу вже тоді коли набрав чинності новий устав про воїнську повинність від 1 січня 1874 р. Згідно цього уставу призову на військову службу підлягало все чоловіче населення Російської імперії, що досягло 21-річного віку. Для армії в основному встановлювався шестирічний термін дійсної служби і дев'ятирічне перебування в запасі (для флоту відповідно – 7 і 3 роки).

Мишій – рід рослин родини злакових. Одно, або багаторічні трави з густою колосовидною волоттю. З близько 100 зафіксованих видів мишію на Україні проростають три. Мишій сизий, мишій зелений і мишій кільчастий. Останній і є поширеним по городах та посівом бур'яном. Молоді рослини добре їсть худоба і гуси.

...І до Івана Кронштадского писали, щоб моливс, той помолився і свого патрета прислав...– Іоанн Крондштатський (1829-1908) – видатний діяч православної церкви, популярний проповідник і автор багатьох молитв. При житті мав славу «народного святого». Особистий сповідник російського імператора Олександра III і настоятель Андріївського собору в м.Крондштат. Церква має в своєму розпорядженні тисячі зафіксованих випадків зцілення хворих, іноді навіть на значній відстані, здійснених молитвами святого, а також речами, що належали святому Чудотворцю. Канонізація преподобного Іоанна в Руській православній Церкві відбулася 14 червня 1990 р.

...це той Кронштадский, що йому зробили гроб в 18 тисяч карбованців...– автор має на увазі саркофаг (раку) з мощами святого. Саркофаг і сьогодні доступний для поклоніння віруючим в нижньому храмі Свято-Іоаннівського жіночого монастиря засновником якого був Іоанн Крондштатський.

...соц.-демокр...– йдеться про Російську Соціал-Демократичну Робітничу Партію (РСДРП) створену на І з'їзді РСДРП в 1898 р. у Мінську. На другому з'їзді, що мав місце в Брюсселі та Лондоні в 1903 р. партія внаслідок гострих суперечок по організаційному питанню фактично розпалася навпіл утворивши дві революційні організації – РСДРП/б/ та РСДРП, яку стали називати "меншовиками".

...жив у Мілітополі... – йдеться про Мелітополь – нині місто обласного підпорядкування, центр Мелітопольського району Запорізької області України. Розташований на берегах р.Молочної. Місто виникло на місці слободи Ново-Олександрівки, заснованої в 1816 р. і перейменованої в 1842 р. на Мелітополь, центр Мелітопольського повіту Таврійської губернії.

...багач німец Андрій П.Шредер... – називати німцем поміщика Андрія Шредера не є зовсім правильним, адже А.Шредер був не німцем

а менонітом. Представник відомої землевласницької фамилії, якій ще в 1841 р. належало 3000 десятин землі. Економія А.Шредера розташовувалася в балці, що пролягае між двома селами Великою Білозіркою і Верхнім Рогачиком.

...Рогачани... – жителі сел Верхній Рогачик та Нижній (Панський) Рогачик. Верхній Рогачик, нині є центром Верхньорогачинського району Херсонської області України. Село розташоване на Північному Сході обласіті за 45 км від залізничної станції Сірагози і за 18 км від першртравневої пристані на Каховському водоймищі.

...То з тіі волості прямо староста чі вполномоені вийіхали і вкупі з селянами почали робит революцію (розтягуват все майно Шреда)...– донесення товариша прокурора сімферопільського окружного суду прокурору даної установи датоване 11 грудня 1905 р. і опубліковане в збірці «Революция 1905-1907 гг. на Украине» (. – К., 1955. – Т.2., – Ч.1. – С.700-703), дає зовсім іншу версію подій аніж «Історія...» В.Рубля. Згідно цього офіційного документу напад не економію А.Шредера стався 8 грудня 1905 р. Ініціаторами нападу стали мешканці сусіднього села Великої Знам'янки, населеного потомками російських селян-переселенців. Одночасно знам'янці напали ще на дві сусідні менонітські економії. Управляючі потерпілих економій вислали гінців у сусідні села Велику Білозірку, Верхній Рогачик, Гюнівку і Петрівку. Отримавши тривожну звістку сільські влади негайно розпорядилися вислати захисників на економії, а з верхньорогачинським старостою приїхав і пристав, що саме випадково перебував у селі.

...Розбіралос кому що наравиця (билис між собою за німецке добро). Все наше бо революція так кричали селяни та таскали, а більш палили і хліб і будинки даже скотина горіла (бо революція) (при переводі багато подробиц точних фактів)...– як свідчить вищезгадуваний документ, "коли селяни с усіх чотирьох сіл з'їхалися до економій, з них економія Андрія Шредера була вже напіврозграбована". Весь зерновий хліб, різноманітні продукти, збруя і частина речей господарського дому були вже вивезені в Знам'янку, а в інших двох економіях знаменці вже приступили до грабунку. Загальне число знам'янців, що приймали участь в цих подіях за даними місцевої волості досягало 300-400 чол. Коли селяни навколишніх українських сіл зібралися в достатній кількості то кинулись на знам'янців-росіян і вчинили грандіозну бійку, в результаті якої один знам'янець був убитий ударом палиці по голові, ще кілька було поранено, а загальна кількість погромщиків ганебно залишила поле бою. Після цього переможці резонно зауважили, що залишати майно на місці є нерозумним, і сільська влада вирішила забрати худобу в село на зберігання, а в економії

була призначена охорона з селян. З цього моменту, фактично і починається історія погрому наведена в “Історії...” В.Рубля. Все майно що залишилося в економії фактично було розграбоване її захисниками повторно.

...Говорив Андрей п.Шредер, дарма що вспів вивезти з своеі бібліотеки 2 хури книг, йіх ще ізпалили головну кілкість. Тіка[в] він чотирма кургонами почетверику запряженими лучшіх коней...– зазначимо, що рятуючи книжки з бібліотеки, А.Шредер кинув в економії напризволяще службовців і управляючого..

...Років через два-три після погрому-революціі, знов явились німці на свої попілища...– незовсім точна інформація. Є свідчення, що син Андрія Шредера вже 11 грудня 1905 р., через три дні після погрому, прибув у Верхній Рогачик і прийн

...прямо на сходці...– йдеться про *сільський схід* – головний орган управління сільським «обществом», що вибирав сільського старосту і ряд сільських посадових осіб (напр. Збірників податків). В сільському сходові приймали участь всі домогосподарі населеного пункту.

...калачі ділили...– йдеться про обряд *колочин (покалачин, хлібин, дякування, розходного борщу, свашин)*. Обряд спрямовувався на зміцнення зв’язку між сватами та полегшення періоду адаптації в чужомцу роді. Традиційно колочини відбувалися через місяць після весілля у батьків молодої, куди приходили на гостину молоді з найближчими родичами та батьками молодого. За звичаєм, молоді дякували своїм батькам, даруючи їм по 12 калачів, батьки в свою чергу обдаровували молоде подружжя полотном та перемітками.

Напетлюе – сленгове народне слово, синонім «накладає з горою».

Тачанка – вид ресорної брички, занесений на Південь Україніи німецькими колоністами. Мала характер парадного екіпажу, що в основному призначався для перевезення людей. З осені 1918 р. почала використовуватися махновськими повстанцями як новий вид маневрової зброї – т.зв. *кулеметна тачанка*.

...босовило... – похідне від «босяк, босота», в значенні «нерозумна, безталанна» людина.

Чорний пар – найдосконаліший вид *чистого* пару. Чорний пар починається з оранки поля під зяб. Навесні чорний пар боронують, щоб не допустити випаровування вологи, і протягом літа (до сівби озимини) кілька раз розпушують для знищення бур'янів і грункової кірки. Завдяки систематичному обробітку поле відведене під чорний пар завжди чорне, звідси і назва пару.

...возьмеш в руки “быч”... — Бич, знаряддя праці чередника. Обпиляна з обох кінців палиця, кидаючи якою можна полохати худобу.

...Сичас 10 фунтов винтовкы... — автор має на увазі 3-х лінійну гвинтівку Мосіна зразка 1891 року, яка, на відміну від гвинтівки Бердана, була значно легшою і разом зі штиком важила 10,7 фунтів.

...ходіт в руках як швигалка... — правильно шмига, столярний стругальний інструмент який застосовується в бондарстві і служить для швидкої грубої обробки дерева. Технологія використання знаряддя передбачає швидкі рухи руками.

...война в разгарі, мобілізаціям казалось і кінця не буде. Людей гонють як у прорву, вже і стариків забрали... — під час першої світової війни в Малій Білозірці було мобілізовано 50 % чоловічого населення. В дивізії третьої черги набирали, як правило сорокарічних чоловіків.

...круту шию Порива... — ім'я коня арабської породи, якого ще лошам придбав Андрій Рубель, вигодовував та доглядав до мобілізації на фронт.

...Последний нинешней денёчо-ок... — “Последний нынешний денечек” — російська народна солдатська пісня, що в традиційному варіанті має 9 куплетів. Другий куплет у Рубля відрізняється від загальноприйнятого, що звучить наступним чином: “Не плачьте, мать моя родная,// Отец, и братья, и сестра, // И ты не плачь о дорогая,// Расстаться нам пришла пора...” У 1920-х роках пісня була перероблена на радянський кшталт.

...наших в Карпати та там всіх і виглушили... — Василь Рубель говорить про контрнаступ австро-німецьких військ в Карпатській операції січня – березня 1915 року, коли російські війська під ударами 2-ї, 3-ї та Південної армії відступили на лінію Тернопіль – Дубно – Пінськ понісши величезні втрати.

...Находимось в Симферополи... — Сімферополь, місто в Україні, адміністративний центр Кримської автономної республіки. На 1914 рік центр Таврійської губернії при річці Салгір з населенням 49 тисяч осіб. Вузлова залізнична станція. 48 учбових закладів, 21 промислове підприємство.

...не одні гони пробігли в степи... — гон (гона), міра відстані, що дорівнювала довжині ланів. Оскільки останні в різних селах були неоднаковими, гони були нестабільною одиницею. Розрізняли невеликі (60 сажнів), середні (80) та довгі (120) гони.

...зачислили в гренадери... — гренадери, добірні частини в багатьох європейських арміях XVII – XX ст. В буквальному значенні слова солдати спеціально навчені метати ручні гранати.

...добрались додому... — пряма відстань між Якимівкою і Малою Білозіркою дорівнює 50 км.

...много войск погнали на Болгарию... — Болгарія вступила в Першу світову війну на стороні Центральних держав 14 жовтня 1915 р.

Ця подія потягла за собою створення з сил російської армії ще одного (Румунського) фронту.

...Поздравляю вас с Пелыпивкой... — Пилипівна, новорічний піст.

... Но сичас нужа заедает... — нужа — народна назва педикульозу. В даному випадку розуміються воші.

...4 стрелковая Железная дивизия... — Назву "Залізної" 4-та окрема стрілецька бригада отримала в роки російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. за мужність виявлену в боях на Шипкінському перевалі. На початку першої світової війни бригада була переформована в дивізію, командування якою в 1914 – 1915 рр. здійснював генерал Антон Денікін, в майбутньому один з лідерів білого руху.

...В меня 5-ть бомб и кинжал, винтовки не ношу всегда при себе... — Кинджал, в роки Першої світової війни кинджал знаходився на озброєнні кулеметних команд, артилерійських розрахунків, а також солдат Кубанського і Терського козачих військ (довжина клинка 440 мм).

...на нашем Юго-Западном фронте... — Південно-Західний фронт, довжиною в 456 кілометрів, йшов лінією від річки Прип'ять до річки Дністер. На 1915 рік фронт складався із 8-ї, 11-ї, 7-ї та 9-ї армії. Командуючим фронтом був генерал М. Іванов. У 1916 році добавилась спеціально створена Особа армія, яка вела наступ на Ковель влітку 1916 року. Командуючим фронтом було призначено генерала О. Брусилова. На 1917 рік Південно-Західний фронт складався із Особої, 11-ї, 8-ї та 7-ї армії. Штаб фронту розміщувався в Бердичеві. На березень 1917 року в з'єднаннях фронту нараховувалось 2 мільйони 21 тисяча солдат.

... В нас здесь фунт сала... — фунт, дометрична система ваги, розповсюджена на Україні та в Росії. Один фунт дорівнював 1/40 пуда (409,5 г).

...спряжитесь из Лидой... — супряга, один із найпоширеніших звичаїв селянської взаємодопомоги. Передбачала об'єднання кількох господарств та забезпечення їх усім необхідним для своєчасного проведення важливих землеробських робіт.

...живет в Вознесенском приходе... — Вознесенівський прихід, прихід села Мала Білозерка, храм якого було освячено на свято Вознесіння Господнього на сороковий день після Великодня. Село Верхню Білозерку 15 серпня 1895 року було поділено на парафії (общини): Пантелеймонівську, Вознесенівську та Хрестовоздвиженську або, як називали його селяни — "Середній приход" і особливий статус мала Григорівська община на поселенні Білозерськ (хутір).

...она вже дохожалая... — доходжалий, підстаркуватий, у відношенні до людини.

...чи много млыва у мельнице... — мливо, зерно, що йшло на помел.

...и повитку справте... — повітка, господарське приміщення для

утримання свійських тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна.

...Я сам Большой Знаменки... — Велика Знам'янка, село Кам'янко-Дніпровського району Запорізької області. Розташоване на лівому березі Дніпра. На 1914 рік село Мелітопольського повіту Таврійської губернії з населенням 12 тисяч осіб. 8 учбових закладів, бібліотека, лікарська дільниця, 15 кустарних майстерень, крупний центр по вирощуванню винограду.

...486 Верхне-Медведицкий полк... — 486 Верхньомедведицький полк, один з полків 122 піхотної дивізії.

Книга друга

...щавель і сверіпка...– йдеться про харчові домішки, що масово вживалися українськими селянами під час голодомору 1932-1933 р.

...проклята п'ятирічка...– йдеться про Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства (1929-1933 рр.), що був прийнятий на П'ятому Всесоюзному з'їзді Рад у травні 1929 р. і закінчився українським голодомором 1932-1933 р.